

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR BLAU LAJOS.

HUSZONHETEDIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

A M.-Zsidó Szemle huszonhetedik évfolyamának
munkatársai,

amennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

	Lap
DR. BÁNÓCZI JÓZSEF, Budapest	173
DR. BLAU LAJOS, Budapest	36, 159, 235, 308, 345, 371
DR. BÜCHLER ADOLF, London	109
DR. BÜCHLER SÁNDOR, Keszthely	82
DR. GRÜNHUT LÁZÁR, Jeruzsálem	234, 354
DR. GUTTMANN MIHÁLY, Budapest	117
DR. KISS ARNOLD, Budapest	1, 262, 332, 396
DR. KLEIN MÓR, Nagybecskerek	259
DR. KLEIN SÁMUEL, Tuzla	219, 305
KNOPFLER SÁNDOR, Sátorlajuhely	360
DR. KRAUSZ SÁMUEL, Wien	102
DR. LÖWY FERENCZ, Marosvásárhely	232
DR. MEZEY FERENCZ, Budapest	4
DR. NEUMANN EDE, Nagykanizsa	10
DR. PERLES FÉLIX, Königsberg	281
DR. RICHTMANN MÓZES, Budapest	148
SCHÖN JÓZSEF, Budapest	295
DR. SCHWARZ GÁBOR, Zágráb	300
VADÁSZ EDE, Budapest	368
DR. VAJDA BÉLA, Losonc	170
DR. VENETIANER LAJOS, Ujpest	137
DR. WEISZ MIKSA, Budapest	343
DR. WELLESZ GYULA, Budapest	224, 357

BACHER VILMOSNAK

כִּי מִמֶּנּוּ הַכֵּל וּמִמֶּנּוּ גַּם לֵךְ

»Mert tőled van minden és kezedből adjuk néked.«

Krónika I. könyve, 29. fejezet, 14. vers.

A MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE
SZERKESZTŐI ÉS MUNKATÁRSAI.

M. B. Ashby

BACHER VILMOSHOZ.

— Hatvanadik születésnapján. —

Hatvan esztendő szállt már el fölötted !
Hatvan év ! Ki hinné, hogy *már* ennyi ? !
Csak ifjak tudnak töretlen ugarba
Ily lázas hévvel új magokat vetni !
S az ifjak között sincsen néked párod,
Csak hódolód, követőd, Mester !
Kik babért fonnak ünnepkoszorúba
Földi virágból, szerető kezekkel.

Hogy mi vagy nekünk ? ! mit végeztél értünk ? !
És hogyan szálltál őshitünkért síkra ? !
Hogy tudásunknak szent hadviselésén
Csodás írásod csatánkat hogy vívta ? !
Arról legendát késő századoknak
A könyveidben minden betű hirdet —
Büszkének lenni igazunk — javunkra :
Te tanítottál rendületlen minket.

Mint bűvár, aki tengermélyre száll le,
S az ősiszapban gyöngyöket halásztat —
Zátonyra lel, de kincset sejt mögötte,
És nem retteg, ha száz veszélye támad :
Búvárszemmel az igazat kutattad,
Leszálltál bátran feneketlen mélybe,
Az írásgyöngynek salakját leoldtad,
Művészkezedben százszor szebb a fénye !

Próféta vagy, mint ama zsarátlelkű,
Ki holt csontokat látott szanaszéjjel,
Halottas völgyben, szétgurult tagokkal,
Rájuk borult a lélektelen éjjel ;

S föléreztek a holt világ lakói,
Az Úr szelleme szállott rájuk akkor,
És föltámadtak, csont a csonthoz forrott,
Hatalmas sereg lett a halottakból.

Halálos, néma, dermedt álmodásban
Igy heverték a széjjeldobott csontok,
Irdatlan, sötét sírokba temetve,
S a holt vizeken feledés borongott;
Bölcsek, merengők, vitázók, csatázók,
És száz szilánkra zúzódtott igéjük
Ott fekiüdtek a talmudmélységekben —
Oh van-e hős, ki szétosztatja éjük?!

És prófétáltál Ezékielképpen:
És zörej támadt, mint a szentírásban,
És csont a csonthoz, hús a húshoz forradt,
És egygyé lettek nagy feltámadásban:
A *tánnáim*, az *ámórák* fölkeltek,
Életre őket mesterünk! te hívtad,
És *ágádájuk* csodabúvós kertjén
A régi rózsák új illattal nyíltak.

Te szóltál hozzánk: Ember fia! lássad,
Ezek a csontok Izraélnek háza!
Ezek a holtak soha meg nem haltak,
Ne mondjátok: kiszáradtunk kivágyva!
Bevitted őket Izraél földjére,
És fegyvert adtál eleven kezükbe,
Csatáztak értünk bajnokviadallal,
S te is beálltál dicső seregükbe!

Igen! harcoltak riadó szavadra,
Száz bűvös szóval tanuságra álltak:
Hitünk, erényünk, erkölcsünk, reményünk,
Multunk, jövőnknél érettünk csatáztak;
Mit reánk dobtak fitymáló kajánul:
Az örületnek csalános mocsokját,
Életrekelte agadás vitézid
A vádat, sarat vértünkről lemosták.

És jöttek aztán gyombeleppte hantból:
Abulwalid, *Hajjug* és *Ibn Ezra*,
Halott írásuk sugarakra gyuladt,
Mert élő lángot szellemed lehelt rá;

S kik egykoron kutattak és vívódtak,
És lelkükkel a szent könyvre tapadtak:
Leszálltál mélyre, s dicső örökségük
Sasszárnyakon emelted és ragadtad.

S ki költő apa ágyékából kel:!
Eufrát balzsamberkeiben jártál,
Síron dalával, *Leila* énekével
Az *öt kincs* lantos dalnokával szálltál,
Nizámi, *Sahin* hárfáinak húrján
A zsidó lelket lángolva kerested —
Imráni, *Szádi* meséin merengve:
Firduszi napja ragyogott feletted.

De hol van annyi illatos babérág,
Amennyit méltán adhatnánk tenéked?!
Gulisztán kertjén nem nő annyi rózsza,
Amennyi illet műveidet s téged!
Ugy érezzük: egy vagy a hőseiddel,
A nagy tannáknak kései utódja,
Fejed köré a koszorút ők fonják,
S eléd járunk mi néma hódolóra.

Hatvan esztendő szállott el fölötted!
Hatvan év! Ki hinné, hogy *csak* ennyi?!
Ily rövid úton annyi dicső munkád,
Annyi dicsőség, hogy tudott teremni?!
Száz kézzel írtál?! száz karral csatáztál?!
Száz szemmel néztél rejtett éjszakákba?!
Dicsérünk téged — óh de sejtjük, tudjuk:
Istentől vagy te, mesterünk, megáldva!

Oh légy is áldva fejünk koronája!
A tollad ifjú, régi hévvel fogjon,
És hintsen fényt és sugarat utunkra,
A Mózeskard szűnetlen hadd forogjon —
Fejed havára új borostyán hulljon,
És szent erőd sokáig ne apadjon,
Év évet érjen, s lásd azokat tűnni,
S a szíved, lelked ifjúnak maradjon!

Budapest.

DR. KISS ARNOLD.

BACHER VILMOS.

A magyar zsidóság szellemi életének újabb fellendülése, valóságos gondolkodásának nemesbülése és a hit talaján nőtt erkölcsi céljainak tudatos kifejlődése szorosan összefügg az *országos rabbiképző-intézet* küzdelemteljes életbehívásával, dicsőséges munkájával és elvitázhatlan eredményeivel.

Ez intézet létesítése körüli harc kétségtelenül mélyítette a felekezetben fennállott ellentéteket. Mert míg a haladás jegyében küzdők az intézetben a zsidó tudomány és tisztult vallássóság erős bástyáját látták, addig a minden fejlődéstől irtózók a szeminárium alapításából veszedelmet jósoltak, részben begubózott uralmuk alkonyának eljövételét is látták. Ez a szinte félelem-szerű érzés, melyet néha jóhiszemű vallásos aggodalom táplált, majd a szellemi túlsúly nyomasztó gondolata és az érdek tekintete szörnyűvé nevelt, a magyar Izráel vetésében nagy szintitást okozott. Olyanok is, kik az ellenzők táborához nem tartoztak, de akikben a megszokottság csökönyössége a kulturális hajlammal még lappangva viaskodott, kétkedni kezdtek abban, hogy vajjon a szem előtt tartott ideális cél értéke felér-e a vele járó áldozattal.

Ámde, ha a felekezeti harci zajban fogantott intézet alkotása az egymással szemben álló pártok közötti ürt — legalább egy vallásunk történetével szemben bizonyára elenyésző időre — mélyítette is, tagadhatlan, hogy a rabbiszeminárium a hazai zsidóság legkimagaslóbb történelmi jelentőségű alkotásának bizonyult és jövője kialakulására döntő súlyúvá lett.

Hatása a felekezeti élet minden vonatkozásaiban, a tudo-

mány és műveltség nyilvánulásaiban, a magyar zsidó név megbecsülésében máris-oly szembetűnő, átalakító és fejlesztő ereje szervezeteink minden ízében annyira érezhető, hogy bátran mondhatjuk, hogy akik e főiskola bölesőjét félve állották körül, akik a kisdetet aggódva járni tanították, ma már meglegéddéssel tekinthetnek e műre, mely várakozásaikat is túlszárnyalta.

A megizmosodott intézet erejének kisugárzása át meg át járja a felekezetek testületeit. A nemzeti nyelven megszólaló zsidó tudomány aránylag rövid idő lefolyása alatt hazánkban nemcsak vallásunk megszentelését eredményezte, nemcsak az egyetemes zsidóság elismerését vívta ki, hanem nemes értékekkel gyarapította a magyar szellemi kincses tárházat is. Az isteni tan lelket emelő magyarázata, a szívet nemesítő hitazonoklat csodálatos magasztatást ért el. A zsidó lelkesítő állás a társadalmat megbecsülésre készíti. A zsidó iskola mesterei a művelt rabbiban hű támaszt, buzgó munkatársat nyertek. A hitélet a rendezett istentisztelettel átfinomult. Régi intézmények fejlődésnek indultak és szomorú viszonyok között is új intézmények egész sorozata alakult és virágzóvá vált. Irodalmunk ez intézet révén a társadalom széles rétegeinek is világító tehetségekkel szaporodott. Az itt nevelt rabbik pedig a legnemesebb misszióval indulnak ki hitközségeinkbe, megtörve a közönyt, visszahódítva az elhidegülőket, sőt a haladás, a művelődés és magyarosodás szempontjából kedvező hatást gyakorolva a szeminárium legelkeseredettebb ellenségeire is. Ezért a hazai zsidóság szeretettel és hálával fogja őket körül, annál is inkább, mert érzi, hogy rabbijaink erkölcsi és hazafias munkájuk közben lépten-nyomon az állam mostohaságába ütköznek és mert fájdalmasan tapasztaljuk, hogy lelkészeink a felekezettől megvont igaz önkormányzati élet hiánya miatt ez idő szerint közöttünk sem találhatják meg azt a támaszt, melyre hivatásukban utalva volnának.

Rabbiképzőnk hatása elsősorban helyes — bár néha nyegléen bírált — szervezetéből ered, melynek amaz alapvető gondolata, hogy a speciális zsidó tudományokra és a lelkesítő hivatásra való képzés mellett a magasabb rendű, általános jellegű műveltség szerzésére adjon alkalmat, teljesen bevált. A teológiai tanulmányokat megelőző felgimnáziuma révén ilyképpen nemcsak a rabbikat szereli fel nemes közéleti munkára, hanem lehetővé teszi, hogy az innen nagy számban más pályára indulók a zsidó

tudás, hitszeretet és egy magasabb erkölcsi tudat termő magvaít hindsék szerte az országban.

Megállapítható, hogy az aránylag rövid idő múltán bekövetkezett meglepő siker tulajdonképpen mégis ama férfiak lelkes munkájából származik, akik ez intézet nagynevű mesterei, messze fénylő oszlopai. Egy részük itt bontotta ki szárnyait, hogy érett gyümölcsseit. Másik része itt bontotta ki szárnyait, hogy merész röptével csodálatba ejtse a tudomány világát. És megannyian, az elköltözöttek és az élők egyaránt, osztoznak ama dicsőségben, hogy egy, a szenvedély által aláaknázott területen, beteges nézetek által mételtyezett légkörben, — egy szerény csoport támogatását leszámitva — önnön erejükből alkották meg e tanháznak hazánk határain messze túlterjedő hírét.

De a legnemesebb idealizmusnak szentelt eme sok vihart látott sziget jelesei között is kimagaslik *dr. Bacher Vilmos*, akit ma büszkén ünnepefünk.

Kultúréletünk meglepő jelenségeket tüntet fel. A tudomány csarnokaiban a közélet színterén is főleg azok érvényesülnek, akik előre törtetnek, harsonákkal addig hirdetvén önnön nagyságukat, míg dicsőségük állandóan ott cseng a füleikben. Vannak közepes tehetségek, akik körül, nem ritkán érdekelt rokkán, legendákat fonnak, kiknek közszájon forgó nevét karok dicsóítve zsongják körül, míg igazi nagyságok ismeretlenül, vagy csak szűk körök által méltatva, egyedül a kötelességteljesítés tudatában levő jutalomra vannak utalva.

Nem mondjuk, hogy *Bacher Vilmost* nem ismerik, hiszen az ő munkája és hatása mellett ez kizártnak tekintendő. Nem panaszojlok, hogy az ő működését, melyet százakra menő, közöttük számos hírneves tanítványa méltat, az ő tudományát, melyet minden kultúr-nemzet elismer, melyből országok és egyházak bőven meritenek, hazánkban ne ismernék, hiszen ily állítás a magyar közműveltség egyenes megcsúfolása volna... De kérdjük, méltatják-e igazán érdem szerint ezt a nagy embert? Átment-e a köztudatba, hogy ez a magyar zsidó nemcsak ebben az országban, nem is zsidó szempontból tekintve, hanem általában a ma élő tudósok egyik legnagyobbika? Környezik-e azzal a megkülönböztetett tisztelettel, mellyel nevét a külföld jelesei körül fogják? Tudják-e szélesebb körökben, hogy ma már a világ valamennyi művelt országaiban a bibliai, talmudi és keleti tudó-

mányok terén nem mozdulhat meg tudományos vagy irodalmi mű, melynél a magyar rabbiképző mestereinek és közöttük, mint elsőnek *Bacher Vilmosnak* munkáját, támogatását, vezetését ne kérnék, ne keresnék? Áthatott-e hazai tudományos intézeteinkbe, az erkölcsi elismerések osztására hivatott tényezőkhöz az a tudat, hogy *Bacher Vilmos* neve a tudomány világában mekkora dicsőséget jelent a magyar névre? És maga a zsidóság vajjon elegendőképpen értékeli-e, hogy kik szentelik életüket, munkájuk legjavát eszményi feladatainak?

A *Szentírás* mindenkori ismerőinek és kutatóinak egyik legkiválóbb képviselője *Bacher Vilmos*, a nagy írástudó. A jelen korban élő e szakbeli tudósok között pedig elismerten a legelső közt foglal helyet. Mint *exegeta* hazánkban a *Szentírás* valamennyi magyarázóit felülmúlta. Munkássága e téren a leggazdagabb, túlszárnyalta elődeit és előtte van kortársainak. Nemcsak a zsidó tudósok ismerik el *dr. Bacher Vilmost* e szakok egyik legnagyobb tekintélyének, hanem a tudomány terén, ahol az önálló és rendszeres kutatásnak értékét egyáltalán felbecsülik és keresztény körökben, ahol a bibliai tudomány művelésére ma már a legjelesebbek egyesülnek, a zsidó *Bacher Vilmost* szemben az elfogultság megszűnik, sőt benne ünneplik a legnagyobb mestert a *szentírásmagyarázat* és a héber nyelvtudomány történetének széles mezején. Művei e két körben a legbecsültebb források, ítéletét abszolút értékűnek tartják.

Az izraelita magyar irodalmi társulat által kiadott teljes *magyar Szentírás* fordítása, illetőleg e fordítás vezetése, irányítása és e nagyszabású munkának erélyes szervezése maga olyan monumentum, mely *Bacher* nevének a magyar nemzet kultúr-történetében és felekezetünk évkönyveiben halhatatlan emléket biztosít. Mert ha a *Szentírás* fordítása nyelvi vagy egyéb tekintetekben korrekturát igényel is — ami ily arányú munkánál csak természetes — bizonyos, hogy a tudomány legújabb vívmányai szempontjából nézve, a legmagasabb helyet foglalja el, hogy egy nagy, rég érzett hégagot pótolts és hogy ezzel e jelesünk a magyar zsidóság rég lejárt becsületbeli adósságát is lerótsa.

A magyar *Szentírás* első kiadása, melynek intézése egy férfiu életének dicsőségére elegendő anyagot szolgáltat, már elfogyott és *Bacher Vilmos* már is dolgozik a *magyar Szentírás revizióján*, sőt ami egy rég érzett szükség: a magyar Ifjúsági Biblia, az is

ott van már a kohójában. A mester kiapadhatatlan tudása, elpusztíthatlan munkakedve, törhetlen energiája lelket önt tanítványaiába és munkatársaiba és ez a dolog is halad hihetetlen serénységgel. Egy erős akarat ragadja magával a munkások csoportját, serkenti anyagi áldozatokra a társulatot és nyitja meg a Szentírás iránti érdeklődést: Bacher Vilmos akarat.

A *Szentírás kutatásával összefüggő egyes tudományos szakok* részben megállapítása, részben fejlesztése körül alkotott örökbecsű műveiben a tudás bámulatba ejtő mértéke mellett, a nagyközönségben kevésbé ismeretes költői tehetsége is érvényesült. A *költészet* terén nemcsak az agáda ragyogó termékeivel, az új héber poézissel, a keresztény allegória hatásaival, az arameus, arabs és perzsa költészettel foglalkozott beható módon, hanem önmaga is jeles héber és német költeményekben lehelte mély érzéseit. Innen van, hogy iratainak, életrajzainak egyes részei oly színesek és annyi művészi érzéket mutatnak.

A *talmud* rengetegében utakat hasított, rendszerességet honosított meg, új irányokat jelölt, új szempontokat fedezett föl. Hatalmas forrásmunkái ma már a talmudi ismeretek tudományos művelői előtt nélkülözhetetlenekké váltak és e körből alkotott művei e tudomány emez ágába emelkedettséget vittek.

De amint azt egy könyvtárat alkotó művek rendjén bizonnyára illetékes oldalról szakszerűen is kimutatni fogják, alig van a zsidó tudományok olyan része, mellyel ne foglalkozott volna, aminthogy alig van számottevő zsidó vagy keleti tudományokra vonatkozó irodalmi vállalkozás, melyben Bachernek díszhelyet ne jelölnének. Ha Németországban, Franciáországban, Angliában tudós társaságokat vagy korszakos műveket alkotnak, akkor *Bacher Vilmos* innen Magyarországból első a vezérkarban. Ha Amerikában egy világra szóló enciklopediát adnak ki, Bacher első a szerkesztők között. De nem csupán nevét, híret kölcsönzi az utána járó társaságoknak és tudósoknak, hanem kötelelességszeretete, egyéniségének eme legjellemzőbb tulajdona, mindannyiszor alkotó életre kél és új érdemeket sző a meglevőkhöz.

Amikor, mint e folyóirat egykori szerkesztője, ma itt megszólalok és Bacher Vilmosnak az ideterjesztett fényért hálával adózom, azt kívánnám röviden kidomborítani, hogy ünnepeelt testvérünk világra szóló pályafutása reánk mily külön jelentőséggel bír.

Rabbiképzőnkön teljesített tanítói hivatásáról általánosságban már megemlékeztünk. Itt való munkája beleolvad az intézet, de tán elsősorban hitközségeink fejlődésének történetébe. Tanítványaira való üdvös hatását Bacher szerénységében, jellemének egyenességében, hűségében és az őt kiválóan megkülönböztető tudományszeretetében látom. Ő nem tartozik azok közé, akik keserűségüket mosoly mögé rejtik. Tudományban és életben mindig az igazságot keresi és felismervén azt, cikonya nélkül kifejezésre is juttatja. Kerüli az álarcásokat; nincsen érdek vagy tekintet, mely miatt csak pillanatra is letévedne az őszinteség útjáról. Ez a kissé érdes formában jelentkező tulajdonsága néha a felületes szemlélőre a ridegség benyomását gyakorolja, míg a mélyebb látású felismeri benne az öntudatos férfiaság éles, de tiszteletet parancsoló vonásait és egy tiszta léleknek hamisítatlan megnyilatkozását. Szellemi játékoknak nem barátja. A kápráztató szikrák helyett jobban kedveli a csendesen világító lángot. Bírálataban; vitaiban tévedések felderítésében ellenfelét soha meg nem sebzí, hanem inkább kioktatja. Fajsúlyával sohasem nehezedik a gyengébbekre és a legkisebb tudás vagy érdem előtt hihetetlen szerénységgel meghajlik. Nem ismeri a tudós és közéleti férfiak lelkén rágódó féltékenységet és irigységet. Örül mások sikerének és az abban való részét sohasem reklamálja. Esméivel nem bujkál, gondolatait pazarul szórja azok között, akik közelében vannak. Teljesen hiányzik benne a sok nagy tudósból kiáradó dölyfösség, fölényes érzet. Nem buvik a felhők közé, hanem készörömost dolgozik együtt tanítványaiával, akiknek sorsa lelkéhez nőtt és akik ez igaz ember közelében sohasem szenvednek az egyenlőtlenség kínzó érzései alatt. Tudományos működését nem alacsonyítja az emelkedés vagy érdek eszközüvé. Tanulást, oktatást és buvárkodást magasabb életcélnek tekint. Eszerint első és szembeötlő hatása tanítványaira nézve abban áll, hogy jellemes emberekké, tudománykedvelőkké válnak. Innen magyarázható főképpen, hogy a szeminárium annyi tudóst nevel, hogy a külföldi theológiai főiskoláinak is bőven jut belőlük.

Korántsem kívánjuk leszállítani annak a néhány zsidó tudósnak érdemeit, kik a magyar rabbiképző létesítése előtt éltek és működtek, vagy más főiskolákon szerzett ismeretekkel becsületes tudományos munkát végeztek vagy végeznek. De túlzás nélkül mondható, hogy szélesebb alapon, számot tevő és hazánkon túl

is megbecsült magyar zsidó tudományos élet csak a rabbi-szeminárium óta fejtett, valamint hogy ebben az érdem oroszlán-része Bacher Vilmost illeti meg.

Legendő, ha e tekintetben a jelen folyóiratra, az izraelita magyar irodalmi társulat működésére, az ez idő óta, valamint a szemináriumi értesítőket megelőző dolgozatok sorozatára, megjelent munkák számára és értékére és főképen Bachernek itt és világszerte megjelent műveinek hatására utalunk, melyek az örök fény világába költözött és élő kongeniális társak és tanítványok érdemeit teljes mértékben honorálva, ünnepeltünk halhatatlan érdemeit hirdetik, megbecsülhetlen erkölcsi értékekkel gazdagítván a hazai zsidóságot és megszerezvén neki a *legnagyobb magyar zsidó tudós* dísznevet.

Dr. Bacher Vilmos, akinek alkotásai a tudomány birodalmában annyira kiemelkednek és aki a magyar zsidóság szellemi életét így megtermékenyíti, erejének delelő pontján, munkásságának derekán áll. Büszkén tekintünk reá, kiből annyi világosság sugárzik és kinek szívéből annyi melegség árad szerte. De mélységes hálával is, mert összhangzatos életmunkája szorosan összeforrott hitéletünk újjászületésének jelentős korszakával.

És valljuk, hogy a közéletben szerzett érdemek nyílt elismerése erkölcsi tartozás, mely a személykultusz fogalmi körébe nem esik. Lerovásának helye nem az enyészet küszöbe, hanem a munkában tündöklő élet mozgalma. Azért, amikor ősi hagyományaink patinájában felragyog előttünk a tanítványok és mesterük közötti szeretetet tükröztető ünnepség és ahhoz szívvel csatlakozunk, úgy érezzük, hogy a csendes elvonultságából a nyilvános hódolat terére vont nagy ember előtt az egész hitfelekezet tisztelettel hajtja meg zászlaját.

Budapest.

DR. MEZEY FERENCZ.

BACHER VILMOS PÁLYÁJA.

Ha a szeretet boldogít, a legboldogabbak egyike az a férfiú, akihez hódolva közeledünk, hogy születésének hatvanadik évfordulóján megkoszorozzuk. Mert kevesen vannak, akik végig tekintve pályájukon, a szeretetnek oly bőséges termésével dicsekedhetnének, aminő Bacher Vilmosnak jutott osztályrészül.

Nem a dicsőség, amely nevét övezi, nem a bámulat, amely világszerte a tudomány nagyfejedelmének adóznak és nem a hódolat, amely a legtisztábbakhoz felemelkedett jellemének akarata ellenére kijáró pályabére, hanem a feléje sugárzó nagy szeretet az, mely életének dús gazdagságát teszi. És az ő jóságos, meleg szíve, mely kivívta magának ezt a mindennél becsebb és boldogítóbb kincsét, meg fogja bocsátani, hogy pályájának szemléletére hívjuk fel azokat, akik gyönyört lelnek egy a legmagasabb ideáloknak szentelt, a legnemesebb javak gyarapításában buzgólkodó, párját ritkító eredménnyel áldott élet megtekintésében. Vajha kiérezné e sorokból azok rajongó szeretetét, akik boldog meghatottságban és a Gondviselés iránt való mély hálával ülik meg a kimagasló évfordulót, a zsidóságnak, a tudománynak e nagy örömnépét.

Bacher Vilmos — בנימין זאב בן משה שמעון בכרך — 1850. január 12-én Liptószentmiklóson született. Sarja egy nemes tradíciókkal ékes, a zsidó szellemi élet történetében nyomokat jelzett családnak. R. Jáir Chajim Bacharach, a »Chavoth Jáir« szerzője, őse volt édes atyjának, aki a családban otthonos kegyeletnél fogva héber írásában még a Bacharach nevet használta. Ebből rövidült a nép ajkán »Bacher«, a mesterünk nagyatyjától felvett családi név. Édes anyja pedig R. Gerson Politz nagynevű morva rabbinak ivadéka.

Szüllőhelyének lakossága a 18. század elején majdnem fele részben zsidó volt. A kies fekvésű városka falai között a zsidók bátorságban és jólétben éltek. Saját házaikban laktak, másvalású polgártársaik megbecsülték bennök az ügyes és széles szemkörü kereskedőket, akiknek műveltsége kimagaslott az általános színvonal felett. Az a szép harmónia, amelyben a hivatásban kifejtett serénységet a zsidó tudomány művelésével egyesítették s az az élénk visszhang, melyet a német zsidók kultúrtörékvései keltettek bennök, magyar hitrokonaik szellemi arisztokráciájává emelte őket. A talmud kutatása karöltve járt náluk a héber nyelv művelésével és a német klasszikusok tanulmányozásával; élénk fogékonyságot tanúsítottak Mendelssohn eszméi iránt, melyek másutt sokkal későbbben hódítottak.

Ebben az előkelő zsidó társadalomban a Bacher-család kiváló helyen állott. Szellemi légkörében nevelkedett és ennek a szellemnek a saját hazájában otthon alapított *Bacher Simon*, szül.

1823. február 1-én, az ideális lelkületű, nemes szárnyalású héber költő, akinek lantján igézően csendült a héber nyelv zenéje. A poeta egyesült benne a zsidó irodalom alapos ismerőjével. Híres mesterek avatták be a hagyományba és élete utolsó napjáig komolyan és szeretettel tanulmányozta a talmudot. Érdeklődése átkarolta az egész zsidó irodalmat és szakadatlan tanulmányokban megérlelt ítélettel szolt hozzá a tudomány kérdéseihez. A Múza kegye pedig már a gyermekre mosolygott. Már zsenge korban fordított költeményeket és énekelte meg a jesiva életének nevezetes mozzanatait. És kevesen közelítették meg azt a műgondot, azt a készséget és poétai hivatottságot, amelylyel a termékeny költő több irodalom remek alkotásait átültette. Eredeti műveiben pedig mesteri tökélyvel szóltatta meg azokat a különböző hangulatokat, amelyeket a saját, a nemzet, a zsidóság és kiváló egyének életének kimagasló eseményei keltettek az ő mély kedélyében. És miként hivatott tolmácsa volt az ünnepi hangulatoknak, azonképpen bájos humor csillámlott meg ama költeményeiben, amelyek az élet egy-egy derűs pillanatát vagy helyzetét rajzolták. Mindenütt pedig a biblia szavának elmés alkalmazásával gyönyörködtette az olvasót. Imádatlalt csingított a szent nyelven, amelynek hangjai nemesen fejezték ki lelki világának gazdag tartalmát.

A költő tisztá idealizmusa tükröződött egész életében. Hajlamaiban, törekvéseiben, céljaiban. A jesivából hazatérő 19 éves ifjú munkatársra lesz édesatyjának. Kereskedő, miként földijeinek javarésze. De a mellett buzgón folytatja tanulmányait, sokat foglalkozik nyelvekkel, megtanul magyarul, hasonló gondolkozásuakkal olvasókört alapít, részt vesz az iskola igazgatásában, amelynek élén dr. Löwenstein barátja, a hitközség, később a lembergi templom ékesszóló prédikátora áll és mindezek felül elvállalja még a gyülekezet jegyzői munkáit. Tolla pedig soha nem pihen. Így volt egész pályáján. Semmiféle hivatásos munka, semmiféle küzdelem és gond nem vonja el kedves könyveitől, nem csökkenti költői alkotó erejét. És legterhebb munkáin is ott ragyognak poétai lelkének vonásai. Ezek hódították meg számára a szíveket. Idealizmusának köszöni, hogy soha meg nem fogyatkozó szeretet övezi emlékezetét.

Jóságos sors kiváló nőt szemelt ki számára hitvesül. Tedesco Dorottyá (Debora), akivel 1848. június 18-án Liptószentmiklóson

házasságra lépett, előkelő szülőktől öröklött hagyományokat hozott tűzhelyéhez, amelyet alapos műveltsége, ritka okossága, komoly életfelfogása, minden szellemi törekvés iránt való meleg érdeklődése férje eszményeinek oltárává avatott.

Ezeknek a szülőknek első gyermeke Bacher Vilmos. Őt és Bernát öcsését (Pataki Berezi) vitték magukkal Szucsánba (Turóc megye), ahová 1852-ben költöztek. Itt a család, mely új sarakokkal gyarapodott, jólétben és zavaratlan boldogságban élt. Bacher háza a zsidó lakosságnak szellemi gócpontja volt. Őt bízták meg a kezdeményezésére alapított zsidó iskola igazgatásával, amely buzgalma és hivatottsága folytán csakhamar felvirágozott. Tanítói (Breuer, Goldberger, Mauksch, Weinberger), akiket jóakarattal és tudásával támogatott, Bacher Vilmos első mesterei. Atyja szellemében oktatták a komoly, rendkívül fogékony lelkű gyermeket, akinek tehetsége és tudásra való vágya nagyon korán ébredt. Alig volt még három éves, midőn bájos gyermeki erőszakkal arra kényszerítette anyját, hogy olvasásra tanítsa; atyja párját ritkító szorgalma sarkalta a fiút, akit testvérei és pajtásai még a játékban is elsőnek ismertek el, akinek — hisz ő volt a rabbi — feltétlen hódolattal adóztak.

Egy évtized elteltével Liptószentmiklósról tért vissza a család. Bacher Simonnak Szucsánban viselt tisztsége lejárt, gyermekeinek nevelése is kívánatossá tette a nagyobb helységben való letelepedést. Liptószentmiklóson az elemi iskolával kapcsolatos két osztályú alreáliskola bőséges alkalmat nyújtott a tanulás vágyától hevített fiúnak ismereteinek gyarapítására. Két évig látogatta a kiváló intézetet, amelynek élén Dr. Kobak József, a gyülekezet hitszónoka, később bambergi rabbi, a Jeschurun (Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums) szerkesztője állott. A reáliskolában kellő alapossággal tanították a világi tárgyakat, de nagy gondot fordítottak a bibliára és annak kommentárjaira, a héber nyelvre és fogalmazásra is; különösen Kobak volt az, aki a szent nyelv művelésére nagy súlyt helyezett és már az elemi iskola tanulóitól annak beható ismeretét követelte. Ő, Schlesinger Ábrahám, a jeles héber író, ki a szentírást betéve tudta, és a derék, sokoldalú, írói tevékenysége révén is ismeretes Schauer Simon voltak tanítói. Az utóbbi az iskolában a mennyiségtant és a természettudományi tárgyakat tanította, magántanfolyamaiban pedig kitűnő sikerrel az algimná-

zium tárgyaiból készített elő számos növendéket, akik közül Bacher Vilmos kivált. Nyelvismeretével és a klasszikusokban való olvasottságával bámulatott keltett, a legjelesebb matematikusok között első sorban állott. Vonzalmának legkiválóbb tárgyai azonban a szentírás és a héber nyelv. A biblia, amelynek magyarázása később a világhírré emelkedett tudós egyik életfeladatává lesz és amelynek nyelvén klasszikus tolla a legszebb héber műprózát írja, már most legkedvesebb olvasmánya. De nagy szorgalommal és ily zsenge korban meglepő komolysággal tanulja a talmudot is, amelyet R. Jerucham Stern és R. Mordechaj Löb Klein tár fel előtte. 1862 őszén Besztercebányán a gimnázium IV. osztályából letette a vizsgát.

Egy évet töltött még a szülői házban és 1863. őszén a pozsonyi ág. evang. liceumba iratkozott, amelyben a gimnázium felső osztályait végezte és 1867. január havában jeles eredményel érettségi vizsgát tett. A liceumban kiváló tanárok működtek. Fuchs Albert, Lehr (Lőrinczi) Zsigmond, Lichner Pál, Michaelis Vilmos, Németh Sándor mindmegannyian díszei a magyar tanügynek. És ezek a férfiak csakhamar felismerték Bacher tehetségét, nagyrabecsülték szorgalmát és mintaszerű viselkedését. Ez kifejezésre is jutott, midőn a szüleinek viszonyaiban bekövetkezett változás folytán kénytelen volt megszakítani tanulmányait. 1864 elején ugyanis Kósba (Nyitra m.) költözött a család, ahol Bacher Simon egyik sógorának biztatására földet bérelt. A poeta kereskedő, aki legszívesebben a könyveket bujta, földműveléssel kezdett foglalkozni. És legidősebb fiának osztozkodnia kellett munkájában. A liceum igazgatója ezért heves szemrehányással illette szüleit és Vilmos, akire nézve azonban a Kósban töltött időszak sem veszett kárba, visszatért Pozsonyba, ahol a jesiva egyes növendékeivel talmudot tanult és tanítással is foglalkozott. A klasszikus nyelvekben való jártassága érettségi vizsgáján feltűnést keltett, bámulatos könnyúséggel és eleganciával fordított latinból görögre és görögből latinra. »Őn tanári hivatásra van predesztinálva« szölt a vizsga elnöke, midőn az ifju jelentette, hogy rabbipályára készül.

De rendes tanulmányai nem elégítették ki minél több és minél értékesebb táplálékra sóvárgó lelkét. Már gyermekkorában rendkívül sokat olvasott. És az a mohóság, amelylyel a zsidó

irodalom nevezetes termékeinek, a német és más klasszikusoknak, ezek mellett pedig különösen történeti műveknek (pl. Plutarch, Lamartine stb.) a tartalmát felvette magába, az évek folyamán nőttön-nőtt. Olvasmányai pedig egyszersmind komoly tanulmányok voltak. És nemcsak ismereteit gyarapították, hanem mély hatással voltak egész lényére. Az eszmék, amelyek gyönyörködtek, nem vonultak át rajta, hanem gyökeret vertek benne; sajátjává tette, feldolgozta azokat, úgy hogy alkotórészeivé váltak szellemének és szívének. Így gazdagodott az ő lelki világa, így fejlődtek folyton-folyvást a benne szunnyadozó tehetségek, ereje izmosodott, nemes fogékonysága gyarapodott és távol maradt tőle minden, ami tisztá lelkén a legcsekélyebb foltot ejthette volna. A szülői ház szelleme és az ifjkorának lelki táplálékából eredt hatások irányították jellemének alakulását is; már a serdülő ifjuban szemléljük azokat a vonásokat, amelyek az életben mélyebbre vésődve a férfunál fölkeltik bámulatunkat. Stílusa is, az az egyszerű, világos, átlátszó, minden cikornyától és meszterkeltségtől ment, a gondolatot szűzi tisztaságában tükröző és a maga fenséges egyszerűségében formailag oly tökéletes írásmódja is, azokra a mintaképekre emlékeztet, amelyek lelkét idomították és jellemét nevelték.

Írói hajlamai nagyon korán ébredtek. Bar miczva-beszédét maga írta meg. És sokáig nem törődtek el azok a mély benyomások, amelyeket ez a beszéd hallgatóra tett. A költészet szeretete karöltve járt nála annak művelésével. Gyermekek volt még, midőn már héberül és németül nagyon ügyesen verselt. Alig töltötte be a 15. évet, midőn a Kóchb Jiczchakban megjelent Schiller »Der Jüngling am Bache« című költeményének meglepően sikerült héber feldolgozása.

Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után Pestre került. Ide költöztek szülei, akik odahagyták Kóst, amelyhez szomorú emlékek kapcsolták őket. Küzdelmes, súlyos gondokban gazdag esztendőök szakadtak rájuk. Betegségek tetézték a szenvedéseket, amelyeket anyagi gondok okoztak atyjának. Boldog volt, hogy visszatérhetett a szülői házba. Pozsonyban is meleg rokonzás környékezte az ifjút, akinek végtelen szerénysége, megnyerő modora, szeplőtlen erkölce és mély vallásossága meghódította a szíveket, de a szüleinek viszonyaiban bekövetkezett komoly fordulat fokozott erővel vonzotta azokhoz, akiknél oly

nagy szeretettel csüngött. Beiratkozott a tudományegyetemen és két féléven át a bölcészeti kar hallgatója volt. Filozófia, történet és nyelvtanulmányok foglalkoztatták. Horváth Árpád, Horváth Cyrill, Kerékgyártó Árpád és Telfy Iván előadásait hallgatta, Vámbéry Árminnál perzsa, Ruzsicska Jánosnál, a theologiai kar tanáránál arab tanulmányait kezdte. Talmudot pedig Brill Sámuel Löwnél tanult. Hárman hallgatták a nagy talmud-tudós előadásait: ő, Goldziher Ignác professzor és Jaulus Henrik, jelenleg aacheni rabbi. Gyakran emlékezett meg ezekről az ő tanítványairól a kitünő mester, akinek nevét kegyeletünk övezi, akinek fényes szelleme és kimagasló egyénisége mindenkor a hódolat tárgya volt abban a körben, amelynek alkalma nyílt kiválóságait szemlélni. Nagy hatással voltak Bacher Vilmosra a pesti hitközség büvösajkú prédikátorának, Meisel W. A. főrabbinak beszédei. Az ünnepelt, híveitől bálványozott hitszónok utolsó prédikációját (Die Brunnen Isaaks, Rede, gehalten in der Synagoge zu Pest am Sabb. Par. Toldoth, 30. November 1867.), amelynek elmondása után néhány órával elhunyt, Bacher Simon adta ki németül és héber fordításban. Emlékeztetből írták le ketten: az apa és fia.

De bármennyire fejlesztették is pesti tanulmányai és bármily nehezére esett is elszakadnia a szülői háztól, el kellett hagynia a hazát, hogy tudományos törekvéseit kielégítse és hogy arra a pályára készüljön, amelyet már gyermekkorában hivatásául választott. A németajkú zsidóságnak egyetlen theologiai főiskolája, a boroszlói Jüdisch-theologisches Seminar, ebben az időben állott a tekintély legmagasabb polczán. Frankel Zakariás igazgatta az intézetet, mellette Graetz működött, akinek története ekkor az újabb zsidó irodalom legnépszerűbb terméke volt; mindenütt olvasták s minden olvasóját megbűvölte szerzőjének bámulatos alakító tehetsége, hatalmas anyagbirtoka, ragyogó előadása, fantáziája és rendkívüli bátorsága. Ez a két név nagy vonzóerőt gyakorolt. De a szeminárium többi dócensei is a zsidó tudomány nagyrabecsült képviselői voltak. A boroszlói hitközség templomának szószékét pedig Geiger Ábrahám utódja, a filozófia művelésében kitűnt Joël Mánuel diszítette, aki maga is kilencz évig a szeminárium tanítója volt. Bacher Vilmos tehát Boroszlóba ment, beiratkozott az egyetemre és a szemináriumba s hírneves tudósok veze-

tése mellett, azok állandó jóakarától buzdítva és nemes versenyben kiváló társakkal tovább épített a lerakott alapokon és megkezdte egyszersmind tudományos működését. Az egyetemnek két évig, a szemináriumnak 1875-ig volt hallgatója. Filozófiai, történeti és keleti nyelvészeti tanulmányokat folytatott. Stenzler Adolf Frigyes, a kiváló szanszkritista, Schmölbers A., az arab filozófia jeles művelőjének, Braniss Christlieb Gyula bölcész, továbbá Lindner, Magnus, Weber és más jeles tanárok előadásait hallgatta, a szemináriumban pedig Frankel és Graetz mellett Freudenthal, Rosin és Zuckermann voltak mesterei. Szoros kötelék kapcsolta tanítóihoz, akiknek háza mindig nyitva volt előtte. De más előkelő családok is szívesen látták és mesébe illő szorgalma mellett tudott találni egy-egy szabad órát, melyet finomlelkű, a műveltség magas fokán álló, nemes törekvésű emberek társaságában töltött. És az ő sokoldalú műveltsége, bámulatos irodalomismerete és nemes idealizmusa kíváncsiságát tette rájuk nézve a vele való szellemi érintkezést. Egyaránt vonzották a régi és a modern irodalmak és érdeklődése körének nagyságára nézve jellemző, hogy elolvasta a Revue des Deux Mondes összes évfolyamait — kezdettől a legújabb füzetig. A Freihaan és Gottstein családokban fordult meg leggyakrabban, a szeminárium növendékei közül pedig Badt, Brann, Eschelbacher, Frankl P. F., Gaster, Guttmann, Kaufmann, akivel egy évig együtt is lakott, Salzberger, Schwarz, Simonsen, Ziemlich állottak legközelebb hozzá; később is fentartotta velök az összeköttetést. Szerénysége, mindenki iránt nyílvánuló jóindulata, szolgálatkészsége, komolysága mellett derűs világnézete és kedélyének mélysége kivívta számára azok meleg rokonérzését, akik egyenessége, jellemének mindenkor megbízható szilárdsága és rendkívüli szorgalma folytán egyre gyarapodó tudása miatt ószintén tisztelték. A szemináriumban fennállott magyar egyesületnek több éven át titkára volt. Távozásával megszűnt az egyesület, amelynek pecsétjét most is kegyelettel őrzi.

Alig telt le a boroszlói tanulmányainak első éve, máris az akkor Graetz szerkesztésébe átment »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums«-ban találkoznunk nevével. Itt jelent meg első tudományos dolgozata: Ein hebräisches Apokryphon, amelyben az Eszter könyvében foglalt történethez

régén kapcsolódott toldalékok forrását nagy elmével és kritikai módszerrel deríti ki. Az elsőt nemsokára követik a többiek. Egyre tárguló összehasonlító nyelv- és vallástudományi tanulmányainak gyümölcsei. A muhammedán irodalomban régi zsidó élezzeket fedez föl, a Jób-targumban perzsa daemonológiát mutat ki és megírja a szokott színvonal felett magasan kiemelkedő disszertációját: Nizâmî's Leben und Werke und der zweite Theil des Nizâmischen Alexanderbuches. Mit persischen Texten als Anhang.

A munka már 1870 nyarán Fleischer Lebrecht professor kezén fordult meg, akinek, minthogy Bacher a lipesei egyetemen akarta megszerezni a doktori címet, bírálatra volt kiadva. A húsz évesnek könyve egy év múlva meg is jelent, 1883-ban pedig S. Robinsonban angol fordítóra talált. Feltétlen elismeréssel köszöntötték a fiatal szerzőt. Szülei, akiknek szeretete és hálája jelül ajánlotta Nizâmît, büszke örömmel értesültek arról a meleg fogadtatásról, mely fiúk első könyvének jutott.

Bacher Vilmos ezzel belépett az újperzsa irodalom leghivatottabb művelőinek sorába. Ebbe a körbe tartozó későbbi munkái az első tekintélyek közé emelték. Értéküket, amennyiben poétai termékek ismertetésével foglalkoznak, nagyban gyarapítja az atyjától örökölt tehetség és az a tökély, amelylyel a német nyelvet kezeli. A perzsa irodalomba tartozó zsidó vonatkozású művei pedig annak a dicsőségét hirdetik, aki ezen a téren nemcsak a legelső, hanem egyszersmind az egyetlen is.

1870. augusztus havában megkapta a doktori címet, 1876. elején pedig Boroszlóban rabbivizsgát tett. És ez az öt év, mely Nizâmî megjelenése és theologiai tanulmányainak befejezése között forgott le, nemcsak a rabbihivatásra való készülésnek, hanem önálló kutatásoknak is volt szentelve. A Monatsschrift, a Zeitschrift der deutsch-morgenländischen Gesellschaft, a Kobak-féle Jeschurun és a bécsi császári tudományos Akadémia értekezései sokágú munkásságának érett gyümölcseit közlik. Nem a kezdő szárnypróbalgatásai, hanem a gazdagon fölszerelt műhelyben bő apparátussal dolgozó tudósnak jeles módszerrel és az anyag felett való teljes uralommal készült munkái. A targumoknak szólnak az első évek kutatásai. Idevágó dolgozatai a tudományos kritika, a széles nyelvismeret és annak az alaposságnak mintaképei, amely Bacher minden művénél szinte megdöbbentően hat az illető irodalomban jártas olvasóra. Kisebb dolgoza-

tokban az agádával foglalkozik, megvilágítja a biblia befolyását a muhammedán irodalomra és a bibliai történetnek abban való alakulását, tüzetes tanulmányban méltatja Szádit, majd pedig megírja fontos értekezését Ábrahám ibn Ezra tórákomentárjáról. Megnyilik azoknak a műveknek hosszú sora, amelyekben a bibliai exegesis és héber nyelvtudomány senkitől meg nem közelített történetírója azok munkáját méltatta, akik a szentírás magyarázói és a héber nyelvtudomány képviselői között első sorban állanak. Bámulatos kitarás és munkabírás. Készül hivatására, mindennap tanításra fordít néhány órát, feldolgozza a tudomány különböző körében végzett kutatásait és gyűjti a tömérdek anyagot főműve, az agadisták története számára, amelynek megalkotásához néhány év múlva fog.

Ez a máris jelentékeny és nagy jövővel biztató tudományos tevékenység még szemináriumi tanulmányainak befejezése előtt Bacher Vilmosra irányította azoknak a férfiaknak a tekintetét, akik hivatva voltak a zsidó tudomány új alma matere, a Budapesti megnyitandó Országos Rabbiképző-Intézet számára, a nagy hivatású iskola jelentőségének megfelelő tanárokat kiszemelni. De addig is, míg tanári működését megkezdette, méltó és jövendő hivatásának szempontjából fontos tér jutott munkásságának. — 1875. október 13-án húnyt el Löw Lipót. A szegedi gyülekezet, amelynek soha el nem halványuló dicsősége, hogy a legnagyobb magyar rabbi egy negyedszázadon át lelkipásztora volt, 1876. tavaszán Bacher Vilmosra bízta a főrabbisági hivatal vezetését. Április hó 16-án, peszach utolsó napján, mondotta első beszédét azon a szószéken, amelyen előtte Löw Lipót állott, 24-én pedig átvette a rabbisági teendőket, amelyekkel heti 12—14 órai polgári és középiskolai hitoktatás volt egybekötve.

Sokkal rövidebb ideig tartott szegedi működése, semhogy mélyebb nyomokat hagyhatott volna a gyülekezet életében. Buzgalommal és rátermettséggel töltötte be helyét. Az a kötelességszeretet és pártját ritkító erkölcsi komolyság, amely munkásságának minden körében megnyilatkozik, Szegeden is nagyra becsülést és meleg elismerést vívott ki számára. A Löw-családhoz benső kötelék kapcsolta. Prossnitz elnök házában együttlakott vele és Löw Lipót síremlékének felavatása (1876. október 19.) legnevezetesebb szegedi funkciója. Az emlékmű létesülésében is kiváló része volt. A felavatáskor mondott beszéde pedig

mély benyomást tett a gyülekezetre. Löw özvegye azzal fejezte ki halálját a fiatal lelkész iránt, hogy dicsőült férje arezképét adta neki emlékül. Más hitközségekbe is hívták egy-egy papi funkció végzésére. A Nagybeeskereken Oppenheim Dávid emlékére rendezett gyászünnepeken ő mondta az emlékbeszédet.

Tizennégy havi működés után lemondott rabbihelyettesi állásáról. A Rabbiképzőben új, tudományos céljainak jobban megfelelő hatáskör nyílt számára. Lemondólevelében szépen tükröződik az a benső viszony, amely közte és a szegedi hitközség között fejlődött és az a meleg érdeklődés, amelyvel a távozó a gyülekezethez kapcsolódott. »Nem tehetem«, írja, »hogy benső hálámat ne fejezzem ki azon barátságos és szívélyes előzékenységet, melyet a tek. eljáróság igen tisztelt tagjai rövid ittlétem alatt irántam tanusítottak. Egyszersmind azon őszinte óhajvásomnak adok kifejezést, hogy a község fenntartására és felvirágoztatására irányzott működésük a kívánatos sikertől legyen kísérve.« Egyszersmind arra kéri az eljáróságot, hogy lehetőleg hamar intézkedjék helyének betöltéséről, mivelhogy a hitoktatás már szeptember 1-én kezdődik, neki pedig már előbb kell elfoglalnia tanszékét. Az 1877. június 11-iki közgyűlésnek »fő- és majdnem kizárólagos tárgya« az ő lemondása volt. A közgyűlés sajnálattal vette tudomásul és »dr. Bacher Vilmos rabbihelyettes úrnak, tekintve itteni működésének tartama alatt tanusított fáradhatlan buzgalmát, elismerését és köszönetét nyilvánítja és ezen határozatát jegyzőkönyvbe iktatja.« Szegénysorsú tanulókról való nemes megemlékezéssel záródott július 31-én szegedi működése.

A gyakorlati tevékenység, amelyet Szegeden kifejtett, alkalmat nyújtott Bachernek egy mintaszerű gyülekezet intézményivel és azokkal a feladatokkal közelről megismerkednie, amelyek teljesítése a zsidó lelkész hivatásával jár. Ebből a szempontból rendkívül üdvös hatással volt reá a szegedi működés. Nem mint az elmélet embere került a tanszékre, aki nem bír érzékkel a lelkész gyakorlati munkássága iránt, hanem mint rabbi, aki belepillantott egy nevezetes gyülekezet életébe és megismerkedett a papi hivatás gondjaival és sokféle kötelességeivel.

A komoly buzgalommal és lelkiismeretes hűséggel folytatott papi tevékenység közepette pedig a tudományos munka

sem pihent. A Szádi-munkálatok haladnak, az agadisták történetéhez szakadatlanul gyűl az anyag és a gyűjtő lelkében mindjobban kialakulnak annak a hatalmas műnek az idomai, amelyek Bacher Vilmost a zsidó tudományos irodalom legelső képviselői közé állítják.

*

1877. október 4-én folyt le a Rabbiképző megnyitó ünnepe. Az intézet megnyitása »korszakot alkotó esemény« volt és jelentősége kifejezésre jutott a félavatás ünnepségének emlékezetes mozzanataiban. A tanári kar nevében Bacher Vilmos szólott, aki az intézet szabályzatának kidolgozásában is részt vett. Beszédében élesen domborodnak ki a feladatok, amelyeknek az új főiskola szolgálatába szegődött és amelyeknek végzésében a saját hivatását látta. Azt mondja, hogy hivatása *vallásos lelkiület és szellemi haladást* ébreszteni, fenntartani és terjeszteni Magyarországon zsidó hitközségeiben. És teljesíteni fogja ezt a feladatot azáltal, hogy növendékeit fölszereli a szellem fegyverével, szent és fontos tisztük kellékeivel. Azután az »ihlettség jósszemével« a jövőbe tekint és leírja, hogy miként fogják majd betölteni hivatásukat »a magyarhoni zsidó hitfelekezetnek ebből az intézetéből kikerülő tanítói, vallási vezetői«, »éveken át folytatott ernyedetlen munka, becsületes, célját soha szem elől nem tévesztő törekvés, helyesen vezérelt és jóakarattal elősegített tanulmányok után«, egyesítve magukban »a zsidó theologiai szakok alapos ismeretét a kor műveltségével, a szív meggyőződéséből eredő vallásos érzületet a tudományos ítélet gyakorlott és tapintatos képességével, az emberiség erkölcsi javaiért és az Izrael eszméiért és tanaiért való lelkesedést a hazához való szeretettel és ragaszkodással.« Az így felkészültek a műveltekhez az ő nyelvükön fognak beszélni; ismerve, megértve és méltányolva a kor szellemét és nézeteit, érthetően és szívrehatólag hirdethetik majd a vallás igéjét, a hit igazságait. Ahol pedig az előítélet visszaborzad még a kultúra adományaitól, ott ők fogják szórni a világosság magvait, egyengetni a szabad gondolkodás útját. Örzik majd és ápolják a zsidó tudományt és »bíráló észszel, de jámbor kegyelettel is tanulmányozva és fürkészve a nagy szellemi örökséget, melyet az ősök bölcsesége az évezredek irodalmában lerakott«, fenn fogják tartani a mult és jelen közötti összefüggést, elő fogják készíteni a jövő haladásait. »A hit, az

erkölcsiség tanait a benső meggyőződés tüzével és az öntudatos gondolkodás világosságával» fogják előadni, képviselni fogják »a hit és tudomány közötti összhangzást, azt mintegy önmagukban, gondolkodásukban, működésükben« megtestesítve. »A férfiú tett-erejét, a szilárdult jellem őszinteségét és bátorságát« szentelik majd hivatásuknak, »üdvös és hathatós befolyást gyakorolva a hitközség szent feladatainak teljesítésére; bátran fel fognak lépni, ha Izrael hitét és becsületét félreismerés és támadások ellen kell majd védelmezni és ha a közjó érdekei közremunkálkodásukat igénylik, szavukkal és példájukkal jó polgároknak, a haza hű fiainak fognak bizonyulni.« Azzal az óhajjal zárja beszédét, hogy az intézet falai között mindenkor a bölcseségnek és tudományosságnak szelleme lengjen, hogy tanáraiban mindenkor a bűvárkodásnak el nem fáradó ereje, a tanításnak el nem lankadó buzgalma, tanulóiiban pedig a haladás komoly akarata, a tanulás csüggedhetetlen ösztöne éljen, hogy működjék mindenkor a vallásos lelkiület szilárdítására, a tudomány gyarapítására, a nézetek fölvilágosítására, a magyarhoni Izrael üdvére és békéjére, a magyar haza dicsőségére.

Harminczkét évi munkásság fényesen igazolja, hogy Bacher Vilmosnak egy nagy történeti pillanatban mondott eme szavai egy feladatait tisztán látó és a kitűzött cél komoly és hűséges szolgálatára vállalkozó férfiú mély meggyőződésének és lángoló lelkesedésének megnyilatkozásai voltak. Mintha teljes működése alatt folyton szemé előtt lebegtek volna, irányítva és meghatározva munkáját, úgy váltotta be azokat, következetesen, erős energiával és azzal a szigorúsággal, amely nagy jellemnek önmagukkal szemben támasztott követelményeinek ismertető jele.

»A tanításnak el nem lankadó buzgalma« hevítette. Ugyanazzal a lelkesedéssel, amelylyel megkezdte működését, folytatja azt évtizedről-évtizedre. Nem válik sablonossá, a megszokottság nem teszi unottá. Ugyanaz a buzgalom és ugyanaz a pontosság harminczkét éven át. Egy pillanatot sem szeret elveszíteni a tanítás kiszabott idejéből. Azzal a világossággal és egyszerűséggel, amely egész valóját jellemzi, adja elő tárgyát. Gondos készülés után szól tanítványaihoz. Sohasem kalandozik el más mezőkre, csak tág szemköre és felfogásának magassága sejteti birodalmának nagyságát, csak ritkán veszik észre a beavatottak egy-egy elejtett szavából, hogy oly férfiú szól hozzájuk, aki a

tudomány egymástól távol eső köreiben legelső tekintély. A saját műveire nem szeret utalni és míg minden könyvében a szöveghez kapcsolódó jegyzetek az illető irodalomnak hiánytalanul teljes közlését tartalmazzák, addig előadásaiban megismerteti ugyan hallgatóit az eredményhez vivő úttal, de nem terheli meg őket minden jelentéktelen mozzanatnak felsorolásával, téves nézetek ismertetésével és czafolásával. Egyáltalán mindig csak a lényegre szorítkozik, finom pedagógiai tapintattal válogatva meg azt az anyagot, amelynek ismeretére a theologusnak szüksége van, amely termékenyítő hatással lehet lelkére és önálló munkásságra is serkentetheti. Tájékoztató és útbaigazító, figyelmeztető kérdésekre és objektíve méltatja a megoldás különböző komoly kísérleteit. Tanári működését sohasem állítja tudományos munkásságának szolgálatába. Előadásait sohasem használja fel segédeszközüli kutatásának tárgyai számára. És csak annak enged helyet, amihez semmi kétség nem fér, amit a legnagyobb tudományos szigorúság biztosított eredménynek ismer el.

Az a »jámor kegyelet«, amelyet az évezredek irodalmában lerakott szellemi örökség tanulmányozásánál a bíráló ész mellett megkövetel, áthatja és átmelegíti minden szavát. Bölcs mérseklet és rendkívüli óvatosság jellemzik bibliai előadásait. A hagyományos szöveget magyarázza és megköveteli tanítványaitól, hogy azt jól tudják. A héber nyelv összes rokonainak és a biblia nyelvénél megértésénél tekintetbe jövő összes többi nyelveknek mély, tudományos ismerete segédeszközüli szolgál a nyelvi nehézségek leküzdésére, igénybe veszi az exegesis összes segédtudományainak támogatását, de főelvé mindenkor magából a szentírásból magyarázni a bibliát és azt a szellemi kapcsolatot tudatossá tenni, amely annak egyes alkotórészeit egymáshoz köti. A párhuzamos helyek felmutatásával megvilágítja és értelmezi a szöveget és figyelmeztet egyzersmind a bibliai eszmék fejlődésének menetére. Az eszméknek és különösen azok erkölcsi és vallási értékének méltatása, előadásainak egyik fontos és nagybecsű eleme, annál értékesebb, minthogy Bacherben a philologussal egy a rendkívül sokoldalú theologus, minthogy a zsidó vallásbölcsésznek kevesektől elért ismerete karöltve jár nála mindazoknak a gondolkodóknak folytonos tanulmányozásával, akik eszméket adtak az emberiségnek. Konjektúrákkal szemben elutasító, az egyes bibliai könyvek keletkezésére vonatkozó

komolyabb elméleteket ismerteti ugyan, de mindenekelőtt a régi fordításokban és a tradíció irodalmában tükröződő hagyományos felfogás az, amely előadásában érvényre emelkedik és amelyről gyakran nagy elmeéllel mutatja ki, hogy a tudományos értelmezéssel egyezik. És »bíráló észszels, de egyszersmind »jámbor kegyelettel« olvassa és magyarázza a régi fordításokat, a midrást, a maszórát és a nagy zsidó exegetákat. Méltatja nagy érdemeiket, kimutatja, hogy gyakran azokat az allítólagos naivságok is, amelyeken mások mosolyognak, a biblia szavában való elmélyedésnek tanubizonyosságai és a történeti háttérnek feltűntetésével meglepő egyszerűséggel magyarázza azt, ami különben rejtélyes volna.

Nem holt anyagként kezeli a vallás szent okmányait, amelyekkel a philologus vagy vallástörténész kénye-kedve szerint, minden tartózkodás és pietás nélkül elbánhatik, hanem mindig tudatában van annak, hogy a *vallás* alapkönyveit magyarázza, amelyek iránt szeretetet és tiszteletet akár ébreszteni, amelyeknek *tökéljeivel* akarja megismertetni azokat, akik hivatva lesznek a vallásnak azokból merített szeretetével híveikben is hűséget és lelkesedést kelteni. Ez annak a férfinak *konzervatívizmusa*, akinek életét komoly gondolkodásban megtisztult és nemesbült vallásosság irányítja, aki a *szabadelvű* eszmék tántoríthatatlan híve. Így nyilatkozik meg tanári működésében a »hit és tudomány közötti összhangzás«, »a mult és jelen közötti összefüggés«, így oktatja és neveli azokat, akiknek tanításában ölelkeznie kell a benső meggyőződés tüzeinek az öntudatos gondolkodás világosságával.

De tanári működése nem szorítkozik a tanszékre. Nem éri be azzal, hogy a gondozására bízott tárgyakba avassa be tanítványait, hanem azok keretén kívül is vezérli és jóakarattal elősegíti tanulmányaikat. Tanulmányaikat és őket magukat is. És ez még nagyobb erkölcsi érték reájuk nézve, mint ismereteik gazdagodása. Kalauzálásra és meleg jóakaratra éppen abban az időszakban van legnagyobb szüksége az ifjúságnak, különösen azoknak, akik papi hivatásra készülnek, amely a legjobbaknál és legkomolyabbaknál lelki tusákban és viharokban rendkívül gazdag és amelyben kevesen tudnak ellentánni mindazoknak a kísértéseknek, amelyek a fővárosban, különösen az idegenből ideszakadt, minden családi gondozás és felügyelet nélkül szűkül-

ködő diákságot környezik. És főiskolánk növendékei még más feladatokat is rónak azokra, akik az intézet élén állanak. Valóságos átokként súlyosodik reájuk a szegénység. Tudományra szomjuhozó lélekkel, telve idealizmussal és nemes hévvel, de minden anyagi segédeszköz nélkül keresik fel kapuit. Sokan roskadnának le a mindennapi kenyér gondjai alatt, sokan törnének le testben és lélekben, ha nemes szívek nem sietnének segítségükre.

Minő áldás fakad egy oly férfi kezéből, aki jóakarattal, szívével ott van tanítványai mellett, vezérelve és irányítva, kalauzolja és útbaigazítja a tájékoztatlanokat, buzdítja és sarkalva őket a csüggedés és kedvetlenség pillanataiban, táplálva szellemüket, erősítve jellemüket, fölemelve szívüket és gondoskodva arról, hogy a mennyei manna mellett mindennapi kenyér is jusson nekik.

És ez az atyai jóakarát, amelylyel Bacher Vilmos tanítványait körülveszi, nem fogyatkozik meg, midőn ezek elhagyják az iskolát és kilépnek az életbe, hogy önálló munkájukkal szorgálják a magyar zsidóság ügyét. Meleg érdeklődéssel és a szeretet szemével kíséri állandóan törekvéseiket, büszke minden erkölcsi sikerükre, minden eredményre, amely munkájukhoz fűződik, szakadatlanul serkenti őket mind magasabb czélok felé való haladásra.

*

Tanári működésének első éve nagy mértékben vette igénybe erejét. A tanári karban a jegyzői tisztelet viseli és az intézet első értesítője számára, melyet ő szerkeszt, megírja a tudományos értekezést. Mindkettő magyar és német nyelven jelent meg. Ez azután szokássá is vált. Gondoskodás történt, hogy a külföld is tudomást szerezzen arról a nevelői és tudományos munkáról, amely főiskolánkhoz kapcsolódik.

»A babyloniai amórák agadája« első része annak a nagy műnek, amely kétségtelenül Bacher tudományos munkásságának legfontosabb és hatásaiban is legjelentékenyebb terméke. Megindul vele az agadisták története, melyet később a »Monatsschrift«-ban, majd pedig önálló kötetekben folytat.

Nem e sorok feladata Bacher tudományos alkotásait ismertetni. Az agadisták történetének méltatása is azok keretén kívül esik. Élete pályáját és nem munkáját szemléljük. Igaz,

hogy a kettő szinte egy és ugyanaz. És végig tekintve pályáján, művein áll meg tekintetünk. Négy évtized elég lett volna azok megalkotására? Mennyiségük azokra a középkori tudósokra emlékeztet, akik távol a világ zajától, hátat fordítva az életnek, bezárkóztak könyvtáraikba és éjjeli álmukat is megrabolva írtak kötetet kötetre. És a bőség mellett minő sokoldalúság. A koncentrációban látják joggal a nagy eredmények kútfejét. De ő nem *egy* mezőt művel, az ő fáradhatatlan tolla a tudományt több és egymástól távol eső körökben gazdagítja remek alkotásokkal, oly művekkel, amelyeknek becséből semmiféle későbbi kutatás nem fog levonni semmit, amelyek kiegészítő munkára a legapróbb részletek összehalmozásában gyönyörködő alaposságnak sem engednek tért. Minő változatos tartalom csak azokban is, amelyek a Rabbiképző értesítőit díszítik. Ibn Ezra mint grammatikus, Abulvalid Mervan Ibn Ganáh élete és munkái, Abulvalid Mervan Ibn Ganáh szentírásmagyarázatából, A középkori zsidó vallásbölcsezet szentírásmagyarázata, Maimuni Mózes szentírásmagyarázata, Egy héber-perzsa szótár a 14. századból, Jeruzsálemi Tanchum szótárából. Egy függelékekkel: Maimuni Misna-Tórájának nyelvi jellegéről. Két zsidó perzsa költő: Sáhín és Imráni. És ezek mellett megírja gyönyörű könyvét Saadiról, kiadja a Kitab al-Lumát, Kimchi József Széfer Zikkáronját, Szaadja Jób-fordítását, Ibn Ganáh nagy szótárának héber fordítását, atyja költeményeit, Graetz »Emendationes in plerosque Sacrae scripturae V. T. Libros« című művét s a héber nyelv-tudomány és a szentírásmagyarázat történetét klasszikus monographiákban ismerteti. Ezekhez az önállóan megjelent művekhez és kiadványokhoz pedig a kisebb-nagyobb értekezések szinte végeláthatatlan sora csatlakozik, amelyek gyűjteményes művekben, folyóiratokban, emlékkönyvekben stb. jelentek meg. A Jewish Encyclopedia minden kötetét a legbecsesebb cikkekkel gazdagítja, amelyek közül egyesek egész könyvekkel érnek fel, mindnyájan pedig mintaképei annak az alaposságnak, tárgyilagosságnak, világosságnak és tudományos előkelőségnek, amely oly körökben is a legnagyobb fokú elismerést és hódolatot vívta ki számára, amelyek zsidó tudósok munkásságára a szokottnál szigorúbb mértékeket alkalmaznak. A szakmáit művelő tudományos és más komoly tartalmú felekezeti folyóiratok szerkesztői mindmegannyian lekötelezettjei. Hozzá soha nem fordulnak hiába.

De lekötelezettjei mindenekelőtt a tudomány és annak munkásai, akik sűrűen felkeresik leveleikkel, tanácsát és útbaigazítását kérve, bírálata alá bocsátva munkálataikat, döntésére bízva a tudomány fontos kérdéseit.

A tanári működésének megkezdésével hatalmas arányokban meginduló tudományos munkásság *általános* jelentősége azonban háttérbe lép, midőn azokat az eredményeket vesszük szemügyre, amelyek abból reánk *magyarokra* származtak. »A babyloniai amorák agadája« a magyar tudományos irodalom egy új ágát sarjasztotta: a magyar-zsidó irodalmat, amely a szintén Bacher nevével kapcsolatos további fejlődésében nemcsak a tudományt, hanem a magyar zsidóság vallásos és felekezeti életét és nemcsak a zsidóság szellemi érdekeit, hanem az *egyetemes* magyar kultúrát szolgálja.

Bacher Boroszlóban is élénk figyelemmel kísérte a magyar szellemi életet. Lelkes öröm szólal meg az 1875. évi »Monatschrift«-ban közölt ama cikkében, amely Kiss József évkönyvét ismerteti. A külföldön való hosszú tartózkodás és a nyugati kultúra mély ismerete nem lohasztotta lángoló hazaszeretetét. A Rabbiképző *nemzeti* jelentőségének tudatában foglalta el tanzsékét és soha nem feledkezett meg arról a fontos misszióról, amelyet az intézet főiskolai tagozatának egyetlen *magyar* rendes tanára vállalt. Jellegzetes módon jutott ez kifejezésre, midőn a király nem sokkal a Rabbiképző megnyitása után kintintette azt látogatásával. A felséges úr, akivel közölték volt, hogy az intézet tanári karában külföldi tudósok működnek, nemcsak ezeket, hanem Bachert is német nyelven szólította meg. És Bacher magyar voltára hivatkozva, magyarul felelt a felségnek. Minő érzelmek hevíthették abban a pillanatban annak a férfinak szívét, akinek kiválóságai közül fenséges egyszerűsége, mesébe illő szerénysége kelti fel legnagyobb bámulatunkat.

A Rabbiképzőben kifejtett nemzeti tevékenysége mellett három nagyjelentőségű vállalkozással szolgált a hazai zsidóság, a magyarság ügyét. A Magyar Zsidó Szemlével, amelyet Bánóczy Józseffel megindított és hét éven át szerkesztett, a Magyar Szentírással, amelynek szerkesztő-bizottságában (mellette Bánóczy József és Krausz Sámuel) neki jutott az elnöki tisztség és az Izr. Magyar Irodalmi Társulattal, amelynek alapításában kiváló része volt, irodalmi bizottságában öt éven át az elnöki tisztséget viselte,

évkönyveit Mezey Ferenczcel, majd Bánóczi Józseffel szerkesztette mindaddig, míg a szerkesztés egész munkája Bánóczihoz szállt és az I. M. I. T. társelnöki tisztét reá ruházták.

De mielőtt ezekről szólunk, tanári tevékenységének néhány hónapra való megszakításáról kell megemlékeznünk. Szegedi működése alatt a hadügyminiszter kinevezte tábori lelkésznek és a Rabbiképző első tanévének bezárulása után nemsokára alkalmat nyílt a hadseregben lelkészi hivatást teljesíteni. Bevonult a bródi főhadiszállásra és csak november végén tért vissza Budapestre.

Mély meghatottsággal búcsúztak tőle, akik közel állottak hozzá, de ő azzal a rendíthetetlen nyugalommal, amelyet az élet legkomolyabb pillanataiban is meg tud óvni, vette fel katonai jelvényeit és útnak indult azzal a reménnyel, hogy nemsokára vissza fog térni, de egyszersmind azzal a komoly elhatározással, hogy lelkészi tisztjét odaadással és buzgalommal tölti majd be a hadseregben. Az a kötelességszeretet, amely munkája minden körében a végső határig kíséri, a tevékenysége számára megnyílt ez új, szokatlan téren is vele volt. Lelkesedéssel karolta fel a zsidó katonaság vallásos gondozását és most sem törlődtek még el azoknak az istentiszteleteknek emlékei, amelyeket számára a nagy ünnepeken tartott. Sűrűen keresték fel a szeretet jelei azok részéről, akiket bensőbb kötelékek kapcsolnak hozzá és akikben a boszniai hadjárat mennél gyorsabb befejezésére irányuló óhajokat az érte való aggodás tetemesen fokozta. Ő pedig a főhadiszállásban Szádit korrigálta és Jules Verne nyolczvan kötetét olvasta el.

Az öröm, mely a néhány havi távollét után hazatérőt köszöntötte, annak a szeretetnek és elismerésnek tükrö volt, amelyet már egy évi budapesti működéssel kivívott magának. Ezentúl a Rabbiképzőnek és a tudománynak szentelt munkája többé nem szakadt meg. Pályája ment maradt nagy rázkódtatásoktól és akadálytalanul haladt tovább egyre magasbodó céljai felé. A következő év tavaszán családot is alapított. 1879. márczius 25-én tartotta menyegzőjét Winter Emmával, Winter János és Wachtel Johanna leányával, aki 1881 május 3-án megajándékozta Ernő fiával, egyetlen gyermekével és hat évi boldog házasság után 1885. márczius 30-án elhunyt. A legtisztább szeretet ragyogta be tűzhelyét, meleg részvét környékezte nagy fájdalmában, midőn a korán elköltözöttet siratta. A szülei ház lett ismét otthona

nává és pótolta neki és szépen fejlődő gyermekének saját rombadólt tűzhelyének melegét mindaddig, míg az a nő azt nem építette fel újból, aki immár 24 év óta hitvese, aki gyermekének párját ritkító hűséggel visszaadta az édes anyai szeretetet és házába plántálta a nemes szívnek fényes szellemmel való ölelkezéséből eredő boldogító harmóniát. 1886 június 27-én áldotta meg nagyemlékeztű Kayserling Mayer, akihez mindvégig benső barátság fűzte, Goldzieher Ilona professzorral, Goldzieher Izsák és Strasser Júlia leányával kötött frigyét.

Életének ez örömkömben, de szenvedésekben is gazdag szakában indította meg Bánóczi Józseffel a Magyar Zsidó Szemlét. A lelkek rokonságában gyökerező, eszményi törekvések közösségében megizmosodott, három évtizedet meghaladó barátság köti együvé a két férfiut, akik 1884-ben az első tudományos, de a tudomány mellett az életet is szolgáló magyar zsidó folyóirat kiadására szöveterkeztek. És az a párját ritkító harmónia, amelyben kiválóságaik és tudományos munkájuk különleműsége mellett lelkiületük és jellemük egybeolvadt, fényes sikert biztosított vállalkozásuknak. Így van ez mindig, ha két egymást kölcsönösen kiegészítő nagy erő találkozik ugyanannak a célznak a szolgálatában.

A Magyar Zsidó Szemle már első füzetivel a legelőkelőbb felekezeti folyóiratok sorába emelkedett. Sőt tartalmának bőségével és sokféleségével túlszámnyalta valamennyit. Ebben a tekintetben azok sem mérkőzhetnek vele, amelyeket a legfényesebb nevek díszítettek. A legkiválóbb tollak, közöttük külföldiek is, egyesültek, hogy mennél gazdagabbá, változatosabbá, érdekesebbé, becsesebbé tegyék. Mintha varázsszóra megtermékenyült volna az eddig parlagon hevert mező. A szerkesztőket magukat is meglephette a siker. A zsidó tudománynak és irodalomnak otthona épült, a felekezetet érdeklő kérdések és események megszólalásra készítették a hivatottakat, az eddig teljesen elhanyagolt tanügy művelőkre talált, fontos történeti okmányok, amelyek senkitől figyelemre nem méltatva, levéltárak homályában rejtőztek, napvilágot láttak. A szunnyadó erők fölébredtek, a felekezet ügyeihez vonzódni kezdtek olyanok is, akik eddig távol állottak azoktól. És ennél az eredménynél következményei folytán nem csekélyebb jelentőségű az a gerjesztő hatás, amelyet a Szemle kezdő fiatal munkásokra tett, akiket a szerkesztők jóakarata

közreműködésre buzdított és akik azután haladva és megerősödvé, értékes tényezőivé váltak a felekezeti életnek, hathatós előmozdítóivá azoknak a céloknak, amelyeknek szolgálatára a Szemle vállalkozott.

Egy évtized választja el a Szemle megindulását az I. M. I. T. alapításától. Két kitűnő fiatal erő: dr. Blau Lajos és dr. Mezey Ferencz vette át a Szemle szerkesztését és az alapítók szellemében folytatta azok munkáját. Bachernek pedig abban a nagyra hivatott és a legjelesebbektől örömmel köszöntött új társulatban, amelynek számára a Szemle előkészítette a talajt, új tér nyílt jelentős tevékenységre. Itt is Bánóczi volt oldalán. Harmadiknak pedig Mezey Ferencz szegődött az ő lángbuzgalmával és fényes tehetségével, aki jöllehet csak kétszer vesz részt az Évkönyv szerkesztésében, nem lohadó lelkesedéssel és alkotási vágygyal a Társulat vezérei között azután is az első sorban marad meg. Rendkívüli gondosság, nemes ízlés, fontos felekezeti és irodalmi hivatásának folytonos szemmeltartása és ezek mellett az olvasóközönség igényei iránt való finom érzék nyilatkozik meg minden egyes Évkönyvben. Nemcsak a felekezeti, hanem az egyetemes magyar irodalomnak gazdagodását jelentik tekintélyes számú kötetei, amelyekhez a Társulattól kiadott más becses művek egyre növekvő sorozata csatlakozik. Ezek között pedig általános jelentősége folytán a Magyar Szentírás foglalja el a legelső helyet.

Több mint két évtizede, hogy néhány rabbi a biblia fordításának munkájára vállalkozott. Az anyag java része össze is gyűlt. Szükség volt annak kellően megállapított elvek szerint való megformálására, a sokfélének egyöntetűvé való tételére és egy a Szentírás tudományának körében elismert nagy tekintélyre, akinek a fordítás készítői abban a tudatban bocsáthatták rendelkezésére munkájukat, hogy annak bece csak gyarapodni fog kezében.

Csak Bacher lehetett az, akire az I. M. I. T. a magyar biblia szerkesztését bízhatta. Egész egyénisége predesztinálta őt arra, hogy az eredetit *híven* visszaadó magyar bibliát megalkossa. A Szentírásnak annak minden szavára kiterjedő és egész irodalmát átkaroló ismerete és az a végtelen óvatosság, körültekintés, pontosság, akribia, lelkiismeretesség, mely teljes munkásságát jellemzi. Ahol mindenekeelőtt *hűségre* van szükség, Bacherre esik a keresőnek tekintete.

Egy évtized munkájának gyümölcse a Szentírás. Számtalan bizottsági ülésben dolgozta fel más munkáinak osztályosával: Bánóczi Józseffel és kitűnő tanítványával: Krausz Sámuellel az óriási anyagot. Minden szó komoly megfontolás tárgya, egy-egy kifejezés gyakran hosszú viták tartalma. Milyen érdekes lett volna azokat megörökíteni, fényképezni a magyar biblia műhelyét. Nemzeti jelentőségű alkotásai között a Szentírás a legfontosabb.

A Szemle megalapításának idejébe esik tanári működésének kibővítése is. 1885-ben elvállalta a pesti hitközség Talmud Tórájának igazgatását. Nem egykönnyen volt rábírható ennek a tisztségnek az elfogadására. Nem szívesen vont el akár egy órát is tudományos munkájától. De döntő befolyással volt elhatározására a kínáló új hatáskör fontossága. A pesti Talmud Tóra mindig magasan emelkedett ki hasonló intézetek felett. Jeles tanerői voltak, felső osztályában éveken át Deutsch Henrik mellett a hitközség rabbijai működtek. Tanulóinak sorából kiváló rabbik kerültek ki. Számos ifjuban a zsidó tudománynak és irodalomnak szeretetét keltette fel. Akik a vallásos kútfók alaposabb ismeretére törekedtek, felkeresték tanfolyamait. Érdemes feladat volt tehát az utolsó években hanyatlásnak indult intézetet újjá szervezni, a változott viszonyok figyelembevételével alkalmassá tenni fontos hivatásának betöltésére. Két évtizedig állott az élén, nemcsak igazgatva tanfolyamait, hanem a tanításból is kivéve részét. A pesti Talmud Tóra újból való felvirágzása az ő tevékenységével van kapcsolatban.

Ezzel a hatásokban és eredményekben rendkívül gazdag munkássággal, amelylyel hálára kötelezte a magyar zsidóságot és az általános nemzeti kultúrát, karöltve járt az a sokoldalú tevékenység, amelyet a zsidó tudományt és irodalmat szolgáló nagy külföldi társulatoknak és vállalatoknak szentelt. A Jewish Encyclopediát nemcsak czikkeivel díszítette, hanem szerkesztőbizottságának egyik legtevékenyebb tagja is volt, akinek tanácsa a kiadóknak becses szolgálatokat tett és akinek kezén mások munkái is megfordultak. A M'kize Nirdamim igazgatásában, majd új életre támasztásában kiváló része volt; a németek nagy-szerű arányokban fejlődő irodalmi társulatának, a Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums választmányában a legbuzgóbb munkások között foglalt helyet. Nincs tiszttség, amelyet csak névleg viselne. Visszaautasítja magától azt a fel-

fogást, hogy nevének odaadásával elegendően szolgál bármely ügyet. Munka az ő jelszava, élettartalma, szenvedélye. A munkától munkában pihen meg. És a munka ily megdöbbenő mennyiségét végezve, tudományt és életet egyre gazdagítva, sohasem véteti észre, hogy dolgozik. Nem érzi és még kevésbé érezteti a munka terhét, fáradságát. Mindenkor és mindenre ráér. Nyomban válaszol minden hozzá intézett kérdésre, külföldi tudósok, avagy diákok levelei egy napig sem hevernek válasz nélkül, pedig gyakran ívekbe terjednek a kérdőpontok, amelyekre felelnie kell. Nem kicsinyel semmit. A legszerényebb törekvést is elmozdítja, a legcsekélyebb érdemet is elismeri. Nincs az a vállalkozás, amelytől a kikért támogatást megtagadná, ha annak komolyságában bízik, ha abból a felekezetre, a tudományra vagy bármely nemes célra haszon hárulhat. Minő lelkesedéssel karolta fel a Rabbiegyesület ügyét, mily meleg érdeklődést tanúsít irántában, mily buzgalommal vesz részt munkájában. Az a szem, melynek tekintete mindig a nagyra és magasra fordul, nem vesz-tette el azt a képességet, hogy a csekélyet is észrevegye. Miként felejtethetlen barátja Kayserling, ki szintén a munka hőse volt, megható figyelemmel hálál meg minden megemlékezést, amelyet tudósok, írók akárcsak egy apró füzetrel tanusítanak iránta, a köszönethez mindig buzdítást és további munkálkodásra való sarkalást kapcsolva. És ez nála nem pusztá udvariasság, nem kötelező, de tartalmatlan társadalmi formák betartása, hanem a mindenkit érdemen felül becsülő és a hozzá ragaszkodóhoz törhetetlen hűséggel csüngő, igazán *ideális* ember jóakaratának benső kényszerből eredő megnyilatkozása. Az ő egyenes jelleme, mely nem ismer megalkuvást, mely bizalmas barátainak körét nagyon szűkre vonta, melynek méltóságával mindenkre mosolygó nyájasság nem fér össze, idegenkedik a hódítás közönséges eszközeitől. Előkelősége pedig nem kimértségben, nem fagyosságban, nem az igaz szívvel közeledőket elriasztó ridegségben, hanem elnézésben, kiméletben, gyengédségben és annak elutasításában nyilvánul, ami a legszigorúbb erkölcsi felfogás ítélőszéke előtt meg nem állhat.

Egy a jónak és igaznak diadalában bízó és ezek gyarapításán fáradszhatatlanul munkálkodó, a természetnek és az emberi szellemnek alkotásaiban, minden haladásban és vívmányban gyönyörködő tiszta léleknek derűje ragyogja át egész lényét. Világ-

látásában az a boldogság tükröződik, amely azoknak kiváltsága, akiket meleg szeretet környékező és akiknek kezéből nagy áldások fakadnak. A szakadatlan munka nem tompította el lelkében az élet nemes örömei iránt való fogékonyságot. Nagy utazások, a művészet és irodalom remekeinek élvezete mindig új üdösséggel és rugékonysággal látják el, minden évben testben és lélekben újjázületve tér vissza hivatásos munkáihoz az ő bájos tuskulom napjait, gyönyörködve fenyvesében, csokorba kötve a rét virágait, nagy sétákban kipróbálva izmait és — zavaratlanul dolgozva. Aki külföldi útjain vagy meghitt barátok társaságában, vagy a művészet templomaiban találkozik vele, aki tanuja a természetért való rajongásának, akit kedves humora derűre gerjeszt, alig sejtí benne a tudomány oly ágainak legelső munkását, amelyeket szárazaknak szoktak nevezni. Az életnek nagy művészt is bámuljuk benne.

De egyéniségének szemlélete újból családjára irányítja tekintetünket. Életének egész tartalma, öröme, boldogsága és munkájának sikere azzal van szoros kapcsolatban. Kévs emberben nyilvánul a családi érzés oly erővel és bensőséggel, mint ő benne. Nincs mértéke annak a hűségnek, amelylyel mindenkor szülein és testvéreire csüngött. A legdrágább könyveket küldi haza Boroszlóból, a szünidőben tanítja testvéreit, tanári működését azzal egészíti ki a családban, hogy irodalmi előadásokat tart nekik. Édes anyját imádja, atyja emlékének a legnemesebb kegyelettel adózik. Ki ne olvasná mély meghatottsággal azt a gyönyörű életrajzot, amely Bacher Simon költeményeinek általa kiadott gyűjteményét megelőzi?

A saját családi tűzhelye pedig az összes emberi eszmények oltára. Templomi áhitat fogja el az embert, midőn házának küszöbére lép. Egy szebb, gyarlóságoktól ment világnak szelleme lengi át az ő békés, harmónikus otthonát, amelyben kölcsönös szeretet és nagyrabecsülés köti egymáshoz a család tagjait, amelyben mindenkinek törekvése odairányul, hogy mennél teljesebb elégedést és boldogságot varázsoljon a többiek életébe.

És ugyanezt a családi bensőséget és meleget iparkodik meghonosítani abban az iskolában, amelynek most élén áll, amelyet az eddigiénél még magasabb fokra emelni legkomolyabb igyekevése. Tanártársaihoz barátság, tanítványaihoz atyai jóakarattal fűzi. Azt

őhajtja, hogy a *szeretet* sugarai rezegjék át annak az intézetnek légkörét, mely nemcsak az elmék, hanem a szívek nevelésében kell hogy hivatását lássa. Hiszen a *szeretet* az a kapocs, amely őt iskolájához köti. Egy nevezetes évforduló, amelynek jelentőségét remek beszédben tolmácsolta, alkalmul szolgált neki arra, hogy a Rabbiképző működésének eredményei fölött szemlét tartson és hogy a jövő feladataira utaljon. Ennek a beszédnek minden szavában *szeretet* szólal meg. »Mert a szeretet a mulandó jelenségeken át az emberi dolgok lényegéhez vezet a szemlélő lelket.« »A szeretet jogával« él, midőn arra a kérdésre, hogy »volt-e gyümölcs a fán, melynek gyökerei mélyen benyúlnak hazánk talajába, míg gallyaira rászáll Czion üdítő harmata«, azt feleli: »Isten megáldotta munkánkat«, »első negyedszázadunk nem folyt le méltó eredmény nélkül.« És midőn prófétai lélekkel megjósolja, hogy az intézet a jövőben is »erő és bizalom forrása lesz Izrael háza számára a mi magyar hazánkban«, ehhez a hithez azt a szíve mély szeretetéből fakadó reményt fűzi, hogy a magyar zsidóság »szeretettel, áldozatkészséggel hozzá fog járulni működésének megkönnyítéséhez«, hogy lesznek, kik az emberbarát nemeslelkűségével s a zsidóság szent ügyét felkaroló buzgalommal kitűzik maguknak azt a célt, hogy intézetünk méltóságához illő eszközökkel megóvják növendékeit a szűkölködés nyűgétől, veszélyétől.« Mindaz, ami egy kimagasló ünnepi órában lelkét mozgatta, a szeretet intelmére készíti szívét és amivel megnyílt, azzal hangzik ki szózata: a szeretet hirdetésével. Híven tükröződik ebben az ő nemes egyéniségének egyik alapvonása.

Magamagához és hivatásához való hűség és ezzel karöltve a magára vállalt feladatoknak szinte fanatikus köteleességtudással való elvégzése, a jellem egyenessége és szilárdsága, az igaznak nemcsak az ismeretben való keresése és gyarapítása, hanem megvalósítása az életben és a jónak tiszta szeretettől sugalt akarása és munkálása azok a kiválóságok, amelyek egyéniségét alkotják. És ezt az egyéniséget rég letűnt időkre emlékeztető egyszerűség és szerénység, az igazán nagynak ez ismérvei, nemes zománczczal vonják be, egyre fokozódó bámulatra készítetvén azokat, akik Bacher Vilmost nemcsak könyveiből ismerik. Egyénisége soha és sehol nem tagadja meg magát. Ott látjuk stílusán, amely bibliánk egyszerűségére és tisztaságára emlékeztet, mely nem keresi a díszet, nem hajhászta az eredetiséget, amely világos,

nyugodt és előkelő, mint a tenger hatalmas vízfelülete, midőn a hullámok pihennek. És kutatása eredményeinek közlésén sohasem véteti észre a munka nagy verejtékét, az átvirrasztott éjszakák fáradságát; egy-egy új felfogással világot gyújt, ahol azelőtt sűrű homály uralkodott, sok apró kőből arányaival is meglepő művészi egészet alkot és mintegy szándékosan meggátolja, hogy az olvasóban tudatossá váljék munkájának nagysága és értéke. Sohasem ő beszél, hanem csakis a tárgyat vagy azokat szólaltatja meg, akiket írásaiban bemutat.

Ilyenek felolvasásai és beszédei is. Ritkák az alkalmak, amelyek megszólalásra készítetik. Egész egyénisége tiltakozik nyilvános szereplések ellen és idegenkedik attól a dicsőségtől, amely annak révén a kiválóknak jut. És ha bármely nyelven megszólal, a beszédeiben kifejezett gondolatok és érzelmek oly közvetlenséggel és oly előkelő egyszerűségben jelennek meg, hogy az ember észre sem veszi a mezt, amelyet magukra öltöttek és úgy hiszi, hogy ők maguk szólnak hozzá. Pedig nem könnyű a természetben gyökerező egyszerűséget megóvnia annak, akinél a poétai hajlammal, az irodalmak bámulatos ismeretének és a színpompát kedvelő keleti költészet folytonos tanulmányozásának hatásai nem száműzhetők a lélekből, midőn megalkotja beszédének formáit.

Nem nagy azok száma, akik Bacher Vilmos egyéniségét teljes mivoltában ismerik. A jellem egyenessége és nyíltsága mellett valami szűzies tartózkodás van lényében. Nem öleli keblére minden ember fiát. Jóakarátának mindenki részese, barátságára csak keveseket méltat. Külföldi tudósok közül Robinson Sámuel, Nizámijának angol fordítója, Derenbourg József, Neubauer, Halberstamm, Strack, Wünsche, továbbá szemináriumi tanulóitársai kapcsolódtak hozzá szorosabb kötelékekkel. Azoknak a boroszlói családoknak, amelyekkel diákéveiben érintkezett, megőrizte baráti érzelmeit. Magyar barátai csak csekély töredékét teszik azoknak, akik hódolattal tekintenek fel hozzá. Az a rendíthetetlen hűség, amelylyel azokon csüng, akiket barátságával kitüntet, kizárja, hogy barátainak körét túlságosan tágítsa.

De élete útjának e határköve mellett, amelynél azok, akik benne ideáljukat látják, egy pillanatra megállítják az ő gazdag, áldott, dicsőséges pályáját, hogy szívük mélységes szeretetével és hálájával járuljanak eléje, nemcsak családja tagjai, nemcsak

barátai és tanítványai, hanem nagyon, nagyon sokan, itt e hazában és annak mesgyéin túl is, abban a forró óhajban és hő imában egyesülnek, hogy a Gondviselés kegye szabja hosszúra ezt a pályát és adja meg Bacherünknek mindenkor mindazt, ami az emberi szívet boldogítja.

Nagykanizsa.

DR. NEUMANN EDE.

BACHER VILMOS IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

— Iratainak teljes bibliográfiája. —

Bacher Vilmos irodalmi tevékenységét és tudományos érdekeit a jelen füzetben tisztelt munkatársaink, közöttük a Magyar Zsidó Szemle két volt szerkesztője, általánosságban méltatják és más-más oldalról ismertetik. Az én feladatom csupán az, hogy mesterünk irodalmi munkásságának külső képét adjam. Mielőtt ezt a feladatot az alább következő bibliográfiai összeállítással teljesítem, néhány észrevételt bocsátok előre, melyekkel a dolgozatok sorozatára némileg rávilágítok.

Bacher Vilmos életének 60 évéből 45 az irodalomé: első publikációja 1865-ben látott napvilágot *Stern M. E.* hajdan erősen elterjedt és kedvelt héber szépirodalmi folyóiratában, a még most sem elfelejtett »Kóchéb Jiczhak«-ban. Ez az irodalmi beköszöntő a 15 éves ifjú lelkületének és tudásának megfelelő héber versfordítás volt. Ezen időpont óta az 1866-iki háborús év kivételével minden év képviselve van, habár egyelőre csupán alkalmi írásokkal. Az első tudományos dolgozat a boroszlói »Monatsschrift« és a második az »Izraelita Közlöny« 1869. évfolyamában jelent meg (listánkban 5. és 6. szám), midőn Bacher 19 éves volt. Ezen időszaktól kezdve irodalmi munkássága állandóan emelkedő irányt mutat, amely csúcspontját mai napig sem érte el és Bacher alkotó erejét tekintve, remélhetőleg még sokáig nem fogja elérni. Rajta is beteljesedik a talmud megfigyelése, mely szerint a tudósok, a *talmidé chakkámim*, szelleme annál erősebbé válik, minél öregebbek lesznek. Neubauer Adolf, Bacher fáradhatatlan tudományos bűvárkodását jellemezve, a *Jewish Quarterly Review* londoni folyóiratban egyszer azt írta, hogy »Bacher átlagos évi termelése egy kötet«. Ha hírneves honfitársunk még élné, akár két kötetről is beszélhetne.

Nem az »évi termelés«, hanem Bacher tudományos életének feltüntetése céljából választottuk bibliográfiai összeállításunk alapjául a dolgozatok időbeli sorrendjét az époly jogosult csoportosítás helyett. A mi listánk a tudósnak bibliográfiai nyelven írt beszédes életrajza. A közlemények száma a produkció nagyságának ugyan nem igazi fokmérője, mert a listában a néhány oldalos czikk épp úgy elfoglal egy számot, mint akár a 802 lapos »Agada«-kötet, de azért a szám mennyisége mégis mutatja a tudományos érdeklődés sokoldalúságát és állandóságát. Nem érdektelen e szempontból a következő statisztikai sor, melyben az első szám az évet, a második a dolgozatokat, a harmadik pedig ezeknek listánkban való helyét mutatja: 1873: 18 (31—48), 1893: 18 (186—203), 1896: 22 (239—260), 1898: 30 (281—310), 1900: 31 (340—370), 1901: 30 (371—401). Ez utóbbi évben Bacher tollából valójában 53 dolgozat került ki, mivel a 391. szám a *Jewish Encyclopedia* I. kötetének 24 cikkét öleli fel, a 401. szám ezenfelül még külön 100 lapos irat. Ha még hozzávesszük, hogy 1901 óta Bacher az említett amerikai *Encyclopediának* egyetlen revizora, később egyszersmind a talmudi cikkesoport szerkesztője, továbbá az ezt követő években a magyar bibliafordítás javítója és szerkesztője volt, akkor beigazolvá látjuk fenti állításunkat, hogy munkaereje haladó korával egyre növekedett.

Bacher munkaköre a legszélesebb és e tekintetben az újabb zsidó tudósok közül talán csak Steinschneider áll mellette. Midőn Abrahams a *Jewish Quarterly Review* megszűnése alkalmából szemlét tartott folyóirata munkatársai fölött és mindenkinél megjelölte a tudományágakat, melyeket folyóiratában dolgozataival gyarapított, Bachernél azt mondta: »minden ágat«. Ezzel azonban még nem merítette ki Bacher teljes munkamezejét, mert Bacher a zsidó tudományokon kívül a tisztán keleti irodalmat is számos és értékes dolgozatokkal gazdagította, úgy hogy Steinschneider egy alkalommal már évtizedek előtt azt írhatta róla, hogy »mint orientalista is ismeretes«. Nagy szó a Steinschneider szájából, amely elismerésre nem könnyen és felette ritkán nyílt meg. Bacher mint orientalista más helyen lévén méltatva, itt csak azt jegyezzük meg, hogy a zsidó-perzsa irodalomnak ő ma egyetlen képviselője és mintegy felfedezője, mert Kohut Sándor, ki a zsidó irodalom művelői közt a perzsa nyelv legkiválóbb ismerője volt, a zsidó-perzsa irodalomból csupán a »Tavus« név alatt ismert

bibliafordítást méltatta. Bacher első önálló műve, melylyel Lipcsében 20 éves korában disszserált, szintén a perzsa irodalommal foglalkozik (24. szám).

Bacher tudományos tevékenységének jelentős alkotórésze a szerkesztés. A Magyar Zsidó Szemlét (Bánóczy Józseffel) hét évig szerkesztette (1884—1890), az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvét, melynek eszméje tőle ered, öt évig, két évig Mezey Ferenczcel és három évig Bánóczy Józseffel. A Jewish Encyclopedia szerkesztéséből Bacherre eső részt már fent említettük, úgyszintén a magyar bibliafordítást, mely utóbbiról részletesebben máshol van szó. Az Ifjúsági Biblia szerkesztésében a főmunkát szintén vállalta és részben már el is végezte. Nemcsak szerkesztői minőségben, hanem egyébképp is buzdította és segítette Bacher a zsidó irodalom munkásait, elsősorban természetesen tanítványait. Mindig kész másoknak és másokért dolgozni, akár-hányszor kezdőknek, akár előtte ismeretlen külföldieknek kéziratokat is másolt már. A tudós világ, zsidó és keresztény, bel- és külföldi egyaránt, a zsidó irodalom orákulumaként keresi fel Bachert, ki, a rabbinikus szellemi életből vett szóval élve, fáradhatatlan »respondens«. Számos munkát nézett át és javított. Erre ritka önzetlenséggel mindig kész és már fiatal korában is kész volt, saját dolgozatainak háttérbe szorításával is, mint Goldziher I. »Der Mythos bei den Hebräern« cz. művének előszavában kifejezett meleg köszönetében mondja. Néhai Brill S. L. rabbisági elnök, a nagy megfigyelő és éles bíráló, Bacher irodalmi tevékenységét a »lesém sómajim« szóval jellemezte és a maga humoros modorában a szerzőt egy kedves szóval ezért le is sajnálta.

Bacher élete és tevékenysége a legszigorubb szaktudományé, amely téren nálunk valósággal iskolát teremtett. Tanítói buzgó-sága és nagy tudása mellett őt erre különösen exakt módszere predesztinálta, úgy hogy Schürer Emil, ki módszer tekintetében maga is példaadó, egy magyar szerző német munkájának bírálatában külön kiemelte, hogy a munka Bacher iskolájára vall. Bacher tanítói Frankel, Grätz, Vámbéry és más magyar és német tudósok voltak. Mindezekről sokat tanult, de nem mondható, hogy iskolázottsága kitől ered? Steinschneider előttünk úgy nyilatkozott, hogy a zsidó tudósoknál (a zsidó irodalom munkásainál) rendszeren »hiányzik az iskola«. E tekintetben Bacher

valósággal mintakép, önálló tudományos egyéniség, kit a modern kultúra, legtagabb értelemben véve, és a szakirodalom nevelt. Általános műveltsége különben is ritkítja párját.

Lelki gyönyörűség azt tudni, hogy Bacher a »száraz« tudomány szolgálatában eltöltött élet után sem vált szárazzá és verseket is írt és ír még mai napig. Igaz, hogy majdnem kizárólag alkalmi verseket, de már Goethe azt tartotta, hogy a legjobb költő az alkalmi költő. Ezekben a versekben — szép kis kötetre rugnak — eddig pusztán a meghitt kör gyönyörködik, de a mi bibliográfiánkban feljegyzett héber és német versek (3, 4, 26, 35) is elárulják Bacher költői vénáját, valamint tárczáit (22, 23, 30, 31, 32, 36, 37) szépirói képességeit.

Bacher dolgozatai magyar, német, héber, francia, angol és olasz nyelven jelentek meg, de ő maga csak az első négy nyelven ír, francziául azonban csupán kivételesen, a Revue des Études Juives németből fordíttatja le az általa felvett dolgozatokat. Bacher produktivitása vetekedik a tudományos világ legelső képviselőinek produktivitásával és sokan, közöttük oly termékeny szakíró, mint Kayserling Mayer, csodálkoztak már azon, hogy honnan veszi a leíráshoz szükséges időt. Nem indiszkrétzió, ha elárulom, hogy a fizikai lehetőség részben azon alapszik, hogy Bacher mindjárt tisztába ír. Akár egész könyv, akár értekezés, akár más egyéb, az mind első kidolgozás; brouillon, conceptus s más ily dolgok nincsenek. Töprengés és kísérletezés szintén nincs, minden problémát mindjárt az elején ott fog meg, hol más a végén. Örökös munkakedv, kiapadhatatlan munkaerő, egész tudás — Bacher félig semmit sem tud — és vasemlékezet egyéb tényezői Bacher nagyterjedelmű alkotásainak. Még egyebet is mondhatnék, de az már nem illeszkednék be dolgozatom keretébe, amely az irodalmi munkásságnak nem értékelését, hanem kiűső bemutatását célozza. Ugyanez okból a szakok szerint való csoportosítást is mellőzöm és csupán az önálló műveket és a bírálatokat tüntetem fel, még pedig tipográfiailag, a félkövér betű t. i. az önálló iratokat, a dült betű pedig a bírálatokat jelzi.

A bibliográfiai felsorolás után az önálló munkák sorát adjuk abécé sorrendben rövidített címekkel, a mellé állított számmal utalva a mi listánkra. Épily sorrendben adjuk a folyóiratok listáját is, a melyekbe Bacher dolgozott. A folyóiratoknál a következő rövidítések alkalmazottak:

D. L. = Deutsche Literaturzeitung (Berlin).

J. Q. R. = Jewish Quarterly Review (London).

M.-Zs. Sz. = Magyar-Zsidó Szemle (Budapest).

M. S. = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (Breslau).

R. I. W. = Israelitische Wochenschrift herausgegeben von M. Rahmer in Magdeburg.

R. E. J. = Revue des Études Juives (Paris).

Th. L. = Theologische Literaturzeitung (Göttingen).

Z. D. M. G. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig).

Z. f. H. B. = Zeitschrift für Hebräische Bibliographie (Frankfurt a. M.).

1865.

1. הגער על העין Nach Schillers: Der Jüngling am Bache. ביכני יצחק, M. E. Stern, 32. füzet, 60—61.)

1867.

2. Die Brunnen Isaaks. (Letzte Rede Meisels) בארות יצחק Pest.

1868.

3. יקם אבי ויאהל מציד בנו בפורי בנימין לפ"ק (Születésnapj szonnett) ביכני יצחק, M. E. Stern, 35. füzet, 79.)

4. Festgedicht. Meinen geliebten Grosseltern zur fünfzigsten Jahresfeier ihrer Vermählung. (7 Jänner.)

1869.

5. Ein hebräisches Apokryphon. M. S. XVIII, 542—544.
6. Analekta, folytatásokban Deutsch H. Izraelita Közlöny-ében.

1870.

7. Alter jüdischer Volkswitz in der muhammedanischen Litteratur. M. S. XIX, 68—72.

8. Lilith, Königin von Smargad. Ib., 187—189.

9. Analekta, folyt., Izraelita Közlöny.

10. Die Esther-Agaden des babyl. Talmuds. Ib.

11. Antiochus Epiphanes in der persischen Sage. Ib.

12. Goldziher, Tanchum Jeruschalmi; Levy, Gemmen und Siegel. R. I. W.

1871.

13. Eine jüdische Dichterin im arabischen Spanien. M. S. XX, 186—187.

14. Das Targum zu Hiob. Ib. 208—223.

15. Fremder Sagenstoff in der Agada. Ib. 223—227.

16. Nachträgliches zum Hiobtargum. Ib. 283—284.

17. Eine neue Erklärung für שם המשיח, Ib. 382—384.

18. Bibel und biblische Geschichte in der mohammedanischen Litteratur. Kobak J., Jeschurun, VIII, 1—29, 38—39.

19. Der Apfelschuss bei einem persischen Dichter. Magazin für Literatur des Auslandes, 230.

20. Bogumil Golz über die Juden. Ungarisch-jüdische Wochenschrift. (Kohn und Kayserling, 1871.)

21. Sabbathsagen. Tárcza. R. I. W.

22. Dr. G. Schmelkes. Tárcza. Ib.

23. Neteler. Ib.

24. Nizâmi's Leben und Werke und der zweite Theil des Nizâmi'shen Alexanderbuches. Mit persischen Texten als Anhang. Beiträge zur Geschichte der persischen Litteratur und der Alexandersage. (Leipzig, W. Engelmann.) VIII, 129, 39 (pers.) 1.

25. Elegie über den Tod Jos. Eötvös'. תהלה (Ofen.)

1872.

26. Mythenwesen im Midrasch. R. I. W.

27. Das Targum zu den Psalmen. M. S. XXI. 408—416, 462—473.

28. Schriften eines polnischen Juden. Ib. 328—330.

29. Friedländer, Ben Dosa. Ib. 330—332.

30. Milton, hebräisch (von Salkinson). Ib. 332—334.

1873.

31. Eine ungarische Dichtung und ein deutsches Phantasiestück. (Madách Az ember tragédiája und Julius Grosse, Abenteuer einer Seelenwanderung.) Pester Lloyd, Abendblatt vom 31. März.

32. Notiz über fliegende Steine. Wiener »Presse« vom 6. März. (Local-Anzeiger.)

33. Karl Twisten als Historiker. Feuilleton in der Schlesischen Zeitung. (November.)

34. Ismertetések a »Jüd. Schul- und Gemeindezeitung«-ban. (Hochstädter, Gudemann.)

35. Ein jüdischer Radicaler bei Franz Ziegler. R. I. W.
 36. Sonnett an L. A. Frankl. Ib.
 37. Die Juden in Aleppo. Ib.
 38. Der Grossherzog von Toscana und ein jüdischer Herausgeber. Ib.
 39. Hét ismertetés: *Religion und Theologie*. — Mook, *Leben Jesu*. — *Der Gott des A. Testaments*. — *Sonnette aus dem Oriente*. — *Glaubensbekenntniss eines modernen Naturforschers*. — *Reich, Beth-El*. — *Güdemann, Unterrichtswesen*. Ib.
 40. Kritische Beleuchtung einer interessanten Talmudstelle. M. S. XXII, 126—130, 180—182.
 41. Eine neue Charakteristik der Semiten. Ib. 131—144.
 42. Eine culturgeschichtliche Borajtha und ihre Wandlungen. Ib. 270—276.
 43. Zur Geschichte jüdischer Sagen. Ib. 332—336.
 44. Alte aramäische Poesien zum Vortrage des Haphtara-Targum. Ib. 220—228.
 45. *Luzzatto's Grammatik der biblisch-chald. Sprache und des Idioms des Talmud Babli*. Ib. 230—233.
 46. *A. Brüll, Trachten der Juden im nachbiblischen Alterthume*. Ib. 569—571.
 47. »Die Stimme Gottes über den Wassern«, Predigt an eine durch Überschwemmung verunglückte Landgemeinde. (בית לחם, Jahrbuch zur Bef. des Ackerbaues u. s. w. her. v. Ignaz Reich. Zweiter Jahrgang, S. 101—107.)
 48. ... הכצלת שיר הלמד היא קצרה אלשפזי הנודעת בשם לאמה אלערב. IV, No 6, p. 40—41. (Többi a nyomdában elveszett.)

1874.

49. Kritische Untersuchungen zum Prophetentargum. Nebst einem Anhang über das gegenseitige Verhältniss der pentateuchischen Targumim. Z. D. M. G. XXVIII, 1—72.
 50. Antikaräisches in einem jüngeren Midrasch. M. S. XXIII, 266—274.
 51. Három ismertetés: *Schwarz, Hiob*. — *Freudenthal, Hellenistische Studien*. — *Kämpf, Die hebräische Sprache*. R. I. W.
 52. Notiz über das geflügelte Wort vom »Würgengel« in Lindau's »Gegenwart«.

53. Notiz über »Paule, Paule«. Neue Freie Presse. (Karácsonyi szám.)

1875.

54. *Driver, The use of the Hebrew tenses*. M. S. XXIV. 330—334.
 55. *Zsidó Évkönyv*. Ib. 519—522.
 56. Gegenbemerkungen und Nachträge den Prophetentargum betreffend. Z. D. M. G. XXIX, 319. k.
 57. Három ismertetés: *A. Brüll, Samaritanisches Targum*. — *Kämpf, Eschmunazar-Inschrift*. — *Wise, Religionsbuch*. R. I. W.

1876.

58. **Abraham Ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuch-Commentar, als Beitrag zur Geschichte der Bibelexegese beleuchtet.** (Wien, K. Gerold.) 86 S. (Aus dem Decemberhefte des 1g. 1875 der Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. LXXXI. B. I. 361—444. 1.)
 59. Zwei Corruptelen. M. S. XXV, 237—240.
 60. Sa'di-Studien I. Zur Orientierung in Sa'dis Gesamten Schriften. Z. D. M. G. XXX, 81—93. II. Das Sähib-Buch (Fürstenspiegel) Sa'di's. Ib. 93—106.
 61. Der Miles gloriosus des Plantus in 1001 Nacht. Ib. 141—143.
 62. Öt ismertetés: *Berliner, Massora zum Targum Onkelos*. — *A. Brüll, Beiträge zur Gesch und Litt der Samaritaner*. — *Hollenberg, Die Septuaginta zu Josua*. — *Strack, Grab-schriften*. R. I. W.
 62a. Zwei Briefe von Franz Ziegler. Ib.

1878.

63. **A babylóniai amórák agádája.** Adalék az agáda történetéhez és a babylóniai talmudba való bevezetéshez. Budapest, Aigner Lajos. XV és 142 l. (Tudományos melléklet az orsz. rabbiképző-intézet 1. Értesítőjéhez 1877—78. évre.)
 64. **Die Agada der babylonischen Amoräer.** Ein Beitrag zur Geschichte der Agada und zur Einleitung in den babylonischen Talmud. (Strassburg, E. Karl J. Trübner.)

XVI, 151 S. (Wissenschaftliche Beilage zum I. Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule zu Budapest.)

1879.

65. Muslicheddin Sa'di's Aphorismen und Sinngedichte.

Zum ersten Male herausgegeben und übersetzt. Mit Beiträgen zur Biographie Sa'di's. (Strassburg, Karl J. Trübner.) LXXIV és 200 l.

1880.

66. Eine persische Bearbeitung der sufischen Terminologie (Istilâchât-assûfîja) des Abdurazzûk al-Kâschânî. Z. D. M. G. XXXIV, 597—609.

67. Karl der Grosse und seine Tochter Emma in Tausend und Eine Nacht. Ib. 610—616. (L. Victor Chauvin, La récénsion égyptienne des Mille et une Nuits, Bruxelles 1899 p. 11.)

68. *Derenbourg, J. et H. Opuscles et traités d' Abou'l Walid Merwân Ibn Ganûh.* Berliner's Magazin.

1881.

69. **Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus.** Adalék a héber nyelvtudomány történetéhez, Budapest, Zilahi Sámuel. 184 l. (A rabbiképző Értésítőjében és külön.)

70. **Abraham Ibn Esra als Grammatiker.** Ein Beitrag zur Geschichte der hebräischen Sprachwissenschaft. (Strassburg, Karl J. Trübner 1882.) 192 S.

71. Bar Hê Hê und Ben Bag Bag, Berliner's Magazin.

1882.

72. **Die grammatische Terminologie des Jehûdâ b. Dawid** (Abu Zakarjâ Jahjá Ibn Dâud) **Hajjûg.** Nach dem arabischen Originale seiner Schriften und mit Berücksichtigung seiner hebräischen Übersetzer und seiner Vorgänger dargestellt. (Wien, C. Gerold.) 52 l. (Sitzungsberichte etc. C. Band, II. Heft, p. 1103—1154.)

73. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band. M. S. XXXI, 97—121, 145—166, 208—235, 241—267, 289—315, 337—359, 433—464, 481—496, 524—554.

74. *Strack, Die Sprüche der Väter.* M.S. ib. 567—571.

75. Notes sur Abou'l Walid. R. É. J. IV, 273—274.

76. Étude critique sur quelques traditions étranges relatives à R. Meir. Ib. V, 178—187.

77. Abulwalid Ibn Ganâh und die neuhebräische Poesie. Z. D. M. G. XXXVI, 401—409.

78. *Der Islâm. Studien aus dem Gebiete der muhammedanischen Religionsgeschichte, von Ign. Goldziher.* Ib. 720—724.

1883.

79. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band. (Fortsetzung.) M. S. XXXII, 6—27, 63—78, 116—124, 209—216, 254—270, 297—305, 347—372, 419—421, 433—459, 497—513, 529—543.

80. **Joseph Kimchi et Abulwalid Ibn Ganâh.** R. É. J. VI, 208—221. (Külön is.)

81. Die Saadjanische Übersetzung des Hohenliedes bei Abulwalid Merwân Ibn Ganâh nebst einigen Bemerkungen zu Merx' Ausgabe derselben. Z. A. W. III, 202—211.

82. *Persian Poetry for English Readers. By S. Robinson.* Z. D. M. G. XXXVII, 138—140.

83. Hebräisches ם und arabisches خ. Ib. 458—459.

1884.

84. **Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalid Merwân Ibn Ganâh.** (Wien, C. Gerold.) 80 l. (Sitzungsberichte etc. CVI. Band, I. Heft, p. 119—196.)

85. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band: Von Hillel bis Akiba. (Strassburg, Karl J. Trübner.) VI, 457 l.

86. **Magyar-Zsidó Szemle.** Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczi József. I. évfolyam.

87. **Die Agada der Tannaiten.** Erster Band. (Schluss.) M. S. XXXIII, 74—87, 125—144, 171—184, 225—238, 268—281, 281—284.

88. *Siegfried und Strack, Lehrbuch der neuhebräischen Sprache und Litteratur.* Ib. 85—96.

89. Einfluss der christlichen Allegoristik auf die jüdische Bibelexegese. Ib. 475—477.

90. מלכים - משיח - A contribution to the History of the Terminology of Hebr. Grammar. Hebraica. (W. R. Harper, Chicago.) I, 96—97.

91. Berichtigungen zur Neubauer'schen Ausgabe des Kitáb-al-usûl. Z. D. M. G. XXXVIII, 620—629.

92. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1883-ban. M. Zs. Sz. I, 19—29.

1885.

93. Magyar-Zsidó Szemle, II. évfolyam.

94. Abulwalid Merwân Ibn Ġanâh (R. Jóná) élete és munkái és szentírásmagyarázatának forrásai. (Budapest, Zilahi Sámuel) IV, 99. l. (Rabbiképző Értesítőjében és külön is.)

95. Leben und Werke des Abulwalid Merwân Ibn Ġanâh (R. Jona) und die Quellen seiner Schrifterklärung. (Leipzig, O. Schulze.) IV, 108 S.

96. Die hebräisch-neuhebräische und hebräisch-aramäische Sprachvergleichung des Abulwalid Merwân Ibn Ġanâh. (Wien C. Gerold.) 40 S. (Sitzungsberichte etc. CX. Band, I. Heft. p. 175—212.)

97. Immanuel b. Salomo's Eben Bochan. M. S. XXXIV, 241—257.

98. Bemerkungen über die dem Jehuda Ibn Balaam zugeschriebene Schrift zur hebräischen Laut- und Accentlehre. Ib. 468—480., 497—504.

99. Zu Buber's Tanchuma-Ausgabe. Ib. 551—554.

100. Un abrégé de grammaire hébraïque de Benjamin ben Juda de Rome et le Pétah Debaraï. R. É. J. X, 123—144. (Külön is.)

101. Etymologisirende Worterklärungen bei Abulwalid Merwân Ibn Ganâh. Z. A. W. V, 202—211.

102. ישרון. Ib. 161—163.

103. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1884-ben. M. Zs. Sz. II, 16—26.

104. Egy midrás a kozárok áttéréséről. Ib. 557—561.

1886.

105. כתב אלומע. Le Livre des Parterres fleuris. Grammaire Hébraïque en Arabe, d'Abou'l Walid Merwan Ibn Djanâh de Cordoue, publiée par Joseph Derenbourg (Paris, Bibliothèque de l'École des Hautes Études 66. fascicule.) LXIV, 388 pp. (voy. p. XII, note.)

106. Magyar-Zsidó Szemle. III. évfolyam.

107. Wünsche, Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandtheilen wortgetreu übersetzt. I. Band. M. S. XXXV, 82—93, 122—143.

108. Moïse Ha-Nakdan, glossateur de la grammaire de Joseph Kimchi. R. É. J. XII, 73—79.

109. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1885-ben. M. Zs. Sz. III, 19—29.

1887.

110. Magyar-Zsidó Szemle. IV. évfolyam.

111. Wünsche, Der babylonische Talmud etc. II. Band. M. S. XXXVI, 184—189.

112. Le sens du mot מִקְרָא. R. É. J. XV, 113—114.

113. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1886-ban. M. Zs. Sz. IV, 15—28.

114. Der Prüfstein des Menachem b. Salomo. Jubelschrift zum 70. Geburtstage des Prof. Dr. H. Grätz. p. 94—115.

1888.

115. ספר וברן לר' יוסף ברבי יצחק בן קמחי. Sepher Sikkaron, Grammatik der hebräischen Sprache von R. Joseph Kimchi. Zum ersten Male herausgegeben. (Berlin, Verein Mekize Nirdamim.) XVII, 76 l.

116. Magyar-Zsidó Szemle. V. évfolyam.

117. Le commentaire de Samuel Ibn Hofni sur le Pentateuque. R. É. J. XV (1887), 277—288, XVI, 106—123. (Külön is.)

118. Encore un mot sur מִקְרָא et פִּסְק. Ib. 277—278.

119. Une prétendue citation de Salomon Ibn Gabirol dans Joseph Kimchi, Ib. XVII, 158—159.

120. Matériaux pour servir à l'histoire de l'exégèse biblique en Espagne dans la première moitié du XII. siècle. Jehuda b. Barzilai de Barcelone. Ib. 272—284.

121. Abraham Ibn Ezra dans le Nord de France. Ib. 300—304.

122. Abulwalid schrieb seine Werke mit hebräischen, nicht mit arabischen Buchstaben. Z. D. M. G. XLII, 305—306.

123. Weitere Berichtigungen zur Neubauer'schen Ausgabe des Kitáb-al-usúl. Ib. 307—310.

124. ספר המצות, ed. M. Bloch. Ib. 487—490.

125. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1887-ben. M. Zs. Sz. V, 27—37.

1889.

126. Abulwalid Merwân Ibn Ġanâh (R. Jóná) szentírásmagyarázatából. Budapest, VI, 104 l. (Rabbiképző Érte-sztőjében és külön.)

127. Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwân Ibn Ġanâh (R. Jona). (Leipzig, O. Schulze.) VI, 114 S.

128. Magyar-Zsidó Szemle. VI. évfolyam.

129. Le Schem Hamephorasch et le nom de quarante-deux lettres. R. É. J. XVIII, 290—293.

130. Note sur Genèse 3, 19. Ib. 299—300.

131. Elija Levita's wissenschaftliche Leistungen. Z. D. M. G. XLIII, 206—272, 534.

132. Staub in den Mund. Ib. 613—615.

133. Elija Levita. Allgemeine Encyclopaedie (von Ersch und Gruber). 901—903.

134. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1888-ban. M. Zs. Sz. VI, 12—21.

135. Az »izraelita« és »zsidó« név történetéhez. Ib. 515—525.

1890.

136. Die Agada der Tannaiten. Zweiter Band: Von Akibas Tod bis zum Abschlusse der Mischna. (Strassburg, Karl J. Trübner.) VIII, 578.

137. ... ספר נחלת ירושע Liber hereditatis Josuae. Commentationes in plerosque talmudi Babylonici tractatus... reliquit... R. Cosman Wodianer, ed. ... Arn. Wodianer. (Vindobonae, Lippe.) 2 kötet. XVI, 575, 588, 112.

138. Kosman Wodianer. Sein Leben und sein litterarischer Nachlass. Aus dem hebr. Vorworte zu der Edition des Nachlasses übersetzt. (Als Manuscript gedruckt.) 36 S.

139. Magyar-Zsidó Szemle. VII. évfolyam.

140. Un manuscrit hébreu intéressant. R. É. J. XX, 138—144.

141. La conversion des Khazars d'après un ouvrage midraschique. Ib. 144—146.

142. Le commentaire sur Job de Samuel ben Nissim. Ib. XXI, 118—132.

143. Une version abrégée de la grammaire de Moïse Kimchi. Ib. 281—285.

144. Salomon Ibn Parchon's hebräisches Wörterbuch. Ein Beitrag zur Geschichte der hebr. Sprachwissenschaft und der Bibelexegese. Z. A. W. X, 120—156.

145. »Ein Räthsel in der Litteratur weniger« (Nakkai). Berliner's Magazin für die Wissenschaft des Judenthums. XVII, 169—172.

146. Strack, Schabbâth. Z. D. M. G. XLIV, 393—396.

147. Rabbi Meir and Cleopatra. J. Q. R. II, 188.

148. The Sabbatarians of Hungary. Ib. 466—493.

149. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1889-ben. M. Zs. Sz. VII, 9—20.

150. Philippson Lajos. Ib. 93—99.

151. Gyászbeszéd Hochmuth Ábrahámról. Hochmuth Ábrahám emlékezete, 23—26.

1891.

152. L'exégèse biblique dans le Zohar. R. É. J. XXII, 33—46, 219—221.

153. Aristote dans le Talmud. Ib. 134—135.

154. Encore un mot sur Sammel b. Nissim. Ib. 135—136.

155. Le baisements des mains dans le Zohar. Ib. 137—138.; XXIII, 133—134.

156. Une grammaire hébraïque du Yémen. Ib. 238—248.

157. Derasch et Haggada. Ib. 311—313.

158. Der Sohar über das Compositionsprincip der Mischna. Monatsblätter für Vergangenheit und Gegenwart des Judenthums I, 172—173.

159. Salomon Ibn Parchon's Hebr. Wörterbuch. (Schluss.) Z. A. W. XI, 35—99.

160. Zu Zephania 2, 4. Ib. 185—186.

161. פזמון vorexilisch. Ib. 186—187.

162. Der Massoret Hamnuna. Berliner's Magazin. XVIII, 56—59.

163. *Fürst, Glossarium Graeco-Hebraeum.* Z. D. M. G. XLV, 505—510.

164. The supposed inscription upon »Joshua the Robber«. J. Qu. R. III, 354—357.

165. The Church-Father Origen and Rabbi Hoshaja. Ib. 357—360.

166. Judeo-Christian Polemies in the Zohar. Ib. 781—784.

167. A Contribution to the History of the term »Mas-sorah«. Ib. 785—790.

168. Derenbourg József. M. Zs. Sz. VIII, 551—555.

169. חלופי נוסחאות לפירוש הראב"ע על התורה מבי יען אשר בקצתם. p. 1—51 (בראשית, ישעיה). Berliner's Magazin. XVIII. Hebräische Beilage.

1892.

170. Die Agada der palästinensischen Amoräer. Erster Band: Vom Abschluss der Mischna bis zum Tode Jochanans. (Strassburg, Karl J. Trübner.) XVI, 587 l.

171. A középkori zsidó vallásbölcsesek szentírás-magyarázata Maimóni előtt. (Budapest, Orsz. rabbiképző-int. értesítője. VIII, 142 l.)

172. Die Bibelexegese der jüdischen Religionsphilosophen des Mittelalters vor Maimóni. (Strassburg, Karl J. Trübner.) VIII, 156 l.

173. Die hebräische Sprachwissenschaft vom X. bis zum XVI. Jahrhundert. Mit einem einleitenden Abschnitte über die Massora. (Trier, S. Mayer.) 114 l. (Winter und Wünsche, Die Jüdische Litteratur, II, 121—235.)

174. Die jüdische Bibelexegese vom Anfange des zehnten bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts. (Trier, S. Mayer.) 102 l. (Winter und Wünsche, Die jüdische Litteratur II, 239—339.)

175. *Harkavy, Leben und Werke des Saadja.* R. E. J. XXIV, 307—318., XXV, 143—144.

176. *Hirschfeld, Arabic chrestomathy in Hebrew Character.* Ib. 151—158.

177. Der arabische Titel des religionsphilosophischen Werkes Abraham Ibn Dâuds. Z. D. M. G. XLVI, 541—544.

178. The origin of the word Haggada (Agada.) J. Qu. R. IV, 406—429.

179. The Mandaic Version of Ps. CXIV, Ib. 508.

180. Seventy-two modes of exposition. Ib. 509.

181. »Izraelita.« M. Zs. Sz. IX, 113—114.

182. Salamon Ibn Gabirol szentírásmagyarázata. Ib. 370—379. (171. számból.)

183. A masszóra. Ib. 427—436. (173. számból.)

184. Századunk első feléből. Ib.

185. *Emendationes in plerosque S. S. V. T. libros.* Auctore H. Grätz, ed. W. Bacher. Fasc. I.

1893.

186. Századunk első feléből. Szófer Mózes pozsonyi rabbinak levelezői. (Budapest, Singer és Wolfner.) 47. l. (A Magyar-Zsidó Szemle IX. és X. évfolyamaiból.)

187. Étude de lexicographie talmudique. Une vieille controverse au sujet de משרה, Lament. III, 12. R. É. J. XXVI, 63—68.

188. Une allusion à l'histoire contemporaine dans l'Arouch de R. Nathan. Ib. 280—281.

189. *Midrasch Samuel, par Salomon Buber.* Ib. 310—315.

190. Réplique à M. Hirschfeld. Ib. 310—315.

191. Zur Biographie Elija Levita's. M. S. XXXVII, 398—404.

192. The views of Jehuda Halevi concerning the Hebrew language. Hebraica. VIII, 136—149.

193. Zur Geschichte der Ordination. M. S. XXXVIII, 122—127.

194. Jehuda Ibn Balaam's Jesaja-Commentar. Z. A. W. XIII, 129—155.

195. Das Merkwort מידע in der jüdischen Bibel-exegese. Ib. 294—305. (M. Zs. Sz. X, 479—487.)

196. *Kohut's Aruch completum.* Z. D. M. G. XLVII, 487—514.

197. The title הקריא given to Joseph Kimchi. J. Qu. R. V, 167—168.

198. A talmudic proverb in Petronius. Ib. 168—170.

199. An alleged old source on the Jews in Yemen. Ib. 345—347.
200. Prof. D. Chwolson's *Das letzte Passahmahl Christi*. Ib. 680—694.
201. Századunk első feléből. (Vége). M. Zs. Sz. X, 38—45; 116—129.
202. *Emendations etc.* H. Grätz. Fasc. II.
203. Une ancienne altération de texte dans le Talmud. R. E. J. XXVII, 141—143.
- 1894.
204. Joseph Jacobs' *The Jews of England in the Twelfth Century*. J. Qu. R. VI, 355—374.
205. Zsidó irodalom Túniszban. M. Zs. Sz. XI, 36—42.
206. ישר שבען. *Hebräische Dichtungen von Simon Bacher*. Herausgegeben mit biographischer Einleitung. 3 Theile: 1. Originaldichtungen, 2. Übersetzungen, 3. Nathan der Weise.
207. Bemerkungen zum Hajjûg-Bruchstücke, Z. A. W. XIV, 152—157.
208. מדרש אנדה על המשחית חומשי תורה. *Commentaire sur le Pentateuque édité par Salomon Buber*. R. E. J. XXVII, 302—316.
209. הלוי נוסחאות לפירוש הראב"ע על התורה. Berliner's Magazin, Hebr. Beilage zum XX. (letzten) Jahrgange.
210. *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde von M. Grünbaum*. Z. D. M. G. XLVIII, 133—138.
211. ספר השישים. *Sepher Haschoraschim*. Wurzelwörterbuch der hebr. Sprache von Abulwalid Merwân Ibn Ganâh (R. Jona). Aus dem Arabischen in's Hebräische übersetzt von Jehuda Ibn Tibbon. Zum ersten Male herausgegeben. I. Heft. (p. 1—184) Berlin, 1893.
212. *Berger S. Quam notitiam linguae hebraicae habuerint Christiani medii aevi temporibus in Gallia* R. E. J. XXVIII, 149—160.
213. הלוי נוסחאות לפירוש הראב"ע על התורה. *Varianten zu Abraham Ibn Esra's Pentateuch-Commentar aus dem Cod. Cambridge No 46*. Strassburg i. E. 1894.
214. Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abû Ibrahim Ibn Barûn. Z. A. W. XIV, 223—249.

215. Le nom de Natronaï (נַטְרֹנַי). R. E. J. XXVIII, 287—290.
216. Joseph Perles (1835—1894). J. Q. R. VII, 1—23.
217. »Héberül a hébereknék.« Egy talmudi talány megfejtve. M. Zs. Sz. XI, 520—525.
218. Une ancienne liste des noms grecs des pierres précieuses, relatées dans Exode XXVIII, 17—20. Fragment de Midrasch de l'Ecole de R. Ismael sur le Lévitique. R. E. J. XXIX, 79—90.
219. Un acrostiche dans le Mahberet de Menahem ben Sarouk. Ib. 152—154.
220. Ein räthselhaftes Wort in Saadja's Agrôn. M. S. XXXIX, (1894.) 112—115.
221. A francia zsidóság irodalmi társulata. Évkönyv, 1895. 404—421.
222. *Évkönyv*. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezey Ferencz. 1895.
223. *Emendationes etc.* H. Grätz. Fasc. III.
- 1895.
224. Noch einmal des räthselhafte Wort in Saadja's Agrôn. M. S. XXXIX, 247—251.
225. Remarques sur le Petah Debaraï, grammaire hébraïque anonyme et sur le Sekhel tob de Moïse Kimchi. R. E. J. XXIX, 292—297.
226. A héber magánhangzójelek eredete és nyelvtani értéke. M. Zs. Sz. XII, 205—212.
227. Néhány megjegyzés. (A Krónika k. görög nevérol. A huszonnégy pipereczikk.) M. Zs. Sz. XII, 283—286.
228. Die Anfänge der hebräischen Grammatik. Z. D. M. G. XLIX, 1—62, 335—392.
229. Rabbinisches Sprachgut bei Ben Ascher. Z. A. W. XV, 293—304.
230. Der Name der Bücher der Chronik in der Septuaginta. Ib. 305—308.
231. Muhammedanische Weissagungen im A. T. Ib. 309—311.
232. Qirqisâni, the Karaite and his work on Jewish Sects. J. Qu. R. VII, 687—711.

233. ספר השישים. **Sepher Haschoraschim** . . . II. Heft. (p. 145—272.) Berlin, 1894.
234. Le grammairien anonyme de Jérusalem et son oeuvre. R. E. J. XXX, 232—256.
235. Contributions to Biblical Exegesis by Rudolph von Jhering. J. Qu. R. VIII, 185—188.
236. Jehuda Hadassi's Hermeneutik und Grammatik. M. S. XL, 14—32., 68—84., 109—126.
237. **Die Anfänge der hebräischen Grammatik.** (Separat-Abdruck aus dem 49. Bande der Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Leipzig. In Commission bei F. A. Brockhaus, 1895.)
238. Kayserling M., M. Zs. Sz. XII, 461—466.
- 1896.
239. **Évkönyv.** Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezey Ferencz. 1896. Budapest.
240. Ezer év előtt. **Évkönyv**, 1896. 1—13.
241. ספר השישים *Sifré Suta* . . . herausg. von D. Königsberger I. Lieferung. J. Qu. R. VIII, 329—333.
242. Nachträge und Berichtigungen. Winter-Wünsche, Die jüdische Litteratur. III. Band. 902—903.
243. אוצר הספרות, לקטים מספר אבן בחן לרימנים בן שלמה, Magazin für hebr. Litteratur u. Wissenschaft, v. E. Gräber, V. Krakau, 1896. p. 257—263.
244. Die zweite Version von Saadja's Abschnitt über die Wiederbelebung der Todten. Festschrift zum achtzigsten Geburtstage Moritz Steinschneider's. Leipzig, 1896. p. 219—226.
245. מאמר חדתי המתים לר' סעדיה גאון ib. Hebräischer Theil. p. 98—112.
246. Inedited Chapters of Jehudah Hadassi's »Eshkol Hakkofer«. J. Qu. R. VIII, 431—444.
247. *Abriss des biblischen Aramäisch*, von H. L. Strack. Ib. 505—507.
248. *Samuel Poznanski, Mose b. Samuel Hakkohen Ibn Chiqitilla* . . . R. E. J. XXXI, 307—317.
249. **Die Agada der palästinensischen Amoräer.** Zweiter Band: Die Schüler Jochanans. (Ende des dritten

- und Anfang des vierten Jahrhunderts.) Strassburg i. E. Karl J. Trübner. 1896. VIII. u. 545.
249. . . . ספר השישים, **Sefer Haschoraschim** . . . III. Heft. (p. 273—480.) Berlin, 1895.
250. Aus Salomon Ibn Parchon's Machbereth. Zwei unedirte Stücke. Z. f. H. B. I, 57—61.
251. Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem XV. Jahrhundert. Z. A. W. XVI, 201—247.
252. Joseph Derenbourg, R. E. J. XXXII, 1—38.
253. Un vieux catalogue. Ib. p. 126—129.
254. *Anecdota Oxoniensia. Mediaeval Jewish Chronicles II. ed. par Neubauer.* Ib. p. 138—152.
255. *Talmudical Fragments in the Bodleian Library.* Ed. by Schechter and Singer. J. Q. R. IX, 145—151.
256. **Joseph Derenbourg.** Sa vie et son oeuvre. Paris, 1896. (= 252.) Derenbourg arczképével. 40 l.
257. Olaszország neve a hagyomány irodalmában. M. Zs. Sz. XIII, 298—304.
258. **Maimüni Mózes szentírásmagyarázata.** (Az orsz. rabbiképző intézet értesítője az 1895—96-iki iskolaévről.) Budapest, 1896. XII. és 164. l.
259. **Die Bibelexegese Moses Maimüni's.** (Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule zu Budapest für des Schuljahr 1895—96.) Budapest, 1896. XV, 176. és külön: Strassburg, Karl J. Trübner. 1897.
260. Notes critiques sur la Pesikta Rabbati. I. Bari dans la Pesikta Rabbati. II. L'Amora R. Sabbataï, R. E. J. XXXIII, 40—46.
- 1897.
261. The treatise of eternal bliss attributed to Moses Maimüni (פירקן העוללה). J. Q. R. IX, 270—289.
262. Notes on J. Q. R. No 33. I. Ebjathar Hakkohen. II. Abraham b. Schemaja. III. תוספת. — Corrections Ib. 358—360.
263. Rigócz Mózes és hátrahagyott munkája. A Jövő. I, 6—8. (1897 jan. 22.)
264. **Évkönyv.** Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczy József. 1897. Budapest.

265. *Gustaf Dalman, Aramäische Dialektproben.* M. S. XLI, 180—185.
266. Rome dans le Talmud et le Midrasch. R. E. J. XXXIII, 187—196.
267. Berichtigungen und Nachträge zu dem Artikel: »Ein hebr.-per. Wörterbuch«. Z. A. W. XVII, 199—200.
268. Zsidó élet a középkorban. (Jewish life in the middle ages by J. Abrahams.) M. Zs. Sz. XIV, 170—173.
269. Gyászbeszéd Brill Sámuel Löw ל"ה koporsójánál. (Németből.) A Jövő I, 1897 ápr. 12.
270. Le passage relatif au messie dans la lettre de Maïmonide aux Juifs du Yémen. R. E. J. XXXIV, 101—105.
271. Eine südarabische Midraschcompilation zu Esther. M. S. XLI, 350—356.
272. Eine verschollene hebr. Vocabel. Ib. 501—502.
273. Le siège de Moïse קהרמא רמשה. R. E. J. XXXIV, 299—301.
274. The Hebrew Text of Ecclesiasticus. J. Q. R. IX, 543—562.
275. ספר חשוראשם. *Sefer Haschoraschim.* Viertes Heft: Schluss. (p. 481—552.) Register und Anhang. (553—597.) Einleitung. (I—XLII.) Berlin, 1896—97.
276. Bari in der Pesiktha rabbathi. Berytus in Bibel und Talmud. M. S. XLI, 604—612.
277. Statements of a contemporary of the emperor Julian on the rebuilding of the temple. J. Q. R. X, 168—172.
278. Julian császár egy kortársának nyilatkozatai a templom újjáépítéséről. M. Zs. Sz. XIV, 311—315 (= 277).
279. *Semitic studies in memory of Rev. Dr Alexander Kohut Edited by G. Al. Kohut.* R. E. J. XXXV, 115—132.
280. Ein persischer Kommentar zum Buche Samuel. Z. D. M. G. LI, 392—425.

1898.

281. *Évkönyv.* Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczy József. 1898. Budapest.
282. *Szentírás.* Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Első kötet. A Tóra. Mózes öt könyve. Budapest, 1898.

283. Egy feltámadt régi héber író. *Évkönyv*, 1898. 45—56.
284. *Rudolf Smend. Das hebräische Fragment der Weisheit des Jesus Sirach.* D. L. 1898. No 2. Col. 57—59.
285. Notes to the J. Q. R. IX., J. Q. R. X, 381—383.
286. Un Midrasch sur le Cantique des Cantiques. R. É. J. XXXV, 230—239.
287. La légende de l'exorcisme d'un démon par Simon b. Johaï. Ib. 285—287.
288. Une date chronologique dans une pièce de poésie de Saadja. Ib. 290—291.
289. Ein alter Kunstaussdruck der jüdischen Bibel-exegese: וְכִי לְדָרִי. Z. A. W. XVIII, 83—98.
290. Ein jüdisch-bucharisches Gedicht. Z. f. H. B. III, 19—25.
291. פירושים והנחות לדברי תלמוד ומדרש, Abhandlungen über die Wissenschaft des Judenthums, redigirt von S. H. Horodezky I. Berditschew 1898, 64—71.
292. הערות והנחות לליקוטים מפי השרשים ל' ינה. Ib. 92—95.
293. *Abū Zakariyya Jahyā Ibn Dāwud of Fez, known as Hayyāj. ed. M. Jastrow.* D. L. 1898. No 65. Col. 585—588.
294. נר טב אנה 2. הן דמלכא שלמא 1. שני פשטים בדברי מדרש האשכול I, 200—201.
295. Egy tannaitikus műszó a harmineczkét szabály barajthájában. M. Zs. Sz. XV, 269—270.
296. Erreurs récentes concernant d'anciennes sources historiques. R. E. J. XXXVI, 197—204.
297. R. Sabbatai, amora palestinien du IIIe siècle. Ib. 301—303.
298. Das jüdisch-bucharische Gedicht Chudāidād. Beiträge zur Textkritik und Erklärung. Z. D. M. G. LII, 197—212.
299. Contribution à l'onomastique juive. R. E. J. XXXVI, 103—105.
300. Note. (כפת שחר) Ib. 160.
301. עין ההדש. *Aram.-neuheb. Wörterbuch von Dalman.* M. S. XLII, 236—240.

302. Krauss S., *Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum*. D. L. 1898. No 22. Col. 875—878.

303. Eine dunkle Pesiktha-Stelle (141a). M. S. XLII, 285—286.

304. A Citation by Isaac b. Samuel. J. Q. R. X, 729—730.

305. Zu I. Chron. 7., 12. Z. A. W. XVIII, 236—238.

306. Egy rejtélyes szó magyarázata. M. Zs. Sz. XV, 330—333.

307. Une livre d'histoire inconnu. R. E. J. XXXVII, 143—145.

308. Rabbi Zeïra, Ein palästinensischer Amora des IV. Jahrhunderts. (Aus Agada der pal. Am. III.) Allgemeine Zeitung des Judenthums, 62. Jhg. 547—549.

309. Ein polemischer Ausspruch Jose b. Chalaftha's. M. S. XLII, 505—507.

310. Moïse Schwab, *Vocabulaire de l'Angelologie*. M. S. XLII, 525—528., 570—572.

1899.

311. *Évkönyv*. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczy József. 1899. Budapest.

312. Három bibliafordítás. *Évkönyv*, 1899. 349—360.

313. Four quotations from the Hebrew Ben Sira. J. Q. R. XI, 344.

314. Observations sur la liste des rabbins mentionnés dans le traité Derech Érec. R. E. J. XXXVII, 299—303.

315. *L'Ecclesiastique ou la Sagesse de Jésus fils de Sira* ... par Israel Lévi. Ib. XXXVII, 308—317.

316. Bemerkungen zu Zeitschrift f. d. alttest. Wissenschaft. XVIII, Z. A. W. XIX, 163—165.

317. Zum Verständnisse des Ausdrucks *לִּדְבָר* Ib. 166—168.

318. Drei Bibelübersetzungen. Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur. II, 45—54. (= 312.)

319. Jegyzetek az előző czikkhez. (Krausz Sámuel, Megjegyzések a Derech Erecz traktátushoz.) M. Zs. Sz. XVI, 174—176.

320. Ein Katechismus der Schlachregeln (הלכות שחיטה). Z. f. H. B. III, 158—166.

321. Le mot »Minim« dans le Talmud désigne-t-il quelquefois des chrétiens? R. E. J. XXXVIII, 38—46.

322. *Le commentaire sur les Proverbes, du Carait Yépheth ben Ali* ... par Isr. Günzig. Ib. 157—160.

323. Notes on Prof. Jastrow's Edition of Hayyûg. J. Q. R. XI, 504—514.

324. Eine alte Erwähnung der babylonischen Keilschriften. Z. D. M. G. LIII. p. 114.

325. **Die Agada der palästinensischen Amoräer.** Dritter Band: Die letzten Amoräer des heiligen Landes. Strassburg i. E. Karl J. Trübner 1899. XII, 804.

326. Beiträge zur semitischen Sprachvergleichung bei Moses Maimünî. Festschrift zu Ehren Prof. Dan. Chwolsohns, p. 122—148. Berlin, 1894.

327. Notes on the critique of the text of the Targum of the Prophets. J. Q. R. XI, 651—655.

328. Les trois branches de la science de la vieille tradition juive, le Midrasch, les Halachoth et les Haggadoth. R. E. J. XXXVIII, 211—219.

329. Grünhut L., *Sefer Ha-Likutim, Erster und zweiter Theil, Jerusalem, 1898*. Ib. 313—314.

330. Eine verkannte Redensart in Genesis. 20, 10. Z. A. W. XVIII, 345—349.

331. Félreismert héber kitétel, Mózes I. könyve 20, 10. M. Zs. Sz. XVI, 278—281. (= 330.)

332. **Die älteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung.** Ein Wörterbuch der bibelexegetischen Kunstsprache der Tannaiten. Leipzig. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. VIII, 207.

333. *Das Fragmententhargum Hgb. von Moses Ginsburger*. D. L. 8. Juli 1899. (No 27., 1059—1062.)

334. Zur Geschichte der Schulen Palästina's im III. und IV. Jahrhunderte. Die Genossen (חֲבֵרֵי). M. S. XLIII, 345—360.

335. Eine alte Prophezeiung über die Weltherrschaft des Christenthums. Zur Beantwortung der Frage Dr. Friedländers.

Bloch's Oesterreichische Wochenschrift, 13. October 1899. (XVI, 1762—763.)

336. An Hypothesis about the Hebrew Fragments of Sirach. J. Q. R. XII, 92—108.

337. Erich Bischoff, *Kritische Geschichte der Thalmud-Übersetzungen aller Zeiten und Zungen*. D. L. 18. November 1894. (No 46. Col. 1754—7.)

338. Der Dichter Jūsuf Jehūdi und sein Lob Mose's. Z. D. M. G. LIII, 389—427.

339. Samuel Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter II*. Th. D. L. 30. December 1899. (No 52. Col. 1950—1954.)

1900.

340. Szentírás. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Második kötet. Az első próféták: Józsuá. Bírák. Sámuel. Királyok. Budapest, 1900. 350. l.

341. A héber Szirach veszélyben. Évkönyv. 1900. 16—21.

342. Notes on the Cambridge Fragments of Ecclesiasticus. J. Q. R. XII, 272—290.

343. Une vicille liste de livres. R. E. J. XXXIX, 199—208.

344. S. Mannes, *Über den Einfluss des Aramäischen auf den Wortschatz der Mischna*. D. L. 10. Februar 1900. (No 7. Col. 479—481.)

345. F. Praetorius, *Das Targum zu Josua in jemenischer Überlieferung*. Th. L. 17. März 1900. (N. 6. Col. 164—166.)

346. Bemerkungen zu Z. D. M. G. Bd. 53. S. 389 ff. Z. D. M. G. LIII, 693—695.

347. Zemach Rabbiner, *Beiträge zur hebräischen Synonymik in Talmud und Midrasch*. Th. L. 14. April 1900. No 8., 228—230.

348. Osttürkisches aus einem hebräisch-persischen Wörterbuche. Keleti Szemle, Revue Orientale I, 27—34; 87—92.

349. La bibliothèque d'un médecin juif. R. E. J. XL, 55—61.

350. Les Athéniens à Jérusalem. Ib. 83—84.

351. Additions et rectifications. Ib. 127—128.

352. Einige Bemerkungen zu R. Tam's Sefer ha-jaschar. M. S. XLIV, 56—58.

353. Zwei Bemerkungen. 1. Die persischen Randnotizen zum hebräischen Sirach. 2. שְׁלַח, Schlauch. Z. A. W. XX, 308—310.

354. Egy héber-perzsa szótár a tizennegyedik századból. (Az országos rabbiképző-intézet értesítője az 1899—1900. iskolaévről.) IV, 130, 76.

355. Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert. Strassburg i. E. Karl J. Trübner. Sonderausgabe aus dem Jahresberichte der Landes-Rabbinerschule für das Schuljahr 1899—1900. IV. 135., 76. (hebr. לקושים מן ספר המליצה).

356. Gyászbeszéd Kaufmann Dávidról. Értesítő 1899—1900-ról, 4—7. 1. Ugyanaz németül: Jahresbericht.

357. הגין פיהושים והנהות לרביי התלמוד והמדרש. Hagoren red. von S. A. Horodezky. II, (1898.) 75—82.

358. Der Tractat Kethuboth, übers. von M. Rawicz. D. L. 1. Juni 1900. No 24. XXI, 1563—1565.

359. Note exégétique sur Isaie XXX, 21. R. E. J. XL, 208—209.

360. Notes sur les nouveaux fragments de Ben Sira. Ib. 253—255.

361. Die Einleitung zu Sefer Ha-Galuy. J. Q. R. XII, 703—705.

362. Salamon b. Sámuel Gurgángból. (Urgendzsból.) M. Zs. Sz. XVII, 208—220.

363. The Sefer Ha-Galuy of Saadja. The Expository Times. Vol. XI, No 10, July 1900. p. 454—458.

364. The date of the composition of the Talmud. Ib. X, 11. p. 520—521.

365. Professor Margoliouth and the Sefer Ha-Galuy. Ib. No 12. p. 563.

366. Megjegyzés. M. Zs. Sz. XVII, 322.

367. Zur Charakteristik Samuel David Lazatto's. Aus seinem Epistolario. Samuel David Lazzatto. Ein Gedenkbuch zum hundertsten Geburtstage. Berlin, 1900. 100—109.

368. Une version arabe du récit de la destruction de Jérusalem. R. E. J. XLII, 147—149.

369. Friedberg, *Geschichte der hebräischen Typographie in Krakau*. D. L. 10. November, 1900. (XXI, Col. 2976—7.)

370. תרגום ספר איוב וביאורו בלשון ערבית לרבינו מעריה נאון בן יוסף. **Version Arabe du livre de Job de R. Saadja ben Joseph Al-Fayyûmî**, publiée avec des notes, Hébraïques par W. Bacher. Accompagnée d'une traduction Française d'après l'Arabe par J. Derenbourg et H. Derenbourg. Héber rész X, 122. Francia rész XXIII, 68. (Oeuvres Complètes de R. Saadja, Volume cinquième.)

1901.

371. Salamon ben Sámuel szótárához. M. Zs. Sz. XVIII, 61—67.

372. Zsidó vértanúk a keresztény naptárban. Évkönyv. 1901. 18—35.

373. Jehuda Ibn Tibbon's Irrthümer in seiner Saadja-Übersetzung. I—XXII. Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann, 188—209.

374. Zum Schriftthum und Ritus der persischen Juden von Buchârâ. Z. f. H. B. IV, 180—185; V, 31.

375. Zur Mosaikkarte von Madaba. J. Q. R. XIII, 322—323.

376. Remarques sur les mots פולה et פל. R. E. J. XLI, 221—223.

377. Fragment du lexique de Saadja ibn Danan. Ib. 268—272.

378. Ein hebräisches Lied zu Simchath-Thora aus Buchârâ und Jemen. Mittheilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde. Herausg. von M. Grunwald. VII, (1901., No 1.) 68—75.

379. Praetorius, Franz. Das Targum zum Buch der Richter in jemenischer Überlieferung. Th. L. 1901. No 5. (XXVI, Col. 131—135.)

380. Jüdische Märtyrer im christlichen Kalender. Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur. IV, (1901.) 70—85. (= 372.)

381. Grünbaum, Max. Gesammelte Schriften zur Sprach- und Sagenkunde. Herausgegeben von Felix Perles. Beilage zur Allgemeinen Zeitung vom 6. April 1901. No 79. p. 7.

382. Contribution à l'onomatologie talmudique. R. E. J. XLII, 43—47.

383. Zu der von Algâhiz citirten Übersetzung aus Jesaja. J. Q. R. XIII, 542—544.

384. Jüdisch-Persisches aus Buchâra. 1. Zwei Gedichte. 2. Sprachliches. Z. D. M. G. LV, 241—257.

385. Berichtigung zu S. 136. Ib. 352.

386. Die jüdische Litteratur im päpstlichen Index. Königsberger's Jeschurun I. No 30. (19. Juli.) p. 843—845.

387. Zu Schechter's neuestem Geniza-Funde. J. Q. R. XIII, 741—745.

388. Moses Maimunis Mischna-Commentar zu Megilla, ed. Behrens; M's Commentar zu Pesachim, ed. Kroner. R. E. J. 280—283.

389. Eine Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums in Amerika. Allgemeine Zeitung des Judenthums. 65. No 32. p. 380—382.

390. Eisler Leopold, Dibre Jehuda Haachronim. Studien und Kritiken. D. L. 24. Aug. 1901. No 31. 2129—2131.

391. Jewish Encyclopedia, I. Következő czikkek: 1. Abaye, 27b—28a. — 2. Abba of Acre, 29b. — 3. Abba Arika, 29b—30b. — 4. Abba, as a Praenomen, 29a. — 5. Abba 2., 29a. — 6. Abba bar Abba, 29a. — 7. Abba b. Abina, 29a. — 8. Abba b. Bizna, 36a. — 9. Abba of Carthage, 36a. — 10. Abba Doresh, 31a. — 11. Abba Gorion of Sidon, 31b. — 12. Abba b. Hiyya b. Abba, 31b. — 13. Abba b. Jeremiah, 32a. — 14. Abba bar Memel, 34b. — 15. Abba bar Pappai, 34b—35a. — 16. Abba of Sidon, 35b. — 17. Abba bar Zabdai, 35b. — 18. Abba bar Zebina (Zemina), 35b—36a. — 19. Abraham b. Ascher, 98a. — 20. Abraham b. Mordechai Halevi, 115b. — 21. Abraham ben Musa, 116a. — 22. Anilai, 604b. — 23. Academies in Babylon, 145a—147b. — 24. Academies in Palestine, 147a—148b.

392. Ein hebräisches Lied zu Simchath-Thora. Nachtrag. Mittheilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde. Heft VIII. (Jahrg. 1901. No 2.) S. 111—113.

393. Berichtigung zu S. 46. Z. f. H. B. V. 127.

394. Salamon b. Sámuel szótárához. M. Zs. Sz. XVIII, 339—342.

395. Die Gelehrten von Caesarea (רבני דקיסין). M. S. XLV, (1901.) 298—310.

396. Ein hebräisch-persisches Liederbuch. J. Q. R. XIV, 116—128.

397. Weinstein, Zur Genesis der Agada. II Theil, Die alexandrinische Agada. R. E. J. XLIII, 139—154.

398. Ein Ritualcompendium in persischer Sprache. Z. f. H. B. V, 147—154.

399. Zu Ed. König's neuestem Werke. (Stilistik, Rhetorik, Poetik.) Z. A. W. XXI, 318—326.

400. Weinstein N. J., Zur Genesis der Agada II. D. I. 7. December 1901. (No 49. Col. 3104—3107.)

401. Die Agada der Tannaiten und Amoräer. Bibellstellenregister. Nebst einem Anhang: Namens-Register zur Agada der babylonischen Amoräer. Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner 1902. VIII, 94.

1902.

402. Der Tannait Ben Jasjan. M. S. XLVI, (1907.) 83—84.

403. Der südarabische Siddur und Jahjā Šāliḥs Commentar zu demselben. J. Q. R. XIV, 581—621.

404. Ed. König, Bibel und Babel. Pester Lloyd vom 29. Mai 1902.

405. פירוש והנחות לדברי החלום והמדרש (No 38—44.) הנץ (Hagoren) von S. A. Horodeczky, III, 40—45.

406. Hasting's Dictionary of the Bible. Vol. IV. (I. Jewish Chronicle, 1902 jun. 20.) p. 20. 1. Sanhedrin, Col. 397a—402b. — 2. Synagogue, Col. 636a—643b.

407. Zu meinem Artikel: »Der Siddur von Jemen.« (J. Q. R. XIV, 581 ff.) J. Q. R. XIV, 740.

408. Scheftelowitz Isidor, Arisches im Alten Testament I. D. L. 4. Januar 1902. No 1. Col. 17—19.

409. Eine angebliche Lücke im hebräischen Wissen des Hieronymus. Z. A. W. XXII, 114—116.

410. Ratner, בי אהבת ציון וירושלים, Variantes et additions pour le Texte du Talmud de Jérusalem. R. E. J. XLIII, 310—317.

411. Zu Saadja's Pentateuchübersetzung. M. S. XLV, (1901.) 565—6.

412. Rodkinson Michael L., New Edition of the Talmud. Tract. Baba Bathra. Vol. V. (XIII.) Pester Lloyd vom 17. März 1902.

413. דורות הראשונים. Dorot Harischonim. Von Isaac Halevy. Th. II. R. E. J. XLIV, 132—151.

414. Die von Schechter edirten Saadyana. (J. Q. R. XIV.) J. Q. R. XIV, 740—741.

415. Aus einer alten Poetik (Schule Saadja's.) J. Q. R. XIV, 742—744.

416. Isaie, LIV, 7. R. E. J. XLIV, 283—285.

417. אור dans le sens d'obscurité. R. E. J. XLIV, 286—287.

418. Friedländer J., Der Sprachgebrauch des Maimonides. I. Th. L. 1902. No 15. (XXVII, col. 421—423.)

419. Türkische Lehnwörter und unbekannte Vokabeln im persischen Dialekte der Juden Bucharas. Keleti Szemle (Revue Orientale) III, (1902.) 154—173.

420. בקרא בפשוט. Scholien und kritische Bemerkungen zu den heiligen Schriften der Hebräer. III. Theil. Von Arnold B. Ehrlich. M. S. XLVI (1902.), 280—298.

421. Jewish Encyclopedia, II. Következő czikkek: 1. Aramaic Language among the Jews, 68a—72b. — 2. Achi, 187a—188a. — 3. Ashyan, 208a. — 4. Baba ben Buta, 392a. — 5. Ben Bag Bag, 773ab. — 6. Ben Azzai, 672a—673a. — 7. Ben Zoma, 682b—683a. — 8. Ben Kafron, 676b.

422. Eine persische Bearbeitung des Mischnatraktats Aboth. Z. f. H. B. VI, 112—118.

423. Nachtrag zu Z. f. H. B. VI, 117. (jüd. pers. Wort für »trinken.«) Ib. VI, 156—157.

424. Die Echtheit der Dunasch zugeschriebenen Kritik gegen Saadja. M. S. XLVI, (1902.) 478—480.

425. Ein neuerschlossenes Capitel der jüdischen Geschichte. Das Gaonat in Palästina und das Exilarihat in Aegypten. J. Q. R. XV, 79—96.

426. Die Staatswagen des Patriarchen (קרונתה של בית רבי). Ib. 100—101.

427. *Jalkut Ha-Machiri* על משלי. Her-
ausg. von L. Grünhut. Göttingische Gelehrte Anzeigen 1902.
No 10. 805—813.

428. Jewish Encyclopedia, III. Következő cikkek:
1. Benjamin of Tudela, 34a—35b. — 2. Bible Exegesis, Jewish,
162a—174a. — 3. Bokhara, 292b—295b. — 4. Bezalel, 135b.

1903.

429. Das altjüdische Schulwesen. Jahrbuch für jüdische
Geschichte und Literatur. VI, 48—81.

430. Eine angebliche Ergänzung zu Jahjā Šālih's Tiklāl.
J. Q. R. XV, 330—333.

431. B. Ratner, Varianten... des jerusal. Talmuds.
Tractat Sabbath. R. E. J. XLVI, 154—160.

432. Ein hebräisch-arabisches Liederbuch aus Jemen.
Festschrift zum siebenzigsten Geburtstage A. Berliners. (S. 10—32.)
Frankfurt a. M. 1903. Külön is. Berlin, 1903. 24. l.

433. Szentírás. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat.
Harmadik kötet. Az utolsó próféta. Jesája. Jirmeja.
Jechezkel. A tizenkét próféta. Budapest, 1903. 406. l.

434. Az ó-zsidó iskola (= 429). Évkönyv, 1903. 243—281.

435. Jüdisch-Persisches aus Buchâra. 3. Aus einem
Ritualcompendium. Z. D. M. G. LVI, 729—759.

436. Le taureau de Phalaris dans l'Agada. R. E. J.
XLV, 291—296.

437. Jewish Encyclopedia, IV. Következő cikkek:
1. Concordance, col. 204ab, 207a. — 2. Concordance,
Talmudical, 207a. — 3. Dagesh, 409a—410a. — 4. Dalet,
413b. — 5. David b. Abraham, 459b—460a. — 6. Dictionaries,
Hebrew, 579a—585b. — 7. Dosa, 642a. — 8. Dosa b.
Tebeth, 642ab. — 9. Dosethai, 642b—643a.

438. L'école ches les Juifs de l'Alliance Israélite No 7.
p. 1—17; No 8, 1—13. (= 429.)

439. Eine angebliche Äusserung Abulwalid Ibn Ġanâh's
über die Ursprache. Z. D. M. G. LVII, 373—375.

440. מדרש ביאשה רבא. Bereschit Rabba mit kritischem
Apparate und Kommentare von J. Theodor. R. E. J. XLVI,
301—310.

441. Zur neuesten arabischen Litteratur der Juden.
Z. f. H. B. VII, 87—91; 113—118; 148—155.

442. Rahmer, Die hebräischen Traditionen in den
Werken des Hieronymus. Th. L. XXVIII, No 16. (1. August,
1903.) 454—457.

443. Funk, Die Juden in Babylonien 200—500. Ib.
No 17. (15 Aug.) 473—474.

444. Strack H. L. Die Sprüche Jesus' des Sohnes Sirachs.
D. L. 18. Juli 1903. 1760—1761.

445. Die Synagoge. (406. sz.) Königsberger B. Jeschurun,
III, 400—401; 446—448; 462—463; 474—475; 488—489;
498—499.

446. לקוטים מספר אבן בן לוי מנחם בן שלמה, ביאורי מקראות נביאים
והנביאים. (הדפס, שופטים, שמואל, מלכים, ישעיה, ירמיה.) Hagenor,
Horodeczky S. A. IV, 38—58.

447. Jeruzsálemi Tanchum szótárából. Egy fűg-
gékkel: Maimûni Misné-Tórájának nyelvi jellegéről. (A buda-
pesti orsz. rabbiképző int. Értesítőjében az 1902—1903. iskola-
évről.) 138 és 38. (héber-arab) l.

448. Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmi's.
Nebst einem Anhang über den sprachlichen Charakter des
Maimûni'schen Mischna-Tora. (Sonderausgabe aus dem Jahres-
berichte der Landes-Rabbinerschule für 1902—1903.) Strass-
burg i. E. Karl J. Trübner, 1903. IV, 146., 38. (héber-arab.)

449. Beszéd az orsz. rabbiképző-intézet huszonötéves
fennállásának ünnepén. Értesítő, 16—26. l.

450. Rede, gehalten zur 25. jährigen Jubelfeier der Landes-
Rabbinerschule. Jahresbericht (= 449).

451. Die Agada der Tannaiten. Erster Band. Von
Hillel bis Akiba. Von 30 vor bis 135 nach der gew.
Zeitrechnung. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage.
Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner 1903. X, 496. 8°.

452. עשרה כלי נכף. Zehn Schriften des R. Josef Ibn
Kaspi. Herausgegeben von Isaac Last. R. E. J. XLVII, p.
147—154.

453. Jewish Encyclopedia, V. kötet: 1. Dual, Col. 4b—5a.
— 2. Dunash ben Labrat, 11b—19a. — 3. Dunash Ibn
Tamim, 13a—14a. — 4. Exilarch, 288a—293b. — 5. Gamaliel,

558b. — 6. Gamaliel I., 558b—560a. — 7. Gaon, In Babylon, 567b—571b. (A. E. [Abraham Epstein] W. B.) — 8. Gaon, In Palestine, 571b—572b. — 9. Gikatilla, Moses Ibn, 666a—667a. — 10. Gina, 675a. — 11. Gamaliel II., 560a—562b. — 12. Gamaliel III., 562b. — 13. Gamaliel IV., 562b. — 14. Gamaliel V., 562b—563a. — 15. Gamaliel VI., 563a.

454. Bemerkungen zu dem von Dr. M. Aurel Stein gefundenen hebr.-persischen Documente aus dem VIII. Jahrhundert. Kézölte Margoliouth a »Journal of the Royal Asiatic Society«-ban. 1903 október, p. 758—760.

1904.

455. *Lauterbach, Saadja Al-fajjâmî's arab. Psalmen-übersetzung und Commentar.* (Ps. 107—124.) Th. L. 9. Januar 1904. (XXIX. Col. 10—12.)

456. Was ist jüdische Literatur? (»What is Jewish Literature?«) J. Q. R. XVI, 300—306.

457. Une épisode de l'histoire des Juifs de Perse. R. E. J. XLVII, 262—282.

458. *Chajes, Psalmen-Commentar.* (תורה נביאים וכתובים פירוש) M. S. XLVIII, 98—110.

459. Jewish Encyclopedia, VI. kötet: 1. Goldzieher, Wilhelm, Col. 35a. — 2. Grammar, Hebrew, 67b—80a. — 3. Halberstam, Solomon Joachim, 166b—167a. — 4. Hillel, 397a—400a. — 5. Ibn Ezra, Abraham b. Meir, 520b—524a. — 6. Ibn Ezra, Isaac, 524ab. — 7. Ibn Janâh, Abûl-Walid, 534a—535b.

460. Berichtigungen zum Tanchûm-Fragment. (Z. A. W. XXIII, 287 f.), Z. A. W. XXIV (1904.), 45—49.

461. Jewish Encyclopedia, VII. kötet: 1. Jacob b. Eleazar, Col. 30b—31a. — 2. Jehudi b. Sheshet, 89ab. — 3. Johanan b. Zaccai, 214a—217a. — 4. Joshua b. Hananiah, 290a—292b. — 5. Judaeo-Persian, 313a—317a. — 6. Judaeo-Persian Literature, 317a—324a. — 7. Judah I., 333a—337b. — 8. Judah II., 337b—338b. — 9. Judah III., 338b—339a. — 10. Kallah, 423ab. — 11. Kontres, 555ab. — 12. Lampronti, Isaac b. Samuel, 601a—604a.

462. Gemara, Hebrew Union College Annual, Cincinnati 1904. p. 26—36.

463. *R. Travers Herford, Christianity in Talmud and Midrash.* J. Q. R. XVII, 171—183.

464. Zu Maimûnî H. Issure Biah c. XIV, in Alfred Seeberg, Das Evangelium Christi. (Leipzig, 1905.) p. 130. f. (1. ib. 97.)

465. Zur jüdisch-persischen Litteratur. J. Q. R. XVI, 525—558.

466. Der jüdisch-persische Dichter Molla Schâhin. Ib. 600—601.

467. Zu J. Q. R. XV, 637. Ib. 602.

468. Élégie d'un poète judeo-persan contemporain de les persécutions de Schah-Abbas II. R. E. J. XLVIII, 94—105.

469. Eine Bücherliste. Z. f. H. B. VIII, 59—61.

470. *Bischoff E., Die Kabbalah.* Leipzig 1903. Th. L. 1904. (XXIX.) N. 11. Col. 320—322.

471. Jewish Encyclopedia, VIII. kötet: 1. Mar, 317a—317b. — 2. Matah Mehasya, 372b—375a. — 3. Meir b. David, 435b. — Meir b. Solomon b. David, 441a. — 5. Menachem ben Saruk, 470a—471a. — 6. Minden, Juda b. Joel, 595b.

472. *Galliner S., Saadja's arab. Psalmenübers. und Commentar.* Th. L. 1904. (XXXIX.) 677—679.

473. Bemerkung zu Theol. Litteraturzeitung. Sp. 631. f. (Zu Friedländers Erkl. von Sabbath 116a). Ib. 719.

1905.

474. Két megjegyzés. (1. Parchon, לר״ן; 2. Sófár az átoknál.) M. Zs. Sz. XXII, 59—60.

475. Le Kitab Al-Tarikh de Saadia. R. E. J. XLIX, 298—303.

476. Bischr b. Aharon. Ib. 300.

477. סימן טוב. Ib. 301—302.

478. *Poznanski Ad., Schiloh. Ein Beitrag zur Gesch. der Messiaslehre I.* Ib. 307—315.

479. The Destruction of the Original of Ecclesiasticus. The Expository Times, Februar 1905. (Vol. XVI, 236—237.)

480. Ein Ritualcompendium in persischer Sprache. Zweite Mitteilung. Z. f. H. B. VIII (1904.), 173—179.
481. Rasi és Maimûni. Évkönyv 1905-re. 7—17.
482. Zu G. Rothstein, Der Kanon der biblischen Bücher bei den babylonischen Nestorianern im 9/10. Jahrh. Z. D. M. G. LVIII, 771—776.
483. Der hebräische Vokalname Melopum. Ib. 799—806.
484. *Yahuda A. S., Prolegomena zu einer erstmaligen Herausgabe des Kitáb alhidája etc.* Göttingische Gelehrte Anzeigen 1905. No 2. p. 156—164.
485. Raschi und Maimûni. M. S. (1905.) 1—11. (= 481).
486. Jewish Encyclopedia, IX. kötet: 1. Moses b. Asher, 63a. — 2. Mussafia, Benjamin, 135ab. — 3. Nehardea, 208a—209a. — 4. Oklah we- Oklah, 392b—393a. — 5. Parhon, 526ab.
487. The Talmudical Particle וְיִלְכֵךְ. J. Q. R. XVII, 583. — Note. Ib.
488. *Ratner B., Varianten und Ergänzungen des Textes des Jer. Talmuds: Terumoth, Challa.* R. E. J. L, 140—144.
489. *Kahle, Die Arabischen Bibelübersetzungen.* Th. L. XXX, 227—9.
490. Il manoscritto fiorentino della traduzione del Pentateuco di Saadja. Rivista Israelitica II. (Marzo-Aprile 1905.), 45—49.
491. **Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditions-Literatur.** Zweiter (Schluss-) Teil: Die bibel- und traditionsexegetische Terminologie der Amoräer. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1905. VI, 258.
492. Ein angeblicher Koheleth-Kommentar Saadja Gaon's. Z. f. H. B. IX, 50—56.
493. Cena pura. Zeitschrift für die neutest. Wissenschaft. VI, (1905.) 200—202.
494. Ein Name des Sonntags im Talmud. Ib. 202.
495. A Thirteenth Century Hebrew-French Glossary. J. Q. R. XVII, 800—806.
496. Zum Gedächtnisse Raschi's. Allg. Zeitung des Judenthums. (4. August 1905) 69. Jhg., 365b—366b.

497. Jewish Encyclopedia, X. 1. Punctuation, 268b—273a. — 2. Saadia b. Joseph, 579a—586a. — 3. Sabor, 610b—612a.
498. *Steinschneider. Moritz, Die Geschichtsliteratur der Juden.* D. L. 28. Okt. 1905. Col. 2684—2636.
499. Jewish Encyclopedia, XI. 1. Shem Ha-Meforash, 262b—264b. — 2. Synagogue, 619b—628b. — 3. Synagogue, the great, 640b—643b. — 4. Shushan, 316a.
500. Notes on XVIII. of the J. Q. R. J. Q. R. XVIII, 146—148.
501. On the Biblical Exegesis of Joseph Ibn Kaspi. Ib. 158—171.
502. Zur deutschen Kunden- und Gaunersprache. (Notiz über »Kirrische Matina.«) Beilage zur Allg. Zeitung No 275., 390; No 281., p. 430. (I. ib. 605.)
503. Notiz über Juda b. Simeon (in D. H. Müller's »Zum Erbrecht der Töchter.«) Wiener Zeitschr. für Kunde des Morgenlandes XIX, 392.
504. *Neumark, Lexikalische Untersuchungen zur Sprache des jerusalemischen Pentateuch-Targum.* Th. L. 1905. No 25. (XXX, 673—674.)
505. *Graf G., Die christlich-arabische Literatur bis zur fränkischen Zeit.* Ib. 1905. No 26. (XXX, 701—702.)
- 1906.
506. Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIIIe siècles, d'après les Chroniques poétiques de Babai b. Loutf et de Babai b. Farhad. R. E. J. LI, 121—136.
507. *Brody und Albrecht, יערי השיר. Die neuhebräische Dichterschule der spanisch-arabischen Epoche.* D. L. 13. Januar 1908. (Col. 83—86.)
508. Zwei Abothkommentare. I. Der A. Joseph b. Jehuda Ibn Aknins. II. Der A. David Maimûni's. M. S. XLIX (1905), 641—666.
509. Raschi. Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Litteratur. IX. Band. 86—106.
510. Die Jüdische Encyclopädie. Allgemeine Zeitung des Judenthums, von 9. März 1905. LXX. Col. 114b—116b.
511. Einige Gegenbemerkungen zu O. L. Z. VIII, 563 ff. Orientalistische Litteraturzeitung. Febr. 1906. IX, 111. k.

512. The Jewish Encyclopedia, XII. kötet: 1. Talmud, 1—27a. — 2. Targum, 57—63. — 3. Tawus, 68ab.
513. Fiebig P., Joma. Der Mischnatractat »Versöhnungstag« in's Deutsche übersetzt. D. L. 31. März 1906, 794—796.
514. Les Juifs de Perse... R. E. J. LI, 265—279.
515. A commentary of the Book of Job, from a Hebrew Manuscript, ed. by W. A. Wright, transl. by Hirsch. Th. L. 28. April 1906, XXXI. Col. 259—262.
516. Schâm (שׂם) als Name Palästina's. J. Q. R. XVIII, 564—565.
517. Brederék, Konkordanz zum Targum Onkelos. Th. L. 12. Mai 1906, XXXI, Col. 297—300.
518. Faitlovitch, Notes d'un voyage chez les Falachas. Ib. Col. 310—311.
519. Notizen. M. S. L. 248—249.
520. A commercial letter from India to Egypt. (From the Cairo Genizah.) Elkan N. Adler, Jewish Chronicle 1. Juni 1906. Col. 35.
521. Pirque Aboth, übersetzt von Paul Fiebig. D. L. 9. Juni 1906. (Col. 1421—1423.)
522. Auerbach M., Wörterbuch zur Mechilta. Z. f. H. B. X, (1906.) 15—17.
523. Monumenta Judaica Prima Pars. Bibliotheca Targumica... I Band, 1 Heft. Th. L. 23. Juli 1906. XXXI, 373—376.
524. Les Juifs de Perse... R. E. J. LII, 77—97.
525. Előszó »A lipótszentmiklósi izr. hitközség iskolája« (L.-Sz.-Miklós, 1906.) cz. műhöz. 5 lap. (IV—VI, 1—2!) M. Zs. Sz. XIII, 310—313.
526. A lipótszentmiklósi zsinagógában az örök mécses felgyújtása alkalmából 1906 szept. 9-én elmondott beszéd. »Liptó« XIV. évf. 37. sz. (szept. 17.)
527. Gordon A., Die Bezeichnung der pentateuchischen Gesetze. D. L. 3. November 1906. (Col. 2745—6.)
528. Eine jüdische Hochschule in Philadelphia. Allg. Zeitung des Judenthums vom 23. Nov. 1906. (LXX, 556.)
529. Ein alter Fehler im Talmudtexte. M. S. L. (1906.), 625—6.

530. Les Juifs de Perse... R. E. J. LII, 234—271.
531. Ratner, אהבת ציון וירושלים. Ib. 311—314.
- 1907.
532. Perles Mózes életéhez. M. Zs. Sz. XXIV, 53.
533. Aptowitz V., Das Schriftwort in der rabbinischen Litteratur. D. L. 11. Jan. 1907. (80—81.)
534. Szentírás. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Negyedik kötet: A szent iratok. Budapest, 1907.
535. Neubauer — Cowley, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleyan Library. Th. L. 16. Febr. 1907. (XXXII.) 102—103.
536. Der Mischnatraktat Berachoth, übers. von P. Fiebig. D. L. 2. März 1907, 535—537.
537. Ein Lied zu Simchath-Thora. Weiterer Nachtrag. Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde. Heft 22., p. 37.
538. Moritz Steinschneider 1816—1907. Allgemeine Zeitung des Judenthums. LXXI, 153—157; 163—165.
539. Grünhut L. גרין הוט, Abhandlungen und Aufsätze. D. L. 13. April 1907. 915—917.
540. Les Juifs de Perse... R. E. J. LIII, 85—110.
541. Der Talmud Jeruschalmi zu Chullin und Bechoroth. Z. f. H. B. XI, 23—29.
542. The Origin of the Jewish Colony of Syene. (Assuan.) J. Q. R. XIX, 441—444.
543. Aicher G., Das Alte Testament in der Mischna. Ib. 598—606.
544. Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIIIe siècle d'après les chroniques poétiques de Babaï b. Louf et de Babaï b. Farhad. Paris, 1907. 115. p. Extrait de la R. E. J. 1906—1907. (= 506, 514, 524, 530, 540.)
545. Aboda zarah, übersetzt von P. Krüger. D. L. 8. Juni 1907. (No 23, 1439—1440.)
546. Ein unbekanntes Werk Moses Ibn Esra's. M. S. LI, (1907.) 343—349.
547. Ratner, Varianten und Ergänzungen (אהבת ציון) Kilajim u. Maaseroth. R. E. J. LIII, 277—280.
548. Bischoff Erich, Babylonisch-Astrales im Weltbilde

des *Thalmud und Midrasch*. D. L. 27. Juli 1907. (No 30, 1874—1878.)

549. Zu den hebräischen Finalbuchstaben. Z. A. W. XXVII, 280—281.

550. Diakritische Zeichen in vormassoretischer Zeit. Ib. 285.

551. »Mil'el und Milra.« Ib. 285. k.

552. תלמוד ירושלמי על מסכת חולין ומסכת בבבא. Hakedem (הקדם) I, 20—40, 70—85.

553. *Techen, Das Targum zu den Psalmen*. Th. L. 31. Aug. 1907. (XXXII, No 18, 501—503.)

554. Két zsidó-perzsa költő. Sáhín és Imráni. (Első fele.) Az orsz. rabbiképző-intézet Értesítője az 1906—7. iskola-évről. Budapest. 116. l.

555. *Zwei jüdisch-persische Dichter. Schahin und Imrani*. (Erste Hälfte.) Strassburg i. E. Karl J. Trübner. 1901. 4, 124.

556. *Rosenzweig A., Das Wohnhaus in der Mischnah*. D. L. 14. Sept. 1907, 2328—9.

557. Aus einem anonymen arabischen Hiobkommentar. J. Q. R. XX, 31—49. — Dasselbe, Sonder-Abdruck 14. S.

558. Aus einem alten Werke hebräisch-arabischer Sprachvergleichung. Z. D. M. G. LXI, 700—704.

559. *Wünsche, Aus Israels Lehrhallen*. Th. L. 1907. (No 24.) 663—4.

560. *Gossel J., Was ist und was enthält der Talmud*. D. L. 23. Nov. 1907, 2971—2.

1908.

561. Adolf Neubauer. Allgemeine Zeitung des Judenthums vom 3. und 10. Januar 1908. LXXII, 8—11, 20—23.

562. Essai d'une nouvelle explication de l'expression וְיָחִידֵינוּ. R. E. J. LIV, 273—275.

563. Deux corrections aux poésies de Samuel Hanaguid. Ib. 275.

564. Neubauer Adolf, Évkönyv 1908, 350—372. (=561.)

565. *Salzberger Georg, Die Salomosage in der semitischen Literatur*. D. L. 8. Febr. 1908. (352—3.)

566. Ein jüdisch-persischer Dichter des vierzehnten

Jahrhunderts. Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Literatur. XI, 80—114.

567. Le parole del patriarca morente su Adda b. Ahaba. Rivista Israelitica IV, (1907) 175—178.

568. ... לערעבן פון אמתה (Felavató áldás.) Egyenlőség 1908 március 1.

569. *Monumenta Judaica. Altera Pars* ... Erster Band. 1—4. Heft. Th. L. 14. März 1908, 163—166.

570. *Schapiro Isr., Die haggadischen Elemente in erzählenden Teile des Korans*. Ib. 166—167.

571. *Elbogen J., Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes*. D. L. 11. April 1908, 916—918.

572. Egy rabbi gyűjteményről. Az országos rabbi gyűjtemény Havi közlönye 1908 május 1. I, 20—24.

573. Die Ausdrücke, mit denen die Tradition bezeichnet wird. J. Q. R. XX, 572—596.

574. *Lorge M., Die Speisegesetze der Karäer*. Th. L. 1908. No 11. (XXXIII, 329 k.)

575. Der Ausdruck מִנְיָן in den Handschriften des babylonischen Talmuds. Z. f. H. B. XII, 39—40.

576. *Barol M., Menachem b. Simon aus Posquières*. D. L. 6. Juni 1908, 1423—5.

577. Le livre d'Ezra de Schahin Schirazi. R. E. J. LV, 249—280.

578. *M. Schloessinger The Ritual of Eldad Ha-Dani*. D. L. 29. Aug. 1908. No 35, 2199—2200.

579. Két zsidó-perzsa költő. Sáhín és Imráni. (Második fele.) 117. l. Az orsz. rabbiképző-intézet Értesítőjében az 1907—8. évről. Budapest.

580. *Zwei jüdisch-persische Dichter. Schahin und Imrani*. Zweite Hälfte. S. 125—206. Strassburg i. E. Karl J. Trübner.

581. Gyászbeszéd Bein Károly koporsójánál. Orsz. Rabbiképző Értesítője 1907—8., 16—20. — Trauerede am Sarge Karl Beins, Jahresbericht, 18—21.

582. *Dr. S. Funk, Die Juden in Babylonien 200—500. II. Teil*. Th. L. 1908. No 22. (XXXIII, 611—612.)

583. תרגום ערבי על ספר איוב עם ביאור ערבי לר' משה בן שמעאל

הבן הקרא בן נקטילה. — זכרון לאברהם אליהו — p. 221—272. Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harkavy aus Anlass seines am 20. November 1905 vollendeten siebenzigsten Lebensjahres, St. Petersburg 1908. Hebr. Abtheilung. S. 221—272. Auch besonders.

584. Schammai als Tradent einer alten Kalenderregel. M. S. LII, 708—709.

1909.

585. L'expression של שבע R. E. J. LVII, 100—102.

586. Le nom d'Isidore porté par un ancien Juif. Ib. 102—104.

587. Boschan Jakab koporsójánál. M. Zs. Sz. XXVI, 6—8.

588. Beer Georg, Schabbath, Der Mischnatraktat Sabbath in's Deutsche übersetzt ... D. L. 16. Januar 1909. Col. 141—144.

589. Zur neuesten arabischen Litteratur der Juden. Z. f. H. B. XII, 174—184.

590. A rabbi hivatása. Rabbiavató beszéd. Magyar Izrael. II, 48—50.

591. Das Verbum zum Ausdrucke (הקטן). Hakedem II, 99—101.

592. A »Petőfi-Almanach«-ban Petőfi két versének fordítása.

593. Der Jahrmarkt an der Terebinthe bei Hebron. Z. A. W. XXXIX, 148—152. Nachtrag ib. 221.

594. Ratner B., Varianten und Ergänzungen. Trakt. Pesachim, R. E. J. LVII, 308—311.

595. Gollancz H., The Targum to the Song of Songs etc. Th. L. 1909. (XXXIV.) No 11, 328—329.

596. Aptowitzer V., Das Schriftwort in der rabbinischen Litteratur II. D. L. 29. Mai 1909, 1859—60.

597. גמטריא (Gematria). אוצר ישראל (A héber Encyclopedia) III, 280a—281a.

598. Strack, Einleitung in den Talmud. 4. Auflage Z. D. M. G. LXIII, 205—208.

599. Jacob B., Die Abzählungen in den Gesetzen der Bücher Leviticus und Numeri. Orientalistische Literaturzeitung, Juni 1909. (XII, No 6, 268—270.)

600. Zuckermandel, Tosefta, Mischna ud Baraita. D. L. 3. Juli 1909, 1680—1683.

601. Winter und Wünsche Mechlitha. Th. L. 1909. (XXXIV.) No 16, 455—458.

602. Das Verbum מִשָּׁר. Z. A. W. XXIX, 218—9.

603. Segal M., Misnaic Hebrew. (Oxford, 1909.) Orientalistische Literaturzeitung XII, No 9, 415—417.

604. Zur Rangstreit-Literatur. Aus der arabischen Poesie der Juden Jemens. Mélanges Hartwig Derenbourg, Paris (Leroux) 1909, 131—147.

605. Ehrlich Arnold B., Randglossen zur hebräischen Bibel I, II. D. L. 25. Sept. 1909. XXX, 2447—2450.

606. Wünsche A., Aus Israels Lehrhalten II, III. Th. L. 1909. (XXXIV.) No 20, 556—558.

607. Bloch Mózes koporsójánál. M. Zs. Sz. XXVI, 289—292; Magyar Izrael II, 141—143.

608. Les poésies inédites d'Israel Nadjara. R. E. J. LVIII, 241—269.

609. Hebräische Verse von Maimūnī. M. S. LIII (1904.), 581—588.

610. Klein G., Der älteste christliche Katechismus und die jüdische Propaganda-Litteratur. D. L. 27. Nov. 1909. XXX, 3025—3029.

611. A. Büchler, The Political and the Social Leaders of the Jewish Community of Sepphoris in the Second and Third Centuries. Orientalistische Literaturzeitung XII, No 12, 542—546.

* * *

Önálló művek.*)

1. Abraham Ibn Esra's Einleitung 58.
2. Ábrahám Ibn Ezra mint grammatikus 69.
3. Abraham Ibn Esra als Grammatiker 70.
4. Abulwalid élete 94.
5. Abulwalid's Leben 95.
6. Abulwalid szentírásmagyarázatából 126.

*) Abc sorrendben. A számok a bibliográfiai listára vonatkoznak.

7. Abulwalid's Schrifterklärung 127.
8. Abulwalid's hebr. arab. Sprachvergleichung 84.
9. Abulwalid's Sprachvergleichung 96.
10. Agada, babyloniai amorák 63.
11. Agada d. babyl. Amoräer 64.
12. Agada der Tannaiten I. 85 (73, 79, 87). 2. Aufl.
451. II. 136.
13. Agada der pal. Amoräer I. 170. II. 248. III. 325.
14. Agada der Tannaiten und Amoräer (Register) 401.
15. Anfänge d. hebr. Grammatik 237 (228).
16. Benjamin b. Juda grammaire hébr. 100.
17. Bibelexegese jüd. 174.
18. Bibelexegese Maimûni's 259.
19. Bibelexegese d. jüd. Religionsphilosophen 172.
20. Derenbourg Joseph 256.
21. Emendationes (Graetz) 185, 202, 223.
22. Hajjûg grammatische Terminologie 72.
23. Héber-perzsa szótár 354.
24. Hebräische Sprachwissenschaft 173.
25. Hebr.-pers. Wörterbuch 355.
26. Juifs de Perse 544.
27. Két zsidó-perzsa költő 554, 579.
28. Maimûni szentírásmagyarázata 258.
29. Nizâmî's Leben 24.
30. Sâdi's Aphorismen 65.
31. Samuel ibn Hofni commentaire 117.
32. Századunk első feléből 186.
33. Tanchum jerusalmi szótára 447.
34. Tanchum Jer. Wörterbuch 448.
35. Terminologie, exegetische, der jüd. Traditions-Litteratur I. 332. II. 491.
36. Vallásbölcseészek szentírásmagyarázata 171.
37. Wodianer Kosman 138.
38. Zwei jüd.-pers. Dichter 555, 580.
39. הלוי נסחאות לפרוש דראב"ע: 213 (169, 209).
40. כתאב אללמע: 105.
41. נחלת יהושע: 137.
42. ס' זכרון לר' יוסף קמחי: 115.

43. מ' השרשים לר' יונה: 211, 233, 249, 275 (cf. 292).
44. שער שמעון: 206.
45. תרגום ס' אייב לר' סעדיה נאח: 370.

* * *

Folyóiratok.*)

1. Allgemeine Zeitung (München) 381, 502.
2. Allgemeine Zeitung des Judentums 308, 389, 496, 510, 528, 538, 561.
3. Deutsche Litteraturzeitung 284, 293, 302, 333, 337, 339, 344, 358, 369, 390, 400, 408, 444, 498, 507, 513, 521, 527, 533, 536, 539, 545, 548, 556, 560, 565, 571, 576, 578, 596, 600, 605, 610.
4. Egyenlőség 568.
5. Expository Times 363—365, 479.
6. Gegenwart (Lindau's) 52.
7. Göttingische Gelehrte Anzeigen 427, 484.
8. Hakedem 552, 591.
9. Hebraica 90, 192.
10. Izraelita Közlöny 6, 9—11.
11. Jeschurun (Kobak) 18.
12. Jeschurun (Königsberger) 386, 445.
13. Jewish Chronicle 520.
14. Jewish Quarterly Review 147, 148, 164—167, 178—180, 197—200, 204, 216, 232, 235, 241, 245, 246, 255, 261, 262, 274, 277, 285, 304, 313, 323, 327, 336, 342, 361, 375, 383, 387, 396, 403, 407, 414, 415, 425, 426, 430, 456, 463, 465—467, 487, 495, 500, 501, 516, 542, 543, 557, 573.
15. Journal of the Royal Asiatic Society 454.
16. Jövő 263, 269.
17. Jüdische Schul- und Gemeindezeitung 34.
18. Keleti Szemle, Revue Orientale 348, 419.
19. Liptó 526.
20. Magazin für die Wissensch. des Judentum's (Berliner) 68, 71, 145, 162, 169, 209.
21. Magazin für Litteratur des Auslandes 19.

*) Abc sorrendben, a számok a bibliográfiai listára vonatkoznak.

22. Magyar Izráel 572, 590.
 23. Magyar-Zsidó Szemle 92, 103, 104, 109, 113, 125, 134, 135, 149—151, 168, 181—184, 195, 201, 205, 217, 226, 227, 238, 257, 268, 278, 295, 306, 319, 331, 362, 366, 371, 394, 474, 525, 532, 587, 607.
 24. Mitteilungen d. Gesellschaft f. jüd. Volkskunde 378, 392, 537.
 25. Monatsblätter (Königsberger) 158.
 26. Monatschrift f. G. u. W. d. J. 5, 7, 8, 13, 14—17, 27—30, 40—46, 50, 54, 55, 59, 73, 74, 79, 87—89, 97—99, 107, 111, 191, 193, 220, 224, 236, 265, 271, 272, 276, 301, 303, 309, 310, 334, 352, 395, 402, 411, 420, 424, 458, 508, 519, 529, 546, 584, 609.
 27. Neue Freie Presse 53.
 28. Oesterreichische Wochenschrift 335.
 29. Orientalistische Litteraturzeitung 511, 599, 603, 611.
 30. Pester Lloyd 31, 404, 412.
 31. Presse (Wiener) 32.
 32. Rahmer's Isr. Wochenschrift 12, 21—23, 26, 35—39, 51, 57, 62, 63.
 33. Revue des Études Juives 75, 76, 80, 82, 83, 100, 108, 112, 117—121, 129, 130, 140—143, 175, 176, 187—190, 203, 208, 212, 215, 218, 219, 225, 234, 247, 252—254, 260, 266, 270, 273, 279, 286—288, 296, 297, 299, 300, 307, 314, 315, 321, 322, 328, 329, 343, 349—351, 359, 360, 368, 376, 377, 382, 388, 397, 410, 413, 416, 417, 431, 436, 440, 452, 457, 468, 475—478, 488, 506, 514, 524, 530, 531, 540, 547, 562, 563, 577, 585, 586, 594, 608.
 34. Rivista Israelitica 490, 567.
 35. Schlesische Zeitung 33.
 36. Theologische Literaturzeitung 345, 347, 379, 418, 442, 443, 455, 470, 472, 473, 489, 504, 505, 515, 517, 518, 523, 535, 553, 559, 569, 570, 574, 582, 595, 601, 606.
 37. Wiener Zschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes 503.
 38. Wochenschrift, ung. jüd. (Kohn-Kayserling) 20, 51.
 39. Zeitschrift d. Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft 49, 56, 60, 61, 66, 67, 77, 78, 122, 123, 124, 131, 132, 146, 152—157, 163, 177, 196, 210, 228, 280, 298, 324, 338, 346, 384, 385, 435, 439, 482, 483, 558, 598.

40. Zeitschrift f. Hebr. Bibliographie 250, 290, 320, 374, 393, 398, 422, 423, 441, 469, 492, 522, 541, 575, 589.
 41. Zeitschrift f. d. alttest. Wissenschaft 81, 101, 102, 144, 159—161, 194, 195, 207, 214, 229—231, 251, 267, 289, 305, 316, 317, 330, 353, 399, 409, 460, 549—551, 593, 602.
 42. Zeitschrift f. d. neutest. Wissenschaft 493, 494.
 43. האשכול 294.
 44. הנדן 291, 292, 357, 405, 446, 588.
 45. חבצלה 48.
 46. סוכרי יצחק 1, 3.

Mint látjuk, Bacher Vilmos éppannyi önálló művet alkotott, a hány év óta irodalmilag működik: 45-öt. Mire az ifjú erejéből nem telt, azt a férfiú utána pótolta. Az időszaki sajtó organumai pedig, melyeket dolgozataival díszített, a symmetria kárára egygyel többre rugnak. Az évkönyvek és egyéb gyűjtemények, melyekbe Bacher dolgozott, szintén tekintélyesebb számot adnak. A tudományos dolgozatokat tekintve, Bacher a még most is fennálló, az utóbbi években a berlini »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« támogatása által a virágzás magas fokára emelkedett boroszlói Monatsschrift-nak a legrégebb munkatársa és azon folyóiratok közül, melyekbe dolgozott, csupán a londoni Jewish Quarterly Review szünt meg 20 éves pályafutás után és ép most támasztják fel Amerikában.

Arra a kérdésre, hogy Bacher mely folyóiratokat tünnetett ki leginkább bizalmával, a következő statisztikai sorozat felel, melyben a szám Bacher dolgozatainak számát jelöli:

- Revue des Études Juives 97.
 Monatsschrift 61.
 Jewish Quarterly Review 58.
 Zeitschrift der deutschen-morgenländischen Gesellschaft 35.
 Magyar-Zsidó Szemle 33.
 Deutsche Literaturzeitung 33.
 Theologische Literaturzeitung 27.
 Zeitschrift für Hebräische Bibliographie 15.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

A BACHARACH CSALÁD MAGYARORSZÁGON.

Ahol a Rajna középső folyásában a palahegységet áttörve, völgyét feltűnően megszükiti, épült Bacharach. Noha a zsidóság multjában különös szerep nem jutott neki, mivel jelentős események nem fűződtek hozzá, mégis híre tett szert történetünkben ama messzire visszanyúló család révén, mely e várossal jelölte magát és a Bacharach nevet jó hangzásúvá, tiszteltté tette a zsidó irodalomban és közéletben.

Régi zsidó családjaink mikrokosmosát adják felekezetiünk hajdani állapotának és tulajdonságainak. A nemzetségek telepődési helyeinek folytonos változása, az állandóság a valláshoz való ragaszkodásukban, hajlamuk a tudomány felé, hogy csak e főjellemvonásokat említsük, tükrözései a zsidóság zaklatottságának, mely országról-országra kergette eleinket, hitéért rajongó hűségének, mely a megpróbáltatásokkal nem csökkent, hanem izmosodott és annak az ismeretvágyának, mely bámulni való nyomoruságát és kalmárkodását tekintve.

A Bacharachok története se fűződik kizárólag ősi székükhöz, a Rajna vidékéhez, hanem kiterjeszkedik Magyarországra, hol e nemzetség ágazatára már a XVII. században ráakadunk Budán, ahol nemcsak a Bacharach, hanem a Bacher nevet¹⁾ is viselte. Téves tehát az az állítás, mintha a család a Bacher nevet csupán a XIX. századtól fogva használta volna.²⁾

Női ágon a Bacharachok, valamint a vágújhelyi Laczkók³⁾ ősei közé a magyar zsidók történetének az a még kevésbé ismert alakja tartozik, kit a zsidó kútfők Kóhén Ákiba budai hercegnek neveznek.⁴⁾ Tudós, bőkezű, gazdag, nagytekintélyű férfi volt,

¹⁾ Magyar Zsidó Szemle XXIV. (1904.) évf., 294: Qualiter Dominus de Zenneg nullo judaico praeter tres familiares Nattianam, *Bacherianam*, et Hirschlianam protegat; ugyancsak az alább közölt 1720 febr. 27. cancelláriai leiratban: his tribus Nathiana videlicet *Pacheriana* et Hirschliana Judaeorum Familys.

²⁾ Dr. Bacher Vilmos bevezetése שער שער-hoz (Bécs 1894.), I.

³⁾ Először Gomperz Lion לבי לבי-hez (Bécs, 1887.)

⁴⁾ Dr. Kohn Sámuel, A zsidók története Magyarországon (Budapest, 1884.), 227. — Dr. Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten (Budapest, 1901.), 57.

aki Hollós Mátyás vagy II. Ulászló alatt valószínűleg a magyar zsidók praefektusa volt. Nincs bebizonyítva, sőt a nyomok egyenesen ellene vallanak, mintha Kóhén Ákiba spanyol vagy török eredetű lett volna.¹⁾ A mi föltevésünk, noha döntő adatra nem támaszkodhatunk, hogy Ákiba praefektus testvére volt Kóhén Náftáli Hircz ben Izsák budai rabbinak, ki a mohácsi vész után a Balkán-félszigetre vetődött. A magyar főurak rágalmait következtében Ákiba Prágában keresett új hazát, ahol 1496 körül meghalt. Dédunokája és Liva ben Beczálél, a legendás prágai rabbi leányának házasságából származott Évát, Bacharach Ábrahám Sámuel ben Izsák wormsi rabbi vette feleségül.²⁾ Éváról, mint korában ritkaság számba menő tehetségről szólnak a közlések és megemlítik, hogy a felekezeti irodalomban szintén el tudott igazodni.

Bacharach Ábrahám Sámuel fia, Sámson követte utódként a wormsi rabbiszékben. Tollat ügyesen forgató, verseket, imákat író tudós volt ez, ki fiatalabb éveiben Gödingben mint rabbi és Prágában mint predikátor működött.

A XVII. században a Bacharach-család díszé Sámson fia, Jóir Chájim, ki Koblenzben, mint Wormsban rövid ideig volt rabbi. Kortársai közt nem akadt zsidó pap, ki sokoldalú tudásban túlszárnyalta volna. Nemcsak tüneményes szorgalommal felhalmozott ismeretekkel jeleskedett, hanem, ami különös érdeme, fegyelmezetten elmélkedő, felvilágosodott embernek mutatkozik írásaiban.

Sábátáj Czevi, ki a XVII. század második felében messiásnak jelentette ki magát, nem egyedül az okból szolgált rá, hogy a zsidó história foglalkozzék vele, mert vérei érdeklődését Európában, Ázsiában, Afrikában éveken át tudta maga felé terelni, hanem főképp, mivel a zsidók jelentékeny tömegének gondolkodását szabadabb irányba terelte. Történetíróink és nyomukban kézikönyveink Mendelssohntól szokták számítani a zsidó új kort, holott nem ellenkezik a tényekkel, hogy az új kor tulajdonképpen megindítója az a mozgalom, melynek létrehozói Sábátáj

¹⁾ Kahan Sámuel ענה עין אבות (Krakó, 1903.), 9—10.

²⁾ Dr. Lewysohn, נישות צדיקים (Frankfurt, 1855.), 51—57, 62—68, 71—75.; Dr. Kaufmann Dávid kimerítő munkája: R. Jair Chajjim Bacharach (Trier, 1894.)

Czevi és követői. Ezek azok az úttörők, kik tudatosan, részben öntudatlanul a mysticizmus jelszavával felkerekedtek a talmud egyeduralmának megtörésére, szélesítették a zsidók látókörét, akik már akkor meg merték tenni, hogy a zsidók haladását nehezítő szokásokat skeptikus szemmel nézzék, vagy azokat meg ne tartsák. A zsidóság lassú járását meggyorsították és azáltal, hogy nagyobb lendületbe hozták szellemének ingalengését, elérték, hogy a zsidóság a művelődéstől való elmaradottságát kipótolhatta. Mendelssohn hatásának alapja volt, hogy Sábátáj Czevi járt előtte mint ösvényelőkészítő.

Sábátáj Czevi híveihez Bacharach Jóir Chájim szintén hozzátartozott és világnézetének lelkes vallója maradt még akkor is, midőn már nem hatott az újdonság ingerével. Midőn mások utóbb kiábrándulva, keserűséggel fakadtak ki a szmirnai messiás ellen, neki még előrehaladt korában is »Sábátáj Czevi rabbink« volt. A Bacharachoknak a messiás felől valószínűleg a család Budán lakó sarja szolgált híradásokkal. Buda ez időtájt a törököt uralta és így közvetlen értesülései voltak mindarról, ami a Balkánon Sábátáj Czeviről szájról-szájra keringett.

A Bacharach nemzetségnek budai hajtása Schulhof Izsák volt, Jóir Chájim nővérének, Vögelének fia.

Schulhof Izsák feleségül birván Kóhén Efrájim budai rabbi Eszter leányát, egyleti rabbiállást töltött be Budán, ahonnan tudós, éles megfigyelésű, történeti érzékű nagybátyjával levelezésben állott.

Schulhofot Budáról a vár visszafoglalásával lezajlott események vonták el.

Midőn 1686 szeptember 2-án — elul 13-án — a császári seregek győzelme következtében a félhold lekerült Buda ormáról, a diadalittas katonák szörnyű vérfürdőt rendeztek a ghettóban. Indulatuk határt nem ismert, mert a zsidókat azok közé sorolták, kik Abdi basát, az utolsó budai várparancsnokot kitartásra buzdították áldozataikkal és maguk is derekasán vették ki részüket az ellenállásból.

Amikor a lotharingeni herceg seregei megvették a várost, Schulhof és Sámson nevű fia a templomban ájtatoskodtak. A csendes helyet nemsokára segítségért kiáltozók zaja verte fel; a hitközség apraja-nagyja, aki csak tehetett, köztük Schulhof neje, oda tódult, hogy a bosszúálló katonák elől búvóhelyet

keressen. A várt biztonságot azonban nem lelték meg, mert nyomukban termettek az üldözők, kik irgalmatlanul gyilkolták Isten csarnokában a védtelen zsidó tömeget. Schulhofot családstul megkímélték, mert arra hivatkozott, hogy prágai eredetű és császárpárti. Ahogy Schulhof a templomból kivonult, huszárok rohantak rá, hogy vezesse őket házába, ahol budai zsidók kincseket, árukat rejtettek el. Utközben a zürzavarban neje elmaradt tőle, halálra sebeztek. Lakására érve háza küszöbén egy tiszt elragadta gyermekét; a szegény fiút, kit Bacharach Sámsonról neveztek el, a hódítók három hónapig hurczolták magukkal fogolyként, míg végre kiszenvedett Győrött, ahol a zsidó temetőben adták át testét az örök nyugalomnak.

Amint Schulhof észrevette, hogy fiát a tiszt elczipeli, szivetrázóan esdeklett, hogy ne vegye el tőle; de a szerencsétlen apát azzal némította el, hogy neki szegzezte kardját, amelynek éle elől kitérni akarván Schulhof, eszméletlenül a nyitott pinczébe esett. Midőn felocsudott, ismét életét akarta kioltani egy katona, azonban a gondviselés pártfogót küldött neki a kereszténységről zsidó hitre tért eselédleánya személyében, aki ügyesen elrejtette a pince zugában. Néhány óra múlva muskétások kutatták át a pinczét, ahol rábukkantak. Bántódása nem történt, mert vezetőjük, aki prágai volt, megkönyörült földijén. A halál mindazonáltal még mindig feje fölött lebegett, míg végre szeptember 3-án egy nő vásárolta meg a katonáktól harmincz arany forinton és egy palaczk borért. Megmentőtől Oppenheimer Sámuel császári szállító, a Bacharachok rokona, szeptember 27-én engesztelő ünnep előnapján váltotta ki a sokat megpróbált embert. A viszontagságokon átgázolt férfiú gyötrelmeinek és megszádulásának emlékére évente elul 13-át böjtnapul és a rákövetkezőt mint örömnapot »Schulhof pürim-nak tartotta meg családjában. Schulhofban, miként a Bacharach család több hozzátartozójában, szintén megvolt az írói képesség; e hajlamának tanui az a könyvecske, melyben Buda visszafoglalásakor átélt borzalmaait örökítette meg és azok az elégiák, melyekben felesége, gyermeke szomorú sorsát és Buda romlását panaszolta el.¹⁾

¹⁾ Dr. Kohn Sámuel, Héber kutforrások és adatok Magyarországi történetéhez (Budapest, 1881.), 131—136.; Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens (Trier, 1895.); Izraelita magyar irodalmi társulat 1895. évkönyve, 63.; Büchler i. m. 161—175.

Néhány évvel azután, hogy Buda a török járom alól felszabadult, a hamvaiból lassanként feltámadott városban Bacharach Farkas telepedett meg.¹⁾ A hódoltság után Feit Hirsch, Jakab Nátán és Bacharach Farkas voltak benne az első, amolyan kiváltságolt zsidó gyarmatosok és az újlag keletkezett hitközség megalapítói. Az első kettő 1689-ben jött Budára, az utóbbi 1690 körül. Foglalkozásuk a katonaság részére való szállításból, kereskedésből állott, lakásukat a Vizivárosban jelölték ki nekik, védőuruk az udvari kamara volt, melynek jurisdictiója alá tartoztak.

I. Lipótnak Buda város részére 1703 október 23-án kiadott privilégiuma ugyan a zsidókat, mint a ráczokat, a városi joghatóság alá vetette, a kamara azonban a zsidók óhajára, kik a polgároknak irigy ellenségeiket látták, nem bocsátotta ki védelme alól a zsidókat. A város 1706-ban érvényesíteni akarta jogait, de a kamara erőlyesen visszautasította kísérletét és az udvari hadügyi tanáccsal megizentette Pfeffershofen várparancsnoknak, hogy a kamarai zsidókat oltalmazza meg. Két év múlva a város megismételte tervét, ekkor már a hadügyi tanács a város és nem a zsidók s ráczok pártján volt.

A hadügyi tanács állásfoglalása annyira megijesztette a zsidókat, hogy néhányan, még pedig a legtehetősebbek, jobbnak találták, ha a város bekövetkező hatalmaskodása elől elköltöznének. Többi hitsorsosuk is eltökölte, hogy eltávoznak, ha a kamarai protectió nem marad meg fölöttük. Jakab Nátán örökösei és Bacharach Farkas ennél fogva 1708 november 9-én írásban megkérték a kamarai administratiót, akadályozza meg, hogy a város kiterjessze rájuk jurisdictióját és hogy a hadügyi tanács újra támogassa őket. A kamarai igazgatóság még aznap felterjesztést intézett az udvari kamarához, melyben feltárta, hogy a zsidók elszéledése a városnak nem lesz haszna, hanem egyedül azoknak a polgároknak czélját szolgálja, kik önző, keresztyéntelen uzsorájuk és magánérdekük miatt üldözik és kizavarni akarják a zsidóságot, de nem veszik tekintetbe, hogy a zsidó árusok hiányában mily kárt szenved a város, mert, ha nem lesznek zsidó kalmárok, kiktől olcsón és bor vagy más érték ellenében hitelben lehet vásárolni, az árak fel fognak szökni.

I. Lipót özvegye, Eleonóra Magdaléna Terézia, 1711-ben Buda

¹⁾ Büchler i. m., 185; Schmall Lajos, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez (Budapest, 1899.), 202—3., tévesen nevezi Zacheradnak.

kiváltságainak értelmében resolválta, hogy a zsidók kötelesek magukat a város joghatósága alá vetni. A rendszabály eredménye már a következő esztendőben mutatkozott, amennyiben a város 1712 október 27-én elhatározta, hogy a Feit Hirsch, Bacharach és a Nátán örökösöket kivéve, a jövő Szent Márton napig valamennyi zsidó vándoroljon ki Budáról, a megmaradtak pedig zsinagógát, iskolát, metszőt nem tarthatnak. Ez utóbbi meghagyást a Nátán örökösök és Bacharach folyamodására úgy változtatta meg a tanács november 12-én, hogy a zsinagógát — ami meg is történt — le kell rombolni, a zsidók szobájukban végezzék istentiszteletüket, a metsző csak 15 frt. évi adó fejében tűrhető meg.

Később, midőn a város megtudta, hogy a budai zsidóság telket kért III. Károly királytól, hol üzleteket és házakat építhessen, felírt az udvari kamarához, kérvén a zsidók kívánságának visszautasítását; kikelt az ellen, hogy a Hirsch, Nátán, Bacharach családok utódaira is kiterjesztik a kamarától nyert régi türetemi jogot és egyben azt az óhaját fejezte ki, hogy kiűzhesse a zsidókat. A város törekvése részben sikerrel járt. A kamara azt a parancsot küldte Zennegg budai inspektorhoz, hogy a nevezett három családon kívül egyéb zsidót ne pártoljon. A tanács nem elégedett meg az engedménnyel, hanem megkövette az udvari cancelláriát, hogy a három családdal se tegyenek kivételt, őket is helyezze a kamarai védelmen kívül. A város azzal okolta meg óhaját, hogy a Hirsch, Nátán, Bacharachok akkor kapták a kamarai protectiót, midőn a város még a kamarától függött, mióta azonban Lipót privilégiumban részesítette a várost, a régi állapotnak szűkséggel meg kell szűnnie és a zsidóknak vonakodás nélkül kell a városi joghatóság kötelezettségeit elfogadniok; kamarai védelmük pedig már azért is elveszítette érvényét, mivel a három családnak férfiága nincs többé, holott a védelem a férfiaknak és nem a nőknek szólt.

A város valótlaniságot állított, midőn úgy tüntette fel a dolgot a cancellária előtt, mintha a három család férfiágban kihalt volna. Farkas halálával ugyanis a Bacharach nemzetség nem tűnt el Budáról. A budai zsidók 1735 november 12-én készült conscriptiója felsorolja Bacharach Dávid Bär-t,¹⁾ megem-

¹⁾ Magyar Zsidó Szemle i. h., 290; az 1740 jul. 5. összeírás a Bär szót elhagyta neve mellől.

lítvén róla, hogy Budán született, városi funduson és kamarai védelem alatt él, nyitott üzlete van, melyben posztót, vásznat, szalagokat, olcsó portékákat árul. Ugyanezen évben Magyarország más két városában is lakott Bacharach: Nagyváradon a hitközség kántora, a rajnai Pfalzból származott Bacharach Erez, úgyszintén Pozsonyban Bacharach Löw, ki a durlachi ögrófságból költözött Magyarországra és ügynök volt.¹⁾

Bacharachhal egy időben Bacher Vilmos nejének, Goldzieher Ilona öse is tagja volt a budai hitközségnek, névleg a felekezeti irodalomban jártas Józua ben Gerzson pénzváltó, kinek élesesű fivére, Izsák, levelezője volt Chages Mózes rabbinak.²⁾ Józua fia Áron Löb, németkereszturi rabbi volt, kit az 1770-iki conscriptio Leeb Hamburgernek nevez; az utóbbi nevet amiatt viselte, mivel a Goldziherek Hamburgból eredtek.

Buda város 1720 február 19-iki folyamodványát a cancellária akként intézte el, hogy a három család továbbra is megmaradhatott kamarai védelem alatt, de amennyiben nemcsak katonai szállítók voltak, hanem polgári kereskedést is űztek, köteleességük lett, hogy a városnak szintén fizessenek adót.

Buda és a zsidók közt támadt hosszadalmas tusát az utóbbiak hátrányára Mária Terézia beavatkozása döntötte el. A város 1742 szeptember 2-án megint panasszal járult a királynő elé, előadta, hogy már évek óta igyekszik kizavarni a Nátán, Bacharach³⁾ családokat, kik katonai szállítók ürügye alatt mint elsőköltöztek területére és velük együtt a meggyarapodott hitközséget. Vádjainak felsorolása után, mindenre, ami szent, könyörgött a királynőhöz, hogy ne tűrje meg továbbra a városban a zsidókat.

Ami után Buda annyira vágyódott, 1746 június 17-én teljesedett. E napon értesítette a királynő a budai tanácsot, hogy a

¹⁾ Országos levéltár, Urbaria et conscriptiones fasciculus 71, no. 2.

²⁾ Chages Mózes döntvénytára שתי הלחם, 44. sz.: לאשר שאלו אחיו התורני המהודר כהרר יצחק במהרר גרשוני אחיו של. אחיו התורני המהודר כהרר יצחק במהרר גרשוני (אחיו) התורני כהרר יהושע הלמן מאחיו נהו הקי אחיו לוב בהמטה כהרר יהושע מאחיו; egy 1780. niszán 10-éről kelt birtokomban levő gyűjtőíven fiának következő aláírása olvasható: דל חקק צילם.

³⁾ Országos levéltár, Benignae resolutiones 1742 december 21., az okmányban Bacharach helyett tévedésből Bachamek áll.

városból kitiltja a zsidókat. A kamarai védelem alatt volt zsidók megpróbálkoztak ugyan, hogy maguk számára kegyelmet eszközöljenek ki, Mária Terézia azonban egyedül azt engedte meg nekik, hogy később hagyják el Budát, mint a többi zsidó.¹⁾

A budai Bacharach-család egy ága Ó-Budára, gróf Zichy Péterné birtokára tette át lakhelyét. Nem valószínű, hogy az óbudai hitközség jegyzője 1770-ben, Bacharach Lázár,²⁾ Budáról jött, mert úgy tudjuk róla, hogy 1745 óta lakott Magyarországon. Ugyancsak Ó-Budán találjuk 1795-ben Bacharach Farkast, mint talmudtanítót.

Magyarországon a XVIII. század első felében Buda, Pozsony, Nagyvárad és Győrön kívül — itt 1746 június 12-én özvegy Bacharachné lakott³⁾ — még Temesvár volt Bacharachok lakóhelye.

Midőn Savoyai Jenő 1716 október 12-én a töröktől visszafoglalta Temesvárt, a capitulatio egyik pontjául elfogadta, hogy a szlávok, görögök, oláhok, örmények, zsidók szabad akaratától függ, hogy elköltöznek-e onnan, vagy megmaradni óhajtanak.⁴⁾ A törökök elvonulása után a Nagy- és Kispalánk külvárosban lakott zsidók közül több család a császári kormányzat alá állott; így a Budán született Amigo Jakab, aki Budavár megvétele után Prágába és 1702 körül Temesvárra került.⁵⁾ Noha Jenő herceg úgy kívánta, hogy a várba egyedül katolikus németek fogadhatók be, a Temesvárot megtúrt huszonhárom zsidó családból egyetlen egy mégis megkapta az engedelmet, hogy ott házat birjon. Az elhanyagolt Bánság felvirágztatásának munkájában a zsidók is tevékeny részt vettek mint gyárosok, bérlők, kereskedők. Temesvárott a vizerőre berendezett, posztót, abát, kalapot, harisnyát készítő gyár 1726-ban megkezdvén üzemét, ennek bérlője Bacharach Sámson lett.

Temesvárott a kincstár annyi gyalpajt halmozott fel, hogy gyáraiban nem tudta volna hamar feldolgoztatni; hogy a nagy készlet meg ne romoljon, egy részét áruba bocsátotta; Bacharach

¹⁾ A kiűzés előzményei terjedelmesen Büchler, i. m., 175—262.

²⁾ Országos levéltár, 1770-iki zsidó összeírás.

³⁾ Országos levéltár, Acta Judaeorum.

⁴⁾ Dr. Szentkláray Jenő, Mercy Claudius Florimund kormányzata a temesi bánságban (Budapest, 1909.), 5—6, 12, 18, 66, 129.

⁵⁾ Országos levéltár, Toleranzsachen.

600 mázsát vásárolt belőle, melyet 1730-ban Morvába és Csehországba akart kivinni. Megbízottja, a trebitschi Joachim Löw felügyelete alatt egy darabig hajón történt a szállítás, de mivel akkor sekély volt a Duna vize, kocsikra kellett a gyapjút helyezni. Nagy-Bresztovány mellett eltört az egyik kocsi, ennek az elakadt, valamint az utána érkezett hat gyapjút vivő szekér rakományát Nagyszombat tanácsa a városba hordatta és confiscáltatta.¹⁾

Nagyszombat eljárásának oka az a régi szokásjog volt, mely I. Ferdinánd 1539 február 19-iki privilégiumából fejlődött ki. Ferdinánd meghagyása örökre száműzte Nagyszombatból a zsidókat, amiből a város idővel azt olvasta ki, hogy azokat a zsidókat, kik a városba, vagy a hozzá tartozó területre lépnek, megbüntetheti akár fogsággal, akár pedig úgy, hogy árujukat elkoboztatja. E szokásjog privilégiummá vált I. Lipót uralkodása alatt, kit a város 1686-ban megkért,²⁾ — amit a király teljesített is — hogy a zsidókkal szemben való fenytékek alkalmazására kiváltságlevélben adjon megerősítést.

A királytól nyert felhatalmazást Nagyszombat gyakran és kíméletlenül használta, amint ezt a földesuraktól és zsidóktól eredő panaszok bizonyítják. Hogy mily félelmet gerjesztett a zsidókban a város kemény magatartása, megvilágítja az a XVIII. század elején felvett tanuvallomás, mely arról értesít, hogy egy ízben a Nagyszombat területéhez tartozó Nagy-Bresztovány plébánosa magához hívatta a kis-bresztoványi zsidót, de ez nem mert elmenni a parochiára, mely csak pár lépésnyire feküdt Kis-Bresztoványtól, mert attól tartott, hogy Lipót privilégiuma ellen vét.

Nagyszombat és a magyar zsidóság meghatalmazottja, Simon Mihály, ki Heine Henrik költő öse és utódai révén a Bacharach család távoli rokona volt, 1717 december 14-én egyezséget kötött, hogy azontúl a zsidók vámfizetés mellett keresztyülmehetnek a város területén, anélkül hogy ott időzhetnek. A szerződés egyik

pontja, hogy kivételes esetekben, így, ha eltörik a zsidók szekere, ha hirtelen zápor szakad rájuk, kemény téli időben, vagy nyári zivatarok alkalmával előforduló szükségben, meg van nekik engedve, hogy a városhoz tartozó falvakon időzzenek, vagy éjjelre megszálljanak; azonban a Nagyszombaton való tartózkodás mindig tilos.¹⁾

Miután Nagyszombat azon ürügy alatt, hogy vámkijátszás történt, Bacharach Sámson esetében megszegte a szerződést, a károsult fél az erőszakoskodással szemben a bánsági adminisztrációnál kért orvoslást. Panaszára az udvari kamara 1731 május 7-én megparancsolta Nagyszombatnak, hogy szolgáltatassa vissza az elkobzott gyapjút, ha pedig vonakodik, fiscális actióval fogják rákényszeríteni.

Bacharach Sámson Mänzer Farkas hitsorsosával együtt idővel a Bánságban alakult összes gyárak főfactora lett, e minőségben mindkettő a közjó hasznára és a kincstár javára hűségesen fáradozott. Midőn a bánati német zsidók 1743-ban folyamodványt intéztek Mária Terézia királynőhöz, érdemeik sorozatából kiemelték, hogy Orsova ostrománál ezer veszély közt odaadással segítették a helyőrséget, miközben szükségleteket szállítottak neki, egyik élelmiszerral megrakodott hajójuk elpusztult, melyért kárpótlást nem kaptak; ez alkalommal hivatkoztak Bacharach Sámson szolgálataira, kit a császári adminisztráció gyakran bízott meg avval, hogy Törökországban nagymennyiségű gyapjút vásároljon és kiküldetésében jó magaviselete, szorgalma, ügyessége, értelmességével mindenkit kielégített.²⁾

¹⁾ Dr. Kaufmann Dávid, Aus Heinrich Heine's Ahnensaal (Boroszló, 1896), 220—28.

²⁾ Országos levéltár, Toleranzsachen: Die ferner gegen die quarnison zu Orsova wehrend belagerung von uns erzeugte theu und assistenz, indeme wir daselben alle Nothwendigkeiten, wie wir noch Original quittungen besitzen, mit grösster beschwerlichkeit unter taussenterley gefahren fournirt unter welchen transporten aber leyder ein Schiff mit Victualien zu grund gangen mithin da wir einige bonification dafür nirgends erhalten, einen grossen Verlust, wie leicht zu erachten darbey erlitten haben. Viller andere von uns ingesambt, und auch von einigen particularn aus unns hie- und da in allehand occasionen erzeugten sehr wichtigen getreuen diensten dermahlen zu geschweigen als da zum Exmpl der Samson bacharach vielfältig von der Kayl. Administration in die Turkey zu Einkaufung grosser quantitäten Wolle sich verschickchen lassen, wo er durch dessen gutte

¹⁾ Országos levéltár, Benignae resolutiones, 1731 május 7.

²⁾ Országos levéltár, cancelláriai fogalmazványok 1686, 76. sz.: per totque et tantos Annorum decursus quam plurimis exemplis per ipsos laudabiliter usuroboratum, rursus ac denuo clementer confirmare, similesque Judaeos, iisdem nempe Privilegiis contravenientes, iuxta praetactam longoque usu roboratam consuetudinem ipsorum puniendi facultatem indubiam dare et elargiri benigne dignemur.

1742-ben a Bacharach családnak következő tagjai laktak Temesvárott: Eliás, Mózes, Jakab; az utóbbi az említett évben Karánsebesen időzött. Valamennyien Trebitschből származtak és kereskedők voltak. Az első és Jakab 1730-ban, a második 1737-ben jött Temesvárra.¹⁾

1749-ben egyetlen egy Bacharachot se találunk Temesvárott; nem tudjuk, hogy hová és miért költözködtek el.

Az óbudai Bacharach Lázár 1785 június havában gróf Széchenyi Ferencznél, a pécsi kerület királyi biztosánál lépéseket tett, hogy engedelmet nyerjen a Pécssett való letelepedésre. Bacharach meghitt ügynöke volt Levi Vita és Kohen Fülöp jónevű trieszti dohánykereskedő czégeknek; ezek képviselőtében jelent meg 1784-ben Szegeden, hogy egy ottani hajótulajdonossal szemben igényeket támasszon, mivel ennek hajójával együtt a két czég dohányszállítmánya tűz martaléka lett. Bacharach néhány éven át Kajdácsy Antal baranyavármegyei főszolgabíró birtokán, Hidason lakott; ennek információja, hogy zsidó jobbággya tisztességes ember, valamint Bacharach rendes, megnyerő külseje, de nem kevésbé az a meggyőződés, hogy megtelepedése Pécssett az egész vidéknek hasznát hajtana, arra bírta Széchenyi grófit, hogy a városi tanács figyelmébe ajánlja a folyamodót, részére engedelmet eszközöljön ki, hogy bátorságosan kereskedhessék, házat bérelhessen, vagy vásárolhasson, ahol a jogorvoslás végett Pécsre jövő zsidóknak szállást is adhasson.

A tanács eleinte elutasította a »legnagyobb magyar« atyjának ajánlatát, amit avval okolt meg, hogy 1692-ben ünnepélyesen megfogadta, hogy mást, mint katolikus valláson levőt nem fogad be lakónak, továbbá, mert Bacharach szegény ember, trieszti czégektől nincs megbízatása és hogy Pécs nem az a hely, melyen át a dohánykereskedelem útját veszi. Alaptalan kifogások voltak ezek, amennyiben a város felsőbb rendeletekre már régen felfüggesztette fogadalmát, a dohánykereskedelem iránya pedig Szegedről a tenger felé Pécsen keresztül haladt, a többi üriügyet

Aufführung, fleiss, dexterität, und fürsichtigkeitkeit allen Contente gegeben, item da dieser bacherach, und Wolff Mänz über sammentliche fabriquen als aufgestellte Oberfactores alles sowohl zum besten nuzen und auffnamb des publici, als auch zur melioration des aerarii Principis getreulichst besorgt und dirigirt haben, und viel anders mehr.

¹⁾ Országos levéltár, i. h.

pedig Bacharach írásai czáfolták meg. Széchenyi gróf ennél fogva megismételte ajánlatát, a tanács ez ízben helyt adott ugyan ennek, de úgy intézte a dolgot, hogy a polgárság megsemmisítse határozatát.

A pécsiek látván, hogy gróf Széchenyi mennyire protegálja Bacharachot, bevádolták a helytartóságnál, hogy városukban polgárjogot akar zsidónak szerezni. A gróf védekező felterjesztése után a helytartótanács, arra való utalással, hogy tekintetbe vétetvén Pécs város az az általános szabálya, mely szerint új lakost egyáltalán nem fogad be, megtiltotta Bacharachnak a Pécssett való megtelepedést.¹⁾ Bacharach ezután Szegeden próbált szerencsét. Szeged szintén elutasította, mert privilégiuma szabad akaratától tette függővé, hogy zsidót megtűrjön-e, vagy sem; a helytartótanács azonban 1786 március 14-én ráirt a városra, hogy a kiváltság idézett pontja már érvényét veszítette.²⁾ Ez évben vonult be a Bacharach család Szegedre, ahol egyik megalapítója lett az ott alakult új hitközségnek.³⁾

A pozsonyi zsidók conscriptiójában 1770-ben előfordul Bacharach Sámuel, ki 1730 óta élt Magyarországon s betegápoló volt.⁴⁾ 1774-ben pedig Bacharach Méir és neje Czörl, kit három fiuból és egy leányból állott családjával jóakarói tartottak el;⁵⁾ ez az adat megdönti azt az állítást, mintha a pozsonyi Bacharach Méir, kit egy zsidó genealogiai munka⁶⁾ tudós, költő, írónak és Jóir Chájim Sámuel nevű fia magzatjaként jelöl, meghalt volna 1721-ben. Bizonyos, hogy a pozsonyi conscriptióban megnevezett Bacharach Méir nem volt Jóir Chájim unokája, hanem későbbi leszármazottja.⁷⁾

¹⁾ Az okmányok az Országos levéltárban, Acta Iudaeorum.

²⁾ U. i.

³⁾ Löw Immánuel és Kulinyi Zsigmond, A szegedi zsidók (Szeged, 1885), 3, 7, 277.

⁴⁾ Infirmarius, Országos levéltár 1770-ik conscriptio.

⁵⁾ Ab amicis intertenetur, Országos levéltár 1774-ik conscriptio.

⁶⁾ Eisenstadt J. T. sok helyütt megbízhatatlan דעת קריתים dolgozata (Szent-Pétervár 1897—98), 223—224, ugyancsak hibás Kahan i. m., III—IV.

⁷⁾ Bacharach Jóir Chájim utóda volt Magyarországon Kunitz Mózes budai rabbi, valamint Rosenbaum Mózes Löb pozsonyi rabbitanácsos az אמירות ה' (Lemberg 1879) szerzője, i. Weiss מנחם בית היצ"ר (Paks, 1900), 5. Az Eisenstadt, i. m. 224, említett Bacharach Chájim nem volt

Az a Bacharach Méir, kivel Pozsonyban 1774-ben találkozunk, valószínűleg utóda volt annak a Bacharach Méirnek, ki Oppenheimer Izsák Nátán házában mint könyvelő működött és kinek sírköve Bécsben máig fenmaradt.¹⁾

A pozsonyi Bacharach Méir fia, Juda, Liptószentmiklóson telepedett meg.

Liptó megyében 1737-ben Szentmiklós volt az egyedüli hely, hol zsidók laktak, tizenöt morva eredetű család élt akkor itt hatvanhét lélekkel; tíz évvel előbb létszámuk még sokkal kevesebb volt. 1771-ben kívülre már Hradek, Szentpéter, Szentandrás, Hybbén találunk zsidókat, összesen 254 lelket, ezek közül ötvenegy család 232 lélekkel Szentmiklóson lakott.²⁾

A magyar hitközségek kulturája mindig szoros összefüggésben állott telepeseinek származásával; ahol német, vagy morva, cseh, sziléziai zsidók tömörültek, ott velük némi nyugat-európai műveltség is gyökeret vert, de nem úgy a Lengyelországból jött hitsorsosaik gyülekezetében. A szentmiklósi hitközség alapja morva volt, ez a magyarázata, hogy lakói közt már régtől fogva intelligens irány mutatkozott. Az ilyen szellemű környezetben nevelkedett Bacharach Juda fia, Izsák.

Izsák fia, Bacher Simon 1823 február 1-én született Liptószentmiklóson. Benne, ki Bacher Vilmos atyja, eleitől öröklött hajlam volt a verselő készség, ő volt Magyarországon az első héber író, ki a magyar költészet remekeiből ügyesen és választékosan a legtöbbet fordított a szentírás nyelvére. Csak természetes, hogy a magyar irodalomhoz élénk érdeklődéssel vonzódtott és ennek varázsát megérezte és ismertetésére vállalkozott egy oly férfi, kinek családi hozzátartozói századok óta lakták a magyar földet, akik között volt, aki még látta a főváros fényét a mohácsi vész előtt, volt, aki átélte a viszontagságos időt, midőn lebukott a félhold Buda várfokáról és többen voltak, akik tanui valának a felszabadult Magyarország fejlődésének.

szabadkai rabbi, hanem, mint Kahan, i. m. IV. feltünteteti, külföldön működött.

¹⁾ Frankl L. A., Inschriften des alten jüdischen Friedhofes in Wien, 339. sz.; Dr. Wachstein B. ur közli velem, hogy Bécsben elhunyt Bacharach Méir — ez volt Bacharach Jóir Chájim unokája — hagyatékában az ingóságok közt egy rézhüvelyű tört találtak.

²⁾ Országos levéltár 1727., 1737., 1771-iki összeírások.

I.

Buda, 1708 november 9. A Nátán örökösök és Bacharach Farkas budai kamarai zsidók folyamodnak a kamarai adminisztrációhoz, hogy kérjen számukra az udvari kamarától katonai védelmet.

Copia Memorialis der Juden sub praes. den 9-ten November 708.

Denen selben ist sonders zweiffel nicht unbekant, dass zu unterschiedlichen mahlen wir alhiesige schutz Juden der dasigen stad Ofen Jurisdiction untenvorffen zu sein, angefochten worden, weillen dann damahls von Löbl. Kayl. Hoff Camer untern 16-ten November 706 (wie beyliegende Copia weiset¹⁾) massen Ihro Excellenz frayherrn von Pfeffershoven uns bishers geschüzet, auch bis Weiterer Verordnung schützen und manuteniren helfen solle, die gnädige Bescheidung beschehen, wier aber anun so schmerzlich Vernehmen müssen, dass aufs Neue Ein Hochlöbl. Kayl. Hoff-Kriegs-Rath, an dassige Ihro Excellenz der schriftliche Verbscheid ergangen, dass Selbe sich der Raizen und Juden ferners hin nichts annehmen sollen, wordurch zu besorgen, dassiger Magistrat mit unss, wie schon öftters Beschehen, ein weiteres anfangen, und grosse angelegenheit machen möchten; Alss gelanget derowegen an Eine Löbl. Kayl. Cameral Administration unser ganz unterthänigstes ansuchen, und bitten, dieselben wollen unss die hohe gnad bezeigen, und an Ein Hochlöbl. Kayl. Hoff Camer unsert wegen ohn schwer schriftlich berichten, die selbe dan Einen Hochlöbl. Kayl. Hoff Kriegs Rath Communiciren, welcher nachmahls gnädigst Befehl ergehen lassen mechte, wo wir etwa Einen allhiesigen Magistrat dahir ferners angefochten würden, unss Hochgedachte Ihro Excellenz gnädig zur Hand stehen möchten etc.

Einer Löbl. Kayl. Cameral-Administration ganz unterthänig-gehorsamste

Schuz Juden, Nättliche Erben und
Wolff Pacherach.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

¹⁾ A III. számú okmány.

II.

Buda, 1708 november 9. A budai kamarai administratio felkéri az udvari kamarát, szólítsa fel a hadügyi tanácsot, hogy a budai várparancsnok védje meg a budai zsidókat.

Copia des an Eine Hochlöbliche Kayl. Hoff Camer abgegebenen Ofnerischen Cameral Administrations Bericht.

Es hat der Herr General feld-zeugmaister und Comendant allhier Freyherr von Pfeffershoven unss erinnern lassen, und beynebst auch seinen Hoff-Kriegs-Räthl. Befehl Communiciret, welcher gestalten Er Künfftighin, deren alhiesigen Cameral schutz Juden sich nicht mehr annehmen, noch Jemanden wider die stadt dissfahls assistenz leisten solte, wie zumahlen nun also gedachte schutz Juden nicht unbillig sich besorgen, ess dörffe die stadt more solito wider sie mit gewalt Verfahren; aus welcher forcht bereits schon einige und zwar die vermögichste Jüdische Familien von hier gewichen und bey nit zu hoffen habender Cameral-Protection die übrige auch nach zu folgen sich entschlossen haben, wodurch eben die Jenige von der Stadt, welche bloss allein, und auss keiner andern ursach, alss wegen ihres selbst aigenen suchenden unchristlichen wuchers und privat gewinns die Juden zu verfolgen, und von hier zu Treiben sich beeyffern, ihren zweckh und intention erlangeten, darbey aber nicht consideriren, wie schädlich und beschwärllich der samentlichen gemeinde fallen würde, da selbte in ermanglung derer Handls Juden, von welchen doch gleich wohl um ein Billigen preiss auch auf Credit, gegen Wein, oder anderen effecten eine waare zu erhandlen ist, ihnen in dass gewölb Kohmen, und in gedoppelten preiss ihren Pasel aberkauffen müsten, disem nach haben die noch übrige schutz-Juden gegenwärtiges Memorial der Administration überreicht, und gebetten, an Euer Hochgräfl. Excellenz und gnaden, dass weither gehrosambst gelangen zu lassen, dass selbe Vermög Einer Hochlöbl. Kayl. Hoff Cammer unter 16 ten November 706 geschöpften, und hiebey schliessigen gnädigen resoluti, wider der Stadt gewaltsamkeit fehrnershin geschützet, und in der Cameral-Protection erhalten, folglich dem Herrn Generalen, dass Er auf erforderenden fahl zu protegirung diser Juden der Administration assistiren solte, von

Einer Hochlöbl. Hoff Kriegs Rath hinwiderum, und zwar dem Aller nechsten (ehe und bevor, wie besorglich mit denen Juden ein angelegenheit entstehen dörfte) aufgetragen werden möchte; womit etc. Ofen den 9 ten November 1708.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

III.

Bécs, 1706 november 16. Az udvari kamara meghagyja, hogy a budai tanács ne avatkozzék a kamarai zsidók ügyébe.

Copia Cameralis Decretationis.

Der Kayl. Cameral-Administration zu Ofen um ganz fürderlichen Bericht, und gut achten, imittels dem aldortigen Stadt-Magistrat zu intimiren, dass Er mit dasiger Judicatur, sothaner in rem judicatam erwachsenen Cameralabhandlungs-Sachen, und der angedrohten Execution, biss über den Bericht der weitem Bescheyd von hierauss erfolgen Thuet, innenhalten, und sich weiter nicht einmischen solle, gestalten zu dem Ende, zu gleich an dem Löbl. Kayl. Hoff Kriegs Rath die Behörde schon ergangen ist, dem Kayl. General Feld-Marschall Lieutenant und Comendanten alda, Freyherrn von Pfeffershoven nachtrucklich mitzugeben, dass Er die über nun ermelte schutz Juden disseits habende Cameral-Jurisdiction in allweeg manuteniren helfen, und die selbe Specialiter in hoc casu wider dass in praejudicium et Contemtum fori Cameralis von alldasigen Magistrat neulich assentirte judicatum protegiren solle, bis derohalben das weitere verordnet wird. Wienn den 16ten 9-bris 1706.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

IV.

Buda. A budai tanács folyamodványa az udvari kamarához, hogy Budán nincs kincstári telek, a zsidóknak ne adjon telket házaik és üzleteik felépítésére, vesse mindnyájokat városi jurisdictio alá.

Hochlöbliche Kayl. Hof Cammer.

Gnädig Hochgebieltende Herrn Herrn.

Dass Ewre Hochgräfflichen Excellenz und gnaden öftters Beunruhigen, die einzige ursach unss gibt die ienige Billige Forcht,

so unsere gemeinde wegen stabillirung einiger Jüdischen Familien alhier Bekomet, als gar notorisch dass dies gottlose Gesindt sich Eyffrigst Bearbeithen per sinistras informationes et alia plura attentata alhier einen Vermeintlichen fundum fiscale zu behaupten, darin sich zu possessioniren und Volglich sowohl die Bürgerliche-Handelschafft zu Ruiniren, wo doch ihre Kay. May. Höchstes interesse erfordern will den Bürger zu schützen damit er ad onera publica capax sey, Wir auch von einem fundo fiscali, in Ofen nichts wissen, massen dass ganze territorium jure postliminy nach abgelegten jure armorum der Statt und deroselben jurisdiction überandthorhet worden; Gleichwollen trachtet dies Landt Verderbliche Gesindt Ihre possessiones und manutationes ab excelsa Camera ad Descendentes zu Behaupten, wie solches die Hirschlich, Pacharach und Natliche Familien praesumiren, Vermeinend weil sie stante administratione Camerali den schütz Gehabt, solchen für sich und ihre Descendenz zu behaupten, allein ist Eure Hochlöbl. Kayl. Hof Camer gnädig erinnerlich, dass nach redimirt jure armorum die Statt ihr altes recht gesetzt worden, volglich wie ein pupill nach überkomener majorenntät nach Belieben und sonderlich zu seinen interessen sich seines rechts gebrauchen kan, also und nicht weniger die Statt Ofen da sie jure postliminy restituirt worden alle unter ihren jurisdiction hat, welche vorhin quasi tutorio jure sub administratione gestanden, sonsten auch ein Bürger so vorhin wohlged. Cameral administration unterworfen Gewessen mit seiner Descendenz ab excelsa Camera dato Dependiren müesten, und da in privilegys nostris claris terminis enthalden, dass der Statt frey sey admittere, vel non admittere judaeos, lasst sich, wie die Juden erronee Vermeinen ex adductis rationibus nicht ausslegen, da uns nur frey sey in futurum zu admittirn, müsten aber die gegenwärtige leyden, Ess hat so gar ein Hochlöbl. Kayl. Hoff Kriegs-Rath aus unsre gehorstes bitten denen Juden mit ultima July dies 719 ten Jahrs alle protection versagt und die vorige aufgehoben, solchemnach

Gelangt an Ewre Hochgräflichen Excellenz und Gnaden unser unterthänig gehorsambstes Bitten, dieselbe geruehen diesen Landt-verderblichen Gottlosen Juden gesindt nicht allein kein fundum zu ertheilen, sondern villmehr selbe unserer jurisdiction zu unterwerfen, und zwar pro manutatione privilegiorum nostrorum

dergestalten, dass selbe nach aussweiss unserer Freyheiten abschaffen können, für welche Höchste gnad uns gehorsambst Empfehlende erstreben. Ewer Hochgräflichen Excellenz und Gnaden unterthänig gehorsambste

N. N. Bürgermeister, Richter und Rath der Königlichen Freyen Hauptstatt Ofen.

Külsóleg: An Ein hochlöbliche Kay. Hof Cammer unterthänig gehorsambstes Bitten N. N. Bürgermeister, Richter und Rath der Königl. Freyen Hauptstatt Ofen Pro gnädige manutation unserer privilegien in puncto deren Juden betreff.

Országos levéltár, Benignae resolutiones, 1719 november 20.

V.

Bécs, 1720 február 27. A cancellária figyelemzeti az udvari kamarát, hogy a budai kamarai zsidók, amennyiben a szállásdon kívül polgári foglalkozást űznek, fizessenek a városnak is adót.

Sacrae Caesariae Regiaeque Mattis, Excelsae Camerae Aulicae hisce peramice insinuandum. Liberam Regiamque Civitatem Budensem pro amovendis e medio Ejusdem, aut saltem Civili Jurisdictioni subyciendis, etiam his tribus Nathiana videlicet Pachariana, et Hirschliana Judaeorum Familys hisce acclusam¹⁾ in paribus Instantiam, Regiae huic Cancellariae Hungarico Aulicae transmississe. Et siquidem indubium foret, tenore benignorum Caesareo Regiorum Privilegiorum, memoratae Civitatis ab hinc in Anno 1703 concessorum, Universos, et singulos Judaeos ibidem degentes indiscriminatum Jurisdictionali Civili subyci, benigna Resolutio de dato 28 Mensis Augusti Anni 1711 ab Augustissima olim Imperatrice Vidua Eleonora attunc Rectrice per Expeditionem praelibatae Camerae Aulicae obtenta, ad quam se potissimum provocaret annexa Budensis Instantia clare innueret: Mandata et Ordines quosvis in favorem Judaeorum illucsusque expeditos, non nisi de Judaeis curandae Rei annonariae destinatis sonare, non autem ad Quaestores seu Negotiatores proportionate ferendis publicis oneribus abnoxios et subjectos extendendos, Huic non impugnari quidem ut praefati Judaei, si et

¹⁾ A budai tanács folyamodványát közöltem Magyar Zsidó Szemle XXIV. évf. (1907.) 294.

in quantum curandae Rei Annonariae destinati essent Budae sub protectione Camerali ulterius etiam subsistent, praeallegatae nihilominus benignae Resolutioni, ac ipsi etiam aequitati consensaneum fore existimari, ut ydem Judaei, si et in quantum questuram etiam exercerent, per consequens lucrum et emolumentum ex tali beneficio Civili perciperent ab hujusmodi quaestura tam proventus Regios praestent, quam etiam ad onera Civilia proportionate concurrant. In reliquo etc. Ex Consilio Cancellariae Regio Hung. Aulicae Viennae 27 Febr. 1720. Josephus Koller m. p.

Külsöleg: Sacrae Caesariae Regiaeque Mattis, Excelsae Camerae Aulicae per quam officiose assignandum.

Inclutae Regiae Camerae Hungaricae, pro informatione, item Voto, ac opinione amice Communicandum. Ex Consilio Camerae Aulicae Viennae 18 Aprilis 1720.

Georgius Száraz m. p.

* *Országos levéltár, Benignae resolutiones, 1720 április 19, Cancelláriai fogalmazványok, 1720 március 62.*

VI.

Pécs, 1786 január 2. Gróf Széchenyi Ferencz baranyavármegyei adminisztrátor jelentése Bacharach Lázár ügyében.

Hochlöbliche Königlich Hungarische Statthalterey!

In Rücksicht des Juden Lasar Bachrach habe ich die Ehre auf einer Hochlöbl. Statthalterey Befehl von 13. Dec. No. 39320 meinen Bericht mit folgenden abzustatten.

Gedachter Jud kam noch zu Anfang des Monath Junius zu mir und bat mich ihme zu erlauben, dass er um seinen nach Triest geführten Tabackhandel besser zu treiben, und die Stadt Fünf-Kirchen gleichsam zum Mittelpunkt seiner Tabacksspeculation machen zu können. Er zeigte mir bey dieser Gelegenheit verschiedene, und zwar zuletzt im Monath May aus Triest von dem namhaften Handels-Hause Vita Levi, und Kohen geschriebene, und hier in Abschrift beygelegte Briefe an Ihn, aus welchen ich nicht nur ersehen, dass bemeldeter Bachrach ein Besteller des Vita Levi und Kohenschen Triester Handels-Hauses sey, sondern dass auch diess Handels-Haus ein unbeschränktes Zutrauen in seine Rechtschaffenheit setze. Nach einiger Erkundigung versicherte mich auch Herr Anton von Kajdáczy des Baranyer

Comitats Oberstuhlrichter, dass er seit mehrern Jahren auf seinem Gute zu Hidas wohne, Ihme richtig alle Jahre, und zwar voraus 70 fl. zins zahle, in seinem Leben, und Wandel endlich sich immer redlich aufführe; so zeigte auch sein äusserlicher Anzug, dass Er ein ordentlicher, Reinlichkeit liebender Mann sey. In der Überzeugung also, dass man einem der ganzen hiesigen Gegend grossen Nutzen zu Wege bringenden Handelsmann an der Hand gehen muss, und weil bey Ankunft einiger Sollicitirer hieher ankommenden Juden, Ihnen einige Untererkunft bey einem Juden zu verschaffen nothwendig wäre, empfahl ich denselben dem Stadt-Magistrat, damit Er hier wohnen, ein Haus miethen, oder kaufen, und seinen Handel beqwem treiben könne.

Der Stadt-Magistrat lehnte es von sich dadurch ab, dass er durch ein Gelübde andere als Catholische Religions-Verwandte aufzunehmen gehindert werde, dass Bachrach ein armer Jud, und keines Triester Handelshauses Besteller, endlich aber Fünf-Kirchen kein Ort sey, wozu der Tabackhandel seinen Zug nehme.

Nachdeme ich aber von der Unrichtigkeit aller dieser Scheingründe vollkommen überzeugt war, indeme der Magistrat selbst bekannt hat, dass er von seinem Gelübde durch höhere Verordnungen lange vorher dispensirt worden; indeme ich selbst neuere Vitta Levische an den Bachrach ausgefertigte, und hier in Abschrift beygelegte Briefe gesehen, wo sie ihn als ihren Commissionaire behandeln, indeme endlich der gantzen Welt bekant ist, dass aller Taback von Szegedin aus versus Mare hier bey der Stadt seinen Durchzug habe, so habe ich den Bachrach neuerdings dem Magistrat anempfohlen, der Magistrat ist er hierauf eingegangen, doch wie gewöhnlich, so liess derselbe hernach diess durch die Gemeine verhindern. Es ist hier eine durchaus angenommene, und befolgte Maxime, keinen neuen Menschen anzunehmen, und wenn es der Magistrat thut, so geschieht es auf die Art, dass er sein Ansehen nur lächerlich macht, indeme Er zulässt, dass die Gemeine, deren Einwilligung zu solchen Stücken zu erhalten schlechterdings unmöglich ist, dasselbe verhindern.

Dass ich aber besagtem Juden Lasar Bachrach nicht das Bürgerrecht, sondern nur das Recht zu wohnen, seinen Handel zu treiben, ein Haus zu miethen, oder zu kaufen, zu ertheilen anempfohlen habe, wird eine Hochlöbliche Statthalterey aus den

Abschriften meiner zwey in diesem Fach an die Stadt ergangenen, und hier beygelegten Schreiben des mehrern zu ersehen die Gnade haben.

Fünfkirchen 2. Januar 1786

Franz Graf von Széchenyi.

Országos levéltár, Acta Judaeorum.

Keszthely.

DR. BÜCHLER SÁNDOR.

BACHER VILMOS MINT BIBLIAMAGYARÁZÓ.

Számosan, kik e lapokat olvassák, tanítványai voltak és élő szavát hallották. Hallottam én is és fölnyitlak szemeim. 1885-ben Jeremiást vettük. A faluról, a talmudiskolából, a szűk látókörből jött ifju most először hallott szöveget magyarázni, tanult gondolkodni, szokott mélyebbre és messzebbre látni. Mert Bacher egyszerűen ugyan, de minden kellékével együtt, nyelvi és történeti oldalával szokta a szent szöveget magyarázni, melynek addig nézte, kutatta minden mondatát, minden szavát, míg világos lett az értelme. Megérthette őt mindenki és tanulhatott tőle bárki. A szöveg magyar fordítása meglehetősen gördülékenyen folyt, — nagy szó ez, ha tudjuk, hogy Bacher előtt zsidó részről nem volt voltaképpen magyar fordítása a szentírásnak és hogy Bacher az előadásra szükséges fordítást esetről-esetre maga készítette. A tanteremben persze ebből mit sem láttunk, mert ott csak a mesternek érett, kerek, tömör és szabatos előadását élveztük. A magyarázat, mely minden vershez fűződött, természeténél fogva darabosabb, akadozóbb volt, mert a verset taglalni, boncolgatni kellett és éppen ez az eljárás adta meg a legjobb metódust minden tanulónak, aki az önálló gondolkodásra törekedett.

Ámbátor sejtem, hogy Bacher visszafajtott, tömör magyarázatának más oka is van. Bacher, aki mint senki más, minden nevezetesebb ponthoz egész exegetikai irodalmat tudna nyújtani, aki nyomban megmondhatná, hogy az egyik vagy a másik passzus hogy tükröződött Száadja, Abulwalid, Ibn Ezra, Kimchi és másoknak agyában és aki ép úgy rámutathatna, hogy a

modern protestáns iskolában mint hurcolják tüskön-bokron át a szent igét, Bacher mindezzel csinján bánt, gátat vonva a kiömlő tudás elé, hogy a fékevesztett szóáradat el ne sodorja a biztos talajt. Ritkán hallik tőle név vagy irány; a mult csak úgy él nála tovább, ha életrevaló és életreméltó. Mit is fárasztja a kezdőket a szent szöveg martiromságával? Annak szétboncolása, földarabolása, értelméből való kiforgatása, ahogy a túlzó modern irány műveli, pláne távol áll tőle, hitem és meggyőződésem szerint nemcsak a hely miatt, melyen tanít, hanem jobb, alaposabb és mindenekelőtt zsidóbb tudásánál fogva is.

Ilyen egyetlen helyes, a szó szoros értelmében vett tudományos és mégis konzervatív szellemben tanulhattuk Bachernél 10 éven át a bibliát. Hosszú idő, de nem elegendő arra, hogy az egész biblia — Bacher a tórán kívüli részt tanítja — sorra kerüljön. De a legnagyobb részt átvehettük. És ez nem szóvirág, mert aki Bachert csak némileg is követte, az *tudta* is a penzumot. És amit az iskolában nem hallott, azt könnyen pótolhatta, megszerezhetette az iskolában nyert tudás segítségével. Fokról-fokra mélyebbült a tudás, mert az érett hallgatók a felső tanfolyamban már messzebbmenő szempontokat is nyertek.

Itt, a felső tanfolyamban, Bacher »Bevezetés a Szentírásba« címen kiegészíti azon ismereteket, melyek a szöveg előadásánál esetleg hiányoznak. Jól átgondolt, minden szükségesre kiterjedő, nagytudományú előadás ez, melyet ily teljességben és ennyi haszonnal az sem lelhet meg, aki a német professzorok »Vorlesungen«-jából keletkezett szentírási bevezetéseket bujná. A szentírás fölfogásának összes fázisai, kezdve a hagyományos irodalmon, folytatva az egyházatyákon, a bölcsészeket, az exegetákat, a nyelvészeket mind-mind belevonva, országaikkal, nyelveikkel, koruk szellemével, műveik történetével együtt — ez halovány képe annak, amit Bacher a »Bevezetés«-ben nyújt. Jegyzeteimet a kollégiumról mai napig őrzöm és bizony itt-ott bele is pillantok.

Hátra van még, hogy megenlékezzem a bibliamagyarázat grammatikai oldaláról. Mondanom sem kell, hogy Bacherünk nyelvtant is követel és rosszul tenné, ha nem követelne. És ki jogosultabb arra, mint ő, aki a szentírásmagyarázat nem egy nyelvtani művét földolgozta, kiadta, ismertette? És Bacher mindamellett, ellentétben akárhány hitoktatóval, akinek kevesebb a jussa hozzá, a nyelvtannal nem igen faggatja hallgatóit.

Bachert minden irányban a szabadság, feltétlen egyenesség, a legpozitívebb tudás jellemzi. Fél tudással, kerülgetéssel, frázissal keze alól kibujni nem lehet. Tudni kell — ezt érezteti mindenképpen. És a mód rá? Tanulni és ismét csak tanulni. A szentírásmagyarázat az ő tulajdonképpeni szakmája a rabbiképzőn; nincs is egyetlen növendéke az intézetnek, aki e téren szép tudással nem dicsekedhetnék. Ha másféle tudományról ugyanaz nem állítható, nyilván nem a termő talaj az oka, hanem a magvető.

*

Még tanulókorunkban jól tudtuk, hogy Bacher jelentősége csak kis részt fekszik a magyar-zsidó főiskolában elfoglalt tanterében: nagyobb ő az irodalom terén. E téren immár az egész érdekelt tudományos világnak lett a mestere. Azoknak száma, akik szentírásmagyarázati irataiból tanultak, megszámlálhatatlan. E részben teljesen a külföldé, mert iratai többnyire német nyelven jelentek meg. Nem regisztrálhatom az iratokat, mert e czikk, amennyire tőlem telik, a 60 éves mestert ünnepi hangon akarja méltatni, mellyel ellenkezik a bibliographiai fölsorolás. De méltányolnom és azoknak, akik esetleg Bachert kellően nem ismerik, bemutatnom mégis csak könyvek címével lehet. Szentírásmagyarázati műveit a témák kronológiája szerint fogom bemutatni. Csak a fölfogásom szerint legfontosabbra szorítokozom, mert Bacher összes e nemű műveit a fenti oknál fogva sem fölsorolnom, sem méltányolnom nem lehet.

Munkássága kiterjed a szentírásmagyarázat összes koraira. Sok jelenségét először ő ismertette; a fejlődés szakadatlan láncolatát ő mutatta ki. Sok jelesnél-jelesebb műve a régibb zsidó exegézisnek neki köszöni föltámadását, részint kiadások, részint ismertetések útján. Kiadásai a philológiának teljes követelményei szerint készültek. Csak Bacher végtelen szorgalma, lekiismeretes dolgozása és — last non least — nagy tudománya képesek ilyen alkotásokra. A spanyol-arabs korszak nagy alakjait, Abulwalidot, Ibn Ezrát, csak az dolgozhatta így fel, aki a héber mellett a rokon aram és arabs nyelveket bírja, aki ismeri az előzményeket és a hatásokat, aki amaz írókat teljességükben fölfogta. Aztán azt is kell tudni, mit vár a tudományos világ a dolgozattól és mire van szüksége. Mind e kellékek bámulatosan egyesültek Bacherben. Nem tudnék senkit nevezni, aki a modern

korban e téren Bachert csak meg is közelítené. Bacher mind eddig híven kitartott e főirányánál, mert habár sokoldalú az ő működése — az exegézis maradt a főszaka.

Némely ebbeli dolgozata még a hagyományos kor termékeit tárgyalja. Több kötetes Agádáján kívül, mely természetszerűen a Szentírás magyarázatához is tartozik, elsősorban nevezendő két kötetes műve: *Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur* (Leipzig, 1899, 1905.) Oly munka ez, melyre nagy szükség van. Jó, hogy Bacher csinálta, mert így egyesül benne a megbízható tudás a munka világos szerkezetével. »Für den hier gebotenen Versuch, die Terminologie der tannaitischen Bibelexegese darzustellen, kann ich keine Vorarbeiten nennen«, írja Bacher. (A Stein Terminológiája alig jöhet számba.) Ime egy példája annak, hogy Bacher alapvetően dolgozott. A citált mondatban jelzett tannaitikus terminológiáját csakhamar követte a terjedelmesebb, szélesebb alapokon nyugvó amoraicus terminológia. A szaktudomány osztatlan elismeréssel fogadta a jeles művet. Még Bacher ifjú korába nyulnak vissza a Targumról való dolgozatai: *Kritische Untersuchungen zum Prophetentargum* (Z. D. M. G. 1874.); *Hiób és Zsoltárok targumáról* (M. G. W. J. 1871, 1872.)

Az újkorban felszínre jutott számos régi mű és dolgozat által Bacher képesnek érezte magát, hogy immár összefoglaló műben tárgyalja a héber nyelvtan kezdeteit: *Die Anfänge der hebräischen Grammatik* (Leipzig, 1895., külön lenyomat Z. D. M. G.-ből). Kezdve a hagyományos irodalmon és a Masszórán, Bacher e műben világosan ismerteti a héber nyelvtan tapogató kezdeteit, majdan fejlődését, egészen Chajjugig, akinek grammatikai terminológiáját Bacher egyébiránt külön műben is ismertette (l. alább). Tudni kell a tájékoztatlanságot, mely e téren uralkodott, hogy Bacher e nem nagy, de igen fontos művét teljesen méltányolhassuk.

Nyomban rá említem Bacher egy másik összefoglaló művét: *Die hebr. Sprachwissenschaft vom 10. bis zum 16. Jahrhundert* (Trier, 1892.), mely eredetileg egy része a Winter- és Wünsche-féle zsidó irodalomtörténetnek. E nagyobb keretű mű nem a szaktudósokhoz fordul, hanem a művelt közönséghez, de Bacher mégis módját ejtette, hogy az ő áttekintő műve a tudományos követelményeknek is megfelelően. Nemcsak, hogy a művet iro-

dalmi jegyzetekkel látta el, hanem maga a szöveg is bámulusos precíz képét nyújtja a nevezett tudományágnak. Ugyanez áll a biblia exegéziséről írott művéről, mely ugyanazon keretben jelent meg. Tanulóknak, gyors tájékozásra szorulóknak alig tudnánk hasznosabb munkát megjelölni, mint az imént nevezett kettőt.

Most pedig sorban következnek az egyes szerzők és művek földolgozásai. Úgy, amint a héber nyelvészet hajnalán álló »Jeczira« könyvet és a »Masszóra« tisztán nyelvi részeit földolgozta, úgy fordult figyelme a masszóréta Ben-Aszer felé is: Rabbinisches Sprachgut bei Ben-Ascher (Z. A. T. W., 1895., 19.) — Száadja Gaon nagy kvalitásai mindvégig vonzzák Bacher-t; kiadja a J. Derenbourg által kezdeményezett, eddig befejezetlen nagy jubiláris műben Száadja arabs Hiób-fordítását és kommentártáját (Oeuvres Complètes V. kötet); megírja a Száadját ismertető cikket a Jewish Encyclopediában, melynek rengetegeiből Bachernek több a nyelvészet és a bibliamagyarázat körébe tartozó cikkét kellene említenem, ha teljességre törekedném. Ide sorolom: Aus einem anonymen arab. Hiob-Kommentar (J. Q. R., 1907.) Érintve volt már: Die grammatische Terminologie des Jehuda b. David Chajjug (Wien, 1882.).

Hogy ma ismerjük a héber nyelvtudomány legnagyobb alakját, a tudományos világ Bachernek köszönheti. Minden oldalról megvilágította, föltámasztotta Abulwalidot. Die hebr.-arab. Sprachvergleichung des Abulwalid Merwân ibn Ganach (Wien, 1884.). Die hebr.-neuhebr. Sprachvergleichung des Abulwalid (u. o. 1885.). Kitáb al-Luma (Paris, 1886., J. Derenbourg neve alatt). Abulwalid (stb.) Szentírásmagyarázatából (a rabbi-képző Értesítőjében 1889., németül is: Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwân ibn Ganach, Budapest, 1889.). Koronázza mind e munkálatokat Abulwalid szótárának Juda ibn Tibbon által készült héber fordításának remek kiadása, mely egyik gyöngye az egész újkori tudományos zsidó munkálkodásnak. A »Sepher Haschoraschim« Bacher kezéből teljes ékességében, minden dísszel fölszerelve, került ki (Berlin, 1896.). Összehasonlította az arabs eredetivel, helyreigazította, kiegészítette, forrásutalásokkal látta el, bő bevezetést írt hozzá és tartalomjegyzékeket adott melléje. Remek, tökéletes kiadás.

Ép úgy megvilágította Bacher Ábrahám ibn Ezra nyel-

vészetét és bibliamagyarázatát: Ábr. ibn Ezra mint grammatikus (Értesítő, 1881., ugyanaz németül: Abr. ibn Ezra als Grammatiker). E terjedelmes monographiában Bacher szemügyre veszi Ibn Ezra összes grammatikai műveit, hogy azokból képét adja e szellemes bibliamagyarázó nyelvi ismereteinek. Tájékoztató bevezetést és hasznos függelékek emelik a mű becseit. Ibn Ezra pentateuchus-kommentárjához Bacher azonfelül héber variansoakat gyűjtött egy cambridgei kéziratból (külön lenyomat a »Magazin«-ból, 1894.). E körbe sorolható az, amit Bacher Ibn Ezra olasz követőjéről írt: Salomon ibn Parchons. Wörterbuch (Z. A. T. W. 11). Ibn Ezra öregebb kortársát, akit csak igen keveset ismerünk, Ibn Barünt, szintén Bacher hozta nekünk közelebb (u. o. 14., 1894.): Die hebräische Sprachvergleichung des Abū Ibrahim ibn Barūn. Egy autor, akit Ibn Ezra sokat idéz, csak nem rég képezte a Bacher gondoskodása tárgyát: Arabische Übersetzung und arabischer Kommentar zum Buche Hiob von Mose ibn Chiquitilla (Harkavy-Festschrift 1908.). A dolgozat oxfordi kézirat után készült, minden ízében Bacher akribiáját mutatja és hivatva van a héber nyelvészet láncolatának egy szemét helyreállítani. Ugyancsak Bacher által tanuljuk megismerni a híres Kimchi-család egy sokat emlegetett, de keveset ismert tagját, József Kimchit, Dávidnak (R. D. K.) atyját. Bacher ugyanis a *Mekize Nirdamim*-társaság megbízásából mintaszerűen kiadta J. Kimchi *Széfér Zikkaron* című grammatikai művét (Berlin, 1888.). E délfraancia autor mellé sorolható, immár az újkor küszöbén, a német származású Elia Levita, kiről szintén Bacher tollából birunk jó ismertetést (*Levita*-cikk az *Ersch-* és *Gruber*-féle nagy enciklopédiában). Egészen a jelen korba jutunk Graetz említésével, kinek számos kritikái jegyzeteit Bacher adta ki: *Emendationes* (stb.) in V. T. libros (Breslau, 1892/94.). Nem mondtam tehát sokat, azt állítván, hogy Bacher munkássága az összes korokat felöleli.

Külön helyet érdemel egyik jeles műve: A középkori zsidó Vallásbölcsesek Szentírásmagyarázata Maimüni előtt (Értesítő, 1892.; németül is: Die Biblexegese der j. Religionsphilosophen des Mittelalters vor Maimüni). Csakhamar követi: Maimüni Mózes Szentírásmagyarázata (Értesítő, 1896.; németül is: Die Biblexegese Moses Maimünis). E két mű szerkezetre és tárgyra nézve hasonló természetű Bacher nagy Agáda művéhez. A szent-

írás adja meg a vázat, mely az egyes szerzőktől nyilvánított eszméket hordozza.

Csak futólag említem fel Bacher »Egy héber-perzsa Szótár« című művét (Értesítő, 1900., németül is), melynek szintén van szentírásmagyarázati oldala, amely azonban mégis Bacherre, a perzsára tartozik. Igen nagy szolgálatot tett Bacher végre a tudománynak azzal, hogy ismertette, feldolgozta és bemutatta Tanchum Jerusalmi szótárművét (Értesítő, 1903., németül is), oly művet, mely először alkalmazta a spanyol iskola vívmányait az újhéberre. E mű nemcsak Maimüni nyelvezetére fontos, melyet elsősorban akar ismertetni, hanem a talmudi idiómára nézve is, melynek szolgálata tehát új babér Bacher nagy érdemeinek koszorújában.

* * *

Amit Bacher a tanítványok százainak bibliai kiképzésével és a bibliának magyar fordításával a magyarságra jelent, más lapra tartozik és bizonyára más helyen lesz méltatva. De ép és sorok írója nem hallgathatja el, hogy Bacher fáradalmas, lelkiismeretes, végtelen türelmet igénylő magyar bibliafordításának több mint tíz éven át tanúja és bámulója volt. Több mint tíz évig jártam hozzá majdnem minden második napon, lebilincselve őt szobájában, félretétetve vele egyéb fontos dolgozatait, megakadályozva őt az oly szükséges sétakimenőben, idejét és türelmét egyaránt messzemenő módon lefoglalva — ez és sok egyéb, amely most meg sem mondható, a dicsőség nimbuszát biztosítja Bachernek örök időkre. A magyar zsidóság azt kapta Bachertől, amit jogosan várhatott tőle és csakis tőle: a magyar bibliát. Lesz idő, midőn azt jobban fogják méltatni. Egyelőre jusson köztudatra, hogy Bachertől a legmaradandóbb, a legbecsebb mégis csak hazájának jutott.

Még egy másik mozzanattal is megadatott nekem, hogy vele közelebbi érintkezésbe kerüljek. Héber Jezsajás-kommentáromat Bacher nézte nyomtatásban át és Bachernek ajánlottam. A biblia szavaival: Ha kicsi az mások előtt, nagy az én- nekem. Merénylet az ideje ellen, merénylet oly férfi ellen, aki a tudományos világ minden zugából el lesz halmozva kérdésekkel, tervezésekkel, levelezéssel. Tudom magamról, mily drága az idő és mennyire bántó, ha foglalkozásunk fonalát kiveszik

kezünkől és mást tesznek beléje. De bántó volna a másokra is, ha a tudományos szolgálatot megtagadnók. Bacher nem tagadta meg, valamint nem tagadja meg senkinek, ki hasonló ügyben hozzá fordul.

Harmadszor most e cikk írásával készítem a szálakat, melyek hozzája fűznek. Remélem, hogy még többször lesz rá alkalmam — hetven, nyolczvan éves korában. De műveinek lajstromát akkor már nem én fogom írni, hanem a bibliografus; munkája lesz elég...

Bécs.

DR. KRAUSZ SÁMUEL.

BACHER VILMOS AGÁDA-MŰVE.

Bacher legterjedelmesebb és kétségtelenül legjelentékenyebb alkotása hatkötetes agádaműve, amely őt 1877 óta majdnem szakadatlanul foglalkoztatta és amelyben bámulatos alapossga és tudása megnyilatkozik. Nem könnyű helyes képzetet formálni azon maradandó alkotásokról, melyek szerző ezen művében találhatók. Még nehezebb másoknak, kik ezeket a köteteket nem tanulmányozták, e mű tartalmáról és páratlan becséről tiszta képet adni. Csupán szerény kísérletet teszek, hogy Bacher »Agáda«-jának legjelentősebb oldalait nagy vonásokban ecseteljem; kimerítő tárgyalás e kis dolgozat keretét meghaladná.

Aki midras-műveinkben akár csak egy fejezetet, vagy a talmudban egy oldal agádát olvasott, észreveszi, hogy a mondások nagy száma szerzők nevében és épp oly hosszú mondás-sorozat szerzők nevei nélkül közöltetik. A mondások szép tartalma és eredetisége az olvasóban sürün azt a kívánságot ébreszti, hogy ugyanazon tanító más mondásaival, egyéniségével, jelentőségével, korával és működési körével megismerkedjék. De nem létezett tudományos, vagy akárcsak könnyen használható mű, amely ezen kérdésekre akárcsak félig kielégítő felvilágosítást adhatott volna. A régi kézikönyvek és összeállítások szolgáltak ugyan némi felvilágosítással és elősegítették annak felismerését, hogy a tannák és amorák mondásai a midrasban és talmudban nem kronológiai sorrendben következnek, hanem inkább tartalom szerint és a fejtegetett bibliai vers során, de a mondat értelmezé-

sébe, vagy szerzőjének méltatásába előbbi művek nem bocsátokztak. Zunz maga »Gottesdienstliche Vorträge« című mester-művében az agádát mint a zsidó szellem és a zsidó irodalom egyik termékét, épp így a midrasműveket csupán egészükben vizsgálta és jellemezte, továbbá keletkezésüket és belső tervüket kutatta ki. A midras és az agáda egyes személyiségei számára, bármily nagyok voltak is, Zunz művében nem volt tér. Frankl Zakáriás, Brill Jákob és Weisz J. H. feladatukul a halákha és ennek képviselői történetét tüzték ki és mindhárman, különösen Weisz, minden egyes fejezetben az egyes tekintélyek agádájának is némi figyelmet szenteltek. De a tannaiták és amórák agádikus mondásait kimerítően nem tárgyalták, mert ez feladatuk körén kívül esett. Graetz, a nagy történetíró, tizenkét kötetes zsidó történetének harmadik és negyedik kötetében Palesztina és Babylonia vezető és teremő tanítóit, kik a halákha kiépítésére és alakulására és a zsidók szellemi életére hatással voltak, behatóan jellemezvén, mint pl. Hillélt, R. Jochanan ben Zakkait, R. Akibát, R. Méirt, R. Juda patriarkhát, R. Jochanan, Rábot, Abbait és Rábát, egyúttal e férfiak agádikus mondásainak is szentelt néhány szót. De Graetz nem említhette az összes agadistákat összes mondásaikkal, sőt az általa bemutatott tanítók mondásait sem tárgyalhatta kimerítően. Ugyanez áll Derenbourg egykötetes »Essai«-jéről, melyben a palesztinai zsidóknak Cyrustól Hadriánusig rabbinikus forrásokból merített története kapcsán agadisták mondásai csak alkalmilag idézettek. Bacherre várt az, hogy megragadja azt a termékeny gondolatot, mely szerint a rabbinikus irodalomban szerzőik nevével ellátott agádikus mondások összegyűjtessenek és tárgyalassanak és megadatott neki és nekünk is, hogy e vállalkozását valóra váltsa.

Ennek jelentőségét már azon egyszerű mérlegelésből vehetjük ki, hogy Bachernek az egész talmudi és midrasi irodalmat a legnagyobb gondal át kellett vizsgálnia és tanulmányoznia minden nem a halákha körébe eső anyag tekintetében, hogy először is minden egyes tekintély szellemi tulajdonát megállapítsa. A nehézségek, melyek a talmud- és midrásban előforduló tanítók nevei tekintetében jelen szövegeink állapota mellett léteznek, minden talmudtudós előtt ismereteseek és alig túlozhatók. Bacher kénytelen volt Rabbinowitz, a babyloniai talmudhoz gyűjtőt nem teljes variáns-jegyzékének segítségével minden mondás szerzőjének

nevét megállapítani, ami valóban nem csekély előmunkát. A rengeteg anyag gyűjtése azt mutatta, hogy egy és ugyanazon mondást a különböző korokból eredő források nem ugyanazon alakban hagyományozzák. Az egyik forrás a mondást egy korábbi tannának, a másik egy későbbi amórának tulajdonítja, a harmadik pedig szerzőt egyáltalában nem nevez. Bacher a legpontosabb összehasonlítás útján az igazi vagy a valószínű szerző kikutatására törekszik. Ezen kutatásaiban a hagyományozott szövegek és variánsaik legapróbb részletekre kiterjedő tanulmányozása mellett az összes gazdag anyag teljes ismerete képessé tette őt arra, hogy az egyes tannák vagy amórák egymáshoz való viszonyait, továbbá a különböző tanítók mondásainak örökké változó hagyományozóit és az egyes tanítóknak különböző iskolához való tartozását megállapítsa. Ily módon gyakran sikerül neki név nélkül ránk maradt mondások szerzőit kikutatni és kor szerint meghatározott agádai mondatokról való ismereteinket gazdagítani. Hogy a rendelkezésre álló anyagot teljesen kimerítse, Bacher minden egyes tanítóknak szentelt szakasz végén előadja mindazokat a mondásokat, melyek a midras utáni és a misztikus irodalomban ugyanannak a tanítónak tulajdoníttatnak, de vagy biztosan, vagy valószínűleg apokrifek.

A szerzők és mondásaik megállapítása után Bacher szóvá teszi a mondások formulázásának és gyakran tartalmának, valamint a bibliai vershez való fűzésének eltéréseit. Minden mondás eredeti szövegét az összes párhuzamos helyeken át követi, melyekhez az anony agádából további bizonyítékokat kutat ki, mindig utánajár a mondás alapgondolatának és ily módon a mondat forrásának helyes megállapításához jut. Eközben mindig kiemeli ama változásokat, melyeken a mondás az idők folyamán a palesztinai és babyloniai iskolában való vándorlásain keresztülment. Ha mind e külső kérdések tisztázva vannak, Bacher a mondást vagy szó szerinti, vagy szabadon adja. A kritikai apparátus a legcsekélyebb, sok buvár előtt alig észrevehető eltérésekhez a forrásokban felkelti mindenkinek bámulatát, ki Bacher agádaművét forgatja. Bacher a hagyományozott szöveghez szigorúan ragaszkodik, a hagyományt megbízhatónak tételezi fel és a szöveget csak ott javítja, hol ezt kényszerítő okok okvetlenül követelik. Ha biztosat megállapítani nem lehet, Bacher a hagyományozott szövegen valószínűtlen magyarázatok által erőszakot nem tesz,

hanem meglegszik a valószínű értelmezéssel és ezt meg is mondja. Ezen eljárás által Bacher műve megbízható vezető, melyre mindenütt és mindig rábízhatjuk magunkat. Mindenütt megadja az általa használt irodalmat, méltatja minden magyarázat szerzőjét, és mint igazi nagy tudós a legfiatalabb buvár legcsekélyebb adalékát valamely nehézség megoldásához készséggel ismeri el. Ritkán emel kifogást és ez esetekben is a legnagyobb kimérettel. Éles elítélésre ritkán bukkanunk, csakis akkor, ha a tudományos módszerrel merően ellenkező, fantasztikus magyarázatokat és feltevéseket kell elutasítania.

Mínthogy a tanítók agádikus mondásai az anyagot a zsidók köz- és magán-, társadalmi és vallásos élete jelenségeiből veszik, és gyakran Palesztinának római közigazgatásából merített részleteket alkalmaznak, minden mondás külön tárgyi megvilágításra is szorúl. Bacher ezt sűrűn néhány szóval adja, némelykor hosszabb fejtegetésben, de nem ritkán a mondásnak körülírása is elegendő, amely egy egész kommentárral ér fel. A zsidók és rómaiak története az illető korban, az erkölcsök és szokások megvilágítása, a földrajz és régészet, a szentírásmagyarázat és a nyelvtan, a nyelvészet, a bölcsészet különböző elágazásaiban, a római, görög és ó-keresztény irodalom szolgáltatják Bachernek a kellő anyagot az agádikus mondások helyes és teljes megvilágításához, melyeket Agádája minden lapjának tudós jegyzeteiben találunk. A keleti nyelvek alapos ismerője és a legregibb héber grammatika, nyelvészet és szentírásmagyarázat terén specialista lévén, ritka eszközökkel rendelkezik nehéz szavak szükségszerű magyarázatánál és sohasem mulasztja el, hogy minden tanítónak jellemző beszédmódját és sűrűbben visszatérő kitételeit modern philológiai módszer szerint megmagyarázza. Számos adalékait a héber talmud-midrasi szótárhoz nemsokára be kell majd jegyezni szótárainak nagyon elhanyagolt héber részébe, amínthogy magyarázatai a sűrűn előforduló idegen szavakhoz máris figyelembe vétettek. A szerzők neveivel ellátott egész agádikus anyag helyes visszadása és ennek megokolása a tárgyi magyarázatokkal, Bacher agádaművének magva. A hatalmas szellemi munka, melyet Bacher erre fordított, a midras és agáda kincseit először dolgozta fel a tudomány modern eszközeivel és ezeket, róluk minden homályt eloszlatva, valódi alakjukban terjesztette, tanulmányozásra alkalmasan, az olvasó elé. Nélkülözhetetlen jegyzetek, melyek gyakran

egész exkurzusok legszűkebb keretben, a tudós kutatás és fontos eredmények forrásai, melyekben éles ész az anyag ritka ismeretével párosul. A rendkívüli szellemi munka célját, hogy minden tanítónak szellemi tulajdona biztosíttassék és hogy minden mondás egyszerű, igazi értelme megállapíttassék, Bacher agádája teljesen eléri. A tanítók összes mondásainak éles megfigyeléséből akkorja meg Bacher minden szakasznak bevezető fejezetében művének egyik legfontosabb külön feladatát, azon módszer megállapítását, melyet minden agadista a biblia értelmezésében követett. E célból Bacher minden tanítónak halakhikus exegézisét is belevonja, megkülönbözteti a szó szerinti értelmezést a homiletikus szabad magyarázattól és a tudatos szabályon alapulót a véletlentől, úgy a halakhában, mint az agádában és lehetőség szerint megállapítja a héber és aram nyelv ismeretét és megfigyelését az agadistáknál mint bibliamagyarázóknál, továbbá az agadisták éleselméjűségét a bibliai szó alkalmazásában. Bacher a tannák és amórák az agádában követett methodológiáját kutatja, melynek mint az agáda lényeges alkotó elemének, nagy műve befejezése után külön munkát szentelt. Ugyanezért minden mondat, amely a bibliára és részeire általában, a kánonra, az aram és görög fordításokra, a héber írásra és a maszórára vonatkozik, különös figyelemmel tárgyal. Mert az agáda mindent felölel, ami nem halákha, akár önálló, akár a bibliai szóból levezetett mondatban van kimondva és ezért Bacher saját maga kitűzte feladatához tartozik. Minden tanítónak jellemzése céljából az illető személyre vonatkozó minden legcsekélyebb részletet pontosan összegyűjt, amennyiben a talmudban és midrasban megmaradt és az illető tanító és mondásai méltatására értékesíthetők. A tanító és iskolájának lakóhelye, érintkezése más tanítókkal és saját tanítványaival, személyes viszonya egyesekhez és a községhez, érintkezése nem-zsidó tudósokkal vagy magánosokkal, a római kormány vagy más vallások képviselőivel, nyilvános tevékenysége mint a zsidók tanítója és képviselője, tanítási módja, eredetisége vagy függősége röviden szóba kerülnek. Minden tanító mondásainak csoportosításában Bacher első helyre a szentenciákat teszi és ezeknek pszichológiai és bibliai alapjait kutatja, hogy a szerzőt jellemző vonásokat felismerje.

További alpontja minden fejezetnek az agádikus értelmezés felette fontos alkatelemének, a hasonlatnak, van szentelve

és ezt tökéletesen érthetővé teszi. A tanítók vallásbölcseleti, különféle gondolköröket felölelő mondásai, melyek főkép a világ teremtésére és az isteni trónkocsira vonatkoznak, gondosan magyaráztatnak, úgyszintén a jövőendő világra és a messiásra vonatkoznak. Ezeket követik a polémikus mondások, melyek esekély részben a pogányság, nagyobb részben a kereszténység ellen irányultak. Itt Bacher a tanítóknak a kereszténységgel szemben elfoglalt állására vonatkozó összes adatokat állítja össze. Tárgyilagosság és széles tudás ritka összhangban uralkodnak minden sorban és nem maradhatnak kellő benyomás nélkül. A halákha és agáda határán áll a tanítók némely nyilatkozata az imáról; ezeket Bacher az általános mondások között egyesíti és fejtegeti.

Ha a megmaradt anyag lehetővé teszi, Bacher különféle jól választott, a részletekbe való behatolását és ezeknek összefoglalását tanúsító szempontok szerint csoportosítja a látszólag legkülönbözőbb mondásokat és ezáltal előkészíti minden tanító szellemi nagyságának összképét. Fejezetei: szentenciák és mondások, a tóra tanulmányozása, az ima, a parancsolatok, Izrael, pogányság, Róma, bálványimádás, zsidó-keresztények, polémia, vallási beszélgetések, prozeliták, a szentírás, írott és szóbeli tan, exegétikai szabályok, etymologia, halákhikus exegézis, exegétikus részletek, bibliai személyek és elbeszélések, homilia, prooemiumok, hasonlatok, csoportos mondások, kosmologia, Isten és a világ, messiási dolgok, eschatologia, pseudepigraphia. Azon esetekben, midőn oly tanítóról van szó, kik a halákha gyűjtése és rendezésében közreműködtek és kiknek a hagyomány a halákhikus midrasművek szerkesztését tulajdonítja, Bacher az illető tanítók irodalmi tevékenységének fontos kérdését is, bár röviden, tárgyalja. Bővebben szól, midőn még létező midrasművek agádájának gyűjtéséről és rendezéséről és e midrasműveknek amorai szerzőiről kell ítéletet mondania. Nem került el messzeterjedő figyelmét semmiféle kérdés, amely összefügg valamely tanító személyével és tevékenységével, ha az illetőtől valamely agádikus mondás maradt. Minden kérdés megoldásához értékes anyagot nyújt Bacher agádikus műve alapos és részletes vizsgálódásai által.

Az első kötet, a babyloniai amorák agádája, 1878-ban jelent meg az országos rabbiképző-intézet első értesítőjében. Az alapelveket és a szempontokat, melyek Bachert a messze elszórt

agádaanyag gyűjtésénél és rendezésénél vezették, ez első kötethez irt bevezetésében fejtette ki. De a legközelebbi kötet, a tannák agádájának első kötete, amely először Graetz »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums« című folyóiratának 31—33. köteteiben, 1882—84. években, folytatásokban jelent meg, mint teljes kötet pedig 1884-ben és második kiadásban 1903-ban, már haladást mutat az anyag részletebb előadásában és tökéletesebb csoportosításában. Az »Agada der Tannaiten« második kötete 1890-ben, az »Agada der palaestinensischen Amoräer« első kötete 1892-ben, második kötete 1896-ban, harmadik kötete 1899-ben jelent meg. Már az a tény, hogy Bacher tudtommal az egyetlen zsidó tudós, kinek szigorúan tudományos és terjedelmes könyve második kiadást ért, figyelemreméltó ítélet az ő munkásságáról és könyvének méltatásáról.

Az »Agada der Tannaiten« első kötetének előszavában Bacher maga odanyilatkozik, hogy elsősorban azt az irodalomtörténeti feladatot akarja megoldani, hogy minden egyes tannát és amorát az agádai irodalomból mely rész illeti meg. De művének minden fejezete a régi zsidó exegézis és homiletika történetének egy-egy szakasza és az egész mű adalék a zsidóság vallásos nézeteinek történetéhez. Alapossága, amely a nagyot és a kicsit ugyanazon buzgalommal ölelte fel és a teljes tárgyilagosság, amely mindig csupán az anyagot tekintette és sohasem vált apologetikussá, ott sem, hol a tárgyilagosság megkívánta volna, kivívták Bacher »Agádá«-ja számára a protestáns theologusok tökéletes, korlátlan, páratlanul álló elismerését. Az »Agada der Tannaiten«, melynek használhatóságát részletes tárgymutató még emeli, mint a zsidó vallás jellemzésére szolgáló kincsesbánya, lépten-nyomon idézetik és kiiratik és kétségtelenül utat nyitott az agádában megnyilatkozó zsidó szellemvilág megfelelőbb méltatásának. Hagy az első századbeli zsidó viszonyok némelyik, ítélettel nem bíró, hivatlan történetírójának nélkülözhetetlen anyaggal szolgált, csak annak jele, hogy az »Agáda« mennyire el van terjedve és elismerve. A tannaiták és amorák korának tanulmányozói számára Bacher nagyszabású kézikönyvet alkotott, amely számtalan szövegbeli és kronológiai nehézséget megszüntet és sok másnak felderítését elősegíti. Minthogy az agáda a palesztinai és babyloniai zsidók belső életének legmélyebb oldalait tükrözteti és a zsidóság megismerésére a leggazdagabb anyagot tartalmazza, Bacher műve

külcsesté vált ama zsidó kutatók kezében is, kik Palesztina első századokbeli vallásos gondolkozását, a népies és a tudós gondolkodásmódot kutatták. Mindenki, ki, mint magam is, Bacher »Agada«-ját igen gyakran s mindig nagy sikerrel, használja és minden lapon tapasztalható nagy becsét elismeri, a mai napon tisztelettel és szívből eredő köszönettel adózik a szerzőnek a dús tanításért.

Rövid áttekintésemet azon benső kívánsággal zárom be, hogy a hatkötetes agádamű szerzője sok éven át élvezze teljes egészségben és örömben nagy művének elismerését és hogy irodalmunkat jövőben is hasonló munkákkal gazdagítsa. Adassék meg neki és nekünk, hogy Agadáájához az anonym agádát és az agáda történetét saját maga hozzáilleszthesse. Adja Isten Bachernek az erőt, a zsidó irodalomnak pedig az áldást!

London.

DR. BÜCHLER ADOLF.

HÉBER TÁRGYMUTATÓ BACHER VILMOS HAT-KÖTETES AGÁDA-MŰVÉHEZ.

Bacher agáda-művének hat kötetében a maga nemében egyedül álló monumentális munka van előttünk, mely nemcsak a legkiválóbb szaktudós sok évi fáradhatatlan kutatásának legmegbízhatóbb eredményeit tárja elénk, hanem bemutat egy egész irodalmat, melyben a legújabb korig a legnagyobb homály uralkodott. Irodalmunkban nem hiányzanak ugyan az agáda csoportosítását célzó különböző irányú kísérletek, de a tudomány követelményeinek megfelelő és az egész anyagot felölelő encyclopedikus feldolgozását hiába keressük.

Bacher megírja az egész agádát iskolák, auctorok és korszakok szerint csoportosítva; történeti sorrendben szövegeztetja meg a rég letűnt nemzedékeket; bemutatja a tannaitákat és amórákat abban a környezetben és oly összefüggésben, mely híven visszatükrözteti korszakukat. A koncepczió, minden természetessége és tárgyi hűsége mellett is, egészen új és eredeti. Itt nemcsak az agáda, hanem annak oknyomozó története is bennfoglaltatik; nem tisztán az agadistának mondása hangzik el benne, hanem korának szelleme, az akkori idegen kulturák kölcsönhatásai is kidomborodnak; a tannaiták és amórák agádája művészi képét nyújtja a tannaiták és amórák történetének is.

A nagy mű gazdag tartalma és tudományosan tisztázott agádikus és egyben kulturtörténeti elemek összefoglaló tárháza nemcsak a szorosabb értelemben vett szaktudósnak nyújt fontos és megbízható irányítást, hanem valóságos kincses bányája mindannak, aki oly kérdések históriai megvilágítását keresi, melyeknek száalai azon időkbe nyulnak vissza és azon országokban találhatók meg, amikor és ahol a talmud szerzői éltek, működtek, befolyást gyakoroltak és külső benyomásokat felvettek.

Maga ez a tény nemcsak indokolja, de kívánatossá is teszi, hogy Bacher Agadájának sokoldalú gyakorlati használhatósága mennél jobban megkönnyíttessék. Ezt a célt szolgálja elsősorban egy pontos és könnyen áttekinthető tárgymutató. Maga a szerző adott is ilyen lajstromot minden kötet

végén, kivéve azt a kötetet, mely a babyloniai amorák agádájával foglalkozik; de több oldalról azon kívánság jutott tudomásomra, hogy a mű tartalmának és természetének megfelelően még egy héber tárgymutató is kellene; magam is éreztem gyakran ennek szükségét és készítettem is magamnak saját használatomra ilyen tárgymutatót. Örömmel ragadom meg tehát ez eszmét azon kedves alkalomból, hogy a Magyar Zsidó Szemle készséggel helyt ad ezen adalekomnak a szeretett mester születésének 60-ik évfordulója alkalmából közrebocsátott ünnepi számában, mint oly közleménynek, mely a zsidó tudományok nagymestere iránti tiszteletem és hálám kifejezése gyanánt íratott.

A mű felöleli az egész talmudi kort és ennek megfelelően három főrésze oszlik: a tannaiták, a palesztinai és babyloniai amorák agádájára és részei a következő címek alatt jelentek meg:

1. Die Agada der Tannaiten. I. Band: Von Hillel bis Akiba. 1884-ben jelent meg első kiadása; a második kiadás 1903-ban jelent meg Karl J. Trübner kiadásában Strassburg i. E. A tárgymutatóban az első kiadás lapszámait használtam; a második kiadás amúgy is feltünteteti az első kiadás lapszámait.

2. Die Agada der Tannaiten. II. Band: Von Akiba's Tod bis zum Abschluss der Mischna. U. o. 1890.

3. Die Agada der Palästinensischen Amoräer. I. Band: Vom Abschluss der Mischna bis zum Tode Jochanans. U. o. 1892.

4. Die Agada der Palästinensischen Amoräer II. Band: Die Schüler Jochanans. U. o. 1896.

5. Die Agada der Pal. Amoräer. III. Band: Die letzten Amoräer des heiligen Landes. U. o. 1899.

6. Die Agada der Babylonischen Amoräer. Budapest, 1878. E rész az országos rabbiképzőintézet értesítőjében is megjelent magyar nyelven »A babyloniai amorák agádája« czím alatt.

Tárgymutatómban a következő rövidítéseket használtam: T = Die Agada der Tannaiten; P = Die Agada der Palästinensischen Amoräer; B = Die Agada der Babylonischen Amoräer; f = folytatálagosan. A római számok a kötetekre vonatkoznak.

אבות T. I. 116, 149, 158, 213 f., 226, 383. — II. 49 f., 58, 106, 218, 554. — P. III. 41, 63, 118, 144, 171, 180, 181, 198, 213, 259, 296, 304, 308, 316, 327, 330, 381, 416, 423, 475, 488, 490, 648, 707, 753. — B. 9.

אבינו B. 82.

אברהם P. II. 48, 145, 178, 311. — III. 13, 33, 35, 68, 74, 229, 236, 250, 405, 413, 448, 551, 693. — B. 147.

אבינו B. 14.

אברהם T. I. 36, 49, 125, 199, 223. — II. 40, 115, 238, 247, 261, 262, 270 f., 281, 290, 305, 313, 340, 370, 516, 542. — P. I. 23, 26, 29, 72, 78, 103, 114, 139, 156, 170, 201, 249, 258, 279, 280, 325, 385, 400, 457, 469, 470, 522, 535, 540. — II. 29, 52, 67, 125, 129, 134, 159, 198, 240, 241, 250, 255, 257, 335, 341, 343, 344, 362, 364, 373, 392, 401, 450, 451, 462, 486, 498, 508, 521–522. — III. 46, 52, 53, 58, 74, 76, 82, 93, 126, 130, 131, 132, 156, 174, 179, 180, 181, 196, 205, 206, 213, 262, 284, 336, 369, 381, 387, 388, 392, 430, 437, 461, 532, 669, 687, 759. — B. 13, 26, 30, 58.

אברהם T. I. 35, 82, 170, 193, 195, 196, 205, 225, 244, 352, 441. — II. 200, 279, 292, 293, 476, 523. — P. I. 60, 120, 125, 128, 129, 130, 136, 138, 208, 210, 217, 223, 477, 480, 552, 555. — II. 5, 11, 88, 91, 146, 151, 180, 181, 207, 208, 210, 211, 212, 297, 298, 299, 300, 313, 453, 476, 519. — III. 15, 16, 176, 231, 304, 470, 483, 688, 749, 769. — B. 6, 7, 52, 65, 78, 79, 120, 122.

אברהם P. III. 101, 399, 563.

אדם P. II. 22, 23, 25, 150, 162, 187, 260, 261, 305, 360, 361, 410, 422, 441, 461, 525. — III. 64, 65, 72, 124, 158, 159, 167, 219, 250, 283, 307, 357, 412, 477, 556, 568, 570, 585, 630, 632, 744, 748, 763, 773. — B. 106.

אדם הראשון T. I. 272. — II. 49, 65, 141, 178, 264, 268, 313, 435, 438, 494, 517. — P. I. 101, 156, 169, 354, 383, 391, 400, 442, 456, 469, 510. — II. 38, 45, 50, 119, 162, 253, 337, 420, 450, 465, 485. — III. 66, 81, 92, 124, 173, 174, 206,

214, 294, 297, 306, 368, 379, 543, 563, 570, 579, 640, 715. — B. 13, 21, 135. — B. 17.

אברהם איין מולד P. II. 378, 399. — III. 90, 408.

אברהם הברית T. I. 7, 65, 72, 90, 101, 162, 197, 216, 227, 285, 286, 376, 419, 440. — II. 8, 15, 53, 81, 84, 114, 209, 231, 277, 283 f., 336, 338, 367, 414, 428, 440, 441, 462, 502, 557–558. — P. I. 9, 62, 200, 225, 226, 355, 358, 423, 546, 557. — II. 19, 133, 186, 213, 215, 273, 377, 530. — III. 21, 89, 128, 147, 193, 254, 378, 468, 481, 622, 639. — B. 26.

אברהם השם T. I. 120 f., 420. — II. 49 f., 131, 312, 318, 425, 452, 492, 556. — B. 113.

אברהם ישרא P. III. 119.

אברהם העולם P. III. 568. — B. 22, 30, 43, 95.

אברהם T. II. 14, 368, 461. — B. 27.

אין בן פלס B. 12.

אוקיטס B. 17.

אורה B. 9.

אורה P. II. 424, 425. — III. 118, 126, 684, 705, 735. — B. 12.

אורה B. 105.

אורה B. 11, 41.

אורה B. 30, 38, 40.

אין T. I. 37, 66, 156, 228, 329. — II. 53, 139, 180, 282, 316, 345, 419, 452, 523, 525, 545. — P. I. 295, 311, 400, 473, 501, 537. — B. 138.

אין (ספר) T. II. 473. — P. I. 374. — III. 95, 118, 356, 364. — B. 117.

אין T. II. 242, 363, 408. — P. I. 463. — III. 608. — B. 120.

אין יורה B. 28, 68.

אישות T. I. 20, 70 f., 119, 156, 230, 236, 260, 279, 280, 281, 285, 349, 360, 410, 417, 448, 449. — II. 8, 15, 16 f., 21, 62, 72, 104, 116, 131, 167, 169, 195, 197, 198, 210, 280, 306, 339, 394, 396, 432, 440, 451, 478, 481. — P. I. 17, 135, 136, 202, 231, 232, 233, 235, 276, 313, 360, 361, 440, 450, 469, 488. — II. 21, 22, 106, 107, 204, 246, 255, 263, 310, 351, 383, 422,

524. — III. 41, 114, 167, 174, 201, 238, 253, 293, 309, 318, 356, 416, 419, 420, 435, 472, 557, 560, 577, 608, 609, 709.

אֲרִיִּים **T. I.** 84 ff., 180 f., 255, 326, 342. — **II.** 33, 60, 168, 185 f., 222 f., 287, 357, 440, 480, 484, 520, 546. — **P. I.** 8, 31, 57, 85, 99, 108, 182, 183, 255, 277, 309, 321, 322, 325, 326, 327, 329, 331, 373, 393, 407, 410. — **II.** 15, 18, 69, 70, 75, 79, 83, 84, 117, 127, 130, 139, 163, 185, 240, 257, 261, 275, 276, 289, 290, 291, 292, 427, 460, 461, 472, 497, 518, 519, 522, 528. — **III.** 14, 32, 123, 124, 129, 132, 152, 158, 171, 187, 220, 269, 291, 217, 320, 322, 330, 337, 357, 417, 418, 420, 430, 441, 468, 486, 528, 547, 562, 576, 584, 604, 649. — **B.** 22, 23, 49, 56, 78, 82, 96, 104, 106, 109.

אֲרִיִּי הַבַּיִת **T. I.** 403. — **II.** 8, 75, 145, 148, 149, 162, 163, 185, 190, 216, 264, 282, 380, 381, 415, 453, 497. — **P. I.** 84, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 232, 260. — **II.** 61, 252, 430, 486. — **B.** 32, 78.

אֲרִיִּי **B.** 14.
אֲרִיִּי־בֶן **B.** 39.
אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 185 ff. — **II.** 365, 413. — **P. III.** 235, 644.
אֲרִיִּי־בֶן **P. II.** 281, 403. — **B.** 30, 39.

אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 23.
אֲרִיִּי־הָעֵץ **P. II.** 25, 26, 148, 157, 216, 217, 293, 311, 491. — **III.** 219, 284, 342, 527, 552, 578.

אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 7.
אֲרִיִּי־נָרִי **P. III.** 575.
אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 30.

אֲרִיִּי־נָרִי **P. II.** 19, 441. — **III.** 460, 718.
אֲרִיִּי־נָרִי **P. III.** 468.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. II.** 458, 551. — **P. I.** 472.
אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 6.

אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 104.
אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 318, 397. — **II.** 49, 126, 175, 211. — **P. I.** 77, 155, 263. — **II.** 37. — **III.** 396. — **B.** 119, 121, 145.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 316, 351. — **II.** 130, 198, 200 f., 372, 403, 427, 508. — **P. I.** 128, 225, 231, 344. — **II.** 75, 179, 314, 444. — **III.** 22, 474.

אֲרִיִּי־נָרִי **P. I.** 5, 14, 158, 159, 182, 249, 445, 473. — **II.** 248, 473, 509. — **III.** 46, 51, 52, 228, 282, 429, 668. — **B.** 13.

אֲרִיִּי־נָרִי **P. I.** 15, 185, 248, 249, 252, 306, 320, 389, 415, 454, 455, 498, 543. — **II.** 229, 255, 284, 287, 320, 325, 326, 327, 363, 429, 432, 481, 512, 521. — **III.** 78, 94, 121, 172, 177, 246, 264, 319, 384, 685, 736, 742.

אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 80, 129.
אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 22.
אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 22.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. II.** 429. — **B.** 28.
אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 8, 10, 14, 278, 282, 308, 331, 344, 376. — **II.** 18, 19, 61, 74, 88, 265, 405, 508. — **P. I.** 243, 250, 251. — **II.** 46. — **B.** 13, 32, 50, 52, 69, 103.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. II.** 280, 315, 403, 409, 431, 442, 472, 510. — **P. I.** 7, 17, 66, 145, 148, 170, 178, 231, 250, 287, 294, 314, 336, 417, 423. — **II.** 2, 3, 36, 38, 91, 141, 144, 194, 211, 223, 268, 336, 340, 412, 438. — **III.** 5, 6, 8, 25, 63, 78, 200, 302, 311, 452, 484, 519, 520, 545, 569, 633, 677, 753. — **B.** 4, 66, 88, 116.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 172 f.
אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 5, 12, 55, 381, 389. — **II.** 114, 150, 409, 510, 521. — **P. I.** 1, 3, 12, 15, 16, 19, 48, 59, 60, 70, 96, 99, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 218, 241, 264, 278, 349, 350, 361, 422, 482, 552. — **II.** 1, 2, 8, 35, 96, 97, 100, 128, 148, 152, 153, 164, 178, 208, 223, 397, 476. — **III.** 1, 5, 7, 20, 35, 95, 96, 235, 274, 311, 345, 398, 399, 402, 452, 466, 517, 520, 521, 533, 541, 559, 627, 642, 692, 704, 755. — **B.** 4, 16, 94, 116.

אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 50.
אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 14.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 283, 413 f. — **II.** 158, 460, 462.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 282, 325 f., 415. — **P. I.** 9, 174, 331, 451. — **II.** 81, 305. — **III.** 180, 190, 672. — **B.** 57.

אֲרִיִּי־נָרִי **T. I.** 216, 219, 282. — **II.** 14, 128, 137, 267, 406, 449, 476, 493. — **P. I.** 156, 161, 166, 203, 215, 264, 289. — **III.** 21, 329, 443.

אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 27.

אֲרִיִּי־נָרִי **B.** 82, 111.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. II.** 61, 92, 104, 107, 144, 152, 189, 221, 264, 269, 280, 296, 305, 318, 363, 492, 494, 505. — **III.** 32, 35, 38, 65, 81, 100, 109, 115, 153, 154, 168, 172, 178, 220, 227, 307, 346, 347, 370, 471, 487, 542, 631, 635, 672, 675, 680, 688, 717, 719, 735, 759. — **B.** 58.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. I.** 59, 102, 104, 106, 107, 167, 174, 217, 224, 233, 279, 281, 303 f., 345 f., 356, 357, 372 f., 374, 409, 416, 434. — **II.** 3 f., 20, 31, 71 f., 90, 92, 143, 157, 159, 198, 217, 261, 271, 276, 278, 279, 284, 365, 369, 374, 417, 429, 455 f., 468 f., 510 f., 537, 555. — **P. I.** 6, 11, 36, 46, 47, 56, 59, 63, 64, 81, 89, 93, 96, 97, 120, 128, 130, 134, 138, 139, 143, 196, 197, 206, 208, 210, 213, 216, 235, 238, 239, 240, 241, 254, 292, 306, 341, 343, 347, 351, 363, 364, 365, 366, 398, 406, 421, 425, 426, 432, 434, 451, 452, 479, 490, 491, 540. — **II.** 2, 28, 29, 30, 32, 57, 61, 79, 99, 105, 107, 109, 137, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 154, 158, 169, 174, 177, 182, 209, 211, 220, 223, 246, 248, 263, 273, 280, 296, 297, 314, 345, 358, 363, 379, 444, 480, 482, 494, 499, 505, 519, 528. — **III.** 3, 7, 9, 26, 31, 38, 57, 96, 100, 109, 115, 116, 139, 165, 222, 228, 236, 239, 244, 332, 343, 347, 354, 355, 370, 419, 445, 470, 489, 528, 565, 630, 663, 688, 689, 703, 714, 719, 735, 749, 751. — **B.** 46.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 15, 72.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. I.** 17, 24, 28, 65, 157, 285. — **B.** 82.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 38.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 29.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. II.** 11. — **B.** 110.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. I.** 17, 18, 108, 430. — **II.** 36, 37, 49, 316.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. I.** 72, 187, 253, 278, 337. — **II.** 56, 72, 85, 90, 128, 153, 310, 403, 434, 461, 483. — **P. I.** 69, 75, 78, 116, 136, 222, 224, 297, 313, 315, 318, 325, 387, 395, 488, 556. — **II.** 52, 160, 164, 193, 243, 244, 246, 255, 263, 343, 362, 364, 508. — **III.** 41, 47, 69, 188, 214, 434, 438, 492, 557, 580, 650, 665, 770. — **B.** 27.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 82, 111.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. I.** 17 f., 86, 128, 134, 135 f., 177, 340, 425 f. — **II.** 33, 106, 107, 134, 144, 166, 222, 237, 289, 305, 313, 339, 399, 402, 416, 475, 536. — **P. I.** 27, 30, 31, 85, 107, 120, 183, 184, 244, 321, 328, 329, 403, 410, 411, 412, 467, 545. — **II.** 32, 45, 51, 114, 129, 138, 139, 276, 292, 293, 390, 424, 425, 426, 510, 511, 525. — **III.** 76, 118, 125, 158, 201, 205, 211, 218, 219, 321, 376, 382, 438, 465, 480, 487, 585, 587, 589, 597, 668.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. I.** 9, 68, 155, 234, 493. — **II.** 24, 26, 31, 80, 214, 216, 245, 273, 276, 329, 342, 384, 415, 491, 518. — **III.** 49, 50, 115, 131, 147, 292, 336, 369, 383, 390, 391, 416, 524, 586, 716. — **B.** 43, 57, 80.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. III.** 11, 181, 345, 648. — **B.** 90, 147.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. II.** 45, 332, 426, 429, 531 f. — **P. I.** 233. — **B.** 52, 92.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 19.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 22.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. I.** 17 f., 86, 128, 134, 135 f., 177, 340, 425 f. — **II.** 33, 106, 107, 134, 144, 166, 222, 237, 289, 305, 313, 339, 399, 402, 416, 475, 536. — **P. I.** 27, 30, 31, 85, 107, 120, 183, 184, 244, 321, 328, 329, 403, 410, 411, 412, 467, 545. — **II.** 32, 45, 51, 114, 129, 138, 139, 276, 292, 293, 390, 424, 425, 426, 510, 511, 525. — **III.** 76, 118, 125, 158, 201, 205, 211, 218, 219, 321, 376, 382, 438, 465, 480, 487, 585, 587, 589, 597, 668.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. I.** 9, 68, 155, 234, 493. — **II.** 24, 26, 31, 80, 214, 216, 245, 273, 276, 329, 342, 384, 415, 491, 518. — **III.** 49, 50, 115, 131, 147, 292, 336, 369, 383, 390, 391, 416, 524, 586, 716. — **B.** 43, 57, 80.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. III.** 11, 181, 345, 648. — **B.** 90, 147.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 80.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. II.** 85, 157, 556. — **P. I.** 167. — **II.** 186. — **B.** 25, 96.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 42.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. I.** 23, 44, 89, 116, 194, 266, 330. — **II.** 162, 515, 519, 522, 543. — **P. I.** 82, 116, 137, 167, 192, 211, 291, 351, 394, 457, 523. — **II.** 26, 55, 78, 79, 127, 249, 250, 274, 355, 396, 425, 523. — **III.** 37, 42, 85, 107, 115, 123, 200, 258, 342, 453, 585, 586. — **B.** 11, 44.

בֵּית הַמִּנְחָה **T. II.** 81, 157, 424, 427, 436, 466. — **P. I.** 9, 32, 61, 69, 94, 121, 134, 197, 226, 236, 464. — **II.** 18, 62, 166, 267, 351, 375, 404, 467, 469. — **III.** 379, 474, 583, 644. — **B.** 24, 36, 96, 136.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 23, 96, 130.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. III.** 268, 715.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 87.

בֵּית הַמִּנְחָה **B.** 42.

בֵּית הַמִּנְחָה **P. II.** 157, 307, 311, 320, 361, 479. — **III.** 174, 243, 280, 328, 374, 522, 630, 668.

T. I. 202. — II. 188 f., 242 f., 272, 347, 449. — P. I. 9, 33, 44, 52, 57, 62, 87, 94, 136, 168, 187, 193, 233, 236, 249, 281, 313, 336, 337, 338, 355, 397, 398, 417, 453, 454, 551. — II. 18, 28, 267, 363, 408, 434, 468, 496, 510, 521. — III. 7, 28, 33, 77, 83, 84, 122, 132, 247, 586, 712, 767. — B. 24, 68.

נימשיץ P. I. 40, 181, 201, 317, 385, 460, 525. — II. 122, 137, 224, 284, 328, 361, 385, 473, 530. — III. 112, 131, 135, 248, 251, 266, 285, 305, 369, 374, 385, 435, 437, 473, 536, 570, 632, 660, 661, 679, 698, 713. — B. 30, 126.

נייזשן P. III. 327, 468.

נלות B. 40, 43, 54, 130.

יגודה ונליל s. נליל

נמלות הסוים T. I. 39, 331, 350, 360. — II. 89, 97, 108, 129, 130, 197, 277, 318, 361, 463, 555. — P. I. 13, 29, 81, 180, 201, 214, 215, 225, 226, 301, 309, 313, 394, 449, 487, 559. — II. 10, 16, 60, 73, 75, 80, 101, 111, 134, 136, 155, 159, 202, 376, 441. — III. 31, 36, 37, 53, 116, 135, 332, 408, 438, 439, 460, 472, 573, 576, 594, 651, 675, 677, 728, 731.

נמיר B. 41.

נמל B. 22, 32, 89.

נן ערן P. I. 33, 43, 186, 187, 192, 193, 233, 245, 281, 336, 416. — II. 434, 510. — III. 2, 28, 123, 619.

ניים T. I. 7, 11 f., 25, 73, 77, 111 f., 153, 184, 188, 191, 210, 315, 241. — II. 5 f., 53, 73, 103, 117, 131, 164, 180, 181, 187, 203, 263, 398, 420, 435, 459, 556. — P. I. 18, 27, 95, 103, 114, 127, 151, 175, 198, 258, 374, 500, 520. — II. 35, 48, 60, 135, 154, 268, 274, 349, 464, 521. — III. 57, 90, 122, 170, 215, 228, 282, 284, 320, 359, 365, 421, 492, 687, 776. — B. 104.

נשם P. I. 115, 126, 151, 204, 310, 311, 324, 390, 394, 462, 487, 572. — II. 44, 76, 141, 156, 163, 179, 183, 216, 320, 323, 337, 361, 443, 461, 465. — III. 140, 144, 228, 327, 342, 376, 379, 469, 475, 554, 562, 605, 629, 638, 687, 697, 733, 735, 768. — B. 47—49, 62, 70, 72, 94, 101.

נשמיות השם P. III. 191. — B. 71.

נאווייתא ורבינן B. 62.

נדבורה B. 82.

נדברי הים T. II. 474. — P. II. 466.

נדברי ימי עולם P. III. 179.

נדואן B. 11, 41.

נדור P. II. 166, 247, 267, 284, 352, 353, 374, 381, 447, 458, 464, 470, 503, 508, 511, 631. — III. 43, 83, 117, 128, 143, 187, 193, 259, 270, 271, 287, 299, 327, 380, 394, 481, 494, 496, 557, 590, 640, 685, 695, 697, 706, 726, 746, 775. — B. 9 ff., 14, 23, 26, 40, 59, 65, 80.

נדומיטיוס T. I. 96 f.

נדמשט T. I. 285, 289, 314, 373. — II. 48, 83, 94, 158, 174, 233 f., 241, 281, 301, 305, 311 f., 328, 329, 372, 406 f., 409 f., 414 f., 440 f., 463, 492, 495, 513, 533, 559. — P. I. 10, 22, 62, 63, 93, 100, 136, 172, 199, 227, 228, 229, 305, 312, 358, 397, 419, 466. — II. 16, 19, 20, 58, 69, 72, 73, 95, 106, 123, 144, 155, 300, 424, 494. — III. 101, 193, 206, 220, 264, 266, 295, 366, 395, 401, 419, 474, 546, 618, 619, 627, 684, 743, 763.

נדיני שמים T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 96 f.

נדמשט T. I. 285, 289, 314, 373. — II. 48, 83, 94, 158, 174, 233 f., 241, 281, 301, 305, 311 f., 328, 329, 372, 406 f., 409 f., 414 f., 440 f., 463, 492, 495, 513, 533, 559. — P. I. 10, 22, 62, 63, 93, 100, 136, 172, 199, 227, 228, 229, 305, 312, 358, 397, 419, 466. — II. 16, 19, 20, 58, 69, 72, 73, 95, 106, 123, 144, 155, 300, 424, 494. — III. 101, 193, 206, 220, 264, 266, 295, 366, 395, 401, 419, 474, 546, 618, 619, 627, 684, 743, 763.

נדיני שמים T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176, 181, 227, 252, 305, 322, 334, 401, 413, 468, 473, 488, 543, 560. — II. 14, 19, 82, 113, 114, 133, 158, 189, 203, 214, 252, 259, 265, 268, 298, 336, 363, 376, 386, 404, 406, 416, 456, 505, 520, 527. — III. 30, 106, 113, 128, 141, 148, 192, 193, 199, 249, 267, 281, 296, 305, 326, 339, 359, 375, 383, 384, 429, 471, 475, 577, 586, 659, 727. — B. 68, 82, 110.

נדומיטיוס T. I. 124, 155, 190, 194, 229, 243, 336 f., 361, 443 f. — II. 30, 63, 74 f., 99, 125, 131, 138, 145, 188, 223, 258, 284, 301, 304, 316, 359, 406, 469, 484, 525, 559. — P. I. 8, 16, 28, 33, 43, 68, 85, 96, 100, 146, 176,

ה' P. III. 213, 473, 492, 630. — B. 28.

הוקידה B. 11.

חמא ונפיה T. I. 258, 284, 287, 288, 328, 333, 334, 367, 387, 407 f., 413. — II. 12, 63, 82, 83, 122, 124, 139, 196, 206, 218, 241, 284, 319, 336, 337, 361, 369, 374, 384, 408, 418, 460, 461, 462, 497, 548. — P. I. 8, 9, 11, 61, 200, 227, 354, 359, 377, 387, 406, 470. — II. 4, 8, 15, 23, 68, 70, 106, 119, 156, 171, 193, 195, 213, 214, 260, 266, 274, 305, 368, 378, 380, 386, 422, 467, 468, 469, 489, 496, 517. — III. 18, 21, 25, 29, 39, 66, 72, 92, 94, 103, 104, 105, 129, 144, 159, 171, 259, 262, 270, 279, 290, 296, 297, 321, 325, 347, 380, 383, 386, 442, 454, 464, 526, 527, 534, 542, 547, 560, 578, 629, 650, 682, 689, 732, 745, 752, 769. — B. 26, 27, 130, 137.

חיות P. III. 66, 243, 620.

חיים B. 60.

חמא ונפיה T. I. 138, 177. — II. 61. — P. II. 239, 313, 381, 509. — III. 125, 739.

השם T. I. 448. — II. 430, 499. — P. I. 9, 47, 409. — II. 34. — III. 50, 132, 368, 462. — B. 25.

הלום P. I. 4, 63, 181, 188, 196, 231, 233, 251, 261, 422. — II. 13, 26, 54, 95, 140, 149, 152, 155, 191, 248, 298, 311, 348, 417, 517. — III. 6, 24, 90, 107, 177, 372, 451, 639, 675, 681. — B. 41, 58.

הניך P. III. 66, 549.

הנופה T. I. 163. — II. 114, 289, 442, 536. — B. 137.

הנן בן נחש

T. I. 19, 198, 226, 237, 282, 354, 361, 406, 440. — II. 54, 61, 64, 169, 184, 188, 207, 235, 268, 287, 300, 307, 367, 396, 411, 425, 533, 535. — P. I. 32, 66, 72, 111, 129, 145, 148, 163, 169, 170, 228, 324, 327, 331, 398, 432, 433, 438, 460, 488, 524, 528, 535, 543. — II. 13, 14, 74, 76, 82, 83, 199, 203, 255, 259, 265, 266, 283, 320, 324, 363, 377, 380, 403, 404, 455, 456, 525. — III. 40, 90, 95, 104, 139, 193, 258, 301, 306, 326, 332, 357, 358, 395, 418, 419, 523, 532, 597, 728, 732. — B. 49.

חסידות T. II. 497. — P. I. 225. — B. 50.

חרבן בית המקדש T. I. 26, 39, 46, 47 f., 50, 58, 91 f., 98, 110 f., 134, 164, 235, 264, 290, 332, 349, 405. — II. 5, 162, 177, 181, 216, 224, 279, 318, 326, 330, 381, 465, 472, 498, 557. — P. I. 65, 82, 145, 171, 197, 200, 207, 313, 318, 322, 334, 437, 494, 496, 522, 532, 538. — II. 17, 36, 54, 184, 198, 231, 249, 250, 280, 355, 377, 396, 481. — III. 7, 32, 71, 74, 153, 198, 211, 360, 379, 426, 432, 537, 563, 612, 622, 634, 642. — B. 23, 24, 70, 74, 96, 121.

חיה P. III. 120, 535.

חיים P. I. 127, 166, 284, 480, 527. — III. 101, 109, 185, 249.

חיש B. 13.

חשך P. II. 19, 151.

חתינה P. III. 18, 19, 36, 109, 208, 228, 675. — B. 62, 72.

חבע P. II. 154, 164, 165, 184, 256, 339, 426, 511, 525. — III. 65, 94, 154, 219, 278, 291, 462, 548, 562, 617, 726. — B. 48, 50.

חבייה P. III. 1, 7, 8, 10, 18, 97, 100, 101, 144, 221, 238, 260, 273, 276, 337, 345, 405, 479, 520, 533, 567, 636, 659, 660, 670, 672, 676, 700.

חברת המוסר P. III. 37, 69, 109, 212, 265, 322, 325, 422, 423, 428, 456, 551, 609, 614, 712.

חברת משפחה P. I. 16, 75, 121, 135, 215, 349, 454, 539. — II. 22, 73, 193, 229, 282, 361, 369, 504. — III. 167, 238, 311, 346, 761.

חשים T. II. 6, 135, 258, 412.

חליתם של תיה B. 24.

חנני המצות P. II. 180, 224, 225, 279, 280, 316, 317, 369, 466, 482.

חננות B. 22.

חאשה B. 11, 104.

חדיעה ומעשה T. I. 229, 355, 365 f., 398, 435. — II. 130, 196 f., 369. — P. I. 37, 229, 235, 236, 239, 380. — II. 23, 108, 131. — III. 116, 408, 565.

חגליל B. 15.

חיהושע (ספר) P. III. 543, 655.

חיהושע בן נמלא B. 15.

חואב B. 10.

חוכבר B. 39.

חילין P. III. 111, 112, 246.

יום הדן P. I. 44, 185, 186, 306, 334, 551, 564. — II. 294, 327, 386, 432, 450, 462, 511, 521. — III. 54, 71, 85, 86, 122, 123, 144, 151, 159, 171, 362, 384, 412, 457, 481, 571, 587. — B. 43, 127.

יום הכפורים B. 71.

יוני, יונה T. I. 262 f. — II. 324 f., 472, 511. — P. I. 257. — II. 95, 97, 98, 445. — III. 16, 282, 436, 592, 693. — B. 42.

יוסף B. 28.

יופי P. III. 88, 189, 242, 356, 357, 385, 391, 450, 530, 531. — III. 408, 451, 682, 708, 716, 735, 768.

יוקאל (ספר) T. I. 22, 341. — P. I. 135, 259. — B. 15.

יון P. I. 26, 48. — II. 40, 45, 168, 202, 237, 351, 361, 462, 507, 518, 526. — III. 27, 46, 57, 90, 106, 227, 409, 424, 435, 465, 478, 520, 608, 643.

יוסורים T. I. 328 f., 417. — II. 89, 1, 102, 168, 190, 231, 285, 339, 361, 385, 418, 437, 465, 483. — P. I. 6, 73, 135, 199, 201, 230, 235, 247, 254, 303, 355, 362, 439.

יון 9, 18, 23, 24, 74, 79, 156, 171, 212, 267, 274, 283. — III. 47, 62, 73, 106, 121, 125, 194, 213, 243, 261, 271, 306, 385, 414, 460, 533, 542, 572, 626, 670, 676, 687, 696, 707. — B. 56, 57.

יורים P. III. 166, 248, 258, 292, 354, 449, 574, 630, 672, 700, 767. — B. 11.

יום 28, 92, 100.

יום המלך B. 111.

יעקב T. II. 271. — P. I. 103, 104, 117, 198, 281, 282, 306, 325, 333, 370, 471, 472, 511, 544. — II. 39, 73, 88, 121, 129, 130, 277, 347, 373, 376, 385, 387, 392, 452, 455, 497. — III. 47, 52, 59, 69, 70, 81, 113, 114, 122, 133, 182, 202, 213, 248, 254, 265, 286, 308, 323, 336, 388, 414, 418, 463, 464, 475, 535, 590, 631, 681, 682. — B. 28, 35.

יצחק T. I. 225. — P. I. 103, 280, 313, 471, 510. — II. 52, 125, 277, 343, 344, 378. — III. 69, 93, 132, 200, 213, 284, 336, 414, 422, 474, 482, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

301., 320, 346, 347, 482, 488 f.
551. — P. I. 14, 15, 30, 65, 66, 144,
146, 147, 152, 204, 247, 248, 254,
255, 297, 305, 318, 369, 371, 401,
431, 440, 456, 464, 493, 496, 497,
499, 550, 565. — II. 32, 33, 34,
65, 77, 82, 114, 115, 158, 226, 227,
253, 256, 271, 323, 324, 328, 330,
373, 375, 394, 407, 408, 445, 497,
509, 520, 528. — III. 48, 58, 77,
91, 145, 171, 189, 197, 221, 246,
265, 266, 293, 318, 324, 329, 338,
391, 410, 411, 462, 469, 473, 496,
570, 578, 685, 687, 706, 721, 740,
759, 760, 774.
ישראל (יהוש) T. I. 111, 123 f.
134, 176, 234, 287 f., 288, 319,
355, 392, 421, 437. — II. 26 ff.,
35, 48, 58, 59, 79, 98, 102, 135,
137, 140, 163, 169, 174, 201 f.,
211, 232, 317, 327, 367, 398, 414,
430, 471, 533, 541, 551, 552, 559.
— P. I. 9, 14, 15, 21, 39, 55, 56,
63, 65, 74, 105, 142, 143, 144, 145,
176, 179, 200, 246, 248, 276, 306,
315, 320, 322, 331, 339, 365, 369,
371, 396, 397, 398, 402, 405, 408,
409, 410, 417, 428, 435, 453, 454,
462, 467, 493, 494, 529, 531, 535,
543, 545, 548. — II. 33, 36, 55, 70,
73, 77, 111, 112, 113, 132, 134,
136, 137, 158, 165, 185, 192, 194,
226, 252, 259, 265, 266, 270, 278,
280, 286, 287, 288, 322, 349, 357,
363, 375, 404, 406, 408, 423, 497,
498, 500, 505, 520, 525, 526, 528,
529, 532. — III. 28, 31, 32, 49,
71, 119, 124, 131, 133, 139, 140,
143, 149, 150, 170, 177, 186, 191,
194, 197, 200, 209, 245, 263, 264,
269, 280, 295, 308, 326, 333, 357,
358, 359, 361, 363, 384, 392, 425,
426, 429, 436, 469, 544, 568, 603,
606, 608, 610, 634, 641, 649, 658,
678, 698, 714, 731, 770, 774, 776.
— B. 58, 72, 90.
ישראל (שהוא) T. I. 121 f., 141 f.,
154, 186. — II. 44, 47, 56 f., 119,
214 f., 378, 471, 491, 535, 557. —
P. I. 16, 26, 71, 72, 83, 106, 163,
164, 179, 250, 256, 294, 307, 495,
532. — II. 71, 112, 135, 161, 168,
259, 261, 290, 291, 321, 329, 375,
406, 500. — III. 57, 141, 149, 171,
191, 215, 216, 263, 330, 333, 423,
474, 528, 593, 759. — B. 22, 68.
כבוד T. I. 101, 102, 429. — II.
85, 156 f., 278, 279, 374, 502, 531.

— P. I. 120, 135, 158, 239. — III.
19, 40, 68, 245, 537, 545, 614, 650,
705.
כבוד אב ואם T. I. 117 f., 350. —
II. 95 f., 324, 332, 374, 470.
כבוד הבויה T. I. 286, 420. —
II. 231, 508, 509, 555. — P. I. 134,
156, 169, 330, 413.
כהן גדול B. 49, 66.
כהנים B. 19, 80.
מונה B. 24, 26, 43, 49.
כורה B. 75.
כותיים T. II. 33, 34, 67, 68, 164,
203, 329, 387, 408, 423. — P. I.
343. — II. 98. — III. 109, 457,
690, 695. — B. 16.
כותל P. III. 120.
כלכלת הבית P. III. 37, 89, 520.
מנחת ישראל P. I. 370. — II. 113,
158, 224, 270, 326, 359, 430, 494,
505, 518. — III. 78, 148, 294, 360,
361, 383, 706. — B. 130.
מנחת של משה P. III. 138, 691.
נעם P. III. 296, 613, 702. — B. 137.
נתינים B. 72.
לבוה B. 50, 130.
לוח P. III. 16, 106, 107. — B. 89.
לוח B. 138.
למוד זכות (על האנשים שנוכח)
במקרה T. I. 133, 225, 323, 327,
381, 440. — II. 34, 52, 55, 167 f.,
172, 181, 434, 485, 527. — P. I.
81, 84, 164, 167. — III. 210, 483, 582.
לצים P. II. 265, 285, 459, 530.
— II. 271, 375, 583, 629. — B. 72.
לשון P. I. 450, 486. — II. 22. —
III. 124, 282, 592. — B. 113.
לשון הע T. I. 406. — II. 42,
88, 114, 159, 336, 341, 427, 518.
— P. I. 10, 28, 36, 61, 98, 110,
133, 136, 173, 177, 198, 226, 301,
303, 309, 355, 402, 450, 484, 485.
— II. 73, 151, 259, 267, 285, 305,
326, 339, 360, 380, 461, 470, 506,
507, 527. — III. 184, 473, 542, 583,
617. — B. 36.
לשון נקיה P. I. 133, 298, 486.
— II. 17.
מאבד עצמו לדעת T. I. 189. — II.
290.
מאי דכתיב B. 31.
מאל P. III. 265. — B. 14.

מדרש המקרא (ע"פ לשון ארמית)
III. 119, 125, 146, 187, 198, 265, 284,
289, 291, 293, 294, 297, 353, 365,
368, 375, 390, 461, 712, 736.
P. I. מדרש המקרא (ע"פ לשון יונית)
98, 100, 266, 270, 275, 282, 381,
411, 465, 508, 513, 544. — II. 121,
139, 150, 270, 273, 283, 335, 381,
394, 511. — III. 80, 141, 183, 186,
215, 251, 294, 359, 382, 414, 680,
720.
P. II. מדרש המקרא (ע"פ לשון פסי)
476.
B. מדרש רבה
P. II. 58, 156, 197, 200,
247, 516. — B. 25.
מופתים P. I. 39, 374, 414, 487.
— II. 21, 31, 64, 84, 92, 103, 155,
155, 171, 183, 426, 468, 499, 516,
517, 528. — III. 36, 65, 180, 193,
214, 221, 308, 406, 439, 450, 451,
468, 551, 566, 567, 585, 637, 638,
648, 699, 762.
T. I. מופתים (שנוכח במקרא)
151, 153, 198, 208 f., 215, 319,
325 ff., 363 f., 404. — II. 52, 136,
180, 181, 201, 214, 240, 241, 260,
273, 291, 304, 333, 345, 353, 379,
389, 420, 434, 446, 474, 482, 488.
— P. I. 24, 27, 42, 54, 56, 80, 105,
114, 115, 159, 260, 271, 283, 284,
285, 286, 293, 296, 329, 385, 387,
440, 444, 445, 460, 467, 503, 505,
516, 524, 530, 533. — II. 41, 51,
58, 63, 64, 70, 85, 87, 126, 127,
168, 170, 190, 192, 198, 220, 240,
251, 254, 261, 262, 264, 288, 339,
352, 361, 367, 375, 380, 453, 456,
471, 487, 498, 511. — III. 20, 43,
48, 57, 63, 73, 82, 94, 134, 144, 146,
147, 152, 154, 155, 175, 176, 190,
195, 199, 208, 214, 256, 262, 264,
286, 289, 299, 323, 333, 334, 364,
365, 376, 377, 381, 387, 393, 395,
418, 423, 456, 528, 545, 561, 563,
566, 585, 586, 607.
T. I. מית
25, 97, 128, 133, 159, 219, 256,
266, 291, 300, 310, 331, 390, 393,
425, 441, 469, 502, 504, 512, 526,
531. — P. I. 30, 33, 49, 70, 72,
75, 86, 121, 134, 187, 196, 214,
224, 229, 238, 239, 274, 309, 312,
316, 330, 336, 338, 354, 355, 370,
416, 426, 440, 463, 489, 532, 548.
— II. 24, 26, 56, 70, 85, 102, 105,
115, 116, 133, 141, 156, 159, 193,
P. III. מדרש המקרא (בתמורת האותיות)
II. 459. — III. 189.

248, 264, 306, 311, 360, 400, 420, 427, 444, 517. — III. 20, 37, 102, 159, 167, 174, 213, 232, 352, 367, 413, 434, 435, 455, 461, 483, 489, 494, 508, 509, 524, 527, 529, 538, 544, 560, 566, 567, 584, 598, 599, 601, 605, 616, 637, 640, 681, 701, 713, 731, 770. — B. 95.

מבזה ש. מעלה B. 21.
ישראל. ש. מוקים
מול P. III. 407, 726, 741, 757. — B. 22.

מחוז P. III. 115, 118.
מחוז P. III. 614.
מחילה P. I. 78. — B. 25.
מחולות B. 27.
מיכאל B. 21.
מיכל B. 14.

מילה T. I. 117, 129, 156, 197, 226, 260 f., 299 f., 388, 423, 446. — II. 22, 96, 120, 164, 169, 172, 203, 218, 231, 312, 430, 470, 485, 512, 533. — P. I. 92, 217, 291, 551. — II. 183, 250, 273, 363, 378, 390, 411, 467, 492. — III. 11, 74, 131, 168, 197, 216, 245, 269, 271, 290, 369, 370, 420, 467, 486, 556, 574, 575, 684, 707, 710, 768.
מלאך המות P. I. 132, 161, 187, 191, 192, 193, 354, 512. — II. 245, 517. — III. 51, 70, 187, 189, 333, 367, 424. — B. 32, 75.

מלאכה (אומנות) T. I. 99, 167, 168, 356, 384, 430 f. — II. 14, 40, 51, 54, 84, 159, 197, 265, 347, 373, 387, 426, 490, 554. — P. I. 57, 75, 156, 200, 240, 290, 382. — II. 21, 23, 74, 89, 129, 278, 314. — B. 27, 60, 96.

מלאכים T. I. 99, 178, 253, 254, 270, 272, 321, 324, 342, 364 f., 404, 421. — II. 5, 18, 46, 47, 124, 138, 147, 164, 179, 180, 215, 232, 290, 300, 307, 316, 321, 348, 357, 363, 388, 389, 413, 418, 452, 486, 504, 507, 516, 518, 519, 545. — P. I. 5, 19, 25, 31, 42, 66, 67, 79, 80, 83, 85, 98, 101, 103, 104, 134, 157, 160, 162, 197, 201, 249, 281, 283, 286, 296, 301, 316, 322, 329, 330, 386, 388, 389, 412, 414, 415, 442, 445, 458, 464, 471, 473, 487, 498, 507, 532, 545, 546, 548. — II. 22, 41, 53, 55, 59, 65, 75, 85, 86, 136, 138, 165, 182, 186, 191,

193, 198, 219, 236, 251, 252, 253, 258, 262, 263, 264, 272, 292, 293, 325, 342, 365, 379, 384, 385, 390, 391, 417, 427, 428, 441, 444, 452, 454, 457, 462, 473, 499, 512, 521, 531. — III. 29, 51, 59, 67, 71, 72, 73, 80, 81, 92, 124, 131, 139, 144, 147, 151, 152, 154, 159, 171, 174, 181, 187, 197, 220, 237, 245, 253, 257, 269, 279, 280, 281, 286, 294, 299, 325, 327, 330, 338, 353, 365, 366, 371, 372, 377, 380, 381, 387, 389, 413, 425, 427, 443, 460, 475, 476, 483, 485, 486, 523, 525, 537, 543, 547, 563, 566, 567, 568, 570, 581, 599, 629, 633, 634, 648, 685, 689, 692, 694, 696, 708, 736, 737, 742, 775. — B. 21, 36, 101.

מלכות מלכים P. II. 3, 95, 101, 177, 241.

מלך B. 41, 45, 72, 78, 79.

מלך B. 27.

מלחה B. 58.

מסורה T. I. 381 f., 388. — II. 10, 44, 49, 107, 116, 135, 173, 182, 183, 238, 299, 331 f., 375 f., 431, 444, 510. — P. I. 2, 20, 64, 97, 117, 129, 150, 252, 265, 326, 400, 492, 501. — II. 54, 69, 71, 108, 112, 180, 185, 195, 213, 225, 247, 266, 314, 350, 363, 401, 446, 512, 520. — III. 45, 46, 108, 112, 129, 137, 149, 188, 249, 251, 287, 355, 384, 385, 415, 438, 459, 461, 482, 484, 553, 622, 673, 688, 696, 757. — B. 69, 135.

מסם B. 51.

מסורת נפש P. I. 15, 177, 196, 252, 256, 307, 316. — II. 34, 158, 187, 321, 524. — III. 107, 121, 198, 215, 360, 361, 362, 388, 432, 707, 771. — B. 136.

מספר וחשבון P. II. 130, 141, 180, 183, 218, 368, 377, 387, 453, 463, 497, 502. — III. 114, 115, 257, 287, 295, 304, 305, 316, 336, 355, 359, 410, 415, 442, 463, 471, 486, 540, 556, 568, 575, 590, 648, 732, 741.

מערת המכפלה B. 39.

מעשה B. 16.

מעשיות דרבה בר בר חנה B. 89 ff.
מעשה בראשית T. I. 45, 135—139, 173, 174, 179, 192, 341 f., 377. — II. 36 f., 45, 65 f., 144, 175, 186, 220 f., 227, 334, 434, 453, 538. —

P. I. 16, 28, 56, 65, 66, 78, 107, 184, 331, 332. — II. 139, 172, 425, 473. — III. 67, 159, 220, 266, 289, 357, 408, 412, 413, 433, 443, 483, 523, 605, 671, 672, 722, 732, 741, 754. — B. 16, 17, 19, 107, 130.

מעשיות P. II. 104, 107, 184, 262, 263, 264, 284, 288, 442, 467, 492, 504, 509. — III. 149, 230, 244, 287, 590, 619. — B. 23, 26, 57, 73, 127, 137.

מעשה P. III. 227, 276, 498, 522, 654, 655, 736.

מעות T. I. 42, 228, 260, 261, 300, 320, 362, 379, 386, 388, 408, 412, 432. — II. 22 ff., 92 f., 94 ff., 104, 105, 127 f., 144, 161 f., 200, 204, 231, 265, 279, 286, 312, 329, 330, 337 f., 346, 375, 376, 395 f., 416, 426, 430, 436, 443, 460, 470, 477, 509, 534, 556. — P. I. 11, 43, 61, 70, 76, 142, 146, 153, 173, 175, 197, 201, 237, 245, 246, 256, 272, 307, 310, 314, 317, 323, 359, 368, 394, 400, 402, 426, 427, 435, 460, 494, 532, 557, 562, 566. — II. 36, 37, 49, 51, 75, 168, 172, 200, 218, 219, 261, 284, 315, 316, 317, 320, 321, 324, 454, 457, 465, 467, 479, 480, 503, 522. — III. 21, 27, 91, 106, 119, 142, 144, 146, 156, 168, 169, 202, 216, 265, 316, 410, 417, 428, 473, 478, 554, 573, 579, 654, 726, 727, 728. — B. 25, 30, 105.

מצרים B. 35, 42.

מקח וממכר P. II. 21, 30, 66, 74, 89, 91, 101, 216, 227, 278, 342, 509. — III. 19, 265, 340, 522, 663, 747, 764. — B. 127.

מקרא P. II. 97, 180. — III. 304, 355, 543, 656, 773. — B. 68.

מראית העין B. 25.

מרגמה B. 53.

מרדכי B. 82, 83.

מרחץ P. III. 115. — B. 27.

מרים B. 12, 39.

משה T. I. 40, 107, 109, 116, 142, 149, 154, 185, 191, 198, 210, 218, 238 f., 257, 271, 321 f., 324, 365, 371, 421, 441. — II. 41 f., 51 f., 57, 110, 111, 113, 117, 120, 130, 138, 179, 183, 207, 213, 215, 220, 243 f., 251, 261, 263, 274, 289, 303, 313 f., 346, 363, 420, 428, 433, 450, 451, 484, 518, 548, 553, — P. I. 30, 40, 42, 67, 70, 80, 83,

105, 113, 159, 160, 161, 162, 164, 177, 180, 284, 286, 324, 326, 355, 377, 386, 393, 406, 408, 428, 435, 445, 458, 465, 472, 474, 514, 515, 516, 523, 529, 530, 562. — II. 55, 69, 108, 126, 161, 245, 252, 257, 258, 262, 278, 284, 285, 337, 349, 352, 370, 420, 433, 452, 464, 471, 501, 530, 531. — III. 6, 41, 48, 57, 59, 70, 73, 82, 83, 91, 92, 113, 114, 127, 136, 137, 146, 148, 194, 203, 215, 260, 270, 296, 304, 307, 308, 323, 329, 374, 385, 389, 391, 394, 396, 415, 424, 428, 475, 476, 477, 489, 491, 524, 543, 568, 581, 631, 634, 678, 691, 738, 745, 771. — B. 11, 12, 21, 38, 40, 91, 130.

משה T. I. 92 f., 94, 97, 117, 128, 144—148, 151, 201 f., 235, 269, 290, 291 ff., 319, 339 f., 394 f., 402, 428. — II. 35, 69, 95, 142, 144, 145, 148, 187 f., 190, 202, 222, 235, 236, 251, 258, 261, 263, 277, 290, 291, 302, 326, 327, 340, 382, 390, 402, 406, 472, 488, 519, 524, 557. — P. I. 32, 33, 44, 48, 65, 76, 77, 83, 86, 118, 143, 152, 168, 175, 184, 185, 190, 193, 201, 248, 250, 307, 312, 333, 334, 335, 336, 390, 405, 414, 415, 431, 432, 457, 499, 526, 548, 549, 550, 563, — II. 33, 53, 56, 86, 87, 101, 117, 141, 142, 172, 173, 179, 184, 229, 275, 283, 284, 293, 294, 314, 327, 374, 378, 394, 429, 430, 431, 433, 452, 474, 481, 498, 506, 510, 521, 522. — III. 33, 46, 53, 54, 62, 63, 71, 78, 79, 81, 91, 102, 111, 112, 114, 120, 121, 122, 123, 142, 173, 181, 189, 190, 208, 211, 230, 236, 246, 247, 261, 264, 280, 282, 283, 287, 295, 342, 363, 378, 411, 412, 419, 432, 461, 463, 472, 473, 481, 482, 494, 523, 525, 529, 530, 545, 560, 562, 591, 623, 638, 643, 666, 669, 673, 679, 688, 697, 703, 707, 733, 734, 757. — B. 23, 35, 41, 43, 78, 80, 95, 113, 128.

משל P. I. 21. — II. 527. — P. I. 81, 501. — III. 103, 119, 179, 249, 336, 493. — B. 117.

משל הוות P. II. 347, 422, 423. — III. 212, 343, 393, 394.

משלים T. I. 10, 17, 34, 39, 53, 73, 75, 81, 83, 90, 114, 166 f., 229, 237, 289, 295, 304, 330, 338 f., 370 f., 376 f., 435 f. — II. 16, 28, 57—60, 67, 91, 103, 111, 134—143,

160, 184, 196, 201, 212, 219, 254,
268, 269 f. 274, 317, 321, 341—
343, 382, 404, 435 f., 452, 458 f.,
515, 516, 523, 525, 532—535, 546,
550, 551. — P. I. 12, 15, 16, 17, 18,
25, 26, 29, 30, 37, 39, 40, 43, 44,
45, 52, 53, 71, 73, 74, 75, 79, 85,
91, 96, 98, 99, 100, 101, 105, 122,
142, 146, 147, 149, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 183, 201, 202, 203,
204, 213, 247, 248, 255, 278, 279,
297, 299, 313, 317, 321, 322, 323,
328, 329, 363, 366, 369, 371, 385,
388, 392, 399, 405, 406, 408, 409,
411, 416, 426, 428, 430, 433, 439,
458, 461, 462, 470, 471, 472, 493,
499, 508, 511, 527, 529, 530, 534,
536, 539, 540, 541, 543, 547, 561,
563, 566. — II. 14, 15, 17, 25, 28,
36, 37, 38, 51, 52, 55, 57, 59, 61,
65, 70, 74, 76, 91, 105, 107, 110,
111, 116, 117, 125, 126, 128, 129,
130, 131, 132, 134, 136, 137, 146,
157, 159, 160, 164, 186, 187, 192,
194, 195, 198, 199, 208, 224, 228,
236, 240, 260, 262, 272, 277, 280,
281, 285—291, 295, 299, 303, 305,
306, 313, 315, 316, 317, 319, 320,
322, 323, 324, 328, 329, 330, 338,
339, 345, 347, 349, 355, 362, 364,
373, 382, 386, 398, 400, 405—425,
427, 434, 442, 455, 470, 471, 472,
479, 486, 501, 505, 507—510, 511,
518, 619, 520, 523, 525, 527. —
III. 13, 28, 32, 35, 51, 52, 61, 62,
72, 74, 76, 78, 84, 94, 116, 120, 135,
139, 148, 153—156, 159, 170, 171,
182, 197, 205—212, 216, 261, 267—
269, 281, 295, 308, 320, 333, 335,
337, 354, 357, 359, 373, 380, 385,
391—394, 395, 411, 413, 417, 424—
429, 430, 436, 437, 439, 462, 476—
478, 486, 487, 490, 492, 496, 524,
538, 550, 558, 578, 579, 584, 602,
606, 608, 610, 611, 612, 630, 631,
633, 637, 643, 649, 657, 658, 663,
666, 668, 669, 675, 678, 707, 715,
720, 721, 735, 738, 739, 743, 750,
760, 767, 771, 772, 774. — B. 31,
48, 72, 73, 75, 80, 81, 105, 128, 136,
משנה B. 54, 57, 61, 68, 146.
משפחה P. II. 107, 155, 160, 166,
263, 370, 486, 491. — III. 56, 74,
94, 109, 114, 167, 226, 253, 315,
334, 450, 451, 477, 560, 582, 678,
729, 749, 761. — B. 27, 28, 128.
משפט B. 51.
מתי מרבי B. 91.

מתן תורה T. I. 116, 202 f., 252,
262, 311, 313, 319, 321, 322, 388,
424. — II. 57 f., 93, 99, 118, 126 f.,
134, 157, 163 f., 173, 185, 201, 211,
273, 288 f., 296, 300, 306, 337,
347, 383, 447, 450, 484, 515, 545.
— P. I. 53, 56, 70, 74, 99, 100, 105,
116, 162, 178, 183, 249, 251, 252,
255, 265, 284, 298, 308, 310, 313,
316, 321, 361, 386, 390, 405, 411,
444, 464, 495. — II. 77, 113, 197,
224, 232, 258, 270, 303, 349, 385,
412, 440, 471, 493, 500, 510. —
III. 57, 62, 118, 157, 170, 203,
208, 248, 324, 378, 380, 383, 385,
391, 394, 421, 460, 462, 473, 492,
528, 537, 567, 675, 741, 757. —
B. 48, 106.
מכודעצ B. 59, 96.
נבט T. II. 498, 524. — P. I. 148,
348. — III. 16, 79.
נבאים T. I. 114, 120, 134 f.,
192, 421. — II. 58, 119, 178, 214,
266, 279, 399, 449, 474, 543. —
P. I. 45, 54, 113, 164, 256, 258,
259, 263, 276, 277, 337, 403, 428,
430, 456, 463, 500, 550, 557. —
II. 37, 228, 231, 232, 249, 330, 376,
428, 446, 448, 458, 463, 500, 504,
506, 520, 532. — III. 44, 61, 95,
117, 129, 157, 178, 191, 308, 320,
363, 421, 459, 537, 546, 555, 570,
637, 664, 681, 697, 718, 729, 766.
— B. 24, 32, 95.
נדרים T. I. 276, 280. — II. 46,
200, 399, 403, 440, 470. — P. I.
38, 83, 486. — II. 63, 219, 259,
365. — III. 40, 263, 454, 768, 770.
— B. 43.
נדר די נר B. 17, 21.
נדרע B. 118.
נדרות B. 22.
נוב T. I. 71, 72, 132, 137,
152, 190, 201, 204, 205, 206, 234,
237, 255, 293, 312, 313, 366, 378,
395. — II. 38, 52, 115, 248, 257,
261, 272, 298, 307, 333, 348, 349,
359, 362, 402, 417, 432, 448, 515.
— P. I. 20, 21, 26, 27, 28, 69, 98,
112, 114, 137, 157, 160, 161, 185,
212, 246, 253, 265, 266, 282, 369,
381, 391, 395, 411, 441, 460, 465,
469, 521, 533. — II. 40, 53, 67,
79, 127, 138, 164, 186, 230, 243,
245, 253, 254, 260, 264, 272, 280,

282, 283, 285, 292, 293, 356, 384,
389, 390, 391, 406, 426, 448, 463,
464, 483. — III. 4, 61, 81, 104, 131,
143, 151, 168, 171, 183, 185,
197, 200, 284, 293, 305, 354, 360,
367, 373, 374, 375, 381, 384, 415,
419, 420, 459, 464, 545, 548, 553,
570, 582, 607, 609, 617, 624, 669,
712, 719, 757. — B. 30, 44, 52,
132, 139.
נעיים T. I. 23, 87 f., 102, 112 f.,
161, 175, 176, 183, 265 f., 300 f.,
345, 357, 376, 389, 422, 423. — II.
5, 7, 36, 66, 123, 170, 185, 236,
310, 409, 459, 490, 506, 512. — P. I.
17, 67, 92, 102, 147, 148, 257, 258,
470, 499, 555, 563. — II. 88, 96,
97, 115—118, 125, 141, 185, 293,
481, 482. — III. 80, 91, 113, 123,
246, 361, 362, 411, 412, 437, 463,
467, 468, 514, 539, 690, 711, 723.
נומן B. 50.
נוח B. 14.
נח T. I. 73, 74, 92 f., 104,
126, 237, 244, 331 f., 352, 371. —
II. 59 f., 67, 167. — P. I. 94, 136.
— B. 96.
נחש B. 17, 22.
ניבול פה B. 68.
ניהוש סימן P. II. 25, 304,
310. — III. 146, 195, 582, 587,
644, 709.
ניסן B. 50.
ניון קיפר T. II. 5.
נכסים P. II. 20, 21, 216, 307,
315, 375. — III. 104, 331.
נפיון B. 26.
נפיעה (רר) T. II. 17, 300. —
P. II. 41, 157, 179, 188, 311. —
III. 5, 67, 101, 751, 757. — B. 138.
נעמי B. 14.
נקטיון B. 41.
נשים T. I. 87, 104, 163, 165, 187,
188, 232, 290 f., 307, 359, 399,
410 f. — II. 16, 50, 67, 87, 112 f.,
122 f., 161 f., 165 f., 200, 202, 210,
350, 372, 386, 406, 427, 440, 448.
— P. I. 29, 55, 79, 115, 116, 135,
136, 141, 142, 143, 202, 231, 232,
233, 360, 361, 436, 437, 562. —
II. 22, 48, 56, 60, 68, 70, 71, 99,
107, 125, 140, 223, 238, 242, 248,
255, 283, 306, 309, 310, 402, 444,
483. — III. 40, 61, 94, 124, 126,
148, 183, 204, 236, 252, 288, 293,

353, 355, 392, 408, 414, 424, 434,
553, 578, 608, 626, 630, 703, 708,
712, 713, 720. — B. 27, 82.
נשיקה P. III. 484.
נשמה T. II. 64, 168, 300, 458,
459. — P. I. 234, 329, 403, 412,
547. — II. 232, 260, 306, 311, 368,
390, 427, 457, 473. — III. 154, 247,
283, 307, 413, 508, 629, 630, 685,
686, 748.
סדים B. 111.
סדר הדורות T. I. 157, 192, 338, 365
f., 367, 440. — II. 119, 175 f.,
190, 215, 237, 263, 272, 303, 419,
444. — P. I. 24, 41, 259, 269, 272,
311, 322, 459, 546. — II. 142, 186,
188, 189, 240, 444, 489, 493. —
III. 121, 177, 229, 252, 287, 374,
441, 456, 462, 472, 475, 543, 556,
570, 586, 632, 661.
סדר העשרה P. III. 11, 20, 56,
102, 109, 165, 200, 212, 235, 239,
345, 386, 469, 484, 534, 567, 581,
599, 604, 627, 628, 671.
סדר תפלה P. II. 70, 151, 157, 168,
178, 183, 184, 209, 238, 259, 269,
288, 318, 320, 321, 443, 449, 452,
496, 525. — III. 22, 33, 102, 115,
121, 127, 276, 347, 410, 448, 452,
471, 529, 531, 560, 567, 580, 713,
727, 734.
סורא B. 46.
סורית P. III. 593.
סטריליא B. 13.
סימנים P. II. 26, 27, 140, 155,
179, 216, 220. — III. 93, 443, 452.
סמבטיון T. I. 297. — II. 563. —
P. I. 521.
סמיה T. II. 2, 3, 102, 144, 145,
149, 336, 495. — III. 17, 18, 19,
31, 331, 551, 558, 577, 600, 709.
סנהדרין B. 15.
סנהריב B. 40, 59.
סעודה מצוה P. II. 100.
ספיה P. III. 589, 757. — B. 13.
ספי יצירה B. 131.
ספי אהרן P. II. 181, 297. —
III. 502, 609. — B. 2.
ספרי תורה T. I. 13, 43 f., 60, 74,
75, 126, 178, 184, 269, 339 ff.,
400, 411, 424, 425 f., 436. — II.
65, 79, 197, 199, 221, 282, 314,
390, 480. — P. I. 105, 120, 214,
423, 452. — II. 6, 31, 139, 169,

209, 510, 531. — III. 165, 218, 290, 302, 313, 356, 536, 551. — B. 130, 139.
עבורה T. I. 82, 112, 117, 120, 159 f., 264 f., 293 f., 301, 302, 310, 357, 367, 379, 383, 408. — II. 30 f., 32, 79, 82, 86, 103, 110, 124, 125 f., 143, 164 f., 165, 202 f., 207, 212, 274, 280, 320, 328, 360, 362, 372, 381, 392, 396, 398, 430, 436, 447, 449, 481, 499, 529, 541. — P. I. 5, 17, 27, 33, 41, 56, 71, 95, 106, 193, 199, 202, 251, 252, 254, 255, 256, 269, 273, 294, 305, 323, 348, 380, 430, 436, 456, 495, 499, 518, 535, 539. — II. 34, 56, 68, 72, 98, 106, 113, 114, 123, 128, 147, 150, 156, 165, 169, 170, 187, 197, 228, 237, 286, 289, 291, 293, 316, 324, 329, 330, 340, 355, 365, 366, 370, 395, 411, 415, 421, 248, 469, 472, 499, 509, 512, 529. — III. 30, 42, 44, 58, 67, 72, 77, 90, 106, 122, 141, 192, 212, 267, 281, 320, 330, 365, 388, 416, 421, 422, 430, 442, 457, 468, 524, 556, 586, 612, 686, 694, 733. — B. 15, 16, 22, 43, 82, 96.
עבורת האדמה T. I. 48, 101, 233, 380, 427. — II. 21, 234, 264, 279, 289, 320, 340, 341, 389, 438. — III. 59, 104, 429, 557, 573.
עבור (שנים) P. III. 235, 275, 345, 376, 390, 406, 431, 636, 657. — B. 37.
עבר וזהו P. III. 25, 451, 599, 655, 703.
עברית P. II. 445. — III. 593. — B. 32, 50, 147.
ענל B. 67, 95.
ענלה (אשת דוד) B. 14.
ענלי רגל P. III. 519, 623.
עולם (סדר בראשית) P. III. 28, 72, 130, 135, 147, 160, 205, 214, 219, 259, 261, 291, 330, 357, 389, 391, 431, 546, 588, 614, 665, 746. — B. 71.
עולם הבא T. I. 18, 52, 53, 97, 100, 102, 108, 139—144, 167, 198, 221, 245, 318, 323, 336, 337, 343, 352, 375, 398, 402 f., 432. — II. 15, 21, 24, 52, 66 f., 74, 75, 82, 101, 102, 133, 146, 188, 217, 222, 223, 249, 263, 395, 398, 411, 427, 432, 443, 453, 461, 482 f., 493, 502, 515, 528, 536. — P. I. 11, 15, 33, 34, 39, 61, 69, 86, 87, 106, 132,

144, 167, 170, 187, 189, 196, 198, 225., 229, 231, 241, 250, 258, 290, 292, 293, 294, 303, 315, 336, 337, 338, 399, 403, 416, 417, 423, 548, 549, 550. — II. 2, 7, 15, 67, 68, 74, 87, 102, 105, 107, 118, 141, 162, 166, 173, 188, 203, 223, 227, 247, 267, 283, 295, 298, 314, 331, 400, 405, 432, 442, 491, 497, 500, 507, 512, 517, 525. — III. 24, 31, 32, 62, 65, 69, 106, 114, 137, 147, 168, 175, 182, 230, 244, 247, 284, 290, 307, 315, 321, 335, 411, 419, 442, 478, 525, 553, 575, 586, 587, 606, 625, 629, 630, 640, 642, 654, 661, 669, 680, 681, 684, 696, 698, 735, 736, 740, 742, 752, 759, 767, 770. — B. 24, 25, 75, 136, 139.
עולם הזה B. 24, 41, 73, 75.
עיר (מיסרי עיר) P. III. 260. — B. 27.
ענן B. 38, 60.
עם ומהניני P. I. 96, 135, 165, 174, 179, 230, 231, 357, 495, 533. — II. 7, 59, 69, 78, 152, 215, 228, 231, 259, 282, 326, 385, 387, 527. — III. 28, 86, 135, 382, 440, 544, 581, 595, 637, 714, 769.
עם הארץ T. I. 307, 384, 419. — II. 16, 23 f., 196, 203, 361, 409, 430, 469, 498, 551. — P. I. 38, 64, 337, 367, 371. — II. 30, 182, 298.
עמון ומואב B. 96.
עמלק (רומי) T. I. 185 ff. — II. 365, 413. — P. I. 152. — B. 53.
ענה T. I. 8, 305 f., 351, 375, 388 f., 415, 422, 430, 445. — II. 11, 20, 81, 119, 120, 157, 179, 278, 283, 300, 323, 410, 424, 460, 497, 553. — P. I. 2, 12, 67, 80, 133, 174, 190, 191, 199, 235, 450, 463, 571. — II. 9, 18, 73, 79, 84, 99, 103, 104, 156, 267. — III. 18, 81, 100, 130, 136, 288, 446, 490, 526, 528, 542, 545, 555, 590, 633, 649, 718, 755. — B. 84.
עניות T. I. 289. — II. 195, 331, 361, 442, 508. — P. I. 43, 214, 231, 236, 277. — II. 2, 9, 107, 175, 202, 211, 237, 308, 373, 518. — III. 105, 120, 315, 551, 555, 622, 741. — B. 43, 68.
עקרב B. 21, 41.
עריבים, ערבים P. II. 284, 393, 304, 342, 344, 365, 486. — III. 109, 573, 582. — B. 89.

עשי (רומי) B. 87.

עשירות T. I. 187, 220, 290, 352, 429. — II. 14, 85, 265, 361, 409, 442. — P. I. 136, 157, 231, 233, 303, 342, 402, 472. — II. 66, 176, 217, 273, 333, 351, 389, 492. — III. 51, 334, 422, 474, 612, 625, 741, 764. — B. 36, 42, 60, 68.
עשית הרבית T. I. 179, 208, 259, 286, 392, 423, 439. — II. 110, 119, 169, 170, 254, 384, 545. — P. I. 56, 160, 499. — II. 66, 132, 180, 183, 318, 349, 364, 369, 385, 389. — III. 155, 319, 356, 486, 557, 621, 705, 709. — B. 17, 84, 88.
עשרת השבטים T. I. 143, 292. — II. 145, 472. — P. I. 293, 321, 429. — II. 354.
פוטריה B. 46.
פילו P. I. 107.
פלוני אלמני B. 14.
פסיקתא דרב כהנא B. 146.
פרישות T. I. 164, 264. — II. 74, 330, 508. — P. III. 21, 406. — B. 26, 43, 58.
פיט B. 26.
פיטנה B. 48, 72.
פיטנים T. I. 99, 183, 281, 401. — II. 144, 149, 386, 442, 472. — P. I. 213, 253, 349, 565. — B. 23, 32, 67, 87, 88.
פתנים ומשלי עם P. II. 40, 126, 187, 222, 226, 234, 235, 237, 242, 246, 247, 250, 251, 253, 258, 269, 278, 279, 320, 335, 350, 354, 360, 362, 363, 365, 368, 369, 370, 371, 372, 379, 387, 389, 424, 431, 435, 458, 473, 492. — III. 6, 27, 43, 47, 49, 61, 70, 84, 98, 133, 143, 195, 197, 209, 236, 244, 250, 255, 266, 300, 318, 366, 376, 381, 386, 428, 451, 460, 464, 479, 491, 535, 545, 565, 605, 609, 657, 673, 691, 702, 740. — B. 124, 141, 142.
צדוק הדן T. II. 60, 213, 516, 554. — P. I. 98, 280, 537.
צדיקים P. III. 113, 182, 253, 572. — B. 40, 57, 58, 75, 93, 110, 130.
צדיקים נולדים P. I. 74, 290.
צדקה T. I. 124, 156, 192, 196, 228 f., 295, 307, 349, 351 f., 355, 400, 416, 442. — II. 22, 25, 36, 159, 218, 219, 311, 387, 409, 414, 416, 417, 463. — P. I. 10, 38, 136, 180, 181, 225, 311, 358. — II. 10, 13, 15, 16, 17, 104, 105, 111, 132,

166, 176, 177, 186, 214, 278, 303, 377, 387, 441, 480, 484. — III. 85, 142, 226, 243, 280, 346, 353, 408, 468, 520, 637, 673, 734, 749, 750. — B. 96.
צור B. III. 273, 520, 670, 710.
ציבור ומשיות P. II. 7, 8, 18, 90, 93, 106, 150, 154, 175, 177, 215. — III. 11, 28, 101, 235, 243, 255, 280, 298, 639, 670, 694.
ציפורי P. II. 56, 313, 405, 446, 448, 449, 567, 630, 644, 652, 674, 751.
צלמתי B. 14.
צער בעלי חיים T. II. 465. — B. 22.
צפרדע B. 42.
ציעה B. 21.
קבלה P. I. 11, 121, 213, 219, 220. — III. 2, 9, 12, 16, 23, 24, 34, 36, 108, 110, 162, 164, 223, 240, 242, 275, 313, 314, 402, 407, 445, 467, 522, 561, 564, 644.
קברים P. I. 50, 244, 475. — II. 3, 4, 49, 51, 159, 176, 367, 449. — III. 566. — B. 138.
קדוש השם T. I. 265, 287. — II. 85, 402, 561. — P. I. 18, 63, 95, 121, 263, 279. — II. 34, 158, 187, 283. — III. 123, 388.
קדושה T. II. 460, 496, 497. — P. I. 173. — II. 17, 292. — III. 71, 158, 166, 327, 416, 424, 425, 536, 616.
קלה (ספר) T. I. 21. — II. 493, 527. — P. I. 83. — III. 50, 103, 179, 230, 244, 292, 336, 493, 574, 662. — B. 118.
קול B. 41.
קטני אמנה P. II. 74.
קללה P. II. 133, 216, 451, 491. — III. 73, 416, 586, 716, 719. — B. 41.
קלרד B. 13.
קלפטר T. I. 265. — II. 68.
קסין P. III. 10, 11, 445, 446, 520, 565, 677, 690, 703, 709, 711, 717, 734.
קרבנות T. I. 19 f., 39, 48, 164, 264, 315, 422. — II. 81, 104, 120, 127, 165, 200, 256, 286, 405, 417, 560. — P. I. 27, 42, 63, 74, 75, 96, 114, 116, 133, 171, 204, 225, 242, 245, 299, 315, 324, 355, 362, 373, 409, 430, 442, 458, 519, 561, 562.

— II. 13, 24, 35, 47, 51, 76, 134, 168, 169, 185, 217, 222, 285, 287, 315, 316, 332, 336, 367, 377, 390, 457, 519. — III. 29, 184, 189, 198, 209, 211, 265, 271, 323, 324, 337, 374, 425, 471, 615, 649, 706. — B. 24, 54, 108.

קרה B. 12, 90.
ראשי אותיות ראשי תיבות P. II. 337.

רב ותלמיד B. 24, 61, 74, 106.
רבות T. I. 286. — II. 25 f., 84, 184, 428. — P. II. 269, 278. — III. 430.

רנע B. 41.
רוח הקדש P. II. 78, 256, 258, 359, 374, 380, 397, 452, 468, 488. — III. 45, 46, 112, 116, 117, 118, 119, 179, 185, 199, 201, 229, 244, 286, 287, 294, 329, 336, 492, 493, 587, 750.

רוחות B. 22, 70.

רומי רומים T. I. 56, 82, 84, 92, 96, 113, 125, 127, 137, 138, 171, 181, 182, 185, 189, 265, 273, 290, 292, 380, 385, 398, 401, 402, 406, 407, 451. — II. 2, 10, 28, 29, 35 f., 39, 73, 76, 82, 136, 154, 164, 187, 193, 216, 236, 261, 277, 278, 290, 309, 326, 383, 400, 407, 412, 413, 442, 458, 471, 472, 505, 528, 554. — P. I. 5, 15, 26, 27, 35, 44, 63, 95, 96, 102, 127, 145, 146, 179, 185, 190, 201, 220, 248, 252, 253, 281, 298, 334, 372, 390, 391, 392, 396, 415, 429, 430, 455, 456, 463, 466, 471, 485, 498, 499, 526, 543, 563, 564. — II. 9, 10, 45, 70, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 118, 125, 136, 141, 143, 149, 150, 176, 187, 194, 226, 228, 229, 230, 236, 256, 260, 261, 269, 282, 287, 288, 293, 298, 325, 326, 330, 345, 364, 378, 404, 415, 426, 445, 460, 463, 481, 494, 502, 505, 511, 512, 520, 522, 526.

— III. 19, 44, 58, 78, 101, 112, 113, 123, 132, 172, 179, 195, 202, 221, 245, 246, 264, 276, 281, 282, 286, 295, 319, 337, 339, 344, 361, 362, 363, 370, 384, 406, 436, 448, 449, 463, 468, 476, 481, 525, 562, 563, 593, 625, 627, 635, 652, 673, 684, 693, 701, 717, 719, 740, 745, 752, 762, 766. — B. 16, 23, 36, 37, 42.
רופא P. III. 101, 210, 216, 313, 608, 630. — B. 27.
רובעם B. 11.

רמאות P. II. 106, 309, 372, 455. — B. 53.

רמז מצות P. II. 135, 193, 239, 258, 260, 285, 319, 368, 414, 467, 469. — III. 65, 91, 102, 135, 137, 145, 181, 183, 184, 186, 203, 216, 231, 429, 431, 456, 524, 532, 574, 592, 603, 635, 682, 691, 698, 705, 723.

רפואה P. I. 3, 39, 111, 137, 221, 222, 458. — II. 9, 24, 25, 140, 202, 284, 298. — III. 115, 228, 277, 409, 429, 520, 537, 621, 728, 734, 759, 768.

רשעים B. 58, 75, 110.
רשאל B. 59.
שאלת שלום B. 28.
שבועה P. II. 442, 479. — III. 65, 292, 370, 453, 476, 564, 671, 705.

שבור מלכא B. 23.
שבטים P. III. 60, 93, 120, 271, 285, 306, 322, 373, 472, 495, 570, 737.

שבת T. I. 9 f., 72, 84, 117, 148, 151, 183, 191, 197, 234, 238, 252, 260, 264, 278, 296 f., 336, 363, 404, 447. — II. 7, 94 f., 159, 195, 200, 362, 387, 393, 398, 402, 409, 418 f., 426, 443, 446, 459, 470, 493, 510. — P. I. 4, 13, 30, 78, 94, 111, 139, 180, 210, 231, 246, 248, 299, 333, 368, 406, 427, 468, 482, 560. — II. 16, 45, 48, 89, 97, 110, 114, 115, 122, 144, 150, 170, 176, 183, 184, 220, 314, 315. — III. 21, 22, 26, 60, 77, 214, 227, 245, 246, 250, 271, 309, 508, 520, 538, 541, 551, 615, 681, 695, 696, 702, 736. — B. 37, 73.

שרים T. I. 365. — II. 53, 76, 144, 165, 339, 475, 547. — P. I. 32, 102, 130, 145, 191, 302. — II. 86, 104, 136, 218, 293, 316, 428, 429, 449, 450, 488, 516. — III. 296, 299, 302, 343, 381, 413, 569, 582, 585, 586, 656, 677. — B. 139.

שובי בן נחש B. 14.
שוקים B. 49.

שקט T. I. 284, 389. — II. 82. — P. I. 114, 161, 354, 360, 425, 489. — II. 195, 237, 242, 254, 293, 311, 400. — III. 57, 114, 189, 237, 422, 527, 553, 702, 727. — B. 138.
שיחת הולין של תיה B. 24.

שילה B. 110.
שיר השירים T. I. 99, 139, 238, 318 f., 345. — II. 47 f., 211, 449, 493, 527. — P. I. 52, 81, 203, 263, 313. — II. 526. — III. 74, 149, 179, 196, 244, 336, 493, 545. — B. 117.
שכנה P. III. 70, 85, 120, 122, 153, 168, 192, 197, 315, 320, 333, 366, 410, 440, 460, 472, 578, 614, 691, 719, 735, 751. — B. 25, 26, 136.

שכנים B. 46.
שכר ועושה T. I. 18, 51, 54, 59, 77, 85, 127, 267, 298, 333, 343 f., 355, 378, 405, 412, 440, 443 f. — II. 54, 55, 61 f., 66 f., 96, 121, 127 f., 159, 180, 183, 188, 242, 290, 301, 332 f., 340, 361, 396, 434, 443, 460, 462, 536, 545, 554. — P. I. 11, 22, 23, 69, 81, 102, 104, 108, 143, 170, 180, 202, 229, 233, 239, 246, 269, 301, 302, 304, 317, 355, 393, 394, 405, 415, 416, 437, 443, 496, 562. — II. 75, 80, 83, 102, 129, 132, 134, 215, 264, 272, 273, 277, 307, 319, 361, 370, 387, 395, 400, 402, 410, 421, 456, 478, 479, 502, 524, 532. — III. 28, 31, 76, 89, 146, 173, 175, 185, 243, 256, 266, 300, 321, 330, 375, 421, 441, 460, 576, 619, 631, 632, 651, 672, 701, 715, 738, 776.

של ציון B. 15.
שלוש T. I. 31, 56, 192, 369. — II. 8, 51, 66, 84, 94, 200, 279, 305, 328, 338, 403, 427, 439, 502, 507, 536. — P. I. 11, 38, 53, 62, 133, 136, 153, 158, 197, 200, 209, 244, 330, 331, 357, 536. — II. 136, 215, 323, 404, 443, 468. — III. 60, 105, 144, 154, 197, 227, 750, 752, 769, 770.

שלום בית B. 48.
שלוהים P. III. 304, 383.
שלמה B. 11, 40, 42.
שלמון B. 14.
שלוש שלשה P. III. 304. — B. 31.
שם טוב T. II. 13, 80.

שמות P. I. 424, 489. — II. 214, 244, 255, 283. — III. 301, 332.
שמות ה' T. I. 13, 157, 207, 270, 400, 422. — II. 60, 110, 113, 118, 127, 165, 173, 207, 252, 273, 358, 498. — P. I. 45, 64, 65, 77, 97, 155, 169, 327, 336, 398, 433, 488, 502. — II. 56, 70, 75, 160, 235, 292, 362, 399, 524. — III. 34, 124, 139,

256, 292, 313, 323, 376, 381, 457, 463, 531, 561, 565, 584, 658, 674, 706, 720, 752, 753. — B. 17—20, 130.

שמיה P. II. 393, 427.
שמים B. 30, 70, 91.
שמש B. 130.
שמשון B. 14.
שנאת ישראל P. III. 338, 359, 703.
שערי בינה B. 12, 21.

שער P. I. 485. — II. 18, 19, 52, 59, 162, 247, 308, 441, 442, 467, 503. — III. 22, 260, 330, 538, 662, 668, 691, 761.

שיד העולם P. II. 427, 525.
שתיקה T. I. 276, 416. — II. 403, 462. — P. I. 78, 134, 199, 309, 516.
תבואה B. 48.

תהלה P. III. 585.
תהלים T. I. 155, 201, 240. — II. 49, 318, 408, 481, 482. — P. I. 72, 73, 100, 129, 131, 151, 158, 164, 260, 374, 458, 464, 510, 511, 524. — II. 166, 203, 251, 337, 461, 497. — III. 117, 178, 179, 196, 259, 262, 270, 380, 419, 454, 494. — B. 117.

תו B. 38.
תוכחה P. II. 19. — III. 136, 543, 549, 658.

תורה T. I. 302, 310, 347, 398. — II. 10, 48 f., 107, 117, 123, 132, 135, 146, 156, 163, 203, 212, 256, 259, 297, 376, 402, 416, 474, 509, 540, 541. — P. I. 12, 14, 16, 18, 40, 50, 53, 54, 74, 95, 101, 107, 137, 153, 159, 160, 161, 171, 172, 200, 229, 234, 235, 251, 258, 284, 291, 293, 316, 324, 326, 362, 374, 386, 428, 452, 484, 490, 493, 559. — II. 20, 31, 77, 111, 181, 182, 184, 200, 224, 233, 252, 258, 265, 324, 332, 379, 425, 453, 470, 498, 510. — III. 31, 38, 40, 89, 103, 116, 133, 134, 144, 148, 168, 192, 216, 244, 258, 271, 304, 354, 384, 409, 412, 430, 431, 436, 455, 464, 530, 555, 558, 629, 634, 653, 663, 667, 669, 677, 680, 712, 717, 758. — B. 13, 23, 24, 49, 94, 145.

תורה שבעל פה T. I. 12, 81. — II. 263, 350, 479. — P. I. 138, 240, 261, 398, 490. — II. 29, 32, 42, 108, 221, 222, 264. — III. 27, 62, 118, 169, 245, 304, 354, 355, 412, 436, 577, 638, 757.

התורה T. I. 18, 87, 141 f., 172, 178 f., 186. — II. 35, 66, 67 f., 343 f., 396, 423, 459, 497, 544. — P. I. 33, 88, 122, 187, 202, 280, 292, 324, 337, 372, 417, 459. — II. 4, 18, 30, 31, 114, 141, 151, 164, 183, 364, 420, 474. — III. 63, 130, 150, 159, 199, 210, 214, 329, 334, 385, 422, 532, 560, 576, 594, 689, 697, 751. — B. 35.

התנאים T. I. 10, 59, 451. — II. 30, 139, 381. — P. I. 67, 342, 343, 432, 499. — II. 48, 114, 115, 305, 459, 481, 505. — III. 294.

התנאים (ביצור) T. II. 65, 265, 381. — P. I. 184, 319, 414, 515. — B. 21.

התנאים P. III. 223, 224, 398, 502, 724.

התורה T. I. 29, 45, 49, 56, 72, 77, 105—108, 126, 130, 168—170, 193, 214, 217, 230 f., 232 f., 262 f., 288 f., 303—308, 351, 355, 365 f., 383 f., 397 f., 410 f., 416, 417, 434, 437. — II. 11 f., 19—22, 31, 74, 87—93, 102, 160, 196, 198 f., 257, 265, 277, 299, 312, 330, 337, 370, 374, 378, 390 f., 409, 429 f., 432, 442, 468 f., 489, 491, 521, 540, 552, 554. — P. I. 3, 4, 12, 37, 46, 52, 63, 90, 137, 138, 165, 169, 178, 192, 197, 209, 221, 234, 235, 236, 237, 241, 270, 303, 306, 337, 345, 346, 354, 362, 363, 365, 366, 371, 387, 399, 425, 447, 450, 492. — II. 9, 24, 28, 78, 107, 108, 127, 155, 157, 158, 162, 169, 181, 197, 221, 222, 223, 247, 263, 267, 305, 312, 313, 314, 324, 376, 443, 444, 459, 488, 503, 504, 517, 518. — III. 13, 15, 24, 30, 50, 89, 106, 116, 117, 152, 156, 230, 244, 257, 263, 279, 280, 299, 316, 335, 354, 355, 382, 392, 405, 409, 434, 452, 463, 471, 489, 525, 531, 542, 545, 550, 572, 585, 591, 602, 604, 625, 629, 654, 662, 664, 667, 675, 685, 686, 726, 742, 743, 747, 764, 765, 768, 769. — B. 15, 26, 56, 57, 72, 73, 74, 79, 85, 105, 127, 128, 136, 139.

התנאים B. 24, 72, 75, 95.

התנאים B. 95.

התנאים B. 94.

התנאים T. I. 330, 376, 405 f. — II. 199. — P. I. 48, 126, 409, 479,

Budapest.

492. — II. 16, 27, 43, 143, 148, 151, 155, 163, 184, 321. — III. 6, 7, 11, 19, 20, 34, 229, 328, 373, 406, 422, 454, 559, 713, 751. — B. 43, 49, 62.

התנאים T. I. 59, 61, 88 f., 98, 102, 104, 108, 110, 120, 170, 171, 211, 213, 214, 283, 360 f., 376, 418. — II. 22, 97, 102, 132, 146, 159, 161, 162, 199, 202, 231, 278, 285, 315, 368, 397, 399, 411, 415, 420, 443, 463 f., 490, 498, 527, 539, 547, 560. — P. I. 12, 13, 28, 47, 50, 52, 53, 64, 96, 101, 139, 140, 141, 154, 174, 176, 184, 196, 198, 203, 209, 225, 228, 232, 233, 235, 242—245, 303, 315, 326, 360, 367, 381, 385, 387, 390, 391, 423, 426, 453, 470, 480, 491, 492, 524, 547, 560. — II. 12, 13, 14, 15, 17, 58, 73, 84, 110, 111, 157, 163, 165, 168, 177, 179, 182, 184, 185, 203, 214, 217, 218, 265, 275, 280, 283, 318, 349, 366, 384, 411, 443, 518, 523. — III. 14, 21, 22, 32, 56, 65, 69, 70, 73, 102, 115, 125, 153, 213, 220, 226, 228, 269, 284, 286, 304, 316, 322, 328, 329, 373, 410, 451, 454, 460, 525, 526, 534, 537, 542, 567, 603, 639, 651, 696, 727, 732, 760. — B. 23, 28, 49, 50, 58, 68, 73, 84, 88, 109, 127.

התנאים P. III. 531.

התנאים T. I. 23 f., 27, 332, 333. — II. 182, 204. — P. I. 41, 503. — II. 134, 158, 314. — III. 38, 169, 217, 385, 437, 532, 728. — B. 6, 103.

התנאים B. 22.

התנאים T. I. 101, 124, 128, 144, 148, 193, 227, 287, 369, 396, 407 f., 432. — II. 35, 63, 64, 83, 124, 139, 143, 246, 284, 285, 301, 336, 395, 406, 411, 415, 418, 474, 495, 535, 536. — P. I. 50, 62, 71, 87, 99, 132, 164, 176, 199, 228, 257, 280, 292, 293, 299, 303, 331, 333, 336, 355, 373, 389, 390, 438, 450, 531, 534. — II. 13, 17, 55, 104, 155, 166, 184, 261, 265, 289, 312, 360, 429, 478, 490, 491, 500, 509, 517. — III. 21, 25, 42, 92, 120, 122, 133, 137, 166, 328, 330, 331, 347, 373, 376, 382, 535, 601, 638, 641, 651, 656, 695, 737, 766. — B. 23, 56, 127.

DR. GUTTMANN MIHÁLY.

BACHER VILMOS MINT VALLÁSBÖLCÉSÉSZ.

Ünnepelt mesterünk a zsidó vallásbölcészlet irodalmának terén kifejtett munkásságával is örök időkre beírta nevét tudományunk történetébe azzal, hogy kutatásaival megbízható szilárd alapot nyújtott további vizsgálódásra s hogy a bölcészeti irodalom épületének nagyon számos pontján gyűjtött világot a tiszta megismerés elősegítésére.

A mult század második felének zsidó irodalma bőven foglalt magában kiváló alkotásokat egyes vallásbölcészek rendszeréről s viszonyáról a görög, arab és keresztény filozófiához, valamint a bölcészeti művek kiadásában, fordításában és forrásaik kimutatásában is nagy eredményeket képes felmutatni, de vallásbölcészeteink teljes megértésére Bacher végezte a megingathatatlan alapozó munkát.

Bacher, az exegeta. Mert a zsidó vallásbölcészlet megértéséhez nem elég a filozófiai rendszerek megismerése, sem a történeti kapcsolatok és hatások látása, sem pedig a filológiai bonczolgatás éleselméjűsége; mind e három tényező csak elengedhetetlen segédeszközei, szükségszerű támogatói az exegezisnek, mely egyedül képes kifejteni vallásbölcészeteink gondolatvilágának mély tárnáiból a becses eszmekincseket. Filozófiai rendszer, történeti kapcsolat és filológiai tudás a zsidó vallásbölcészlet eszméit kutató bányász számára megjelöli a tárnákat s megvilágítja a sötét utakat, de az exegezis csakánny a kutató kezében, amelylyel kifejtheti az idegen anyag köréből az óhajtott kincseket.

Hiszen a speciális zsidó vallásbölcészlet szentírásmagyarázat s ami a zsidó vallásbölcészletben nem szentírásmagyarázat, az nem is speciálisan zsidó. Az egyes korok uralkodó bölcseletét filozófusaink a Szentírásból olvasták ki, nem hogy belemagyarázták volna tudatosan a benne nem rejlő eszméket, hanem valósággal látták általa kifejezésre juttatva a koráramlatban megtermékenyült gondolatvilágukat. A zsidó vallásbölcészek nem összhangot akartak létesíteni bölcselet és Szentírás, tudás és hit közt: az összhangosítás sok tekintetben, leglényegesebb kérdésekben is, csak megalkuvás útján jöhet létre. Bölcészeteink pedig elsősorban hittek; hittek ren-

dületlenül a Szentírás kinyilatkoztatott voltában, ami mellett azonban lehetetlenségnek tartották azt, hogy a Szentírás olyasmint állítson, amit a józan értelem s a tiszta észbeli bizonyíték ne hagyhatna jóvá. A kor tudományának magaslatán állva bölcseiseink a Szentírás gondolatvilágában meglátták mindazt, amit értelemmel felfogtak, józan észszel tudtak.

De ha az ember különböző színű szemüvegen át különböző színben látja is az egyazon festékkel nyomott betűt, miként volt lehetséges, hogy a Szentírás változatlanul egyazon szövegében mégis feltalálták különböző korok a tudás változatos fokain álló rendszerek eszméit és bizonyítékait?

Erre a főfontosságú kérdésre csak az exegézis története adhatja meg a kielégítő választ, s ezen történet felderítése céljából foglalkozott Bacher a középkori zsidó vallásbölcsesek szentírásmagyarázatával. Sorra kerülnek nála Saadja és Ibn Gabirol, Bachja ibn Pakuda és Ábrahám bár Chijja, Mózes ibn Ezra és József ibn Zadik, Jehuda Hallévi és Ábrahám ibn Daud, valamint külön kötetben Majmuni írásmagyarázatai, melyeknél nyomon követhetjük a mindfelettebb nyelvtudomány hatását, mely a változó értelmezésben jut kifejezésre és megbizonyosodunk afelől, hogyha Majmuninál érte el a középkorban a zsidó vallásbölcselet a tetőpontját, úgy ez csak azáltal vált lehetővé, mert Majmuni írásmagyarázata a héber nyelvtan és a héber szókincs biztos tudásán alapult. Nem a filozófus helyezte Majmunit arra a magaslatra, melyen a zsidó vallásbölcselet történetében helyet foglal, hanem a héber nyelv, a héber szókincs és a bibliai írásmód olyan ismerete, melyet filozófus elődei még nem tudhattak. Bármily mélyen hatolt is be Aristoteles rendszerébe, bármennyire világos is volt előtte kora bölceletének minden árnyalata, számára Hajjug és Abulvalid, Ibn Gikatilla és Ibn Balaám készítette elő azt a talajt, amelyen Majmuni gyökeret verhetett s a zsidó vallásbölcselet történetének legnagyobb alakjává válhatott. A Móreh első részének szókincsmagyarázata, mely kiindulópontját s alapját képezi egész rendszerének, Abulvalidból való, a bibliai írásmód megismerését pedig Mózes ibn Ezra tárta fel számára, s e kettő nélkül Majmuni sem olvashatta volna ki a Szentírásból azokat a gondolatokat, melyek bölceleti rendszerének építőköveit alkotják.

Alapvető munkát végzett tehát Bacher, midőn feltárta a középkori vallásbölcsesek exegézisét, mely munkája irányt szab a jövő kutatásra s a helyes megértés előmozdítására.

Ezen alapozó munka rendkívüli becse azonban nemcsak az új nézőpont kitűzésében s a rengeteg anyag összehordásában rejlik, hanem abban a szilárdságban és minden kételet kizáró biztosságban is, amelylyel mesterünk az anyagot rendelkezésünkre bocsátja. Mert, mint Bacher minden munkájában, úgy a vallásbölcselet körébe vágó kutatásaiban is, hiába keresünk hypothesiseket, mindenütt csak tényeket, kétséget nem tűrő adatokat találunk. Ezen fegyelmezetttség a gondolkodásban s a mindennemű szellemeskedéstől való irtózás a következtetésben különösen a filozófiában értékelendő, ahol legkönnyebben csaponghat az elvont gondolkodás a képzelet szárnyain. Bacher csak kézzelfogható adatokkal épít, s az ő összes munkáiban alig akadhatnánk egyéniségét s módszerét jobban jellemző tényre, mint teljes tartózkodása a Máaszé Berésith és a Máaszé Merkabah megmagyarázásától. Szinte végtelen sora létezik a magyarázatoknak, melyek valamennyije a bizonyosság igényével akarja a talmud e két kitételének tartalmát feltárni és egy Bacher ne alkotott volna magának önálló nézetet arról, hogy mit kelljen alattok értenünk? Bacher csak annyit mond: »Die kosmogonische und theosophische Geheimlehre... bildet einen Theil der agadischen Schrifterklärung, insofern ihr die ersten Capitel der Genesis und des Buches Jecheskel zu Grunde lagen. Wir haben über den Inhalt derselben überhaupt so geringe Andeutungen überkommen, dass es unmöglich ist, das eigentliche Wesen dieser Disziplin zu verstehen und dem Inhalte dessen, was in ihr gelehrt wurde, irgendwie nahe zu kommen.« (Ag. Tan. I. p. 43.) Íme, ez Bacher, aki adatok súlyával dolgozik, s csak világos tények meggyőző erejével akar célt érni.

Ilyen módszerrel tárgyalja Bacher a középkori vallásbölcsesek exegézisét, melyet különböző gondolatkörökben csoportosítva úgy tár elénk, hogy tisztán látjuk minden egyes filozófus lelkivilágát s bölceleti rendszerét, anélkül hogy csak parányi kételet támadhatna is bennünk, hogy nem egészen magának a filozófusnak lelke nyilatkozik meg előttünk.

De Bachernek a középkori vallásbölcsesek szellemének hamisítatlan feltárásán kívül még más nagy érdeme is van, ami által ez irányú munkái nélkülözhetetlenek a vallásbölcseleti művek tanulmányozásánál.

Különösen Saadjánál, kivel Bacher a bölcsesek exegézisében szánt fejezetén kívül még két helyen foglalkozik. Az egyik a Steinschneider tiszteletére kiadott Festschriftben közölt Die zweite Version von Saadja's Abschnitt über die Wiederbelebung der Todten című dolgozata, mely teljes világosságot derített arra a nagyfontosságú kérdésre, hogy az Emunóth hetedik fejezete, mely a halottak feltámadásáról szól, miért különbözik oly lényegesen Ibn Tibbon héber fordításában az arab eredetitől, melyet a Bodlejana-kézirat alapján Landauer kiadott? A héber fordítás különben egészen megfelel a Landauer által kiadott eredetinek, csak a hetedik fejezetben mutat nagy eltéréseket, melyek azonban egy a szentpétervári könyvtárban őrzött csonka arab Emunóth meglévő hetedik fejezetének felelnek meg teljesen. A lényeges eltéréseket már Landauer is megállapította, de azon nézetet vallotta, hogy a szentpétervári kézirat nem eredeti, hanem Saadja munkájának más által történt feldolgozása. Evvel szemben Bacher bebizonyítja, hogy a pétérvári kézirat is Saadja munkája, mely oly módon jött létre, hogy az Emunóth elkészülte után maga Saadja kiragadta a hetedik fejezetet, melyet külön iratnak dolgozott fel, hogy mint külön értekezés, könnyebben férközhessen az érdekelt körökhöz, polemikus célzattal felvilágosítást akarván nyújtani a karaiták ellenében, kik azt hirdették, hogy a messiási jóslatok és a feltámadási kitételek a Szentírásban a fogságból való visszatérésre, a nemzeti feltámadásra vonatkoznak. Saadja ezen külön értekezése kezében forgott s utóbb belekerült egyes Emunóth-kéziratok eredeti hetedik fejezetének helyébe és így kétféle Emunóth-kéziratok voltak forgalomban s Ibn Tibbon előtt olyan kézirat feküdt, melyben a hetedik fejezetet a feltámadásról szóló külön értekezés alkotta, Landauer pedig azt az eredeti kéziratot adta ki, melyben Saadja először fogalmazta meg nézeteit a feltámadásról. Bacher itt a pétérvári kézirat alapján ki is adja e fejezet eredeti arab szövegét, mely különben hiányos, elején s végén csonka is, s amely hiányokat oly módon töltötte

ki, hogy Ibn Tibbon héber fordítását mesterien visszafordította arabra.

A másik hely, hol Bacher behatóan foglalkozik Saadjával, a filozófussal, a bold. Kaufmann Dávid emlékére kiadott Gedenkbuch-ban közölt Jehuda ibn Tibbons Irrthümer in seiner Saadja-Übersetzung című dolgozata. Hiszen régóta érzett szükség az Emunóth új kiadása; a kiadások szinte hemzsgő értelmetlenségei nem mindig Ibn Tibbon helytelen fordítására vezetendők vissza, hanem nagyrészt az első rossz kiadásra, mely Konstantinápolyban 1562-ben jelent meg, melynek hibás kézirat volt az alapja. Bacher megállapítja, hogy bizony Ibn Tibbon is követett el sok hibát, még pedig azzal, hogy szolgai hűséggel ragaszkodott az előtte levő kézirathoz, melyet — a hűség kedvéért — hibáival együtt fordított le, s hogy igen gyakran esett olyan tévedésbe, minők az arab szöveg héber betűs átírása miatt keletkezhetnek. E helyütt Bacher az Emunóth-fordításnak csak azon hibáival foglalkozik, melyek abban gyökereztek, hogy Ibn Tibbon hibásan olvasta az eredetit, s nem kevesebb mint hetvenhét ily esetet sorol fel, ami által rendkívül becses anyagot szolgáltatott az Emunóth helyes megértéséhez. Bacher ezen dolgozatát nem fogja nélkülözhetni sem az, aki az Emunóth szövegének új kiadására vállalkoznék, sem az, aki az Emunóth-ot egyáltalán meg akarja érteni.

Bacher az Emunóth megértéséhez ezen feltárt hibákon kívül még a következő adalékokat nyújtotta Saadja bölcseleti exegézisééről írt fejezetének vonalalatti jegyzeteiben:

Saadja az Emunóth bevezetésében azt hangoztatja, hogy a vallás kérdései fölötti spekuláció nemcsak azért fontos, hogy a támadások ellen védekezhessünk, hanem azért is, hogy valójában megismerjük, értelemmel felfogjuk azt, amit a prófétákból vagy a hagyományból merítünk. Itt az arab szöveg alapján Bacher megállapítja, hogy Ibn Tibbon szövegében *אשר נאמר אל מה שהיה* szavak közül *אשר* után *היה* szó kiesett, s egyben kijavítja Fürst (Em. ve-Deoth fordításában p. 137.) és Kaufmann (Attributenlehre p. 15.) fel-fogását, kik Saadját úgy értelmezik, hogy szinte eleve elfogadandó az, amit az értelem igaznak tart; holott Saadja szerint előbb van az Írásba vetett hit s azután a spekulá-

czio. (Die Bibelexegese der jüd. Religionsphilosophen p. 5., jegyz. 3.)

Emunóth I. 3. következő helyében — Ibn Tibbon szövege szerint: — והדעת השני מי שאמר שבזר הדברים יש לו נשמים ורוחניים: Guttman (Religionsph. des Saadja p. 45.) geistige ewige Körperchen-t, Fürst (id. h. p. 69.) ewige feine Elementarsubstanzen-t és Schmiedel (Studien über jüd. Rlgphsph. p. 281.) unerschaffene Atome-t lát; Bacher egyrészt utalva arra, hogy geistige Körper-t a filozófiai irodalom nem ismer, kimutatja, hogy Ibn Tibbon helytelenül fordította a helyet, melynek így kell hangzania: והדעת השני מי שאמר שיש בזה נשמים ועמו דברים רוחניים קדמונים מהם s így »szellemi őselemek«-ről, ideákról szól Saadja. (U. o. p. 15. jegyz. 2.)

Emunóth II. 1. szerint a próféták Isten tulajdonságainak bizonyítására האותות והמופתים a jeleket és csodákat mívelték; Bacher itt rámutat Kaufmann, Fürst és Guttman tévedésére, kik az arab אלא ואלבראהיך kitételt *Schriftverse*-vel fordították. (U. o. p. 8., jegyz. 1.)

Emunóth II. 10. arról szólván, hogy a nyelvnek kifejezőbbnek kellene lennie, hogy a fogalomnak mindenkor teljesen megfeleljen a szó, amely esetben azonban nagyon kis körét lehetne kifejezni a gondolatoknak, holott az átvitt értelemben való alkalmazás kibővíti a nyelv használhatóságát, azt mondja Ibn Tibbon: על מלה אתה היה השמוש בלשון מתמעט ולא היה: אלו סמנה על מלה להגיד בה על קצת המכוונות Bacher itt kimutatja, hogy az arab szöveg szerint e helyen következni kellene: עד אך ההיבה [הלשין] וכן שהביאה כל מביקש ושענה על אשר בשכלים ובכתובים ובקבלה passzus Ibn Tibbonnál hiányzik. (U. o. p. 12., jegyz. 3.)

Emunóth III. 4. a prófétákról azt mondja, hogy Isten csak igazolásuk czéljából s időlegesen ruházta fel őket a természet-megváltoztató erővel, de nem adott nekik állandó hatalmat, melylyel *lényegében* tudnának valamit az ellenkezőjére átváltoztatni. Ibn Tibbon szövegét: או הפך עין כאשר Guttman és Fürst nem a dolgok lényegére értelmezik, hanem a dolgok külső megjelenésének átváltoztatására; Bacher rávilágít tévedésükre arra való utalással, hogy עין Ibn Tibbonnál az arab szónak megfelelően lényeget, substantiát jelent. (U. o. p. 7., jegyz. 4.)

Emunóth IV. 6. azon szentírási versekről szól, melyek kételyt támasztanak a szabad akarat tekintetében, minthogy a nyelv nem fűdi egészen a gondolatot; így vannak olyan szentírási versek (pl. Ezs. 6., 10.), hol világi javak élvezetének meggátlása vallási javak megvonásának van feltüntetve. Ibn Tibbon itt csak azt mondja: המניעה מהקנות העולם וטובותיה, de Bacher kimutatja, hogy az arab eredeti szerint még kellene: לענות נדמה לו כמניעה מהקנות התורה וטובותיה: Ibn Tibbonnál ez a passzus kiesett. U. o. p. 27., jegyz. 5.)

Emunóth V. 1. szól a túlvilági jutalom és büntetésről, mely összefüggésben Ibn Tibbon szövegében csak az áll, hogy holott Bacher kimutatja, hogy az arab eredeti alapján még kiegészítendő: במטמון נאמרו מה רב טובך אשר צפת ליראוך וכל החובות שמורות לרשעים Tibbonnál hiányzik. (U. o. p. 30., jegyz. 4.)

Emunóth V. 3. azt mondja, hogy Isten gyakran nem sujt le a gonoszokra, vagy azért, mert jámbor utódaik lesznek, vagy mert Isten eszközül akarja őket felhasználni más bűnösök büntetésére; Bacher szerint e két ok közt Ibn Tibbonnál kiesett egy mondat, mely az arabban megvan s annak alapján kiegészítendő: אשר עשה אותן לפני כאשר ביארנו יומם מי שמאריך לו כדו שישלם לו מעט מהטובות: (U. o. p. 31., jegyz. 2.)

Emunóth V. 8. szerint a fáradozásért, melylyel meg akarunk érteni egy szentírási verset, nem jár jutalom, de ha hiába fáradtunk, úgy ezért még nem jár büntetés. E helyen Ibn Tibbon épp az ellenkezőjét mondja: ואם לא ישלם לו זה אין Guttman ezen abszurdumát Bacher követi, mondván: so hat er nicht nur keinen Lohn, sondern sogar eine Strafe zu erwarten. Bacher ráutal, hogy az arab eredetiben világosan עליה ולא עקאב עלי, ami יואן-ot jelent. Tibbon bizonyára אלא-t olvasott. (U. o. p. 9., jegyz. 2.)

Emunóth VII. 1. A Szentírás sok helyütt szól a feltámadásról; e helyeket némelyek a messiási időkre vonatkoztatják s szószerint veszik; mások a nemzeti feltámadásra magyarázzák e verseket s csak akkor a túlvilágra, ha teljesen lehetetlen belemagyarázni a messiási időre való vonatkozást. Ezen metaphorikus magyarázat, melyre Bacher az arab alapján utal, hiányzik Ibn Tibbon fordításában. (U. o. p. 35.)

Emunóth IX. 2. Túlvilági jutalomról nem szól a Szentírás, mert természetes és észszerű is bizonyítható, holott a földi jutalom nem oly nyilvánvaló az ész előtt; ezért nem említi az Írás Ádámnál sem azon törvényeket, melyek az észben gyökereznek, de felemlíti a tudás fája iránti tilalmat, melyre különben az ész nem gondolhatna. Ibn Tibbonnál, mint Bacher kimutatja, az arab szerint itt hiányzik egy mondat és מפי שאין השכל מורה עליון után kiegészítendő a következővel: הראתה נמול העולם הזה מפי שאין השכל מורה עליו (U. o. p. 34., jegyz. 4.)

Ezen szövegjavításokat es értelmezési helyesbítéseket egybevetve azon fent említett hetvenhét hibának helyrehozásával, melyet Ibn Tibbon tévedése okozott, halálával kell tekintenünk Bacherre, kinek kutatásai nélkülözhetetlenek Saadja tanulmányozásánál.

Saadján kívül nagyfontosságú helyesbítő és javító adalékokat nyújtott Bacher Jehuda Hallévi és Majmuni megértéséhez is, mely adalékokat a következőkben állítottuk egybe.

Kuzari I. 67. szerint a vallás nem tartalmaz semmit, amit megdönthetne a tapasztalat, vagy aminek ellentmondhatna az értelmi bizonyítás. Ezért helytelenül fordítja Kaufmann (Attrb. p. 136.) Kuzari I. 67. helyét »dass die Thora Etwas vorbringe, was gegen Augenschein und Beweis verstiesse«, valamint I. 89. helyét »dass in der Thora etwas enthalten sei, was der Verstand verwerfen müsse«; Kaufmann ugyanis a héber szövegben előforduló, de az arab eredetiben hiányzó **שׁוּבָה בְּתוֹרָה** kitételből következteti, hogy az pótlandó az arab szövegben; holott Bacher bebizonyítja, hogy az arabban helyesen hiányzik s így a héber szövegből törlendő, minthogy ott nincs szó a Thoráról, hanem csak általában arról, hogy a zsidó Istenfogalom nem ellenkezik az értelemmel. (U. o. p. 108., jegyz. 2.)

Kuzari II. 2. לשלשה חלקים fejtésében »משישה« kitételt Cassel (Kuzari p. 87.) »pragmatisches« Kaufmann (p. 14.) »Tätigkeitsattribute« és Hirschfeld (a Kuzari arab szövegének kiadása kapcsán p. 52.) »praktische Attribute«-val fordítja; Bacher itt nagyon szerencsés gondolattal és éleslátással új terminust alkotott, midőn a szót »Wirkungsattribute«-val fordította, mely terminus teljesen

fedí Jehuda Hallévi gondolatát Isten irgalmazó, mindenható tulajdonságának jelzésére. (U. o. p. 118.)

Kuzari III. 11. a törvények beosztásáról szólva, a תורות המצוות kifejezést Cassel »rationelle Gebote«, Hirschfeld pedig »ethische Gesetze«-val fordítja; Bacher helyesen »seelische Gebote«-nak mondja azon parancsokat, melyek Jehuda Hallévi szerint nem külső ténykedéssel, hanem szellemben, a meggyőződésben teljesítendőek. (U. o. p. 124.)

Kuzari III. 30. azon szavait, hogy יְשֻׁעָ אֶת־שִׁמְשׁוֹן Cassel fordította: »Nun ist es aber unmöglich, dass die Vocalisierung nach Verabredung unter dem Volke entstanden« helytelenül értelmezi, minthogy ott arról van szó, hogy a mostani Thóratekeres nem volna pontozatlan, ha az őstekeres pontozott lett volna, s lehetetlen, hogy a nép közmegegyezése határozza volna el a pontozás elhagyását.

Kuzari IV. 1. אֱלֹהִים תוֹרָא לְמוֹשֶׁה kitéletél Cassel és Kaufmann »Elohim ist Bezeichnung für den Herrscher«-rel fordítja, holott Bacher bizonyítása szerint Ibn Tibbon מֶלֶךְ szóét helytelenül fordította מֵשִׁיךְ szóval, minthogy מֶלֶךְ birtokost, Istener vonatkozólag a világ urát: tulajdonosát jelenti, amit éppen Jehuda Hallévi tényleg ki akar fejezni. (U. o. p. 119.)

Kuzari IV. 3. Isten különöz elnevezéséről szöve említ, hogy Isten **אלהי ישראל**-nak is mondatik; Hirschfeld az arab szöveg kiadásában **אלהי** helyett **אל** szavakat közli s a szerint fordítja is: »Er wird ferner lebendiger Gott genannt; világos, hogy itt a héber fordítás tartotta fenn a jobb szöveget. (U. o. p. 121.)

Môreh I. 24. A הלך szó átvitt értelméről értekezvén, megemlíti Majmuni, hogy a kifejezés Isten nyilvánulásának elterjedésére is használtatik; Majmuni arab szövegét אלהים-אל-א-ת a héber fordítók helyesen עני szóval adják vissza, holott Munk, s őt követve a magyar fordításban Klein, helytelenül »parole divine«-t mond. (Majmuni szentírásmagyarázata p. 51., jegyz. 5.)

Môreh I. 61. Isten nevének מִן־הַמַּיְמוּנִים magyarázásánál a többes ragot Majmuni azzal akarja igazolni, hogy ezen többes rag Isten uralmának díszét és általánosságát fejezi ki, amint Ábrahám feleségénél is שֵׁרָא »az én úrnőmet« fejezné ki, holott שֵׁרָא kitétel díszít és másokra való általánosítást foglal magában

(שבוה הדור וכללות לאחרים). Munk a כללות לאחרים-nak megfelelő arab עמוס לפניו kitételt helytelenül appellativ értelemben fogja fel. (U. o. p. 60., jegyz. 1.

Mörch III. 4. נליל polyvát, söpredéket jelent, melyet a vihar gördít, hengerget; Munk polyva helyett hibásan fordítja a szót, »tourbillon de poussière« forgószele-nek.

Mörch III. 43. a midratikus szentírásmagyarázatról kifejti Majmuni, hogy azt nem szabad szó szerint venni s egyébként, mint csak költői kifejezésmódnak tekinteni; fejtegetését azzal végzi, hogy magyarázatának sok hasznát vehetik a rabbanita tudósok שהיה הוועל יצחק אלה כל בעל שכל מאיש התורה (היה) Az arab eredetiben áll: מן אלמשהרעין ואלרבאנן: amiért is Munk »tous les théologiens et rabbins«-t, valamint Klein is »thorakövetőnek és rabbinak«-ot fordít; egyiknek sincs értelme. Bacher helyesen rámutat, hogy Munk arab szövegében a 1 betű felesleges s hogy Ibn Tibbon szövege a helyes. (U. o. p. 30., jegyz. 4.)

Végül Bachja ibn Pakudára vonatkozólag kell megemlítenünk azt, hogy azt a főfontosságú kérdést, hogy Bachja befolyásolva volt Algazáli által, s amit Kaufmann (die Theologie des Bachja) még csak gyanított, de Rosin (die Ethik des Majmonides) már bizonyítani is kezdett, végleg Bacher döntötte el újabb bizonyítékok súlyával. (Bibelejegese der Rlgnsph. p. 57.)

Bachernek még a zsidó vallásbölcészlet körébe vágó két nagyjelentőségű megjegyzését kell megemlítenünk. Az egyik nagy szerényen húzódik meg Agada der Tannaiten I. kötetének 18. lapján a vonal alatti 4. jegyzetben, de elrejtőzése daczára is megdöntött egy egész rendszert, mely már uralkodóvá kezdett válni a zsidó filozófiai irodalomban. Ugyanis Joël híres munkája, a Blicke in die Religionsgeschichte a gnosztikusok három osztályát különbözteti meg s bizonyítja jer. Chagiga II alapján, hol R. Jochanan ben Zakkaj tanítványai a Merkábáról szólva égi hangot hallanak: »Ti és tanítványaitok a harmadik osztályhoz tartoztok«; jegyzetben pedig azt mondja Joël: »Noch interessanter ist die Midraschstelle zu HL. I. 3. wo erklärt wird: Deshalb lieben Dich Aeonen (Olamoth für Alamothe), d. i. die dritte Klasse, denn es heisst (Zakh. 13. 9.): Und Ich bringe das Drittel ins Feuer.« (Joël, I. p. 135.)

Bacher a három osztályú gnosztikusok álmokképét teljesen eloszlatta azon megjegyzésével, hogy a כל שלישית arra vonatkozik, amit Sammaj iskolája tanít, hogy a halál után három csoport áll Isten ítélőszéke előtt: az igazak csoportja, kik azonnal örök életet kapnak, gonoszok csoportja, kik azonnal örök kárhozatra jutnak, s közepesek, kik tisztító tűzbe kerülnek; az utóbbiakra idéztetik Zakh. 13. 9., s itt עולמות nem Aeonokat jelent, hanem על מות: über den Tod hinaus jelentést rejt magában.

Bacher másik nagyjelentőségű megjegyzése, mely a tudós éleslátásának erejével derített világosságot a misztikus bölcselethez, a Babilóniai Amórak Agadájának 16. lapján foglaltatik, hol a kabbalában fontos szerepet játszó Szeфирót-tal kapcsolatban a negyvenkét betűs és a tizenkét betűs istennév magyarázatát adja. Az előbbi nem egyéb, mint הכנה הכנה רעה הכנה רעה és a Tetragramm, az utóbbi pedig az első három: הכנה הכנה רעה Ezek voltak az erők, melyekkel Isten a világot teremtette és Beczallél a frigszártort megalkotta.

Evvel a böngészettel halovány képét adtuk mesterünk munkásságának azon oldaláról, melylyel a középkori vallásbölcészek megértésének tudományát előbbre vitte az által, hogy a zsidó vallásbölcselet lelkét, az egyes filozófusok szentírásmagyarázatát rendszerbe foglalta, szövegük számos helyét véglegesen megállapította s a róluk elterjedt helytelen fel fogásokat helyesbítette. De Bacher elévülhetetlen érdeme a zsidó vallásbölcészlet megismerése körül nem merül ki a középkor gondolkodását feltűntető irodalom körül, hanem a talmudi kor filozófiájának megértése tekintetében is nélkülözhetlenné tette magát a tannák és amórak agadájáról írt hatkötetes munkája által. Ezen nélkülözhetetlenség jellemzésére hadd álljon itt a zsidó vallásbölcészlet története legújabb kiváló megírójának, Neumark, cincinnati-i seminárium tanárnak nyilatkozata: »Die unserer Betrachtung zugrunde liegenden Thatfachen sind zu bekannt, als dass es besonderer Belege bedürfte, doch kann alles in Bachers Ag. d. T. leicht festgestellt werden, wie wir selbst, dies gilt auch vom Folgenden, die Möglichkeit einer allgemeinen Übersicht über die philosophische Agada der ganzen talmudischen Epoche

mit den grundlegenden Werken dieses Gelehrten verdanken. Wir mussten das einschlägige Material unter ganz anderen Gesichtspunkten untersuchen und disponieren, aber für die Übersicht über die geschichtliche Stellung der Geheimlehre innerhalb der philosophischen Agada, mochten wir der Hilfe *Bachers* ebenso wenig entraten, wie es der künftige Darsteller der Geschichte der Agada können wird*. (Gesch. d. jüd. Phil. I. p. 61.) Valóban, nem fogja nélkülözhetni senki; csak az egyes kötetekhez csatolt tárgymutatót, mely felöleli a filozófiába vágó összes kérdéseket, kell követnie és a legmegbízhatóbb vezető segédkezésével ismerheti meg a talmudi kor minden bölcséleti problémáját.

Egész életet betöltő s áldott munkásságot örök kinccsekkel koronázó eredményeket mutatott fel eddig is a vallásbölcsészet megértése terén a mi mesterünk, pedig a vallásbölcsészet csak mellékágát képezi tulajdonképeni szakmájának!

Ujpest.

DR. VENETIANER LAJOS.

BACHER VILMOS MINT ORIENTALISTA.

Mikor Zunz Lipót, kit »Altmeister der jüdischen Wissenschaft« névvel illetett Bacher Vilmos, amikor a tannaiták aggadjáról szóló munkájának első kötetét neki ajánlotta kilenczvenedik születésnapjára, a zsidó irodalom egyes kérdéseit tárgyaló művét így nevezte: Zur Geschichte und Litteratur: s nem is jelölte meg, hogy zsidó irodalomról van szó, azt akarta kifejezni már a cízzel is, hogy a zsidó tudomány szerves része az általános tudománynak. Lelesült szavakban adott e meggyőződésének kifejezést Kaufmann Dávid s sokszor megismétli munkáiban Steinschneider is, aki a zsidó tudomány művelését azon egyetemi tanszékekre akarja bízni, amelyeket — majd fel fognak állítani. Ez az időszak még nagyon messze van, de azt már most is állíthatjuk, hogy a mai kultúra vegyületének elemzése sok zsidó elemet mutatna fel s viszont a zsidó irodalomban minden kultúra nyomott hagyott. Az ilyenmű összehasonlító kutatásoknak általános emberi és ethikai tanulsága az, hogy a zsidóság mindig a művelődés népe volt, környezetének kultúráját elsajátította saját műveltségének

megtagadása nélkül. E ténynek jótevő igazsága szól felénk azon tanulmányokból is, melyekben a zsidó irodalomnak a keleti irodalmakhoz való viszonyát kutatta Bacher Vilmos.

*

A középkornak egy fél évezreden át legvirágzóbb kultúrája az arab volt, melynek a zsidó irodalomra gyakorolt nagy hatása a múlt évszázad kezdete óta egyre jobban lesz világossá előttünk. A nagy francia orientalista, Silvestre de Sacy arab szemelvényeiben a zsidó történetre vonatkozó részleteket is közölt. A 30-as években Geiger Ábrahám kifejti, hogy mennyit köszön Mohammed s így az egész izlám a zsidó vallásnak. Munk Salamon bebizonyítja, hogy a X—XIII. századbéli zsidó gondolkodók, kik termékenyítőleg hatottak a későbbi nemzedékekre s akiknek szelleme befolyása még most sem szűnt meg, arab műveltséggel s az általa közvetített eszmékkel telvék. Koruk eszméit magukba szívták, hogy vallásukat igazolják az értelem ítélőszéke előtt. Amit Munk Salamon bebizonyított az arab és zsidó filozófia terén, azt Bacher rendszeresen, sokszor a legkisebb részletekig menő gondossággal kimutatja a héber és az arab filológiára vonatkozólag. E bonyolult, a két nyelv kitünő ismeretét feltételező, nagy munkakövedet megkövetelő kérdést megoldotta annyira, hogy a héber grammatika tudományos történetéről az ő kutatásai nélkül nem beszélhetünk, mert e történetnek legfontosabb tényeit ő állapította meg.

A IX. században a kalifátus területén, Perzsiától kezdve Észak-Afrikán át Spanyolországig az arab nyelv lett a zsidók anyanyelve. Csakhamar észrevehették a héberrel való rokonságát s az összehasonlítás a szent nyelv sajátosságainak megfigyelésére vezetett. Azt a nyelvtörténeti igazságot, hogy a nyelvten rendesen egy idegen nyelv hatása alatt keletkezik, ebben az esetben is megvalósítva látjuk. Az arab nyelvten mesterei perzsák voltak, a héber nyelv szabályait pedig arabul beszélő zsidók állapították meg. Helytelen tehát az az állítás, melyet a 60-as évek óta, amikor Pinsker kiadta Likkuté Kadmonioth címen a karaiták irodalmának fontosabb részleteit, oly sokszor hangoztattak, hogy a héber nyelv úttörői karaiták voltak s tőlük tanulták el a rabbanita zsidók. Az igazság azonban az, hogy az utóbbiak az arabok iskolájába jártak. A héber nyelvtudomány eme fejlődési folyamátát Bacher első csirájától kezdve egész legfényesebb kibontakozásáig kíséri. A héber grammatika kezdeteiről szóló mun-

kájában (l. irodalmi működésének bibliográfiájában, amit ezentúl Bg.-vel fogunk jelezni, a 237. számot) ezt a hatást már a X. század elején élő Ben Ásernél, akit még nem lehet nyelvésznek tekinteni, kimutatja, amennyiben műszavait részint átveszi az arabból (az infinitivus = maszdar, a ragozás = szarf), részint szolgálilag lefordítja (pluralis = kibbucz = dzsam'). Sokkal világosabb és több oldalról megnyilatkozó arab befolyás alatt dolgozott Szaadja gaon. A nagy iskolafő maga is elmondja, hogy 12 fejezetből álló nyelvtanának megírására egy arab tudós példája buzdította, aki látván, hogy honfitársai nem ismerik nyelvük szabályait, kézikönyvet szerkesztett számukra. Ő ugyanezt tapasztalta s ezért meg fogja írni a héber nyelv »irába«-ját. A nyelvtant tehát azon arab szóval jelöli, amellyel az arabok a főnév véghangzóinak változásán alapuló mondatant nevezték el. Nyelvtana nem maradt meg, de nyelvtani rendszerét tanítványának, Dunas b. Labrátnak idézetei alapján összeállította Bacher említett munkájában. Maga Dunas a nyelvtant három részre osztja fel: a névről, az igéről és a partikulákról szóló részekre. Ez a felosztás még most is divik a Keleten (iszmun, fi'lun, charfun). Azon igéket, melyek egyes gyökbetűket ragozásnál elvesztik, vagy beolvasztják, »beteg«-igéknek nevezi, aminek megfelelője szintén az arabban van (mu'tal). Szaadja kortársa, Juda ibn Koreis észreveszi a héber ige jövő időbeli, valamint a határozói ragoknak, úgyszintén a VII. igealakoknak az arabbal való azonosságát, Dunas b. Tamim pedig egynehány héber szóban megtalálja az arab kicsinyítő képzőt.

Mindezek azonban a héber nyelvészetnek csupán »kezdetei«. Az arab nyelv legáldásosabb hatása nyilatkozott meg Dávid Chajjudzsban, aki megállapította a héber nyelv szabályait örök időkre, amidőn kifejtette a három gyökbetűs emléketét, melyre az indítást nem tanítójától, Menachem b. Száruktól nyerhette, mert ez téves nyelvtani alapon áll s ő maga is fiatalágában legnagyobb odaadással védelmezte meg mesterét Dunas támadásai ellen. Hogy Jehuda Chajjudzs mennyire függ az araboktól, ezt Bacher külön értekezésben mutatta ki (Bg 72). A héber nyelvtudomány csúcspontját jelzi Abulvalid, akivel több munkája foglalkozik. Jellemzésükre szolgáljon Brüll Nehemiának, ki recenzióiban nem igen szokott bókolni, azon kijelentése, hogy az eredeti művek tanulmányozását feleslegessé teszik. Abulvalid

összehasonlító nyelvtant írt — 700 évvel Bopp Ferenc előtt. A nehezebb igealakokat, a partikulákat az arab nyelvtudomány alapján fejtegeti és megállapítja, hogy a héberben tulajdonképpen csak két idő van: perfectum és imperfectum. Miután nyelvtanának a már régebben kiadott héber fordítása alapján több tanulmányt írt: kiadta az arab eredetijét Derenbourg József nevén (Bg 105), mivel az École des Hautes Études idegen nevet nem tűr kiadványain. Abulvalid nyelvtudományi eredményeit népszerűsítette s a csupán héberül beszélő zsidókkal megismertette Ábrahám Ibn Ezra, aki azonban ki is kel — nem tudni vajjon őszinteségből vagy álszenteskedésből — Abulvalid egyes merészebb tételei ellen (Bg 69, 70). Hatása nyilvánul Kimchi Józsefnél (Bg 80), akinek héberül írt grammatikáját Bacher ki is adta (Bg 115). Ilyen tanulmányok alapján írta meg a Winter-Wünsche-féle zsidó irodalomtörténeti gyűjteményben a héber nyelvtudomány történetét (Bg 173).

A héber nyelvtudomány eredményei csak eszközül szolgáltak a szentírás magyarázatára, melynek fejlődését előmozdította a két nyelv szavainak, gyökeinek és kifejezéseinek azonossága. A rendkívül gazdag arab nyelv volt hivatva a hapax legomena-kra, a szentírásnak csak egyszer vagy igen ritkán előforduló szavaira fényt deríteni. Egy gazdag héber-arab összehasonlító irodalom indult meg, mely karöltve járt a szentírásmagyarázat új irányával. Szaadja a biblia könyveit arabra fordítván, szívesen alkalmazta a hasonló értelmű és hasonló hangzású arab szót a neki csak részben megfelelő hébernek fordítására. 1892-ben, Szaadja születési évének ezredik fordulóján határozták el, hogy összes műveit kiadják »Ouvres Complètes etc.« címen. Ebben a gyűjteményben adta ki Jób fordítását és magyarázatát és a magyarázatokat héber fordítással látta el (Bg 370). Szaadját is a XII. század második felében Juda ibn Tibbon fordította le héberre s neki köszönhető, hogy az arabul írt művek nem vesztek ki annyira a zsidóság tudatából, mint a görögül írottak. Tibbon fordítását hűség, nehézkesség, sokszor értelmetlenség jellemzi. Bacher Tibbon terminológiájával s hűségével fordít, de szakismerete megóvja az értelmetlenségtől, nyelvézéke a nehézkességtől. Hogy Tibbon Szaadja filozófiai munkájának fordításában mennyi tévedést követett el, ami a héber szöveget ennél fogva használhatatlanná teszi sok helyütt, azt bebizonyította a Kaufmann emlékére

kiadott könyvben (Bg. 373). E filozófiai munkának egy része, mely a halottak feltámadásáról szól, megvan egy, nem Tibbontól eredő héber fordításban, melynek eredetijét az arabra való visszafordítás által igyekezett rekonstruálni (Bg. 244).

A héber-arab összehasonlítás legnagyobb mestere Abulvalid volt. Szükségesnek találta annak a fejtegetését, hogy az összehasonlítás által a szentírás tisztelétén csorba nem esik s hivatkozott a talmudra, Szaadjára, akik idegen nyelvű összehasonlításokat alkalmaztak. Mert még Abulvalid tanítója is: Chajjuds hevesen tiltakozott az ellen, mintha mestere, Menachem, nem tartotta volna méltatlannak ezt, hogy a szent szöveget ne a szövegből magából, hanem idegen nyelv segítségével magyarázzák. Menachem szótárában azonban mégis találunk összehasonlításokat, de csak célzás alakjában, burkoltan. De míg Abulvalidig az egyes szavakon túl nem mentek, Abulvalid a két nyelv szellemét hasonlította össze, a mire őt az ő csodás finomságú nyelvérzéke tette képessé, amint ezt szótárából látjuk, amelyet arab eredetiben, Neubaüer Adolf adott ki. Bacher az arab kiadás szövegét többszörösen javította (Bg. 91, 123) s a héber fordítást sajtó alá rendezte alaposan tájékoztató bevezetéssel (Bg. 211). A szótár nemcsak a héber nyelv történetéhez tartalmaz érdekes adatokat (Bg. 96, 101) és az arab-héber összehasonlító nyelvészet tárházát képezi, hanem a szentírás-magyarázat egyik forrásmunkája is (Bg. 126), melyből az utódok merítettek s az utódoknak, Kimchi Dávidnak, Ábrahám ibn Ezrának népszerűsége elhalványította a páratlan nyelvtudós munkáit és személyiségét, míg a modern zsidó tudomány visszahelyezte jogaiba s megállapította nagy érdemeit. Abulvalid tudományos eredményeit használják fel a későbbi szentírás-magyarázók, mint Juda ibn Balaam (Bg. 194) és Mózes Dsikatilla (Bg. 583).

Összehasonlító módszerét a misnának új-héber nyelvére átvizsi Maimuni Mózes (Bg. 326). Hogy az arab zsidók között a két nyelvnek mily kiváló ismerői voltak, azt Maimuni példáján láthatjuk, akinek arab stílusa tiszta, retorikai, emelkedett, de héberül írt kódexe, a Misne Tóra a héberség szempontjából is élvezetes olvasmány. Az itt-ott előforduló arabizmusok bizonyos érdekességet kölcsönöznek irányának, mely szellemes fordulatokban, a biblia szavainak eredeti módon való alkalmazásában, kiváló nyelvérzékellet alkotott új kifejezésekben igen gazdag. Ezt látjuk

abban a pár verssorban is, amelynek ő a szerzője (Bg. 609). Maimuni törvénykönyvéhez a XIII. század második felében a jeruzsálemi Tanchum szótárt akart írni, amely az egész misnai héberség szótárává bővült. Tanchum tudós ismerője volt az arab nyelvnek. melyet a misna szavainak magyarázásánál használt. Közel száz szó talál ilyen alapon magyarázatot, mely egyik elődjénél sem olvasható (Bg. 447).

Az arab korszak nyelvészei nyelvtanilag magyarázták a szentírást és egyszerű értelmét igyekeztek megállapítani, vallásbölcsesei eszméket és filozófiájukat magyarázzák be a szentírásba s így Szaadja, Bachja, Gabirol, József ibn Cza dik, Maimuni művei az exegesis történetére nézve is számbaveendők. Amikor Bacher szentírásmagyarázatukat fejtegette (Bg. 171, 258), alkalma nyílt az eredeti arab szövegekre nézve is javításokat és magyarázatokat nyújtani.

* * *

Az arab kultúra a zsidósághoz való viszonyainak kutatása ma holnap egy évszázados multra tekinthet vissza, de egészen új a zsidó tudománynak egy új ága: a zsidó-perzsa irodalom. Eddig úgy látszott, hogy ilyen nincs is. Hosszú éveken át Jakob Tavosz 1546-ban kiadott perzsa biblia-fordítása volt az egyetlen zsidótól eredő könyv perzsa. A talmudban előforduló perzsa szavaknak fejtegetése körül két magyarországi születésű tudós: a new-yorki Kohut Sándor és a müncheni Perles József buzgólkodott, de általános volt a nézet, hogy a babilóniai talmudi főiskolák megszűnésével a XI. században a perzsa zsidók szellemi élete rombadőlt. Bacher e téren »mint a romok felépítője, az ösvények megújítója« (Jezs. 58, 12) tűnt ki. Tolla alól egymásután kerültek ki értekezések s könyvek, amelyek a zsidó irodalomtörténetnek egy új fejezetéről szólnak. Kiderül, hogy a zsidóságnak is vannak »eltemetett városai.« A perzsa zsidók kulturája nem oly megtermékenyítő, mint az arab zsidóké, sem oly világtörténeti fontosságú, mint a hellenista zsidóké, de számbavehető, némelykor igen érdekes termékeket érlelt meg s jele a zsidóság alkalmazkodó képességének s szívós életerejének. Ifjúkori tanulmányai tették Bachert hivatott ezen irodalom fejtegetésére és méltatására.

Már 1871-ben írja meg a perzsa nemzeti költészet egyik nagy alakjának, Nizáminak életét és műveit, amelyben a perzsa Nagy

Sándor-regékörhöz is nyújtott adalékot. Majd Szádival, a kedvelt didaktikai költővel foglalkozik több tanulmányában.

Szádi két műve, a Gulisztán és Busztán már ismeretes volt, de a Szachib könyv még nem. Goethe helyesen jellemzi Szádit, amikor azt mondja róla a Westöstlicher Divanban »reich an Anekdoten, die er mit Sprüchen und Versen ausschmückte«. A Szachib-könyv verses és prózai részét külön-külön tartalmazta sok kézirat. Bacher bebizonyítja a kettőnek egymáshoz való tartozását (Bg. 60), a verses részeit kiadja német fordítással (Bg. 65), melyből a laikus is élvezheti a száz évet élt bölcsnek sokszoros tapasztalatokon nyugvó életbölcseiségét. A fordítás elé életrajzot írt, mely mint kortörténeti kép is érdekes. Elénk állítja az ifjút, kiben az élvezetvágy és a mohammedán aszketizmus (szufizmus) küzd, majd a különféle kalandokon átmenő férfit, aki többek között a keresztények fogságába jut a szíriai Tripolisz városában s akkor legjobban bántja az, hogy a sánczmunkálatokat együtt kell végeznie — egy zsidó emberrel.

Szádi minden bölcsesége s filozófiai nyugalma ellenére nem szerette a zsidókat, de azt meg nem akadályozhatta, hogy szülőföldjén részben az ő költeményeinek hatása alatt ne támadjon igazi költői tehetséggel megáldott zsidó férfiú: Sáhín. Alig félszázaddal Szádi halála (1286) után fejezi be egyik nagy bibliai tárgyú és perzsa nyelvű eposzát. Sáhínt Bacher vezette be a zsidó irodalom-történetbe (Bg. 554, 579). A sirázi költő teljesen a perzsa nemzeti klasszikusok hatása alatt áll, de zsidó költő akar lenni s mikor a műzsa (daulat) megszállja, nem szerelmi költeményt akar alkotni, hanem költeményében magyarázni akarja a Tórárt, akárcsak 450 évvel később Hartwig Wesseli, aki megírja a »Siré Tiferesz«-t exegetikai célzattal. Mindkettő Mózeset választja főhősül. Sáhín felhasználja az általa ismert irodalmat s a legendákat oly költőiesen szövi be, hogy hosszú időkön át a községekben szombat délutánonokan épülés céljából olvasták Mózesről szóló verseit. Ez a körülmény azt bizonyítja, hogy a perzsa zsidóknak volt lelkiületük s érzékük ily költemények átérzéséhez. Legalább ennyi jutalmat talált a költő, aki tudta, hogy míg a többi perzsa költőt uralkodója kitüntetése és jutalma várja, őt legfeljebb Isten fogja megjutalmazni.

Sáhín megénekelte ezenkívül a bibliai történetet Mózesig. Ardesir eposzában teljesen Firduszi hatása alatt áll s mivel Arde-

sirt a bibliai Achasverossal azonosítja, alkalma van beleszóni Eszter királynő történetét. Ezen eposz folytatásának tekinthető az Ezra-könyv, melyben elbeszéli, hogy a babiloni fogságban lévő zsidók mikép nyerték el a hazájokba való visszatérés jogát Ardesir fiától — Cyrustól.

Két századdal később lépett fel a másik kiváló költő: Imráni, aki magát Sáhín követőjének mondja. Feldolgozza a bibliai történetnek azt a részét, melyet Sáhín kihagyott: az első prófétákban elbeszélte eseményeket. »A győzelem könyvé«-ből (fathnáme) csak Josua és Sámuel maradt meg. Egy másik művében (gandz-náme, kincseskönyv) az »Atyák mondásai«-t szedi versebe, az erkölcsi mondások szerzőinek dicsőítésével s egyéb költői kiékeléssel. Imráni épűgy, mint Sáhín a perzsa költészet tanítványa s azért a perzsa epikusok külsőségeihez is ragaszkodik. Minden eposzban szerepel egy nagy vadászat, de mivel ezt a sportot a biblíában Nimródón és Ézsauon kívül senki sem gyakorolja, Imráni Pinchászt, a buzgó kohanitát bemutatja nekünk, amint egy szarvast üldözőbe vesz s elér Gibeonba s megtudja, hogy a város lakosai hogyan csalták meg Josuát. Mindkettőnek költeményeiben zsidó tárgyak ellenére találunk a perzsa és arab vallás köréből vett kifejezésekre. Ki ismerné meg e kifejezésben »Ahriman ebben a mi korunkban Szuleimanná lett« a biblia azon szavait »a föld a gonoszok kezében van«? Imráni arra kéri az olvasót, hogy mondjon érte egy fátiha-t (= a korán első szúrája), mintha nálunk egy zsidó tárgyú költemény zsidó szerzője arra kérné a zsidó olvasót, hogy mondjon érte egy miatyánkot. De azért költészetüket mélységes vallásos szellem lengi át s öntudattal ismétlik, hogy az isteni fény az első embertől a patriarchákon át Mózesig hatolt, ahonnan azután az egész népre áradt, anélkül, hogy sejtenék, hogy ez Jehuda Halévi eszméje »az isteni dolog«-ról (injan elohi).

A perzsa zsidók tudományos törekvéseiről is legelső ízben adott Bacher értesítést. Legértékesebb terméke egy XIV. századbeli nagy talmudi szótár, melyet Salamon b. Sámuel írt Turkesztánnak Urgendzs városában (Bg. 354.). A szótár sokkal fontosabb, mint az ugyane századból való perzsa Sámuel könyvéhez írt kommentár és mint a XV. századbeli Mózes Sirváni bibliai szótára, amelyeknek grammatikai alapjuk téves, tartalmuk is csak annyiban figyelemreméltó, hogy gyakorlati célból irattak, tehát

jele a zsidók akkori szellemi szükségletének (Bg. 251). Salamon b. Sámuel szótára különösen a reáliák alapos magyarázata által válik ki. Szókinese nemcsak a perzsa, hanem a török lexicográfia szempontjából fontos (Bg. 348). Ő az egyetlen zsidó író, ki Buddha kultuszáról szól, valószínűleg saját tapasztalatai alapján. A szótárban semmiféle adat nincs az akkori zsidók külső helyzetére vonatkozólag, de az egészen végigvonuló józan megfigyelés valószínűvé teszi, hogy nem elnyomott, világgyűlölő rabszolgák voltak. S valóban a mongol birodalom urai, ahová Turkesztán tartozott, mindig kitüntek a zsidók iránti jóakarattal. 1289-ben a birodalom nagyvezíre: Szaad-ad-daulat zsidó volt.

Hogy idők múltán mily szomorú fordulatot vett a zsidók helyzete, ezt egy érdekes verses krónika mutatja, melyet a XVII. században Babai b. Lutf megkezdett s a XVIII. században az unokája: Babai b. Farhad folytatott (Bg. 544). Oly eseményekről tudósít, amelyekről eddig két keresztény tudós hozott kusza és bizonytalan említést: Basnage, aki a XVII. század végén írta meg a zsidók történetét francziául és Schudt, ki Jüdische Denkwürdigkeiten cím alatt összegyűjtött a zsidókra vonatkozó mindenféle kortörténeti adatot, furcaságot, mende-mondát. A krónika neve »kitáb anúszí«, »a vallás-üldözés könyve« is azt mutatja, hogy a zsidó vértanúság egy új fejezetével ismert meg bennünket. I. Abbas sah, kit »al-ádíl« az igazságosnak neveztek a keleti történetírók, a zsidósággal való bánásmódját tekintve, nem érdemli meg e nevet. Egy renegát azzal vádolja be a zsidókat, hogy varázsló könyvek birtokában vannak — kabalisztikus könyveket értett alatta — aminek következménye, hogy autodafét rendeznek a héber könyvekből s arra kényszerítik egymásután a zsidó községeket, hogy felvegyék a turbánt. Ugyanez történik II. Abbas idejében és a XVIII. században. Mind a két költő látta saját szemével a nyomorúságot, amelyet leír. Perzsa szokás szerint megnevezik magukat névleg költeményeikben. Az idősebbik így sóhajtott fel: »Isten, szüntesd meg a vallásos üldözést, hársítsd el a te közösségedről, különösen a te szolgálódról, a szegény Babairól. S ha te (fordul az olvasóhoz) igazi zsidó vagy, mondjad rá: Ámen.« A zsidó községek egymásután felveszik az iszlámot, de belsejükből s házukban annál jobban ragaszkodnak a zsidó valláshoz és szertartásaihoz. Megismétlődnek azok az események, amelyekről az inkvizíció évkönyvei szólnak. Mégsem hasonlítható

össze a perzsa üldözés, minden kegyetlensége mellett sem a spanyolországihoz. Perzsiában nem a vallásos buzgalom volt az oka a vallásüldözésnek, hanem zsarnoki szeszély vagy pénzsovárság. A mohammedán papok nemhogy előmozdítanák, hanem el is ítélik az erőszakolt valláscserét. Az üldözés alatt voltak vérfagyasztó jelenetek. Mollah Abbát a sah véreibeivel tépeti szét, miután levetkőztette meztelenre, mert amíg fel volt öltözve, a véredek nem bántották, amit a rajta lévő szemlélő-szálaknak (cicisz) tulajdonítottak. Kínzások alatt négy tudós lehelí ki lelkét a hitvallomással az ajakán. A községek zöme engedett az erőszaknak, de a legelső alkalmat felhasználta, hogy visszatérjen. Kasan községét háromszor kellett kitéríteni, mert közben visszatért régi hitéhez. Az új muzulmánok pénzbeli jutalmat is kaptak. Kunzar község marannoszai azonban az összeget nem akarják elfogadni — mert szombati napon ajánlották fel nekik. Maimuni idejében az almohádok a zsidóktól csak azt kívánták, hogy elmondják az iszlám hitvallomását, egyébiránt nem törődtek velük. De a XVII. században Perzsiában azt is követelték, hogy vallásuktól való elpártolásuk jeléül nyilvánosan húst egyenek savanyú tejjell. (Felemlítésre méltó analóg eset dívotnálunk akkor, mikor Magyarországon törökvilág járt. Ha a zsidó törökké akart lenni, előbb sertéshúst kellett ennie.) A zsidók az erőszakos kitérítés ellen nagyon józanul tiltakoztak. Az egyik azt mondja: aki egész életében fekete volt, nem lesz fehérre, ha megmossák egy kicsit. A másik meg hivatkozik arra, hogy ugyanazt az Istent tisztelik, minek kell tehát vallását elhagyni. Mikor a zsidókat azzal kecsegtetik, hogy a paradicsomba jutnak, ha muszlimokká lesznek, a vezetőjük azt feleli, hogy akkor a paradicsom a hazugok helye lesz, mert a zsidó, ki elhagyja hitét s új hitet vesz fel, csak hazudik. Hogy maguk a kitérítők sem vették komolyan az egészet, mutatja a következő eset. A hamadani kán egy összeget költött térítési czélokra s mikor a fővárosba, Iszpahanba ment a nagyvezírhez s kérte a pénzét, de meg nem kapta, hazament s a kettős összeg lefizetése ellenében megengedte a zsidóknak a régi hitükre való visszatérést. Nem csodálatos-e, hogy ilyen szomorú viszonyok dacára a krónikán végigvonul egy határozottan hazafias hang. Mily fájdalmas büszkeséggel mondja Babai b. Lutf Siráz városáról megemlékezve: »megesőkolom tisztelettel Háfiz sírdombját s benső illetődéssel gondolk Szádíra«.

E perzsául írott munkák az orientális nyelvjárás szempontjából is nevezetesekek. Bizonyos sajátosságokat mutatnak fel, amelyet nem szabad zsidó jargonnak venni. Épúgy, mint a biblia görög fordítása visszatükrözteti az akkori köznyelvet, úgy e munkák is koruk nyelvhasználatát mutatják. Gyakran találjuk, hogy héber főneveket perzsa igékkel kapcsolatban használnak. Ugyanaz az eljárás, melyről Steinthal azt mondja: »bewahren wollen wir uns jene unübersetzbaren neuhebräischen Worte, in denen das jüdische Herz liegt«. Az is jellemző, hogy bármennyire sajátították el a nemzeti nyelvet, mégis csak egymásnak írtak. A perzsa klasszikusok sok példánya maradt meg héber betűs átírásban. Mint az arab zsidók műveiket héber betűkkel írták (Bg. 122.), úgy a perzsák is. Mindkét nyelven egész mostanáig egy népies irodalom létezik, melynek termékei kezdetlegességükben is érdekesek. Részint énekeskönyvek (Bg. 396, 432), melyek liturgiai, lakodalmi énekeket tartalmaznak, részint vallási kézikönyvek, de még költemények is, amelyek közül kiválik pl. a Chudáidát vértanúról szóló, mely szép és szomorú jelenetekben gazdag s magasztalja a vértanút, aki »ha ezer lelke is volna, odaadná Mózes tanáért«. Ezen irodalom termékeit egymásután nyomtatják ki a Jeruzsálemben letelepedett bucharai zsidó kolónia számára (Bg. 290, 298, 374, 378, 384 stb.).

* * *

Neveket, számokat, eredményeket sorakoztattunk egymás mellé. Egy négy évtizedes irodalmi mult egyik oldaláról hadd nyújt-sanak fogalmat. Elmékedéseket ne fűzzünk hozzá, mert a referátum magasztalássá lenne. »Difficile est — panegyricum non scribere.«

Budapest.

DR. RICHTMANN MÓZES.

BACHER VILMOS ÉS A MAGYAR BIBLIA.

A zsidó nép már az ókorban, közel 2000 évvel előbb, mint az európai népek, ültette át a bibliát a nép nyelvére. A nép nyelvére kettős értelemben: arra a nyelvre, melyet a nép beszélt és ahogyan a nép beszélt. Áll ez a legrégibb fordításról, az aramról és áll ez a körülbelül 200 évvel ezután keletkezett görög fordításról. Ez utóbbról még kimutatható, mert az úgynevezett Septuaginta nem a görög klasszikusok, hanem a hellenista köznép világnyelvén beszél. Ellentétben más vallásokkal, a zsidó vallás minden időben és minden országban arra törekedett, hogy a köznép hallja és olvassa a bibliát. Nem bukkanunk a rengeteg zsidó irodalomban oly nyilatkozatra, hogy a biblia a legszebb nyelven szól, mint az arabok a koránról állítják, még kevésbé oly nyilatkozatra, hogy az isteni szó magyarázására az egyház vagy más hivatalos fórum illetékes. Olvassa maga a nép a bibliát, a ki pedig nem tud, hallja a zsinagógában. Még mai napig érvényes szabály, hogy a heti szakaszt kétszer kell héberül és egyszer aramul olvasni. De már ósidőben helyettesítették az aram nyelvet más nyelvekkel, melyeket a zsidó nép különböző időkben különböző országokban beszélt. Nem a külső mez a fő, hanem a belső tartalom, ezt vallotta a zsidóság és ez a történeti igazság, nem a sokat hánytorgatott betűhöz való ragaszkodás, mellyel a biblia detronizálása felett érzett öntudatlan lelkiismereti furdalásokat elhallgattatják. A német zsargonra egyidejűleg kétszer is, úgy-szintén spanyol nyelvre lefordították a szentírást, midőn a héber nyelv ismerete gyengült. A mi kultúrkörünkben a XVIII. századig ez a zsidó-német népnyelv szolgálta az ősi célt, míg a német kultúra haladásával az irodalmi német nyelv ki nem szorította, amely új irányzat Mendelssohn fordításával indult meg.

A zsidók modernizálásával karöltve járt a zsidó nép nyelvi beolvadása az európai nemzetekbe és előállt a német biblia pótlásának szüksége, melynek eredménye az, hogy az európai országokban a kultúrnyelvekre ültették át a bibliát. A hazai zsidóság a magyar nyelv általános térfoglalásával kezdett megmagyarosodni és ezen a téren egy-két emberöltő alatt oly haladást tett, melyenre más néposztályoknak évszázadokra van szüksége. A német nyelv kiszorulásával a biblia is kiszorult népünk olvasmányai közül.

Ha nem is ez volt az egyetlen ok, de jelentős ok volt és már a mult század negyvenes éveiben égetővé vált a magyar bibliafordítás kérdése. Az egyik magyar biblia (Káldi) a vulgátából folyt, a másik (Károli) Tremellius kitért zsidó latin fordításából. A szent szót egy sem adta vissza hiven — éppen ebből a szempontból maguk a protestánsok csak legújabb időben revideálták bibliájukat az eredeti héber szöveg alapján — és már ez okból sem lehetett arról szó, hogy a zsidó vallás hívei más felekezet bibliájához folyamodjanak, több más fontos okról nem is szólva.

Az első, ki e bajon segíteni akart, Löw Lipót volt, ki 1847-ben »A magyar zsinagoga« cz. füzetében felszólítást tett közzé a Szentírás magyar fordítására. A közviszonyok ily mű megalkotására nem voltak alkalmasak és 1862-ben az »Izraelita Magyar Egyet« az eszmét újra felvetette. Szerkesztő bizottmányt is választott, de az úgy ezúttal sem vezetett célhoz. A magyar és erdély-honi izraeliták egyetemes gyűlése 1869 február 20-án tartott ülésében az iskolaalap egyik főcéljául a magyar bibliafordítás támogatását jelölte ki. A Magyar Zsidó Szemle, hol az itt röviden érintett tények bőven vannak elmondva, e történeti visszapiantás után helyesen hangsúlyozza, hogy »a szükséges alap megléte egyetlen arra való emberünknek sem adta a tollat a kezébe« és azután így folytatja:

»Azóta megint elmúlt tizenhét év. A porondra ezóta egy új nemzedék lépett, mely már nyelvre is egészen magyar. Most a bibliafordítás nem a magyarosítás eszköze többé, hanem a meglevő, az eleven szükség követelménye... Nekünk a biblia kell mint taneszköz az iskolában, mint olvasmány a családban; tartozunk vele nemzeti irodalmunknak, mert magyarok vagyunk és tartozunk vele felekezetünknek, mert zsidók vagyunk. E teljesen megváltozott viszonyok közepette a Magyar Zsidó Szemle szerkesztősége újra fölvette az annyiszor elejtett fonalat és bízik magához és mindenek fölött: a nagy mű kiszemelt munkatársaihoz, hogy kezdeménye nem lesz eredménytelen.« (III, 676.)

Midőn Bacher és Bánóczi a fenti sorokat írták, már kilencz hónap óta folyt a munka és az anyag egy részének már birtokában is voltak. Az irányelveket megállapították és oly biztosak voltak a siker felől, hogy »határozottsággal és nyomatékkal« kijelentették: »a magyar zsidók bibliafordítása nemsokára meglesz.« Ezt joggal mondhatták, mert a magyar szentírás meg is volt

a Bacher tudományában és munkaerejében. Nincs még itt az ideje annak, hogy e terv meghiusulásának okait és körülményeit elmondjuk. Sok mindenféle között a Magyar Zsidó Szemle örökéhez tartozott a magyar bibliafordítás ügye is, melynek megvalósítására más utat választott: az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megalkotását, amely szintén a M. Zs. Szemle eszméihez tartozott. Midőn az IMIT. különösen dr. Mezey Ferencz akkori szerkesztőtársam és Bánóczi József buzgalma folytán dr. Simon József támogatása mellett megalakult, alapszabályaiban céljai közt első helyre a magyar bibliafordítás eszközését tette. A Társulat 1894 febr. 14-én alakult meg és a Bacher elnöklete alatt működő irodalmi bizottság már április 16-án javaslatokat tett a bibliafordítás munkájának szervezésére. Megalakult a szerkesztő-bizottság és a bíráló-bizottság, mint ez folyóiratunkban (XI, 590—593) részletesen olvasható. Nem tartozik e cikk keretébe a bibliafordítás egész története, nem is illene fájdalom az ünnepi hangulatba, csak azt jegyezzük meg, hogy a nagy apparátus, amellyel megindult, csupán annyiban bírt jelentőséggel, amennyiben Bacher állt rendelkezésre. Bevallottan vagy be nem vallottan — egy ideig mellette mások is állottak a szintéren — mindenki csak a Bacher tudásában és munkakészségében bízott. Ezt az észrevételt szabad kockáztatnom, mert magam is nemcsak a bíráló-bizottság tagja voltam, hanem a tórafordítás szerkesztésének teljhatalmú intézésére ünnepélyességgel fel is kerettem akkor, midőn a zöld asztal helyett a munka végzése került sorra. De meggyőződése az volt és az ma is, hogy a mi speciális viszonyaink között, tudományos közvélemény hijján, minden nagy irodalmi ügy élére a külföldön is elismert tekintélynek kell állania. Ez a tekintély Bachernél megvan évtizedek óta és ez époly fontos tényező volt a sikerben, mint a tudománya.

Az első kötet megjelenése után tekintélyes protestáns theológus nálam jelentkezett bírálónak és hajlandó voltam a bírálatot a Szemleben kiadni, de nem érkezett be. A protestáns biblia-revizorok csoportjából protestáns organumban vehemens támadás tétetett közzé, amely az IMIT bibliakötetének visszavonását javasolta. Ugyanez a kör már akkor kiadta volt Mózes öt könyvét és Józsuát revideált alakban, melyet később tárgyi hibák miatt bevont. Ennek a körnek a kritikája szolgált alapul adott eset alkalmával saját körünkben és az IMIT biblia

ellen oly férfi is állást foglalt, ki magyarul nem is tudott. Bacher tekintélye nélkül a nagy mű laikus vezetőink nagy jóakarata mellett sem létesült volna simán. Ezt csak annak illusztrálására hozom fel, hogy Bacher nemcsak tudásával, hanem tekintélyével is szolgálta e nagy felekezeti és nemzeti ügyet és e téren valóssággal providenciális férfinak mondható.

Az IMIT biblia történetét nem követjük tovább és a fordítás méltatásába sem bocsátkozhatunk e ciklik keretében. Csupán azt konstátáljuk, hogy azon követelményeknek, melyeket bevezető észrevételeink szerint a bibliafordításhoz ősidők óta fűztek, teljesen megfelel, jelesül annak a követelménynek, hogy a biblia köznyelven szóljon. Semmi régieskedés nincs a magyar bibliában, amint nem volt annak idején a görög és az arab bibliában. A zsidók soha nem használták a biblia átültetésénél más nyelvet, mint amilyet beszéltek. Csak a legújabb korban történt az, hogy a zsidókat a biblia segítségével más nyelv beszélésére törekedtek rávezetni. Ezt célozta bevallottan Mendelssohn fordítása és ezen minta után nálunk is a biblia *magyarításával* akarták a zsidó népet *magyarítani*.

Az előkészítés nagy munkája után következett a munka maga, a biblia szerkesztése. Ez úgy ment végbe, hogy Bacher lakására eljött dr. Krausz Sámuel és ekkor »ülést« tartottak. Ha Bánóczy is jelen volt, akkor »közös ülés« volt. A külső munkáról képet ad a következő statisztika:

A munka kezdődött 1895 október 24-én.

I. kötet készült 1895—1897 években 19 hónap alatt 166 ülésben, melyek közül 29 közös ülés volt (7 hónap).

II. kötet készült 1898—1899 években 19 hónap alatt 176 ülésben, melyek közül közös ülés 6 volt (12 hónap).

III. kötet készült 1900—1902 években 29 hónap alatt 206 ülésben, melyek közül közös ülés 14 volt (9 hónap).

IV. kötet készült 1902—1906 években 34 hónap alatt 221 ülésben, melyek közül közös ülés 8 volt (8 hónap).

Az egész munka tartott 1895—1906 években 101 hónap alatt 769 ülésben, melyek közül közös ülés 58 volt (36 hónap). Egy-egy ülés átlag két óráig tartott. A korrekúra munkája nem az üléseken történt és annak ideje külön számítandó.

A szerkesztés úgy történt, hogy a fordítás megállapítása után a nyomtatott próbabibliát kijavították. Ha a fordításon változás

nem történt, akkor a próbabiblia szövege érintetlen maradt. Ezek az ívek igen érdekesek voltak külsőleg is és a szedés ezekből a korrigált szövegekből történt. Ez idő szerint sajnálatunkra nem vagyunk ily »megszerkesztett lap« birtokában és nem mutathatjuk be facsimilében. Az IMIT bibliája lényegesen eltér a próbabibliától, más szóval a Bacher által társai támogatásával megállapított szöveg lényegesen eltér a fordítók által beszolgáltatott szövegtől, úgy hogy itt a szerkesztés szónak speciális értelme van. Ennek feltüntetésére mutatoul szembeállítunk egymással egy-egy részletet a biblia három részéből a próbabiblia és az IMIT biblia szövegében.

Mózes II. könyve, 23. fejezet, 1—19.

Próbabiblia:

IMIT Szentírás:

¹ Ne ejts ki hamis hírt! Ne add kezedet a gonoszaknak, hogy igazságtalan tanu légy! ² Ne kövess a tömeget rosszra és ne szólalj fel pörös ügyekben, hogy dönts a többség szerint a jog elferdítésére. ³ És a szegényt ne tüntesd ki pörében. ⁴ Ha rálelsz ellenséged ökrére vagy szamarára, vidd vissza azt neki. ⁵ Ha látod gyűlölődnök szamarát leroskadva terhe alatt, távol legyen tőled, hogy magára hagyjad, oldd fel azt vele együtt. ⁶ Ne ferdítsd el a nálad levő szükkölődnek jogát pörös ügyben. ⁷ Hazug dologtól távolodj, ártatlant és igazat meg ne ölj, mert én nem mentem fel a bűnöst. ⁸ Megvesztegetést ne végy el, mert a megvesztegetés megvakítja az éleslátókat és elferdíti az igazak szavait. ⁹ Idegent ne szorongass, mert ti ismeritek az idegennel lelkét, hisz idegenek voltatok Egyiptom országában. ¹⁰ Hat éven át vésd be földedet és gyűjtsd be termésedet.

¹ Ne terjeszsz hamis hírt! Ne fogj kezét a gonoszaknak, hogy jogtalan tanu légy. ² Ne légy a sokaság mellett rosszra és ne vallj pörös ügyben, hajolván a sokaság felé joghajlításra. ³ A szegényt ne tüntesd ki pörében. ⁴ Midőn rátalálsz ellenségednek eltévedt ökrére vagy szamarára, vissza kell neki vinned. ⁵ Midőn látod gyűlölődnök szamarát roskadni terhe alatt, állj el attól, hogy magára hagyjad, fel kell segítened vele együtt. ⁶ Ne hajlítsd el szükkölődöd jogát pörében. ⁷ Hazug dologtól távol maradj; ártatlant és igazat meg ne ölj, mert én nem itélem igaznak a gonoszot. ⁸ Megvesztegetést el ne fogadj, mert a megvesztegetés megvakítja az éleslátókat és elferdíti az igazak szavait. ⁹ Jövevényt ne szorongass, hisz ti ismeritek a jövevény lelkét, mert jövevények voltatok Egyiptom országában. ¹⁰ Hat éven át vésd be földedet és gyűjtsd be termésedet;

Próbabiblia:

¹¹ A hetedikben pedig engedd ugaron és hagyd el azt, hogy egyék (termést) néped szűkölködői és általuk meghagyottat egye meg a mező vadja; így tégy szőlőddel és olajfáddal is. ¹² Hat napon át végezd munkádat, de a hetedik napon nyugodj, hogy nyugodjék ökröd, szamarad is és pihenjen szolgádó gyermeke, meg az idegen. ¹³ És mindenben, amit mondtam nektek, legyetek óvatossak! Idegen istenek neveit ne említsétek és ne hallassék szátokból. ¹⁴ Három izben ülj ünnepet tisztelőtemre az évben. ¹⁵ A kovásztalan kenyér ünnepét őrizd meg; hét napig egyél kovásztalant, amint megparancsoltam neked, a kalász-hányó hónap idején, mert abban vonultál ki Egyiptomból és ne jelenjék meg senki színe előtt üresen. ¹⁶ És az aratás ünnepét (midőn learatod) zsengeit munkádnak, mellyel beveted a földet és a betakarodás ünnepét, midőn elmulik az év, midőn betakarítod munkád eredményit a mezőről. ¹⁷ Háromszor az évben jelenjék meg minden férfitag közül az Úr, az Örökkévaló színe előtt. ¹⁸ Ne áldozd kovászos mellett peszach áldozatom vérét és ne maradjon meg ünnepi áldozatom zsiradéka reggelig. ¹⁹ Földed zsengejének elsejét vidd az Örökkévaló, a te Istened házába; ne főzz gödölyét anyjának tejében.

IMIT Szentírás:

¹¹ A hetedikben pedig engedd magára és hagyd el, hogy egyenek néped szűkölködői, és amit hátra hagynak, egye meg a mező vadja; így tégy szőlőddel, olajfáddal. ¹² Hat napon át végezd munkádat, de a hetedik napon szünetelj, hogy nyugodjék ökröd és szamarad, és pihenjen szolgádó gyermeke, meg a jövevény. ¹³ S mindenben, amit mondtam nektek, vigyázzatok. Más istenek neveit ne említsétek, ne hallassék szájadon. ¹⁴ Három izben ülj ünnepet nekem évenként. ¹⁵ A kovásztalan kenyér ünnepét őrizd meg; hét napon át egyél kovásztalant, amint megparancsoltam neked, a kalászerés hónapja idején, mert abban mentél ki Egyiptomból; és ne jelenj meg színe előtt üresen. ¹⁶ És ünnepét az aratásnak — munkád, mezei vetésed zsengejének; és a betakarítás ünnepét, midőn végére jár az év, mikor betakarítod munkádat a mezőről. ¹⁷ Háromszor az évben jelenjék meg minden férfi közül az Úr, az Örökkévaló színe előtt. ¹⁸ Ne áldozd kovászos mellett áldozatom vérét, és ne maradjon éjjelen át ünnepi áldozatom zsiradéka reggelig. ¹⁹ Földed zsengejének elsejét vidd az Örökkévaló, a te Istened házába. Ne főzz gödölyét anyja tejében.

Ézsaiás 1. fejezet, 2—20.

Próbabiblia:

² Hallgassatok egek és figyelj föld, mert az Örökkévaló szőlő fiaikat neveltem és feleltem és ők elszakadtak tőlem. ³ Az ökör ismeri gazdáját és a szamar urának jászlát, Izrael nem ismeri, népem nem gondol vele. ⁴ Jaj, vétkező nemzet, bűnnel terhelt nép, hitványak magzatja, romlott fiak, elhagyták az Örökkévalót, megvetették Izrael szentjét, hátratértek. ⁵ Hova verjenek még? a szakadást nevelitek, az egész fej beteg, az egész szív kóros. ⁶ Tetőtől talpig nincs rajta ép, zúzódás, seb és friss ütés, melyeket ki nem nyomtak és be nem kötözték és nem lágyítottak olajjal. ⁷ Országok pusztaság, városaitokat tűz perzselé fel, földeteket szemetek látára idegenek emésztik és pusztaság mint idegenektől feldúlva. ⁸ És megmarad Czion leánya mint sátor a szőlőben, mint éjjeli hajlék az ugorkaföldön, mint ostromlott város. ⁹ Ha a seregek ura nem hagyta volna meg nekünk a csekély maradékot, úgy jártunk volna mint Szedóm, Amórához volnánk hasonlóak. ¹⁰ Halljátok az Örökkévaló szavát, Szedóm fejedelmei, figyeljetek Istenünk tanítására, Amóra népe. ¹¹ Minek nekem áldozataitok sokasága? úgy mond az Örökkévaló, jóllaktam a kosok égoáldozataival és a hizaltak zsirjával, a tulkok, bárányok és bakok vérében nem gyönyörködöm. ¹²

IMIT Szentírás:

² Halljátok egek és figyelj rá föld, mert az Örökkévaló szőlő fiait neveltem és feleltem, és ők elpártoltak tőlem. ³ Ismeri az ökör a gazdáját és a szamar urának jászlát; Izrael nem ismer engem, népem nem ügyel rám. ⁴ Oh vétkező nemzet, bűnnel terhelt nép, gonosztevők fajzatja, elvetemült gyermekek! Elhagyták az Örökkévalót, káromolták Izrael szentjét, hátra fel fordultak. ⁵ Hová verjenek benneteket, midőn még növelitek az elszakadást? Minden fej beteg és minden szív kóros. ⁶ Lábatalpától fejéig nincs rajta épség; csupa seb, kelevény és friss ütés; nem nyomták ki, nem kötözték be és nem lágyították olajjal. ⁷ Országok pusztaság, városaitokat tűz égette el, földeteket — szemetek látára idegenek emésztik, és pusztaság, mint idegenek dulasakor. ⁸ És megmarad Czion leánya mint kunyhó a szőlőben, mint kaliba az ugorkásban, mint ostromlott város. ⁹ Ha csak az Örökkévaló, a seregek ura nem hagy meg nekünk csekély maradékot, úgy jártunk volna, mint Szedoma, Amórához volnánk hasonlóak. ¹⁰ Halljátok az Örökkévaló igéjét, Szodoma vezérei, figyeljetek Istenünk tanára, Amóra népe! ¹¹ Minek nekem áldozataitok sokasága, szőlő az Örökkévaló; jóllaktam a kosok égoáldozataival és a hizó barmok zsirjával, a tulkok, juhok és bakok vérét nem

Próbabiblia:

Ha jöttök, hogy színem előtt megjelenjétek, ki követeli ezt tőletek? pitvaraimat összetaposni! ¹³ Ne hozzatok többé hiábavaló áldozatot, a füstölő utalat nekem, újhold, szombat és ünnepi gyülekezést, nem szenvedhettek bűnt és ünneplést. ¹⁴ Újholdaitokat és ünnepeiteket gyűlöli az én lelkem, terhemre vannak, megúntam viselni. ¹⁵ És ha kiterjesztitek kezeiteket, eltakarom szemeimet előletek: ha sokat imádkoztok is, nem hallom, kezeitek vérral telvék. ¹⁶ Mosakodjatok, tisztuljatok meg, vigyék el szemeim elől gonosz tetteiteket, szűnjétek meg vétkezni. ¹⁷ Tanuljatok jót cselekedni, törekedjétek igazságra, vezéreljétek a gonosz, szolgáltatassatok igazságot az árvának, védjétek az özvegy ügyét. ¹⁸ Jertek csak, pereljünk, szól az Örökkévaló; ha bűneitek skárlátpirosak, fehérek lesznek, mint a hó; ha vérszínűek, mint a karmazin, olyanok lesznek, mint a gyapjú. ¹⁹ Ha engedelmeskedtek és hallgattok, a föld javával fogtok élni. ²⁰ Ha vonakodtok és makacsokdtok, fegyver fog megemészteni, mert az Örökkévaló szája szólt.

IMIT Szentírás:

kedvelem. ¹² Midőn jöttök, megjelenni színem előtt, ki követelte ezt tőletek, hogy tapossátok pitvaraimat? ¹³ Ne hozzatok többé hiábavaló liszt-áldozatot, utálatos füstölés az nekem, újhold és szombat, gyülekezést hirdetése — nem tűrhetek jogtalanságot ünnepléssel. ¹⁴ Újholdaitokat és ünnepeiteket gyűlöli lelkem, terhemre lettek, megúntam viselni. ¹⁵ És mikor kiterjesztitek kezeiteket, elrejttem szemeimet előletek; ha sokat is imádkoztok, nem hallom: kezeitek vérral telvék. ¹⁶ Mosakodjatok, tisztuljatok meg, távolítsátok el szemeim elől tetteitek rosszaságát, szűnjétek meg rosszat tenni! ¹⁷ Tanuljatok jót tenni, törekedjétek jogosságra, igazságotokba az erőszakost; szerezzetek jogot az árvának, vigyék az özvegy ügyét. ¹⁸ Jertek csak, szálljunk perbe egymással, szól az Örökkévaló. Ha vétkeitek olyanok volnának, mint a bíbor, megfehérlének mint a hó; ha vörösek volnának, mint a karmazsin, olyanok lesznek, mint a gyapjú. ¹⁹ Ha engedtek és hallgattok, az országot fogjátok enni. ²⁰ De ha vonakodtok és engedetlenkedtek, kard esz meg benneteket; mert az Örökkévaló szája beszélt.

Jób 17. fejezet.

Próbabiblia:

IMIT Szentírás:

¹ Szellemem bomlott — napjaim kiapadtak, Sirok körülöttem. ² Bizony csak inceselkednek én velem S versengésekön pihen szemem. ³ No tégy be! Állj jót értem magadnál! Ki az, ki kezét csap velem? ⁴ Mert az ő szívöket elburkoltad az ész elől, Azért is engeded felülkerekedni. ⁵ »Osztzkodásra, — szól — barátok« S fiainak szemei had epedjenek. ⁶ Népek példabeszédévé állított oda, S nyilvános utálatá lettem. ⁷ Elhomályosult a bántatól szemem S tagjaim — mindannyi, mint az árnyék. ⁸ Elálmléknak ezen a becsületesek S az ártatlan felindúl a képmutató miatt. ⁹ De az igaz ragaszkodik útjához, S a tisztakezü gyarapodik szilárdságában. ¹⁰ Hanem ti mindnyájan jőjtekek újra és újra, Nem talállok bölcsét köztetek. ¹¹ Napjaim lejártak, terveim szétfoszoltak, Szívem ábrándjai. ¹² Melyek az éjszakát nappallá tették. Közellé a világosságot, a sötétség ellenére. ¹³ Ha remélek-e? Az alvilágot házamúl, Sötétségben vetni meg ágyamat. ¹⁴ Az enyészetnek szoltam: atyám vagy! Anyám! Néném! a férégnek. ¹⁵ Hol van tehát reménységem, Reményemet ki látja meg? ¹⁶ Az alvilág reteszeihez szállanak le, S ha együtt a porban lesznek, — lesz nyugalom.¹⁾

¹ Szellemem meg van törve, napjaim elenyésztek, sirok várnak rám! ² Bizony csúfolkodással illetnek engem, és zaklatásukon kell időznie szememnek. ³ Állj jót, kérlek: kezeskedjél értem tenmagadnál! Ki az, ki kezét csap velem? ⁴ Mert az ő szívöket elzártad az észestől, azért nem engeded felülkerekedniök. ⁵ Ki osztályrészt elárul barátot, fiainak szemei el fognak epedni. ⁶ Oda állított engem, hogy példálózsanak népek, s azzá lettem, hogy arczúl köpnek. ⁷ Elhomályosult bosszúságtól szemem, s tagjaim akár az árnyék mindannyi. ⁸ Eliszonyodnak e miatt az egyenesek, s az ártatlan fölgerjed az istentelen ellen; ⁹ és az igaz ragaszkodik útjához s a tiszta kezű gyarapodik szilárdságban. ¹⁰ Azonban ti mindannyian csak jőjjetek újra, de nem talállok köztetek bölcsét. ¹¹ Napjaim elmúltak, gondolataim elszakadtak, szívemnek tulajdonai! ¹² Az éjszakát nappallá teszik, a világosságot közelebbé a sötétségnek. ¹³ Ha az alvilágot házamúl reméltem, a sötétségben megterítettem ágyamat, ¹⁴ a veremnek így szoltam: atyám vagy! anyám és testvérem! a férégnek: ¹⁵ hol van tehát reménységem, és reménységem — ki látja meg? ¹⁶ Az alvilág reteszeihez szállanak le, ha egyaránt porban lesz nyugalom.

¹⁾ Verssorokban nyomtatott (innen a nagy betűk az egész verseken belül), de mi az IMIT szöveg külsejének mintájára nyomattuk le.

Már ebből a három részletből meggyőződhetünk mindenki, hogy a magyar bibliafordításnál a szerkesztés nemcsak a fordításoknak az egyöntetűség szempontjából való átformálásából állott. Tárgyi és nyelvi, külső és belső átdolgozást végeztek a szerkesztők. Távol áll tőlünk, hogy a biblia magyarításában résztvettek (fordítók, bírálók) bármelyikének érdemeit kisebbítsük, de a szerénységgel szemben, mely a fordítás egyes kötetekben, rövid előszavában megnyilatkozik és egyéb jelenségekkel szemben, melyek már most a múltéi, ez alkalommal, midőn erről a kérdésről beszélni kénytelenek vagyunk, a szerkesztés munkáját az igaz mértékkel kell mérnünk. A fordítók a munkát megkönnyítették, de meg is nehezítették. A fordítás nem ritkán félrevezeti a bírálót és a szerkesztőt. Áll ez különösen nyelvi tekintetben, midőn a nyomtatott kitétel háttérbe szorítja a megfelelőbbet. Erről magam meggyőződtem három könyv fordításának átnézésénél: olvasás előtt sürűbben akadtam hitem szerint találóbb szóra, mint olvasás után. De ettől eltekintve, az IMIT szentírásánál tárgyilag és nyelvilag a szokottnál nagyobb különbség van a beszolgáltatott anyag és a végleges fordítás közt, mint pl. a Zunz és Kautzsch szerkesztette német bibliai közt. Szerkesztés helyett bátran szólhatunk átdolgozásról és ez emelte az IMIT Szentírását a mai exegetikai tudomány magaslatára, ami első sorban Bacher érdeme. E tekintetben a magyar-zsidó irodalom munkásai közt a vélemények annyira egybehangzók voltak, hogy a Magyar-Zsidó Szemle bírálót egyetlen egy biblia-kötetre sem tudott »fogni«. Semmi sem tökéletes ezen a földön és az IMIT Szentírásában is vannak hibák, exegetikai hibák Bacher és magyar hibák Bánóczy daczára, de ezek a kivételek csak meg erősítik a szabályt. Tudománytalan álláspont az, a mely valamely művet tisztán a hibák szerint ítél meg — a Luther biblijában talán a legtöbb hiba volt és mégis világgraszoló jelentőséggel bírt. A magyar Szentírás megalkotásában részesek az IMIT vezérférfa, a fordítók, bírálók és szerkesztők, Bánóczy és Krausz, de Bacher nélkül nem létesült volna.

Minden alkotás életképességét a gyakorlat próbálja ki és ezt a próbát az IMIT biblijája fényesen kiállotta. Négy kötet klasszikus formátumban lévén, a bibliatársulat kiadványaival szemben felette drága (négyyszer annyiba kerül, mint a revidéált Károli), de azért elfogyott. Nincsenek konkrét

adataink arról, hogy mily körökben terjedt el, de talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy keresztény teológusok is vásárolják, különösen olyanok, kik a héber eredetit is olvassák. A bibliai szükség van, mint »tanesszközre az iskolában és mint olvasmányra a családban«, mondta Bacher-Bánóczy már egy negyedszázad előtt a Magyar-Zsidó Szemle fentidézett helyén és tényleg mindkét célzt fényesen szolgálja az IMIT biblijája és ugyanezért különböző életpályán működő munkatársaink a jelen iratban egymástól függetlenül a bibliafordítást nyilvánítják Bacher legnagyobb alkotásának, a mi az agádai irodalom, a bibliaexegezis és a héber nyelvtudomány első képviselőjénél és a jelenkori zsidó tudománynak az egész világon elismert vezérő alakjánál nagy szó. Én ezekben a nyilatkozatokban a biblia hatásának a kellő becsülését látom.

A zsidóság a biblijában minden időben az Isten szavát látta, de azért mégis tény, hogy a XVI—XVIII. században, a lengyel zsidóság vezérőse idején, a biblia a talmud mögé került, szerepe hasonlított Klopstockéhoz a német irodalomban. A kultúra haladásával a biblia tanulmányozása és olvasása arányosan emelkedett. A berlini zsidó hitközség a hivagdt németeknél szokatlan lelkesedéssel csak az imént határozta el, hogy a bibliát ujra lefordíttatja. Sok bizottságot szervez és minden pénzt áldoz, mert, mint kijelentette, e mű által az egész német zsidóság körül érdemet szerez. Ha csak pénzen mulna, csakhamar volna új német biblijája, mert oly összegeket emlegetett, melyenkről nálunk csak álmodni szoktak. Pénze van, de nincs Bachere. A nagy lelkesedés mindenesetre annak a jele, hogy a biblia olvasásának hatásától várják a hitélet megerősödését. Ezt a nézetet Bacher Vilmos is kifejezésre juttatta »Három bibliafordítás« című felolvasásában (IMIT Évkönyv) és belső hajlamát követve, tudatosan a modern zsidóság nagy ügyének szolgálatába állott, midőn munkatársak támogatása mellett a biblia magyarítására vállalkozott. Bacher Vilmos alkotó ereje teljében van és királyi bőkezűséggel szórja felhalmozott tudományos kincseit. A magyar Szentírás gondozásának legelső tárgyai közé tartozik és máris revízió alá vette. Adja az Isten, hogy egyéb nagy tervei mellett ezt a jelentős munkát minél hamarább elvégezhesse saját megelégedésére és a köz javára.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

BACHER VILMOS KÖZÉLETI MŰKÖDÉSE.

A tudomány és élet közötti ellentét korántsem oly természetes és magától értetődő jelenség, mint azt az avatatlan közönség és sok rövidlátó tudós hiszi. Legföljebb annyit lehet mondani, hogy bizonyos korokban nagy a távolság a kettő között. De ennek megállapításában is gyakran tévedünk, még pedig azért, mert az elmúlt korok tudományát általában jobban ismerjük, mint azok társadalmi életét. Hogy példát a mi történetünk köréből vegyek: minél jobban ismerjük a talmudi kor életviszonyait és gazdasági helyzetét, annál világosabb előttünk, hogy egyes talmudi disputációk, melyeket eddig tisztán elvont és elméleti vitáknak hittünk, tulajdonképen az akkori való élet által föladott kérdések megoldásával foglalkoznak.

A modern zsidó tudományról is mindjárt alapításakor kijelenté annak leghatalmasabb művelője, a nagy Zunz, hogy a zsidó nép és zsidó tudomány emancipációja minden időkben a legszorosabb összeköttetésben fognak állani egymással és az azóta letelt évszázad fényesen igazolta az élesen látó férfiú ama jövődőlését, hogy a zsidóság tisztelgeté a zsidó tudomány fogja kivívni.

Ennek fölismerése bírta rá a mai zsidóságot, hogy tudósait nem zárja el a négy fal közé, hanem kiszólitja őket az élet mezejére, hogy tudásuknak hasznát lássa az élet bonyolult útain való eligazodásban.

Bacher Vilmos ama férfiak közé tartozik, kik magukat a tudomány négy rófnai területén oly boldogan érzik, hogy abból csakugyan csupán ismételt unszolás után lépnek ki, de hát a zsidóság, főleg az e hazában élő, nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy nagy fiát tisztán a tudomány szolgálatában lássa tündökölni, hanem megkívánja tőle, hogy tudását ő maga is érvényesítse a mindennapi élet terén és ne bízsa tisztán azokra, kik az ő ismereteiből egy tarisznyára valót merítettek,

A mi széberkedő korunk bizonyos vajmi kevés hozzá hasonló jellemet tud fölmutatni, kitől az egyéni hiúság annyira távol állana, mint tőle. Kevés ember él közöttünk, kiről oly igazán elmondhatjuk, mint róla, hogy az elismerés külső jelei után nem futott, sőt azokat határozottan kerülte mindenkoron.

Bacher csak akkor fogadott el minden neki följáró tisztséget, midőn meggyőződött róla, hogy a közérdek parancsolja azt neki. Hanem aztán, ha magára vállalta, azt olyan komolyan vette mindig, mint tudományos működését és megcáfolta mindannyiszor ama régi állítást, hogy a tudósok a kormányzáshoz nem érhetnek. Mint egész ember állta meg helyét mindenütt és megmutatta, hogy elméje nem csupán a tudomány berkeiben, hanem az élet szántóföldjein is élesen tud látni.

Az idő, melyet eddig a *Rabbiképző elnöki széke*ben töltött, még nagyon rövid ahhoz, hogy itteni kormányzásának eredményeiről beszélhessünk, de máris érezhető ott minden irányban az új szellem, melyet ő teremtet meg. Mint a talmudi kor nagy iskolafői, kik példaképen állanak előtte, ő sem feledkezik meg tanítványai anyagi viszonyairól és megélhetési módjáról, hanem ugyanazon odaadással gondoskodik erről is, mint tudományos haladásukról. Határozottan állíthatjuk máris, hogy a későbbi korok Bacher Vilmosról nem csupán mint tudósról fognak nagy elismeréssel megemlékezni, hanem mint a böles és jólelkű iskolafőről is, kinek gondoskodása tanítványai anyagi, erkölcsi, vallásos és tudományos életére egyaránt kiterjed.

Tudományt vámsorompókkal elzárni nem lehetett soha, annál kevésbbé a mi napjainkban. Bacher tudása elől a külföld el nem zárkozhatott. Föltétlen hódolat környékezi nevét zsidó tudományos körökben mind az öt világ-részben. Nem keletkezhetik tudományos vállalkozás sem Európában, sem azon kívül, mely munkálódását Bacher közreműködése nélkül próbálná megkezdeni. A berlini *Gesellschaft z. Förd. d. Wissenschaft d. Judenthums*-nak épen oly intéző tagja, mint a *Mekicé Nirdamim* társulatnak, mely régi héber könyvek és kéziratok kiadásával foglalkozik. Ezen társulatokat nem csupán tudományos munkálataival támogatja, hanem résztvesz azok kormányzásában is, sőt az utóbbi társulat újjáébredése erősen az ő nevéhez fűződik. Nem kell külön kiemelnem, mily nagy mértékben hozzájárult ezáltal ahhoz, hogy a magyar zsidótudomány tekintélyét a külföldön megeremtsé és nagygyá nevelje.

A külföldi szakkörök eme föltétlen hódolata, mely bárkinek tudományos ambícióját teljes mértékben kielégíthetné, őt nem téveszté meg a zsidó tudomány iránti egy másik kötelességének

teljesítésében. Ő nem elégedett meg azzal, hogy a magyarországi zsidó tudomány hírét a külföldön emelje, hanem *magyar nyelvű* zsidó tudományt is akart teremteni. Nem csupán képvisel minket ottkint, hanem vezetők ittbennt.

A pesti *talmudtóra intézetben*, mint annak igazgatója, mintaképet állított az egész ország számára, hogyan kell *megkezdni* a zsidó tudományba való bevezetést. A *továbbfejlesztésnek* útját, mint a *Rabbiképző rektora* és mint az *izraelita magyar irodalmi társaság egyik elnöke* mutatja meg. Nincsen szükség arra, hogy Bachert idegen tollakkal ékesítsük és azért nem számítom be az ő érdemének, hogy az IMIT. anyagilag oly szépen föllendült és megerősödött, sőt bátran bevallhatom, hogy ő a nyilvános igazgatóhoz, tagok verbuválásához nem ért. Azt azonban tudja mindenki, ki csak valamennyire is figyelemmel kísérte az irodalmi társaságunk fejlődésének történetét, hogy a válságok idején mindig Bacher neve és egyénisége mentette meg a társaságot. Az a körülmény, hogy ő állott annak élén, nyújtott módot arra, Az ő tudása és jelleme simítá el mindig a nehézségeket és tette lehetővé, hogy az mai virágzásához elérhetett.

Kevés ember él közöttünk, ki idejéből annyit szentelt volna könyveinek, mint Bacher. De ez nem volt nála akadálya annak, hogy saját buvázkodása mellett a zsidóság tudományos közéletét irányítsa, de sőt annak gyakorlati érdekeit is figyelemmel kísérje, miről mint a *pesti izr. hitközség választmányának* és számos más intézményének buzgó tagja tesz tanuságot.

Ha ma — hála Isten — már beszélhetünk magyar nyelvű zsidó tudományról és ez úgy terjedelemben, mint értékben bármely a hazában művelt tudományággal kiállja a versenyt, azt elsősorban Bacher Vilmos tudásának, de nem kisebb mértékben az ő egyéniségének, jellemének, buzgalmának és áldozatkészségének köszönhetjük.

Losoncz.

DR. VAJDA BÉLA.

BACHER VILMOS ÉS A M.-ZSIDÓ SZEMLE.

1883. őszén a zsidóság egyik vezérő elméje, dr. Simon József hívására összegyűlt az országos rabbiképző tanári kara rendkívüli értekezletre, melyen az egybehívó egy alapítandó zsidó folyóirat megindítása szükségét adta elő. Az értekezlet úgy folyt le, ahogy dr. Simon várta: a tanári kar helyeselte az eszmét, kijelentette, hogy a maga összességében szerkesztésre nem vállalkozhatik, ellenben megígérte erkölcsi és szellemi támogatását.

Hogy történt, hogy nem, minden előre való közös megállapodás nélkül Bacher Vilmos és én — nem tudom már, főlhívásra-e vagy önként — kötélnék állottunk. Ma is emlékezem, hogy midőn bizonyossá vált, hogy Bacherrel együtt fogok felekezeti ügyben dolgozni, az öröm érzése töltött el. A közös munkában eltöltött hét év után ez az érzés büszkeséggé emelkedett.

Megegyeztünk a folyóirat címében, megállapítottuk a rovatokat, számba vettük nagyjában minden egyes rovat lehető munkatársát s aztán megszerkesztettük a főhívást: a programot. Örömmel emlékszem, hogy midőn ezzel dr. Simonhoz elmentünk, ez nagyon meg volt vele elégedve s egy szó változtatás nélkül helybenhagyta.

Előfizető meglepő nagy számban jelentkezett: 626. Hittársosaink nyilván úgy gondolkodtak, hogy amitől eddig a váratlanul nagy erőre kapott antiszemitizmus ellen védelmet vártak: rabbisági nyilatkozat, miniszterelnöki kijelentés, országgyűlési választások, mind nem használt semmit — megpróbálja hát ezt is. Hátha a meginduló folyóirat arkánumnak bizonyul.

Ez volt talán az első eset, hogy a magyar zsidóság egy irodalmi vállalat hatását túlbecsülte. Mondanom sem kell, nem vádolom érte.

A nagy részvétnek megfelelt a mi nagy felbuzdulásunk. Dolgoztunk, ahogy Isten tudnunk adta. Az értékes munkát, azt, mely a folyóiratnak karaktert és becsot adott, persze Bacher végezte. Ezt ma még világosabban látom, mint akkor. Ő szerezte be a tudományos és irodalmi cikkeket, elolvasta, megbírálta és ha kellett, javította. Én a könnyebb fajta rovatokat gondoztam;

a kiszemelt munkásokat, ha vidékiek voltak, leveimmel, ha fővárosiak, látogatásaimmal zaklattam; elolvastam, ahány zsidólaphoz csak hozzáférhettem; végül a szedőnek jártam a nyakára és nagy lelkesedéssel korrigáltam. Szóval, olyan magasabb rangú »egyházi« voltam. Ez is annyi munkával járt, hogy támogatásnak szükségét érezvén, midőn a kislányom két éves lett, megtettem segédszerkesztőnek. Ez nagyszerűen beletalálta magát munkakörébe s gondoskodott róla, hogy semmit ott meg ne találjak, ahová letettem. Négy éves korában pedig kijelentette az anyjának, hogy ha nagy lesz, mint a papa, akkor ő is minden nap elmegy majd az iskolába, a nyomóba és a kávéházba.

Bezzeg, Bachernek nem kellett segédszerkesztő. Ilyen munkáról ilyen folytonos munkában nem láttam soha. A legnagyobb nyugalommal vállalkozott mindenre, amire a folyóiratnak szüksége volt és pontosan teljesítette. Mindig föltétlenül biztos volt maga felől. Irodalmi tájékozottsága jóformán abszolút. Mindjárt az első számban közölte »A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1883-ban« című összefoglalást, mely azután évről évre büszkesége volt a kötetnek. Beszámol a folyóiratokról, a szentírást magyarázó és bíráló irodalomról, egyes törvényekkel és tanokkal foglalkozó értekezésekről, egyes szentírási könyvek kommentárjairól, a zsolnárokról, egyes szentírási könyvekre vagy fejezetekre vonatkozó értekezésekről, a bibliai történet és kronológiáról, az izráprófétaság fejlődéséről, a bibliai költészetéről, a héber nyelvtanról, a héber lexikografiáról, a régi bibliai fordításokról, a régibb zsidó exegetikus irodalomról, a talmudról, az újhéber nyelvről, a midrasról, a halákhárról, a zsidók történetéről, életrajzokról, zsidó irodalom történetéről, általános irodalomtörténetéről, zsidó vallásbölcseletről, végül beszámolt arról, hogy kik foglalkoznak a zsidósággal általános szempontból. S itt idézte a német, a francia, az angol, az olasz irodalom termékeit is. Látnivaló, Bacher mindent ismert, mindent elolvasott. Annyi szaktudás mellett akkora műveltség s az egyoldalúságnak ily teljes hiánya bizonyára nem mindennapi jelenség.

A munkatársak kimutatásában, amennyiben dolgozataikat aláírták, Bacher csak egyszer szerepel, most említett, részletesebben bemutatott cikkével. Pedig mennyi mindenféle van őtől. Dr. Löw Immánuel ajánlotta nekem egy ízben levélben, hogy a névtelenül megjelent minden közlemény alá írjam be kézi példá-

nyomba a szerző nevét. Sajnálom, hogy okos tanácsát csak az első két kötetre nézve követtem. Most, hogy ezeket forgatom, valósággal meglepetéssel látom névtelen munkatársaink előkelő sorát. Van közöttük vezető állásban lévő férfi, tudós rabbi, híres szónok, neves szerkesztő, kitűnő író, jelentékeny szerepet vitt országgyűlési képviselő, sőt olyan is, aki azóta kitért. Az indiszkréciót azonban átengedem a fiatalabb nemzedéknek, szorosabban annak, aki a Magyar-Zsidó Szemle történetét, a mostani szerkesztő megbízásából, ötvenéves főnállásakor meg fogja írni. De Bacher anonimítását szellőztetnem kötelez ez a kis vázlat, mely éppen az ő Szemlebeli szerkesztői és írói munkaságának bemutatására van szentelve.

Mindjárt az első füzetben ő írta a Zsidó halottak 1883-ban című cikket. Mennyi név és mégis csupa pontos adat, józan és mégis kegyeletes méltatással. Aztán tőle való az »Irodalmi holmi«, mely az első kötet öt füzetében és azontúl minden kötetben többször mint állandó rovat megjelenik. Én, laikus létemre is, sokat tanultam belőlük, hát még a szakember, aki minden megjegyzést, minden ráutalást érdeme szerint tudott méltányolni! És ugyancsak tőle való »A zsidó káték a XVI. századtól máig«, mely akkoriban közfigyelmet keltett. A Tiszaeszlár felől gomolygó köd ugyanis az időben hihetetlen módon elhomályosította az elméket, s az országgyűlésen az antiszemita urak meggyőződéssel hirdették, hogy zsidó káté nincs, mert nem merjük vallásunk tanait nyilvánosságra hozni. Nos hát, Bacher 156 kátét tud kimutatni. Soha pusztá bibliografiai adatsor — ha csak percre is — több rosszindulatot el nem némított, annyi megnyugvást a lelkekbe nem öntött, mint ez. Sokan azt hitték, hogy minden adat egy-egy koporsószege lesz a féktelen szenvedélynek, amely ellenünk izzott. De hajh, a gyűlölet csak oly halhatatlan, mint a szeretet.

Magamat is meglepett, mikor láttam, hogy Bacher fordított is. Mikor a munkára vállalkozott, természetesen tartottam; de most utólag igazán röstellem, hogy engedtem, hogy egy Bacher ilyesmire pazarolja az idejét. Neubauer Adolf, akkor Oxfordban élő hazánkfia cikkét: »Palesztina nyelve a második templom utolsó századában« az angol kéziratból Bacher tolmácsolta magyarul.

Mennyi és hányféle névtelen közlemény ered még tőle, azt ő bizonyára jól tudja. Nem hiúságból: az ő nemes önérzete ezt ép oly kevésbé ismeri, mint az irigységet. Hanem tudja, mert páratlan az emlékező tehetsége és irtóztatóan pontos mindenben, még — hallatlan! — a levélírásban is, egészen a botrányig.

Most hogy e hibájának leleplezését is elég szerencsésen sikerült ide becsempészni, zárhatnám soraimat — ha zárhatnám. Caskhogy még a M.-Zs. Szemle első női munkatársáról is kell szólanom, ami nélkül ez a kis vázlat nagyon hiányos volna. Ez az írónő *Goldzieher Ilona*. Elevenen, formásan, kitűnő magyarsággal írt, okos észszel, zsidó szívvel. Első cikke »A felsőbb leányiskolák«-ról az első kötetben van, »A hitoktatás a leányiskolában« a másodikban. Amott kiemeli, hogy a zsidó szülők mily mohón ragadják meg az alkalmat, hogy lányaiknak gazdagabb képzést adjanak, emitt pedig — azt hiszem elsőnek — egy zsidó tanítónőképző felállítását javasolja. Lehet-e Goldzieher Ilonáról megelégedezni, midőn a férjét ünnepejük? Őelőtte hajtsuk meg első sorban zászlónkat. Mert csak az a családi boldogság, amit ő tudott teremteni, adhatott erőt, nyugalmat és lendületet *Bucher Vilmos* szellemének.

Budapest.

DR. BÁNÓCZI JÓZSEF

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A homály, mely az ország közviszonyaira borult, oszladozóban van; a hajdani szabadelvű párt oszlopos férfiai kerültek ismét kormányra. Felekezetünk, melynek ügyei az utolsó években holt pontra kerültek, ismét remél. Reméli jelesül azt, hogy az állam, amely a többi felekezeteket hathatósan támogatja, végül őt is védőszárnyai alá veszi. A recepczió óta az izraelita vallásfelekezet kedvezőtlenebb helyzetben van, mint azelőtt. Kötelességei ugyanazok, melyek a többi bevett valláséi, de a jogai ma már kevésbé ugyanazok, mint a recepczió előtt voltak, ha a való tényeket vesszük tekintetbe, nem pedig a papiroson levő jogot. Az államhoz való viszonyban felekezetünk messze elmaradt a többi felekezet mögött. Míg az állam a többi felekezeteket ellátta az anyagi eszközökkel feladataik teljesítésére, addig a szegény izraelita felekezetet nagyjában meghagyta ott, ahol ezelőtt volt. A zsidóságnak sem lélekszámával, sem adószolgáltatásával nem áll arányban az a segély, melyet az állam az izr. felekezetnek juttat. Frappáns sérelme felekezetünknek különösen az, hogy az 1848: XX. t.-cikk megkezdett végrehajtásánál róla szó sem volt. Ez irányban gróf *Khuen-Héderváry Károly* miniszterelnök nyilatkozata, melyet a nála tisztelgő református lelkészegyesület előtt tett, bennünk is reményeket kelt. A miniszterelnök ugyanis azt mondta, hogy az 1848: XX. t.-cikket az összes felekezeteknél egyenlően fogja végrehajtani. Magától értetődik, hogy az összes felekezetek alatt a mi felekezetünk is értendő.

Midőn e sorokat írjuk, az új kultuszminiszter, gróf *Zichy János*, a szóban forgó kérdéstről még nem nyilatkozott. Általában igazságos férfinak és egyenes politikusnak dicsérik, felekezetünk pedig nem akar egyebet, mint igazságot és egyenességet, tehát reméli, hogy az új kultuszminiszter az ő elhanyagolt ügyeit is

fel fogja karolni. Hivatalba lépésekor az új kultuszminister oda nyilatkozott, hogy a magyar kulturát a csillagokig szeretné emelni. Ebben a törekvésében felekezetünkben bár szerény, de hű támogatóra fog találni. Iskoláink mind magyarok, nemzetiségi vidékeken sok helyt az egyetlen magyar iskolák. Midőn a népoktatás ingyenességéről szóló törvény, az izraelita iskolák helyzetére való minden tekintet nélkül, megalkottatott és a szóban forgó iskolákra csapást mért, nemcsak izraelita, hanem magyar iskolákat is megrendített létükben és tudomásunk szerint keresztény magyarok is fáljalják az izraelita iskola megszűnését, melynek helyébe a nem magyar iskola lép. A mostoha sorsban részesülő zsidó papság a magyar állameszmének kivétel nélkül rendületlen híve és zöme a magyar kultúra hathatós terjesztője. A zsidó papság és tanítóság támogatása tehát állami és kulturális érdek. Nincsen semmi tárgyi ok arra, hogy az állam felekezetünkől megvonja azt a támogatást, melyben más felekezeteket részesít, sem arra, hogy pusztán az izraelita felekezet ügyeit hagyja meg rendezetlenségében és ezáltal kulturális és humanitárius feladatainak kellő teljesítésére ne képesítse. Mindezen okokból mi újból remélünk. Reméljük a jog és igazság teljes érvényesülését.

*

A zsidó érzés egyik próbájának tekinthető a pesti Chevra Kadisa tagfölvétele és ilyen szempontból a helyi jelentőségen túl emelkedik. Három hét alatt (január 2—20.) 2754 új tag jelentkezett a társadalom minden rétegéből. A szabad pályákon levők közül orvosok, ügyvédek, bírák, mérnökök, hirlapírók, művészek stb. 227. Körülbelül 10% a belépetteknek. Nem áll tehát, hogy az intelligens elemek »lehültek«.

Figyelemre méltó a jelentkezett munkások száma: 181. A munkások általában szegényes viszonyok között élnek, se felvételi összeg lefizetésére, sem évi járulékra nem igen telik. Ezt tekintetbe véve, a szám tekintélyesnek mondható és azt mutatja, hogy a zsidó munkások jórésze még nem nézi a vallást szocialista szemüveggel. Ideje volna, hogy a zsidóság e nehéz küzdelmek közt élő híveire gondot fordítana. A zsidósághoz való ragaszkodás a kintmaradtok lelkében is él még és szociális intézményekkel, pl. Toynbee s hasonló, a köteleket erősíteni lehetne. Az önálló iparosokról (681 jelentkező) nem szólunk, ha-

nem csak a munkásokról. A számoknál is beszédesebbek voltak az arcok; a legtöbb sugárzott, midőn a belépettek a felvételi jeggyel távoztak.

A más helyen között beszédek — *Winterberg Gyula* Chevra-elnök és dr. *Weinmann Fülöp* hitközségi elnök, úgyszintén dr. *Hevesi Simon* rabbi beszéde, melyre ez alkalommal sajnálatunkra már nem jutott hely — a tagfelvételek erkölcsi sikerét kellően megvilágították és méltatták s ugyanazért még csupán néhány más pontot emelünk ki.

A legtöbb bekebelezett tag 30—40 évi életkor közt van: 1179. 30 éven aluli van: 318, 60-on felül 79. 2244 tag összesen 246.621 korona bekebelezési díjat fizetett és 13.720 korona adományt juttatott a Chevra Kadisa intézményeinek. A Chevra tagállománya most 13.063, oly szám, amilyent tudtunkkal Chevra sem a multban, sem a jelenben nem tud felmutatni. A fényes eredmény kihirdetése után *Winterberg Gyula* elnököt és dr. *Mezey Ferencz* titkárt nagy ovációkban részesítették, nem feledkezve meg a Chevra Kadisa többi lelkes munkatársairól sem. A záró-ünnepély lelkes hangulatban folyt le. Itt említjük, hogy a Szeretetház, ez új és nagyszabású intézmény, a megvalósulás előtt áll. Ebben a gyógyíthatatlan betegeket fogják elhelyezni és vele kapcsolatban lesz az ápoló-nővérek otthona. Végül még megemlítjük, hogy *Winterberg Gyula* beszéde németül is megjelent és hogy erről dr. *Farkas Emil* is kiadott egy kis füzetet.

*

Rég érzett szükség oly szünidei gyermektelep, amely tekintettel van a gyermekek és szülők zsidó vallásos érzelmeire, tehát rituális kosztot ad és egyébkép is ügyel a zsidó vallástörvényre. *Blücher József*, a pesti izr. hitközség jótékonsági ügyosztályának jószívű és jámbor előadója, régóta foglalkozott esendben ezzel az eszmével és 10.000 koronát már össze is gyűjtött. Szerencsés eszméjének kiváló férfiakat nyert meg és 1909. december 23-án nagyszámu közönség jelenlétében megalakult az »Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület«. Beható eszmecseré után dr. *Fischer Gyula*, a gyűlés vezetője, kimondotta az egylet megalakulását, elfogadták az alapszabályokat és megválasztották a tiszti kart, valamint a bizottságokat és azoknak elnökeit. Diszelnökök: báró *Kornfeld Zsigmondné*, halmi *Deutsch S.-né*, dr. *Weinmann F.*

a hitközség és *Winterberg Gy.* a Chevra elnöke, Az Egyesület elnöke *dr. Grauer Vilmos*, társelnök *dr. Fischer Gyula*, *Breitner L. Zs.-né* és *Kohn Arnold* igazgató, előadó *Blücher József*. *Dr. Weinmann Fülöp* hitközségi elnök támogatásáról biztosította az új együletet és kilátásba helyezte, hogy a hitközségnek egy jövővi által rendelkezésre bocsátott 80.000 koronából megfelelő részt juttat az egyület céljaira. *Dr. Grauer Vilmos* *dr. Kohner A.*, *Weisz M.* ezer koronás alapítványt tettek, *Winterberg Gy.*, *Deutsch Sámuel* s mások szintén tekintélyes összegeket adományoztak. A taggyűjtés serényen és szép eredménnyel folyik. Van már 516 rendes és 30 pártoló-tag. A rendes tagsági díj évi 4 korona. Jelentkezéseket elfogad *Blücher József* előadó (Sip-utca 12.) Reméljük, hogy a nemes célú új egyület, amely humánus és vallásos célzt szolgál, a kellő támogatásban fog részesülni. Felekezetiünk nagy érdeke, hogy a vallásnak ősi szabványai szerint élő gyermekeknek ezen életmódban való felnevelését előmozdítsa.

*

A köztartás ügyét a rabbiképző-intézet, amely annyi év óta vajdik, *dr. Bacher Vilmos* tanár-elnök nagy lépéssel vitte előre. A múlt év november hava óta az intézetben ebédet adnak az összes erre jelentkező növendékek számára. Az eszme először az Ecz-Chajim választmányi ülésen vettettet fel, mely alkalommal *Goldmann*, *Rosenberg* és más választmányi tag urak azt javasolták, hogy egyelőre a Napközi Otthon segítségével kíséreljék meg a kérdés megoldását. *Ehrlich G. Gusztáv* készséggel vállalkozott arra, hogy a szeminárium növendékeit is ellátja ebéddel. Miután báró *Hatvany József* és *dr. Mezey Ferencz* az eszmét helyeselték, ennek megvalósítását elősegítették és a Napközi Otthon működése megszűnésének idejére az új intézmény fenntartását kilátásba helyezték, az ebédtérmet be lett rendezve.

A vezérő-bizottság márczius hóban tartott ülésén a mensa számára szükséges jelentékeny összeg előteremtéséről egyelőre három évre gondoskodott, hogy kellő időt nyerjen a szeminárium internátusának létesítésére és berendezésére. E célra báró *Hatvany József* és *Winterberg Gyula* jelentékeny évi járulékot ajánlottak meg, épp úgy a pesti Chevra Kadisa *Winterberg* elnök és *dr. Mezey Ferencz*, az Országos Izr. Közalap ugyancsak *dr. Mezey Ferencz*, az O. M. I. K. E. *dr. Hevesi Simon*, a nagykanizsai

hitközség *dr. Neumann Ede*, a nagyváradi hitközség *dr. Kecske-méti Lipót* útján. *Dr. Fischer Gyula* és *dr. Hevesi Simon* külön évi járulékot ajánlottak fel. Az ülésen a vezérő-bizottság kebeléből a mensa ügyének intézésére külön bizottság küldetett ki, melynek elnöke *Winterberg Gyula*, tagjai pedig *dr. Mezey Ferencz*, *dr. Bánóczy József* és *dr. Bacher Vilmos*.

Ezzel ez a nagyfontosságú ügy a tervezetek teréről a tettek mezejére tereltetett. Még nincs internátus, de a reggelivel együtt, melyről báró *Hatvany* már évek óta gondoskodik, megvan körülbelül a fele. Az internátus ügye most oly férfiak kezében van, kik minden téren a cselekvés emberei. A rabbínövendékek ellátásáról való gondoskodás a felekezet becsületkérdése, mely célra kétségtelenül a községek is fognak áldozni. Nagy összegekről van szó és a bizottságra kemény munka vár, de el fogja végezni a felekezet segítségével, a felekezet diszére.

*

Dr. Vajda Béla, kitűnő munkatársunk, a történet tényeivel felel arra a kérdésre, hogy a zsidók az évezredek folyamán miképp viselkedtek azon országok iránt, melyekben éltek, a következő című iratban: »A zsidók és hazájuk. Képek a zsidók történetéből« (*Budapest*, 1910. *Lampel R.* könyvkereskedése. Ára 2.50 korona). Széles tudással végigmegy a zsidók történetén az egész világon, kiszemeli a kutatása körébe vágó eseményeket, ezeket összesen 19 fejezetben csoportosítja és vonzóan adja elő. »Zárszó« alatt könyve végén röviden összefoglalja a történet szolgáltatata tanulságokat. Ezekből hadd álljon itt a következő pár mondat: »Kötelességünket megtettük akkor, midőn jogaink nem voltak, szolgáltuk a hazát, mely gyermekeinek minket nem tartott, becsületek igyekeztünk lenni akkor, midőn a társadalom mindent elkövetett, hogy kiirtson belőlünk minden becsületérzést.« »A zsidóság ujabbkori története korunk művelt államaiban arról tesz bizonyosságot, hogy hűség és hazaszeretet olyan gyümölcs, melyet a szabadság napja képes leginkább kifejleszteni és megérlelni.« Általában megjegyezzük, hogy a világ nagy uralkodói Cyrustól Napoleonig mind bíztak a zsidók lojalitásában. Az egyik apokrifon azt mondja: a zsidók mindig hívek voltak a királyokhoz. Ez a mi nyelvünkön azt jelenti: a hazához. *Vajda* könyve érdekes és tanulságos olvasmány.

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT ÉS ZSIDÓ MÚZEUM.

Az I. M. I. T., amely 1908 december 17-én tartotta közgyűlését, az utóbbi években minden várakozást felülmúló mértékben gyarapodott. *Bánóczy József dr.* társulati titkár jelentéséből vett összeállítás szerint a tagok létszáma következőképp változott:

	1906	1908
Alapító tag.....	16	20
Pártfogó tag	11	13
Pártoló tag.....	48	56
Rendes tag	1066	2460
<i>Összesen ....</i>	<i>1141</i>	<i>2549</i>

Fellette örömdetes ebben az eredményben, amely *Steiner József* és támogatóinak érdeme, az, hogy a rendes tagok száma, tehát a nagy közönség érdeklődése emelkedett. Az anyagi sikernél magasabb még az erkölcsi siker. Egyuttal azt is mutatja, hogy a Társulat kitűzött céljait jól szolgálja. Kétségtelen, hogy a Társulat sem anyagi, sem szellemi tekintetben még nem érte el a csúcspontot. A mindkét irányban kifejtett tervszerű és rendszeres munkásság még nagy eredményeket reméltet. Az évi költségelőirányzat kerek összegben 24.000 korona.

Az 1909 december 15-én *báró Hatvani József* elnöklete alatt tartott közgyűlésen az elnök kegyeletesen emlékezett meg arról a veszteségről, amely a Társulatot báró Kornfeld Zsigmond és dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi elhunytá által érte. Dr. Bánóczy József titkár jelentéséből kiemeljük a következőket. Az I. M. I. T. bibliafordításából az első kötet teljesen elfogyott és az igazgatóság elhatározta, hogy az egész fordítást revízió alá veszi s egy kötetben újra kiadja. Ebben az alakban kelendőse kétségtelenül nagyban fog emelkedni. A táviratmegváltási úrlap, az I. M. K. A. lap — *Steiner József* eszméje — bevált és ebből már tekintélyes összeg folyt be. (Megrendelhető a társulatnál, 1 lap ára 44 fillér.) A vagyon kerek összegben 65.000 korona. Tekintélyes összeg, de még mindig nem áll arányban a Társulat céljai követelte anyagi erővel.

A Társulat céljainak minden körében fokozott tevékenységet fejt ki. Az évkönyv mellett az ideai tagilletmény *Patai J.*

»Héber Költők« cz. szép antológiájának első kötete, melyet jelen füzetünk más helyén ismertetünk és melyből szemelvényeket több ízben közöltünk. Kiadta a Társulat Mészáros (Fleischer) Zsigmond »A négy fiú« cz. pályanyertes elbeszélését, melyhez dr. *Agai Adolf* jelentős előszót írt. Ez az ifjúsági irat, valamint dr. *Neumann Ede* által megírandó »Geiger Ábrahám«-ról szóló monográfia lesznek az Évkönyv mellett a jövő évi tagilletmények. Pályázat (100 arany) van kitűzve »Palesztina története a második templom elpusztulásától a jelenkorig, különös tekintettel zsidó lakosságára és a zsidó diaszpórának hozzá való viszonyára« cz. műre, melynek határideje 1911 június 1.

Az Ifjúsági Biblia, melyet a biblia-bizottság és Stern Ábrahám szerkeszt, serényen halad a megvalósulás felé. A felveendő anyag ki van választva, a fordításnál szem előtt tartandó irányelvek meg vannak állapítva, az anyag a munkatársak közt ki van osztva, úgyszintén a szerkesztők egyenként végzendő munkája. A nyers anyag előreláthatólag egy éven belül együtt lesz és azután aránylag rövid időn belül ez a kétkötetes mű közre fog bocsáttatni.

A felolvasások az utolsó évadban is teljes sikerrel jártak. Érdekesekek voltak és nagy közönséget vonzottak. A színhelyet áttették a Zeneakadémia termébe, ami szerencsés gondolat volt és teljesen bevált. Az ideai felolvasások sorozata a következő volt:

November.

Blau Lajos: Zsidó katonai telep az egyiptom-núbiai határon 2500 év előtt.

Lenkei Henrik: Bölcs Náthán. (Költemény.)

Ujvári Péter: A taploneczai nagyvásár.

Deczember.

Goldschmied Lipót (Prosnitz): Egy régi rovás.

Kohlbach Bertalan: A zsidó múzeum.

Január.

Patai József: Londoni kéziratokból.

Steinherz Jakab (Székesfehérvár): Schiller mint biblia-magyarázó.

Február.

Sebestyén Károly: Byron héber melódiái. (Műfordítások.)

Kohlbach Bertalan: Tetovirozás a régi zsidóknál.

Márctzius.

Mezey Sándor: Keleti szimfónia. (Költemény.)

Neumann Ede (Nagykanizsa): Geiger Ábrahám.

A vidéken is kiválóan sikeres felolvasó esték rendeztek a következő négy városban: Gyöngyös, Kassa, Munkács, Páncsova. Az idén telt be a felolvasások újjászervezésének első évtizede, mely idő alatt mindvégig *Agai Adolf* bizottsági elnök és *Lenkei Henrik* bizottsági előadó fáradhatatlan buzgalommal és ennek megfelelő sikerrel intézték a Társulat e fontos ügyét.

Dr. Mezey Ferencz kezdeményezésére a Társulat tevékenységét kiterjesztette és elhatározta egy »Zsidó Múzeum« felállítását. *Dr. Mezey Ferencz* ezzel az eszmével csendben már évek óta foglalkozott, azt előkészítette és midőn megvalósulásra megérett, a Társulat igazgatósága előtt idevágó indítványt tett, amely azt mint céljainak megfelelő intézményt, készséggel fogadta.

Megalakította a bizottságot, melynek elnöke *Székely Ferencz*, társelnöke *Mezey Ferencz*. Tagjai: *Alexander Bernát*, *Bánóczy József*, *Bacher Vilmos*, *Keszler József*, *Mahler Ede*, *Marczali Henrik*, *Kohner Adolf*, *Kohlbach Bertalan*, *Fényes Adolf*, *Lajta Béla*, *Blau Lajos*, *Mandl Bernát*, *Fabó Bertalan*, *Stiller Mór*, *Surányi Béla*, *Szabolcsi Miksa*, *Spitzer Mór*, *Telcs Ede*, *Venetianer Lajos*. Az alapra 500—500 koronát adtak: *Weisz Manfréd*, *Kohner Adolf*, *Surányi Béla*, *Lederer Sándor*, *Székely Ferencz* és báró *Hatvany József*, *Mucsinyi Wohl Adolf* (Losoncz) 200 koronát adott.

A múlt év december hó 9-én a bizottság *Székely Ferencz* elnökelete alatt ülést tartott, melyen a tagok majdnem teljes számban jelentek meg. Az elnök kiemelvén az új intézmény kulturális jelentőségét, kifejtette céljait és rátaalt arra, hogy az eddig rendelkezésre álló csekély összegekkel is mikép lehet eredményeket elérni. *Mezey Ferencz* dr. társelnök kifejté, hogy a múzeum nem külön egyesület, hanem az I. M. I. T. egyik osztálya, de azért lehetővé kell tenni, hogy a múzeumnak külön tagjai is lehessenek, hogy számára alapítványokat tehessenek, hogy műtárgyakat ajándékba, letétbe, kölcsönbe elfogadhasson. Mindezekre és egyebekre való tekintettel az I. M. I. T. alapszabályainak megfelelő módosítására részletes javaslatot tesz. Miután a bizottság ezeket a javaslatokat elfogadta, dr. *Mezey Ferencz* három albizottság kiküldését ajánlotta, mihez szintén hozzájárultak. A szakbizottság

elnöke *Lajta Béla*, a gazdasági bizottság elnöke *Spitzer Mór*, az ügyrendkészítő bizottság elnöke *Mezey Ferencz*. Az I. M. I. T. választmányi és december 15-én tartott közgyűlése mindezekhez a javaslatokhoz hozzájárult. Az I. M. I. T. decemberi felolvasó estélye, melynek tárgysorozatát fent közöltük, a Zsidó Múzeum ügyéről szólt. A felolvasók ismertették célját és kidomborították fontosságát. Értesülésünk szerint már nagyobb számban vannak külön tagjai kisebb-nagyobb évi járulékokkal. A legkisebb tagsági díj 10 korona. Az új alkotáshoz nagy kulturális érdekek fűződnek és ugyanezért kétségtelenül lelkes pártfogókra fog találni.

ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET.

Az OMIKE programjának első pontját a tél elején megkezdett előadásokkal megvalósította. A főváros különféle helyiségeiben négy ciklusos előadást rendezett, melyeket dr. *Hevesi Simon* és dr. *Blau Lajos* a filozófiáról és a zsidó irodalomról, dr. *Kiss Arnold* és dr. *Venetianer Lajos* a zsidó irodalomról és a magyar zsidók történetéről, dr. *Adler Illés* és dr. *Patai József* a zsidó vallás eszméiről és a zsidó költészetéről, dr. *Weisz Miksa* a zsidók középkori történetéről tartottak. Az érdeklődés a legvérmesebb reményeket is felülmulata és mindvégig tartott. Némely estén a közönség a nagy előadótermekbe be sem fért. Az új eszme kiállotta a tűzpróbát.

A magyarnyelvi tanfolyam, amely angol és amerikai minta után lett berendezve, szintén eredménynyel járt, amennyiben több mint 70 résztvevő akadt és ezek közül öt hónap alatt aránylag elegendően sajátították el a magyar nyelvet szóban és írásban. A kurzusokat két helyen tartották. A kezdet nehézségein túlesve, ezek a nyelvi tanfolyamok óriásilag fognak emelkedni. Kétségtelen ugyanis, hogy a magyar nyelv nélkül való boldogulás egyre nehezebb lesz és az idegen ajkú szegény zsidók, mihelyt e tanfolyamok létezése és sikeres tevékenysége általánosan ismeretes lesz, százával fognak jelentkezni. A hely és idő megválasztása szintén felette fontos. Nézetünk szerint a város több, egymástól távol eső pontján, továbbá az egész évben és a nap különböző szakai-
ban kellene a nyelvi tanfolyamokat fenntartani. A szegények

közt talán nem zsidó jelentkezők is fognak akadni. A magyarság nemcsak nemzeti, hanem egyúttal szociális és kulturális érdek.

Az előadásoknak mintegy betetőzésére február hó 17-én a Zeneakadémia dísztermében kulturstély volt, melyen elsőrendű művészek szerepeltek. Óriási közönség volt jelen, amely az összes előadásokat lelkesen fogadta. A siker a főváros előkelő hölgyeinek köszönhető, kik az estélyt rendezték és az anyagi sikert biztosították. A tiszta jövedelem, 4000 koronán felül, a Kultúregyesület felállítandó zsidó olvasó- és szakkönyvtára első költségeire fog fordíttatni. Ezzel az OMIKE második programmpontját valósítja meg. Először az olvasókönyvtár, mint amelyre a szükség sürgősebb és általánosabb, fog felállíttatni. Mint annak idején irtuk, a magyar irodalom remekei is helyet fognak benne foglalni és dr. Weinmann hitközs. elnök felesége máris idetartozó szép gyűjteménnyel ajándékozta meg a könyvtárt. A szakkönyvtár beszerzése nehezebb és költségesebb lévén, csak lassan, hosszú és kitartó munka után lesz foganatosítható. Éppen ezért ezt is azonnal kell inaugurálni. A helyiség kérdése, a mely nélkül könyvtár nem kezelhető, használata el sem kérdelhető, szintén a megvalósulás stádiumában van. Minden kezdet nehéz, de remélhetőleg a »Közművelődési Könyvtár«, ez a nagy kulturtényező, aránylag rövid időn belül túl lesz rajta. A könyvtár önmagában véve nagy alkotás, mire pl. még a berlini hitközség is büszke és e célra eleve minden összeget engedélyezett. Az újabb időben forgalomban volt ritka könyvek és becses kéziratok jórészt a berlini zsidó hitközség könyvtárába vándoroltak. Az idők folyamán a »Közművelődési Könyvtár« remélhetőleg szintén a célhoz mért anyagi eszközökkel fog dolgozni.

Az iskolák segélyezésére öt 400 koronás szubvenció lett kiírva. Az összeget egy névtelen kulturbarát bocsátotta az Egyesület rendelkezésére és ezt minden évben ismételni fogja. A segély odaítélésének módozatait és feltételeit az orsz. izr. tanítóegyesület *Stern Ábrahám* elnök eszméi szerint állapította meg. A pályázat ki van írva és feltételei az OMIKE irodájában (Síp-utca 12.) is megtudhatók.

A vidéken is nagy érdeklődés mutatkozik: a tagok tekintélyes száma vidéki. Egyes helyeken fiókegyesületek készülnek. Békéscsabán dr. Hevesi Simon részvételével már meg is alakult.

Nem sokára meg fog tartatni az első közgyűlés és meg fog jelenni az Egyesület első almanachja, a mely az Egyesület tevékenységéről részletesen be fog számolni és az előadások egy részét is közli.

ORSZÁGOS IZRAELITA PATRONAGE-EGYESÜLET.

Ennek az egyesületnek kettős célja van. Először meg akarja menteni a züllött gyermekeket, évente több százat, kik a büntető hatóságok elé kerülnek. Másodszor az állami gyermekmenhelyek által keresztény családoknál elhelyezett zsidó gyermekeket zsidó családoknál akarja elhelyezni. Mindkét csoportba tartozó gyermekek gondozás alá vétele által humanus és felekezeti célt szolgál. A züllött gyermekek gondozása céljából a katolikus és protestáns társadalom már országsháza külön-külön egyesületeket alkotott, a Patronage-Egyesület felekezetünk körében ezt a hégagot tölti ki.

Még nagyobb számú gyermekekről van szó az Egyület második feladatánál. A komáromi »Gemilusz Chaszódim« jótékonyági egyesület »Felhívás Hazánk Zsidóságához« cím alatt kibocsátott füzetben, amely erről a kérdéssel szól, konstatálja, hogy az ország 18 állami gyermekmenhelyében 49.975 gyermek között 2345 zsidó van, kik közül 1383 más felekezetű nevelőszülőknél van elhelyezve. Természetes, hogy ezek a gyermekek nem zsidóknak neveltetnek. Breuer nagykátai rabbinak bő alkalmá volt ilyen zsidó gyermekeket megfigyelni. Fellénvén, azt se tudják, hogy zsidók, sőt nem ritkán a zsidók ellenségeivé válnak.

Az említett rabbi és mások buzgólkodása folytán a VI. izr. községkerület képviselősege kísérlette meg e nehéz ügy megoldását és e célból dr. Neumann Armin elnökle alatt külön bizottságot küldött ki kebeléből. Az elnök ez irányban már lépéseket tett, de sajnos, elhalálozott, az ügy elárult. Ebben a stádiumban dr. Kohner Adolf, az izr. kézmű- és földműves-egyesület elnöke és dr. Hevesi Simon, az O. M. I. K. E. társelnöke vették fel a kiesett fonalat, hogy a két egyesület közös erővel alkossa meg az égetővé vált új egyesületet, ami úgy az állam, mint felekezeti hatóságunk intenczióinak megfelel.

Kellő előkészületek után felekezetünk 44 kitünőségének aláírásával 1909 szeptember 6-án lelkes felhívás jelent meg, melynek teljes sikere volt, a mennyiben folyó évi január hó 6-án az »Országos

Izraelita Patronage-Egyesület az állam és a felekezeti hatóságok támogatása mellett megalakult. Térszűke miatt csupán a fontosabb tényekre szorítkozunk és mellőzzük a részleteket. Böles és lelkes előadások után, melyek az ügyet humánus és szociális oldalról kellően megvilágították, az egylet megalakult és megejtették a választásokat, melyeknek az eredménye a következő: *Székely Ferencz* vezérigazgató, elnök, *Hevesi Simon dr.* társelnök. Védnökök: *Weinmann Fülöp dr.*, *Winterberg Gyula*, *Mezei Mór dr.*, *Kohn Sámuel dr.* Tiszteletbeli tagok: *Kohner Adolf dr.*, báró *Herzog M. L.* és több kiváló nő. Alelnökök: *Ballai Lajos dr.*, *Breitner L. Zs.*, *Deutsch Ernő dr.*, *Mezey Ferencz dr.*, *Adler Illés dr.*, *Fischer Gyula dr.*, *dr. Neumann Árminné.* Főtitkár *Bakonyi Samu dr.* orsz. képviselő. Ezeken kívül megválasztották a többi tisztviselőket, a választmányt és a hölgybizottságot. A gyűlést Székely Ferencz elnök hatóságos beszéddel fejezte be.

Az Országos Izraelita Patronage-Egyesületnek örökös tagja lehet, aki 1000, alapító tagja, aki 200 koronát egyszersmindenkorra lefizet. Rendes tagok évi 10, pártoló tagok évi 2 korona tagdíjat fizetnek. Az alakuló gyűlésen dr. Hevesi Simon bejelentette, hogy a pesti izr. hitközség a Glück-féle 80.000 koronás alapítvány kamatainak nagyobb részét az egyesületnek juttatja. Örökös tagokul beléptek: *dr. Kohner Adolf*, *Székely Ferencz* és még négyen; alapító tagokul *dr. Mezey Ferencz*, *dr. Stiller Mór* s mások, összesen 19. Máris számos rendes és pártoló tag jelentkezett és remélhető, hogy az egyesület a szükséges anyagi eszközök felett rendelkezni fog. Az alakuló gyűlést követő választmányi üléseken Székely F. és dr. Hevesi S. elnöklése alatt folytatták a szervezkedést és célirányos határozatokat hoztak. Jelentették, hogy *Herzog M. L.* báró és *Hangos I.* örökös tagokul léptek be.

WINTERBERG GYULA ÉS DR. WEINMANN FÜLÖP BESZÉDEI

a pesti Chevra Kadisa tagfelvételének záróünnepén 1910 január 20-án.

Winterberg Gyula beszéde.

Es lón reggel és lón este, befogadó munkánk tizenkilenczedik napja. Az Úr látta, vajha megáldaná és úgy találná, hogy jó, hiszen csak Ő látja a dolgok kezdetét és egyben végét; mi pedig

olyanok volnánk, mint ködben a hajó, ha nem az Ő tanai irányítanak a kormányrudat.

Tisztes érzelmekkel, komoly törekvással, szorgalmat és türelmet állítottunk szolgálatába, jól tudván, mily sokat jelent ránk nézve, hogy a megritkult sorokat új emberekkel, méltó testvérekkel és fölseperedő erővel egészítsük ki, hogy a chevra kadását, a régi szövetségnek e szűkebb foglalatját üdév, erőssé és igazságossá tegyük, mivelhogy úgy láttam, miképpen népünk tövises útján mindig jól megerősített tábor ez, szilárd pont az ingoványos talajon, melynek rendeltetése, hogy a keresőnek menedéket és vigaszt nyújtson.

Hozzá tekintek fel, a jóságos anyához, aki gondoskodik, tesz-vesz, öröködik szelid lélekkel, meleg szívvel és nyitott kézzel; aki nem vár jutalmat, csak szeretetteljes ragaszkodást; nem keres hálát, csak meg nem ingó hűséget és — miként minden anya — fényben úszónak, tisztességben ékeskedőnek szeretné látni otthonát, de szomorú a tekintete, amikor a pilléreket veszedelmes romlás mardossa.

Fülébe súgja fiának: homály terpeszkedik a sátrakban; a tűzhely tiszta fénye zavarosan lobog; tekints föl te álmodozó és ismerd meg, hogy néped szerencséje és csillaga, hogy sorsa is mindig asszonyai kezére volt bízva. Tiszta lelkük és istenes alázatosságuk emelt föl bennünket, de az élvezetek mámorában való elbizakodottság lerángat bennünket, miglan a mocsárban szemünk világa elborul. Így még tiszta látásodat is elveszítetted, nem akarod észrevenni, hogy együtt pusztulsz vele te is, ha ott honod szentélye eltűnik, hogy férfi-méltóságod sérelme szellemi erődet is lefokozza, az okosság okvetetlenkedessé süllyed, a bölcsesség ravaszsággá, czudar ravaszsággá, a szegény utálatos gyermekévé fajul, magad csak sanyargatott rabszolgája vagy házadnak, akinek méltósága veszendőbe ment, terhei megkétshereződtek, legfőbb osztályrészedet — patriárka-rangodat — gonoszul elokoskodták téled; légy újra azzá, ami voltál, a ház jóságos kormányzója, büszkesége, ura, szedd össze magad, emeld föl leigázott nyakad, járj igaz gondolattal, egyenesen, legyen a lépted szilárd és szerény a beszéded.

Mindenekelőtt azonban arra ügyelj, hogy akaratod területén közelrokon káromló nyelvek ne gúnyolódjanak, hogy téged és népünket lealacsonyítsanak, lelkedet kételyekkel be ne vessék.

Ó, ne higgy nekik, hadd mondok el neked : fajunktól és hitünk-től idegen férfiak — korunk legjobbjai — prófétaik szellemük, miként gondolkoztak, miként beszéltek felőled.

E terem komoly jegyéből korábbi idők ködébe repül el a tekintetem és a világtörténelem hajnalhasadásában Izráel karavánjának sivatagi útját látja ; a koraifjú embereket és a világot, még harmattól csillogva, még saját ereje és szépsége öntudata nélkül. Idegen látónak kellett elkövetkeznie és aki pedig átkozni jött — az ifjú nép megejtő látványától elragadtatva — Istenről lelkesítve, álmélkodva, ujjongó örömmel riadt föl : Mily szépek a te sátraid Jákob és tűzhelyeid Izrael !

És a sátrakban szeretet honolt, a tűzhely Istenben való öröm otthona volt ! Apáink el nem múló örökeként ott plántálták azt a lelkünkbe ; ez volt a szikla, melyen mind a mai napig megállottunk, a szikla, melyre jövődönket építjük. Gyakoroljuk, mint emberek, mint férfiak, mint zsidók ; mi csodálni való van tehát abban, hogy elkövetkezett a második látó is, talán minden idők legnagyobb gondolkozója, aki minket »Isten mindig hű gárdájá«-nak nevezett.

Az esküvések, a zsold nélkül való gárda vagyunk, akik Istenünkért mindig szívesen szenvedtünk, hozzá illünk, mivel kiválasztott bennünket, kiválasztott bennünket apáink hűségéért. A fáradt lépéseket, a fárasztó mértőföldeket, melyeket megtettünk, sohasem olvastuk. Kötelességünk oly dús, oly véget nem érő, hogy soha semmiféle szenvedést nem számláztunk. S ami minket köt, oly kiválóan magasrendű : a becsület a régi szövetség ragasztója, a becsület az, aminek elköteleztük magunkat s ami megőrzött a sok ezeréves úton, külső színpompáját bármennyire is megviselte talán a por és törmelék, maga a lélek mocsoktalanul világít, mint hajdanán és minden nemesért, mint az ifjúság első napjaiban, hangosan ver a szívünk.

Azután jött a harmadik, dalnok volt, aránydolos ajkú, miként a pacsirtaszó, mely ég felé száll, zendül ajakáról :

Vergesst nicht die Frühlingswolke

Wenn sich die Ernte naht,

Und so vergesst es nicht dem Volke,

Dass einstmal Grosses that.

Nem csendül-e föl bennünk a régi csatakiáltás ? »Nincs más Isten, csak az Isten és mi az ő lovas népe !« Mienk marad a

dicsőség és végre a győzelem is ; a hárfás király, a koszorús bölcs szellemei a mi részünkön állanak és Mendelsohnig és Lasalleig a szellemek minden csatája vérezni látott bennünket ; ahol templom vagy dóm szökik a magasba, ott a mi zsoltáraink zendülnek meg, ahol új jogok új harczosokra szorulnak, ott tetterre készen mi megyünk kockáztatni életünket, mi, akiket leigáznak, letipornak, segítünk a szabadságnak új utakat nyitni, mi vagyunk azok a sorok, amelyeken a romlott, gondoktól sinylő világ mint gyámolókon mindig új virágzásnak lendült, tettekre és cselekvésre szedte össze erejét és mégis arra kell virradnunk, hogy csekélyebb értékűnek káromolják e páratlan népet, akik pedig a kultúra legfőbb javait, az isteneszmét és az emberszeretetet az emberi sivár agyba plántáltuk ; az áldozatkészség, az önmegtagadás oly gyengéd és irgalommal oly teljes, de a tőrésben mégis oly bátor népet gyalázni lehet ugyan, de elítélni soha.

Helyünkön maradunk, mert úgy szoktuk meg, vezetők a riadalom volt, de föltámadásunk mindig egy aggó világ sóhajai közepette történt meg. Föliadunk viharok idején, szárnyaink megnőnek, ha veszedelmek fenyegetnek. Mint ahogy a sivatagi nyomorúság első megpróbáltatásai idején a zordon rabszolgahadak a hitnek fegyverforgató, megtisztult, bátorságos és diadalmas seregévé nőttek s ami gyöngé és veszendő a homokban maradt, úgy változunk át a támadás óráján mi is, legyen bármily tombolás a csúcsban, a fa szilárdan kapcsolódva áll gyökerein s csak ami redves és rossz, válik le a törzsről. De a hívek, azok hánca a fának, mely a fával együtt él és hal el.

És, csodálatos, bár szétvetettek, a küzdelemben egyek vagyunk, miként azok a fák, melyek országrészek által választatván szét, a termékenyítés csiráit a messzeségből küldik ; a nemzetségszeretet által összelánczolva és összekötve lévén, az a csodálatos érzés örök rendben apáról fiúra öröklve át, hevit bennünket, örömben, búban egyek maradunk. Egyek, ha kutatunk, vagy teremtünk, akár hajszálfinomságokon tépelődünk, akár látományokon ujongunk, előttünk a kemény élet nehéz útja, de fölöttünk határtalan magasságokban a legendás világos tavaszi felhő, az örök küldetés e ragyogó szimbóluma, melyet kísérőül adott az Isten, az Úr a sivatag gyötrelmei közt a kétségbeesés elriogtatására, a számkivetés nyomorúságában vigasz hozására és arra, hogy a szent nedű a ridegséget emberies részvétté változtassa

és hogy azután, mint égi követek, világgá menjünk minden más népek hirdetni a testvéri szeretetet.

Üdv a mi népünknek, hogy elvonulása parancsoltatott és háromszoros üdv az áldást illatozó felhőnek. Czionból vonult ki, mint magasztos tan és Jeruzsálemből, mint isten-ige!

Végére jutottam a mondanivalómnak. Mielőtt távoznánk, mélyen érzett hálát mondok mindazoknak a barátainknak, akik a lefolyt hetek tolongó teendői közt oly férfias hűséggel rendelkezésünkre bocsájtották segítségüket. Főlemelő volt látni, valóban főlemelő, hogy a kicsinyes önzés idején oly tiszteletreméltó férfiak, tiszta buzgalomból, saját személyük és hivatásuk háttérbe helyezésével, fáradhatlanul és ki nem merülve, a mi ügyünknek áldozták magukat.

Mivel ezt a tüzes dologtevést láttam és másrészt is meggyőződtem, hogy az ifjúság sokkal inkább áradt felénk, mint egyébkor, biztató reménykedés fogott el. Mintha a halvány hajnalhasadás mutatkoznék a sötétségben, jön, jön, nemsokára világosabb lesz a reggel; a tavasz lehelete fujdogál felém, zsendül, fogan, új virágzás következik. Elevenebben lüktet a zsidóság és erőteljesebben virágzik a Chevra Kadisa; növekszik. Növekszik — csalahatlan alapon, fiai szívében gyökeredzik, biztos az őrizője, örök a védelme. Jőjjön, aminek jönnie kell, túléli; ha minden szív hűségsegővé lesz, a fiú anyját elárulni nem fogja.

Új testvéreim előtt megnyitom ma a házat, legyen otthonok, valahányszor jöttek, szívesen látunk, az öreg anyát csak fogjátok körül szorosan, érezni fogjátok, mi minden az néktek.

És ezzel a Chevra Kadisa nevében bezárom az 1910. évi testvér-fogadó ciklust.

Dr. Weinmann Fülöp beszéde.

Igen tisztelt Elnök Úr! Fogadja szívélyes szerencsekívánataimat a nagy sikerhez, amelyet Chevra Kadisánk az immár véget ért tagfelvételek alkalmából elért.

Chevra Kadisánk messze túlszárnyalta eredeti céljainak kereteit. Hiszen eredetileg egyszerű társaság volt, mely feladatául a halottaink szertartásos temetéséről való gondoskodást tűzte ki, majd fejlődése folyamán közreműködött a betegek gyógyításában és gondoskodott az aggokról, — ma azonban már azon a ponton van, hogy az emberi nyomor enyhítését szolgáló legnagyobb

intézmények egyikévé, a segélyre és aggkori ellátásra szorulóknak mentesvárává, a nyomorékok és gyógyíthatatlan betegek menhelyévé váljon.

Valóban, a tiszta és magasztos emberszeretet igazi megtestesülése! Mily lélekemelő látvány, amikor az új tagok, gazdagok és szegények, állásukra és hivatásukra, társadalmi osztályukra és foglalkozásukra való tekintet nélkül seregesen vonulnak elénk, hogy tagjaivá lehessenek ennek az intézménynek, mely áldozatot követel tőlük, de egyébről nem biztosítja őket, csak arról, ami ebben a két szóban »Ochinu Ato, — testvérem vagy« — nyer kifejezést.

Nagy erkölcsi sikert látok abban a körülményben, hogy az új tagok száma messze túlhaladja a korábbi tagfelvételek eredményét. Nemcsak a tagok számának megnövekedésében rejlik ennek a jelentősége, hanem főképpen abban a körülményben, hogy az új tagok az ifjabb nemzedékhez tartoznak és olyan társadalmi körökből valók, amelyek Chevra Kadisánkkal szemben eddig kissé elutasító magatartást tanúsítottak. Ez bizonyítja, hogy Chevra Kadisánk eszméje mindinkább győzelmesen nyomul előre.

És mit szóljak a tagfelvételek anyagi eredményéről, mely messze maga mögött hagyja az összes eddigi tagfelvételek számbeli eredményét!

Ön, tisztelt Elnök úr, arra irányuló törekvéseimet, hogy tagfelvételeknél hitközségünknek a múlt évi április hónapban kibocsátott áldatlan miniszteri rendelet által veszélyeztetett érdekei is lehetőleg figyelembe vétnessenek, a legnagyobb előzékenységgel támogatta. Fogadja ezért igaz köszönetemet. És noha ezen figyelembevétel tényleges eredménye nem is felelt meg teljesen az ahhoz fűzött várakozásaimnak, a jelen pillanatban nem akarok ehhez további megjegyzéseket fűzni. Egyetlenegyszer előforduló esettel álltunk szemben, mely remélhetőleg soha sem ismétlődik meg többé és azt hiszem, hogy azt a határozott kijelentést tehetem, hogy az a hagyományos alapelv, mely szerint Chevra Kadisánknak csak az lehet tagja, a ki előbb hitközségünk teljes jogú tagja lett, — soha többé csorbát nem fog szenvedni.

Azt, amit az összes itt jelenlevők éreznek, ami az itt jelenlevők mindegyikének ajkaira tolul, hadd juttassam én kifejezésre:

Önnek, Elnök úr, osztatlan bámulattal adózunk, mélyen érzett hálánkat nyilvánítjuk azért az éppenséggel csodálatos odaadásért és fáradhatlan buzgalomért, amellyel Ön számos napon át végezte és vezette a tagfelvételt. Csak az egész lényét átható nagy kötelességérzet, csak az a valóban altruisztikus vonás, amely egész érzelmi világán uralkodik, adhatott Önnek erőt ehhez a bámulatos munkához.

De az összes itt jelenlevők érzéseinek és érzelmeinek adok kifejezést akkor is, amidőn a köszönet és elismerés adóját rovom le mindazokkal szemben, akik Önt részint előkészületi munkával, részint pedig közvetlen közreműködésükkel hathatósan támogatták. Adja a Mindenható, hogy Ön, Elnök úr, munkatársai élén még számtalan tagfelvételt végezhesen és vezethessen, engedje megérnie, hogy egykor hitközségünk minden tagját a Chevra Kadisánk kötelékei fűzzék egymáshoz és hogy hitközségünk tagjai kölcsönösen e szavakkal szólítsák egymást: »Ochinu Ato — testvérem vagy!«

Adja a Mindenható.

BACHER VILMOS JUBILEUMA.

I.

Az 1909. év elején *dr. Neumann Ede* nagykanizsai főrabbi a fővárosban időzése alkalmával felvetette azt az eszmét, hogy Bacher Vilmos tanár-elnököt, ki az orsz. rabbiképző-intézetben ennek fennállása, több mint 30 év óta fáradhatatlan buzgalommal és kiváló sikerrel működik, tanítványai 60-ik születésnapján ünnepélyesen üdvözljék és ezt a napot saját körükben gyűjtött, Bacher nevét viselő, bár szerény alapítvány által örökösték meg. Az eszmét Bacher tanítványain kívül *dr. Mezey Ferencz*czel, a vezérő-bizottság előadójával is közölte és valamennyien lelkesedéssel fogadták. Erre *dr. Fischer Gyula* pesti rabbi elnöklete alatt megalakult az előkészítő-bizottság, amely később magát kiegészítve, felhívást intézett a rabbiképző-intézetben rabbi-vizsgát tett tanítványokhoz az alapítvány beszerzése céljából. A felhívást az elnök *dr. Büchler Adolf* (London), *dr. Blau Lajos*, *dr. Hevesi Simon*, *dr. Edelstein Bertalan*, *dr. Kiss Arnold*, *dr. Neu-*

mann Ede és *dr. Venetianer Lajos* nevében bocsátotta ki — kettő kivételével valamennyien a főváros területén laktak — és az alapítvány ügyét később is mások támogatása mellett maga intézte. Hosszas előkészületek után az 1909 december 2-án tartott nagygyűlés, melyre vidékről is többen jöttek el, megállapította az ünnepély keretét és programját és ezeknek végrehajtásával *dr. Fischer Gyula* (elnök), *dr. Weiszbürg Gyula* (jegyző), *dr. Hevesi Simon* és *dr. Blau Lajos* tagokból álló szűkebb bizottságot bízott meg. Az ünnepély, amely január 12-ére, Bacher Vilmos születésnapjára volt kitűzve, báró *Hatvany József*, a vezérő-bizottság elnökének és a bizottság más tagjainak, valamint *dr. Mezei Mór*, az orsz. iroda elnökének távolléte, *dr. Mezey Ferencz* előadó és *Winterberg Gyula* chevra-elnök akadályoztatása miatt január 25-ére lett elhalasztva. Az intézet maga, tanítói és tanulói, elnöktől családi bensőséggel, január 12-én üdvözlölte. Balogh Ármin megható szíves beszédben tolmácsolta a tanári kar érzelmeit, melyre az ünnepelt époly szívesen válaszolt. A felső és alsó tanfolyam külön-külön tiszteletgett, az előbbi magyar, az utóbbi héber nyelven adott kifejezést ragaszkodásának és szeretetének. Az országos rabbiegyesület január 25-én a szeminárium nagytermében díszes nagy közönség jelenlétében nyilvános ülést tartott, melyen *dr. Neumann Ede* indítványára *Bacher Vilmost* egyéb érdemei mellett a rabbiegyesület körül szerzett érdemeinél fogva is nagy lelkesedéssel díszelnökké választotta.

II.

Az ünnepély, amely mindvégig óriási közönség jelenlétében folyt le, három részből állott. Kezdődött a délutáni istentisztelettel, melyre öt tagból álló küldöttség: *dr. Fischer*, *dr. Weiszbürg*, *dr. Hevesi*, *dr. Kiss* és *dr. Blau* hozták el az ünnepeltet. A templomba belépő elnököt *Lazarus Adolf* főkántor vezetése alatt az intézet ifjusági kara alkalmi zsoltár eléneklésével fogadván, kezdetét vette az istentisztelet, melynek keretében *dr. Venetianer Lajos* újpesti főrabbi lelkes beszédet mondott, mely alább egész terjedelmében olvasható. Ezután az egész közönség felvonult az intézet nagytermébe, amely a vendégek befogadására, mint a templom is, szűk volt. Megjelentek: a vezérő-bizottság részéről báró *Hatvany József* elnök és *Winterberg Gyula*, a chevra kadisa

elnöke, az orsz. izr. iroda részéről dr. *Mezei Mór* elnök és dr. *Mezey Ferencz* titkár, a pesti izr. hitközség részéről dr. *Weinmann Fülöp* udvari tanácsos, elnök, az izr. kézmű- és földművelési egyesület részéről dr. *Kohner Adolf* elnök, az orsz. rabbiegyesület részéről dr. *Neumann Ede* alelnök (valamennyien egyúttal vezérlő-bizottsági tagok), a pesti rabbiság részéről dr. *Adler Illés* rabbi, az Orsz. Izr. Tanítóegyesület részéről *Stern Abrahám* elnök, az Izr. Magyar Irodalmi Társulat részéről dr. *Agai Adolf* igazgatósági tag, az orsz. izr. tanítóképző részéről dr. *Bánóczy József* igazgató, az Orsz. Magyar Izr. Kultúregyesület részéről dr. *Hevesi Simon* társelnök vezérlő-bizottsági tag, a lipótszentmiklósi izr. hitközség részéről dr. *Lefkovics Salamon* orvos, az előkészítő-bizottság részéről dr. *Fischer Gyula* elnök és dr. *Weiszbürg Gyula* jegyző. Jelen voltak az ünnepelt édes anyja, öz. *Bacher Simonné* és egész családja, *Bacher Emil* igazgató és neje, *Bacher Ármin*, *Bacher Miksa* és neje, az ünnepelt fivérei, *Klein Mór* és *Wärmer Ármin* feleségeikkel, az ünnepelt sógorai, az intézet összes tanárai, *Balogh Ármin*, dr. *Bloch Henrik*, dr. *Dercsényi Mór*icz, dr. *Guttmann Mihály*, *Hausbrunner Vilmos*, dr. *Kallós Ede* és az intézet összes növendékei és felekezetiünk számos kitűnősége.

A tanítványok közül a következő rabbik ill. tanárok voltak jelen: *Adler Vilmos* Hatvan, *Bande Zoltán* Csongrád, *Blau Lajos* Budapest, *Blumgrund Naftali* Abony, *Diamant Gyula* Vukovár, *Edelstein Bertalan* Budapest, *Farkas József* Budapest, *Feldmann József* Cegléd, *Fényes Már* Budapest, *Fischer Gyula* Budapest, *Frisch Ármin* Budapest, *Goldberger Andor* Budapest, *Groszmann Zsigmond* Budapest, *Guttmann Mihály* Budapest, *Heller Bernát* Budapest, *Herzog Manó* Kaposvár, *Hevesi Simon* Budapest, *Hirschfeld Manó* Budapest, *Hirschler Ignác* Szeged, *Hoffer Ármin* Veszprém, *Horvát Dezső* Budapest, *Katz Márton* Budapest, *Kecskeméti Ármin* Makó, *Kecskeméti Lipót* Nagyvárad, *Kiss Arnold* Budapest, *Klein Dezső* Nyitra, *Klein József* Kassa, *Kolbach Bertalan* Budapest, *Kriszhaber Béla* Erzsébetfalva, *Leipniker Márk* Budapest, *Lichtmann Henrik* Ujpest, *Neumann Ede* Nagykánizsa, *Rapaport Béla* Budapest, *Richtmann Mózes* Budapest, *Rosenberg Ede* Magyarkanizsa, *Rubinstein Mátyás* Szekszárd, *Scheiber Lajos* Budapest, *Schönfeld Áron* Besztercebánya, *Silberfeld Jakab* Aranyosmaróth, *Singer Jakab* Temes-

vár, *Steinherz Jakab* Székesfehérvár, *Schwarz Benjamin* Budapest, *Schwarz Mór* Győr, *Ungár Simon* Eszék, *Urbach Henrik* Zimony, *Vajda Béla* Losonc, *Weisz Miksa* Budapest, *Weisz Mór* Budapest, *Weisz Sámuel* Budapest, *Weiszbürg Gyula* főtitkár Budapest, *Venetianer Lajos* Ujpest, *Wiesner Henrik* Bezdan.

Midőn a közönség elhelyezkedett, küldöttség ment az ünnepelt férfiúért, kit lelkes éljenzéssel fogadtak. A pódiumon, melyen a vezérlő-bizottság tagjai és a küldöttségek képviselői foglaltak helyet, külön asztal mellett ült az ünnepelt, jobbján báró *Hatvany József* és balján dr. *Fischer Gyula*, az ünnepély vezetője, ki a küldöttségeket sorban szólította. Az ünnepélyt a következő hatásos beszéddel nyitotta meg:

»Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim, ünnepre gyülekeztünk, magasztos ünnepre, melynek keretében nem csekélyebb férfiú áll, mint az orsz. rabbiképző-intézet világhírű elnök-tanára. Szinte elfogódva érezzük a pillanat nagyszerű ihletét, hogy az Úr gondviselésének kegyelméből megadatott nekünk: oly fényes egyéniséget üdvözölhetni és a magunkénak vallhatni, mint aminő — Bacher Vilmos. *ה' נילא נישמח ב' יה' היום נישא* »Ezt a napot mennyei Atyánk ajándékozta nekünk, hogy öröm és ujjongás fakadhasson ajkunkon.«

Mesterünk, Izráel mestere! Midrás-bölcseink mélyértelmű legendája szerint a teremő Isten az első ember megalkotására a földnek mind a négy széléről szedett össze port. Az én szóm, mellyel Önt köszöntöm, gyöngö volna az Ön iránt érzett hálának és hódolatnak kifejezésére; de e gyöngö szómnak erőt és tartalmat, diszt, meleget és ragyogást az a tudat, az a meggyőződés ad, hogy a föld négy táján élő tisztelőinek és barátainak érzelmei olvadnak benne össze egy harmóniává.

Ezeknek az érzelmeknek kívánunk kifejezést adni a jelen ünnepély folyamán azokért az időket legyőző munkáiért, melyeket alkotott és azokért a halhatatlan érdemekért, melyeket Ön, mester, magának szerzett a magyar és egész Izráel megdicsőítése körül. És midőn Önt, drága mester, valamint Önöket, nagyrabecsült vendégeink, szívem mélyéből üdvözölöm, megnyitottnak jelentem ki az ünnepély sorozatát és tisztelettel átadom a szót orsz. rabbiképző intézetünk vezérlő-bizottsága nagyérdemű elnökének: *Hatvany József* báró úr ó méltóságának!«

Ezután következtek az üdvözetek, melyeknek sorát *báró Hatvany József*, a vezérő-bizottság elnöke nyitotta meg. Midőn szó-lásra emelkedett, lelkes éljenzés és taps hangzott fel, amely beszéde befejezte után fokozódva ismétlődött. Hasonlóan történt a többi szónokoknál is. Utána *dr. Mezei Mór* elnök az orsz. izr. iroda, *dr. Blau Lajos* a tanári kar, *dr. Neumann Ede* a rabbi-tanítványok, *dr. Fischer Gyula* az orsz. rabbi-egyesület, *dr. Adler Illés* a pesti rabbiság, *dr. Ágai Adolf* az izr. magyar irodalmi társulat, *dr. Bánóczy József* az orsz. izr. tanítóképző, *dr. Lefkovich Salamon* Liptó-szentmiklós, Bacher szülővárosának hitközsége, *Stern Ábrahám* az orsz. tanítóegyesület, *dr. Hevesi Simon* az orsz. izr. közművelődési egyesület, *dr. Kálmán Ödön* a felső tanfolyam hallgatói és *Rosenberg Salamon* az alsó tanfolyam tanulói nevében szólottak. Az üdvözlésekre az ünnepelt hosszabb beszédben felelt. A beszédek alább egész terjedelmükben következnek. A beszédek mély hatást keltettek és az ünnepély, amely az istentiszteleten kívül közel két óráig tartott, mindvégig párját ritkító lelkesedés közepette folyt le.

A vezérő-bizottság nevében *báró Hatvany József*, a tanári kar nevében *dr. Blau Lajos* a nap emlékére nagybecsű és ritka gyűjteményes műveket adtak át az ünnepeltnek. Ezen kívül *dr. Blau Lajos* a szerkesztők és munkatársak nevében átadta a Magyar Zsidó Szemle díszszámának »Bacher Vilmos élete és működése« czímet viselő külön kiadását, *dr. Neumann Ede* a tanítványok 2500 koronás »Bacher Vilmos alapítvány«-át, melynek kamatai az bibliai tudományok körébe tartozó pályadíjak kifizésére fognak szolgálni, *dr. Fischer Gyula* az O. R. E. héber díszoklevélt, stílszerű, művészi kivitelű ezüst tokban, és a »Magyar Izrael« ünnepi számát és *dr. Hevesi Simon* az O. M. I. K. E. alapító-levelét, mely szerint az Egyesület évente 200 koronát bocsát az ünnepelt rendelkezésére arra a célra, hogy azt születése évfordulóján egyik tanítványának juttassa. Az ünnepély *dr. Fischer Gyula* záróbeszédével és a Himnusz eléneklésével ért véget.

Este díszlakoma volt, melyen majdnem százan vettek részt. Felköszöntőket mondtak: *dr. Kiss Arnold*, *dr. Feldmann József*, *dr. Vajda Béla*, *dr. Weiszbürg Gyula*, *dr. Herzog Manó*, *Szabolcsi Miksa*, *dr. Dercsényi M.*, *dr. Schwarz Mór*, *dr. Adler Vilmos* és *dr. Hevesi Simon*. *Dr. Bacher Vilmos* válaszában megköszönve a jókívánságokat, utal arra, hogy az O. R. E. egyik célja, a nyugdíj-

ügy, még nincs megvalósítva és bejelenti, hogy a rabbik létesítendő nyugdíj-alapja javára »Bacher Vilmos és neje alapítványa« név alatt ezer koronás alapítványt tesz. Bacher azóta az összeget O. R. E. jelzés alatt takarékpénztárba tette és az Elnökséghez intézett meglehangú levél kíséretében a takarékpénztári könyvecskét az Egyesület rendelkezésére bocsátotta. A lakoma, melyen szintén mindvégig lelkes volt a hangulat, éjjel után ért véget.

III.

1.

Báró Hatvany József beszéde.

Tisztelt Elnök úr! Mint a vezérő-bizottság elnökének, nekem jutott az a kitüntető szerencse, hogy Önt születésének 60-ik évfordulója alkalmával a bizottság és saját nevemben elsőnek üdvözölhessem.

Élete tanulásban és tanításban folyt le. Eredményes tanulásban, melyben nagy tehetségének megadatott, hogy sok új kincssel gyarapítsa azt a tudományt, melynek életét szentelte és kiválóan sikeres tanításban, úgy hogy ma már tanítványainak tekintélyes száma tükrözteti tudományát és terjeszti világszerte. Örömet lelt mindkettőben, dicsőséget szerzett nevének és nekünk és ebben találta tevékenységének legszebb jutalmát. Bölcsesége és tekintélye predesztinálta Önt arra, hogy neves elődje visszavonulása után főiskolánk vezetését átvegye. Magára vállalta ezt a feladatot is és felelősségterhes állásban érvényesíti nagy tapasztalatait és magasztos elveit átplántálja a gyakorlatba. Büszke vagyok arra, hogy Önnel egyetemben állok az intézet élén, hogy világi ügyeit intézhessen oly intézetnek, melynek szellemi ügyeit Ön annyi bölcseséggel vezeti. Tanítványainak, tudós kollégáinak és az egész zsidóságnak szeretete és tisztelete környezi Önt tevékenységében, örömmel és büszkeséggel látjuk Önt, a tudás és tanítás nagymesterét főiskolánk élén. Már eddigi tevékenységével is oly kiváló érdemeket szerzett körülötte, melyekért mindnyáján életünk fogytáig hálával adózunk és melyek a későbbi nemzedékekre is maradandó hatással lesznek. Adjá Isten, hogy áldásos tevékenységét a köz javára sokáig folytassa és tartson meg engem továbbra is barátságában.

Dr. Mezey Mór beszéde.

Amikor Mezey Ferencz barátommal együtt az Országos Iroda nevében, tehát közvetve a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóság képviselésében örömmel csatlakozom azokhoz a hitfeleimhez, kik itt ma összesereglettek a végből, hogy kifejezést adjanak annak a tiszteletnek, mellyel nagy tudásunk, Bacher Vilmos irányában viseltetnek és tanúságot tegyenek arról az elismerésről, mellyel a magyar zsidóság Bacher Vilmosnak tartozik, sajnálattal érzem tehetetlenségemet.

A magyar zsidóság nagyon szegény az eszközökben arra, hogy eleget tehessen Bacher Vilmos iránti tartozásának, arra, hogy Bacher Vilmos nagy érdemeihez méltó módon juttassa kifejezésre azt a hálás elismerést, mely Önt, mélyen tisztelt tudásunk, megilleti és mellyel Önnek itt e házban és azon kívül szerzett nagy érdemeit meghálálni óhajtanók.

Itt állunk, mélyen tisztelt Tanár úr, a magyar rabbiképző-intézet csarnokában, mely intézetben Ön annak fennállása óta áldásosan működik; mely intézet Önnek otthona, nekünk pedig szent hely, mely intézet önkormányzatunk egyetlen tényezőjének, az 1868—69-iki kongresszusnak eredményei között az egyedüli, melyet csorbítatlanul megtartanunk sikerült, mely intézet a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóságnak féltett kincse, szemefénye, melyhez hozzányulni semmi szín alatt engedni nem fogunk, ha máskülönben és más téren minden lehető engedelemre vagyunk is a béke és egység helyreállításának kedvéért hajlandók — és ha mi, a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóság és ennek a zsidóságnak az a része, mely ha e szervezet keretén kívül áll is, hitélet és kultúra tekintetében velünk egy nyomon halad, a legnagyobb bizalommal, a legteljesebb megnyugvással látjuk az Ön kezében annak az intézetnek vezetését, arra kérem, hogy másnak hiányában fogadja el tőlünk ezt a bizalmat, mint megnyilatkozását annak a hálás elismerésnek, mellyel Önnek öröme adózunk és amelyet a felett érzünk, hogy Önt, felekezetünk nagy tudását, a magunkénak mondhatjuk.

Köszönetet mondok Önnek, mélyen tisztelt Doktor úr, a multért; nem kis részben Önnek az érdeme, hogy a magyar zsidóság ma minden irányban magas színvonalon álló oly rabbikkal ren-

delkezik, melyre büszkén szabad rámutatnunk és első sorban Önnek érdeme, hogy ma már van magyar-zsidó tudományos irodalmunk; de e mult után egyszersmind megkérem, hogy a jövőben is maradjon a mienk, folytassa áldásos működését ennek az intézetnek falai között és a tudomány és irodalom terén; neveljen nekünk a jövőben is olyan rabbikat, kik a magyar zsidóságnak ékességei és a jövőben is szerezzék nekünk vissza, tegye számunkra hozzáférhetővé felekezetünk dicsőséges szellemi örökét!

Izrael Istene adjon ehhez Önnek hosszú életet, tartós egészséget, kifogyhatatlan munkakedvet!

Dr. Blau Lajos beszéde.

E mai napon, midőn áldásos életed jelentős fordulójához értél, a tanári kar hűségét és ragaszkodását tolmácsoltatja általam tisztelt személyed iránt. Lelked és szellemed javát ez intézetnek adtad, 33 év óta tanítod Isten igéjét és sok száz tanítvány közül száz papot, mindmegannyi lelkes, új hirdetőt neveltél számára. Ez intézet bölcsőjénél állottál, vezéreinkkel és társaiddal egyetemben nagyra neveltél és buzgalmad ma egy emberöltő után éppoly erős, mint volt tanárságod első napján. Életed a kötelessége és midőn ez szólított, magadra vállaltad intézetünk vezetésének terhét is, irányítod tanítóit, hűségesen őrködöl tanulóit testi-lelki javai felett.

Az élőszó mellett serény tolladdal terjesztetted a tudást, műveiddel díszítetted irodalmunkat. Tudásod átöleli e hatalmas törzset, ismered minden ágát, valamennyit ápoltad és fejlesztetted és az évezredes törzsbe új viruló ágakat oltottál be. Nincs élő nagyjaink között senki, ki a modern zsidó tudománynak, a zsidóság körén kívül is, annyi tiszteletet és becsületet szerzett volna, mint te mérhetetlen tudásoddal és szelid szavaddal. Mint jószágos tanító és mint tudós író régi mestereinkre emlékeztetsz, kikben a szív és elme bűvös összhangban egyesült. Szavaddal és tolladdal sikra szálltál igazainkért és rólad is szól az isteni ige: íme szolgám, szellememet adtam reá. Tudós hírneved beragyogja intézetünket és mi büszkén követünk téged, kiből az ősi és az új zsidó tudás nagy képviselőjét tiszteljük.

Ez ünnepnap emlékeül fogadd tőlünk ezt a keleti nyelveken

írt gyűjteményes művet. Lásd benne szeretetünk és tisztelőnk szerény kifejezőjét. Adja Isten, hogy számos éven át vezérelj bennünket saját meglegedésedre, a mi örömünkre, intézetünk üdvére és a magyar zsidóság dicsőségére!

* * *

Es most fogadd tőlem ezt a könyvet, amely életed és működésed ismerteti. Tisztelőid, egykori szerkesztőtársaid és tanítványaid írták hódolatkáik kifejezésére. Fogadd el tőlem és lásd benne hálám csekély jelét azon jószágért, melyet irányomban 30 év óta tanusítottál. Áldjon meg érte az Isten!

4.

Dr. Neumann Ede beszéde.

Mesterünk, szívünk bensőséges szeretetével és mély hálájával lépnek színed elé azok, akiknek nevében ebben az ünnepi órában köszöntlek. Egy család érzelmeit tolmácsolom, amely rajongó szeretettel csügg rajtad és alkalmat keresett, hogy kifejezésre jusson az a hódolat, amelylyel eddig szótlánul adózott. Tanítványaid fordulnak hozzád az én gyenge szavamban. Nem a tudomány nagyfejedelme előtt, akinek neve dicsőséggel ragyogja be e megszentelt falakat, hanem életünk mestere, munkánk és törekvéseink eszményképe előtt hajtjuk meg a zászlót. Azokból az áldásokból, amelyek kezedből fakadnak, nekünk jutott a leggazdagabb rész és ennek soha el nem halványuló tudata szabja meg annak a hálás szeretetnek mértékét, amely hozzád kapcsol. A mit Elisa mesterétől kért, azt te önként adtad meg nekünk. Kettős részt. Szellemed kincseit és nemes egyéniséged gyémántjait. És ha vallásunk tudományának tisztelői és művelői boldogoknak mondanak bennünket azért, mert tudományod bányáiból közvetlenül jutottak hozzád a legdrágább érczek, mi úgy érezzük, hogy még sokkal nagyobb áldást jelent reánk nézve, hogy egyéniségednek, jellemednek lehetünk szemlélői, hogy szíved sugarai áradnak reánk, hogy benned egy emberi ideál jelent meg nekünk, amely a saját lényünk tartalmává lett, amely pályánkon kísér és világosságot lelkünknek, midőn az élet súlyos kérdései zörgetnek ajtónkon. Értékelni tudjuk, hiszen te tanítótól reá, a tudomány becsét; bámulattal adózunk a nagy

búvárok munkájának, nem idegenek előttünk azok a gyönyörök, amelyek a kutatásból erednek, azok a jelentőséges hatások, amelyek a tudományos ismeretből az életre is származnak, de minden tudmánynál értékesebb a hűség, minden ismeretnél a lelkesedés és a szellem javai csak akkor termékenyítik meg az életet, ha a szeretet harmata nélkül nem szükölködnek. Azért vagy oly drága nekünk, azért áldotta Isten foganattal munkádat, azért tekintünk mesterünkre e ház falain kívül is, midőn — kiki erejéhez képest — szolgálni iparkodunk az eszméket, melyeket szavaddal, egyéniségeddel, életteddel hirdetsz. Ami kell, hogy a saját munkánknak megszabja irányát, célokat tűzzön ki törekvéseinknek, tartalmat adjon buzgólkodásunknak: a kötelesség szeretete, a hivatásért való hevülés, a feladatainkhoz való hűség, az ideálokért való rajongás, benned látjuk és láttuk mindenkor a legmagasabb fokon megvalósulva. Ezért és szívédnek kifogyhatatlan jószágáért, hozzánk való atyai szeretetedért csüggyünk rajtad lelkünk legszentebb érzelmeivel és szívünk leghőbb óhaja, hogy Isten jószágos keze vezéreljen tovább is utadon, óvjon és őrizzen és adja meg neked és tiednek mindazt, amiből igaz öröm és tiszta boldogság fakadhat.

Hogy pedig a mai nap emléke távol jövőben is hirdetője legyen annak a bensőséges szeretetnek és mély hálának, amely tanítványaidat hozzád kapcsolja, összeraktuk filléreinket és szeretett iskolánknál alapítványt létesítünk, hogy annak a tudományak művelésére serkentésük növekedéiket, amelynek te vagy legnagyobb mestere. Fogadd kegyesen és engedd meg, hogy nagy nevedet viselje, azt a nevet, mely nemeset, tisztát, dicsőt jelent, amelyet áhitattal és a szoltáros imájával ejtünk ki: »Amíg nap lesz, sarjadozzék az ő neve. Ámen.«

5.

Dr. Fischer Gyula beszéde.

אדונינו ורבנו מורה הנדבך גם אהבנו בני חב"ד הרבנים בארץ מולדתנו נשים אל הדת כבודך לברך אותך בכריכה המשלשת בתורה ובכריכת מול טוב מעמקי לבנו ועתה אתה ברוך ה' קבל נא את דברתנו בספר פנים יפות — אתה היות לנו עור בעת הלדת את החברה ותהי לנו לאחישך ברוח עצתך ובאשרות הכנתך. — ולתועודת אהבתנו אליך אמרנו אשר יחדיו נמתיק סוד לבחור כך לנו ראשנו ולעטרת אהדתנו וכן עשינו היום הזה. — קח נא אדונינו מורנו

מנחתנו אשר הבאת לך את הגליון הזה ואת הספר הזה כתוב עליהם ערך גדול
והרושים עליהם רגשי תודתנו ושפך המפואר בשערי בת ציון ובין מנחות הקרי
העמים יפיון קדני אורו על חברתנו לכבוד ולחפצאית ימים רבים ושנים אין מספר. —
אל אלהי הרוחות לכל בשר יתן לך חיים ארוכים ומאשרים וישביע בצדצתה
נפשך הוא יפדוש הודו והדרו חסדו ואמתו עליך למשויש כל בני ביתך ולשמחת
כל בית ישראל אביר.

6.

Dr. Adler Illés beszéde.

Mélyen tisztelt Elnök Uram!

A pesti hitközség rabbisága nevében hozunk Nagyságodnak meleg üdvözlétet, őszinte szerencsekívánatot. Mert a mi lelkünkben is visszhangra talált a szeretetnek, elismerésnek és lelkesedésnek összegyűjtő hívása והיו נמנים ליום השלישי s legyünk készen eme hétnek harmadik napjára, hogy megvalósítsuk az: כבר את אבך את אבך ואת אבך-ליבות את אחיך הגדול Irás soros parancsolatát a szülei szeretet melegségével, a szülei tisztetlet hódolásával, a szülei nagyrabecsülésnek föltekintésével lépjünk tudományban nagyságos, erényekben dűsgazdag, alkotásokban fáradhatatlan nagy testvérünk elé. בן ששים לוקה, aki, bár az élemedett kornak határmesgyéjéhez érkezett meg, de izmos szellemének dologtehetőségével, ifjonti lelkének eszménytehetőségével, lelkesedésének forraló izzásával: a mi Benjámin-unk maradt. A mi Benjáminunk ותרב משאת בנימן ממשאת כלם השת ידות Istentől nyert ajándéka, örökölt része nagyobb, értékesebb, tartalmasabb valamennyiünk ajándékánál ötszörte. Mert: az olyan férfiú, aki a Tórát egészében, a zsidó tudomány összes disciplináiban, a zsidó tudás teljességében otthonos jártasságra, uralkodó otthonosságra tegyen szert: az századoknak ritkasága, a zsidó Benjámin áll, aki az aggádának egy Isten megáldotta *tökéletes* Benjámin áll, aki az aggádának a talmudokat és midrásokat átölelő mezőin ismer minden gyümölcsös fát, minden tömött bokrot, minden szagos virágot; aki a héber nyelvtudomány és írásmagyarázat tágas birodalmában szabados fejedelem; a vallásbölcsezet és költészet tengerében igaz gyöngyöket merítő bűvös halász, a rejtett mélységekben nemes érzeket fejtő munkás bányász, a lelkek mélyeiben puha húrokat pengető édes szavú dalos...

A Tórának szenthelyei שני מקדשין ומזבה וארון נפלו בחלקן של בנימן az oltárral és frigszekrényvel együtt mennyei ajándéku jutottak Benjáminnak.

Amidőn hazánkban a mi népünk idegenül, mostohán, bizalmatlanul távol állott a modern zsidó tudományok érdeklődő megbecsülésétől: Nagyságod volt az, aki a tövis és bozót között ösvényt vágott, utat tört és érdeklődést támasztott. A nép távolról állott, de ייעמוד העם מרחוק ומשה נגש אל הערפל ובי. Mózés oda lépett a homály felé, ahol az Isten lakozik. És szent tudományát nemcsak szellemével, hanem a lelkével is kutatja; nemcsak a szemével, hanem a szívével is vizsgálja. És tudományát nem is tudománynak, hanem főleg Izrael szent hitének, örök igazságának, mennybéli kinyilatkoztatásának hiszi és tekinti. Azok, akik könyveinek szellemébe, szívébe merültek, hatoltak והשמים דברתי עמכם merültek, azok a meg-látás és megértés világosságánál meggyőződhetnek róla, hogy azok tanításai a magasba kapaszkodnak, az égben gyökereznek, a szent hajdankorból erednek...

Azért ma közelben és távolban, hazánkban és messze nagy országokban meleg érzelemben forrad össze Izrael. Az egész nép lelkében egyetemben visszhangzik a szeretetnek, elismerésnek és áldásnak meleg beszédje. לא עני בחטונו זה בשביל זה אלא יהדיו השון כלן לב אחד. Nem hizelgésnek hamis beszédje, nem az önértéknek magávalragadó, röstelkedő tekintete, figyelme, hanem a lelkesedő szíveknek igaz indulata, hálája mondatja el velünk a szívnek igaz emberéről az őszinte kívánságot, a foganatos imádságot: בננימן אמר ידיר ה' יסכון לבנה עליו חפץ עליו כל היום ובין כחפו שכן Benjáminról mondta: Az Örökkévaló kedveltje, bizton lakozik mellette; oltalmazza őt minden időben és vállalai között lakozik. Amen!

7.

Dr. Ágai Adolf beszéde.

Mélyen tisztelt Tanár Ur!

Köszöntöm mai ünnepe alkalmával az Izr. Magyar Irodalmi Társulat nevében Önben az író és a tudóst, a zsidót és a magyart. Köszöntöm különösen a Társulat másodelnökét, kinek örökbecsű munkássága és maradandó híre nekünk is

büszkeségünk s akinek irányítása és vezetése Társulatunk körében már eddig annyi nemes gyümölcsöt érlelt. Tizenöt éves munkásságunk legkimagaslóbb mozzanata: bibliafordításunk, melylyel mi ajándékoztuk meg nemzetünket és felekezetünket -- ez a munka pedig legfőképp az Ön műve. Így kapcsolódik az Ön dicsősége a mienkkel és így éleszti az Ön vezérlő munkássága a mi hálánkat és hódolatunkat. Isten óvja mindnyájunk hasznára erejének és munkakedvének épségét.

8.

Dr. Bánóczy József beszéde.

Az országos izraelita tanítóképző tisztelettel és hódolattal jelenik meg személyemben Nagyságod előtt, hogy születésének 60. fordulója alkalmából üdvözlje. Köszöntjük a zsidó tudomány vezérlő szellemét, ki ösvényt vágott és fáklját gyújtott; köszöntjük zsidó főiskolánk kitünő elnökét, kinek áldott és gazdag munkássága az egész magyar Izráel díszé és dicsekvése és köszöntjük különösen intézetünk képesítő vizsgálatainak évek óta miniszteri biztosát, ki e vizsgálatok minden ügyét és egész körét oly szellemenben és oly szívvel intézi, hogy a tanári testületnek és a tanulóifjúságnak egyaránt megnyerte tiszteletét, ragaszkodását, szeretetét. Nagyságod részvéte intézetünk munkájában megbecsülhetetlen erkölcsi érték nekünk s úgy hisszük, hogy amely zsidó tanítónak Bacher Vilmos írja alá az oklevelét, abban elevenebb annak a kötelességnek az az érzése, hogy felekezetének hűséges munkása legyen. Így üdvözljük és köszöntjük elnök úrban, nekem régi jó barátomban, nemcsak a zsidó tanítóképzőnek, hanem az egész zsidóságnak tanítómesterét.

9.

Stern Ábrahám beszéde.

Az Orsz. Izr. Tanítóegyesület üdvözlétét tolmácsolom és köszöntöm főtisztelendő igazgató urat születése 60-ik évfordulója alkalmából a mai napon, melyet a mi társadalmunk, hívei nagy sokaságának szeretete és tisztelete avatott ünnepé.

Hálásan ismerem el, hogy Nagyságod a mi egyesületünknek évtizedek óta pártoló tagja, mindig érzésben, szóval és tettel meleg érdeklődéssel viselkedett a mi közösségünk törekvései és ideáljai

iránt és sohasem vonta meg tőlünk jóakaró támogatását, valahány értelmi vagy erkölcsi ügyeinkben utbaigazításért, tanácsért önhöz fordultunk. És ezt saját személyemre nézve is szíves örömet érősítem meg.

De nemcsak a tanítók barátját, tanítók és rabbik mesterét, hanem a nagy tudóst is üdvözlöm és az O. I. T. E. kebelében levő zsidó tanítók összessége nevében hálás tisztelettel köszöntöm az első teljes magyar biblia megteremtőjét, és mindannyiunk nevében igaz hódolatomat fejezem ki Nagyságodnak az Európa-hírű nagy tudósaknak, aki egy hosszú életen át nagy tudásával fáradhatatlanul saját szeme fénybe világosságának veszélyeztetésével is megvilágította a zsidó szellemi élet nagy irodalmi tárházát és napfényre hozta ennek értékes kincseit, igazságait, elannyira, hogy akarva, nem akarva mindenkit annak elismerésére kényszerített, hogy a zsidó vallástudomány, zsidó elméktől művelve, olyan igazságokat termel, melyek az emberiség egyetemes tudományos igazságainak objectív szerves kiegészítő részei.

Óhajtom és kívánom, hogy az Isteni Gondviselés vegye oltalmába nagy tudását, aczéjellemet és nemes szívét, hogy továbbra is minden közösség számára becses nagy hivatásának zavartalanul élhessen és folyton gyarapítva, ön maga is még igen sokáig gyönyörködhessék alkotásaiban.

10.

Dr. Hevesi Simon beszéde.

Az Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesület nevében üdvözlöm a zsidó tudomány legkiválóbb bajnokában magyar hazánk büszkeségét. A lelki kapocs Mesterünk személye és egyesületünk között erős. Tanár úr működésében a zsidó vallás tudományának művelését, a tanítás nemes munkáját és a magyar zsidóság életére gyakorolt mély hatást tartjuk szem előtt, mely magyar hazafias és a művelődés magas színvonalán álló, tudásában és hitéért égő lelkesedésében erős rabbinemzedék fölnevelése által fejlesztette a magyar zsidóság hitéletét. Úgy érezzük: megillet bennünket a jog, hogy tevékenységének elért eredményei előtt e mai napon meghajtsuk egyesületünk zászlaját, melyre a zsidó hithűség, a magyar hazaszeretet és a vallás erkölcsi közművelődés szentségei vannak írva.

Tanár úr működésében elismeréssel méltatták a tudományos objektivitást. Ezt az objektivitást én úgy értem, hogy a ránk maradt írott emlékekben kereste és megtalálta a lelket, a szellemet. »Aki mondja a fának, ocsúdj, aki szól a hallgatag kőnek, ébredj!« — és nem ébred, »nem elevenedik meg a mult emléke«, akkor ő csak tanít és bár aranyba-ezüstbe van foglalva minden szava, — nincs benne a lélekből semmi. Más az, ha megkeressük a ránk maradt anyagban a gondolatvilágot, mely szellemünkre hat. A bölcsek tanítása, minden gazdagsága mellett, rövid szavakban maradt reánk. A rövid szavak csak emlékeztetők. Minden szöveg olyan, mint egy sírlelet, melyben a földi maradványok rejlenek. Szegény az a bűvár, aki csak a csontokat látja. Az igazi objektivitás tudja, hogy ahhoz szív és lélek is tartozott. A századok sírjából az ásás csak a földi maradványokat hozhatja föl: a nyelvi kifejezést; de az igazi szellemi munka, az igazi objektiv látás kielemezti a maradványból az egész gondolatvilágot. A biblíamagyarázat mestere, a nagy exegéták tanulmányozója, az atyák agádájának föltárója ezt az objektivitást sajátította el fejlődésében, behatolt a korok, az írók szellemébe és a kincsekkel, melyeket így talált, gazdagította a szó igaz és legnemesebb értelmében zsidó és — ami nem ellentét — emberi közművelődésünket.

És most szívéhez fordulok, szeretett Mester. Szívében tanítványai iránt mély és igaz atyai szeretet lakik. Ennek a szívnek akarok csekély tehetségünk szerint való hálaáldozattal örömet szerezni. Átadom egyesületünk jegyzőkönyvét, melyben Bacher Vilmos nevét viselő ösztöndíjat alapítunk és mindnyájunk nevében szívől kívánom: évek hosszú lánczórán nyújtsa tanár úr saját kezével azt az ösztöndíjat Bacher Vilmos születésnapján, kiváló hallgatói egyikének, kit arra legméltóbbnak talál és élvezze azt az örömet, melyet tisztelőinek hálája és tanítványainak gyámolítása atyai szívének okoz, évek hosszú során!

11.

Dr. Bacher Vilmos beszéde.

Az elismerés és jóakarát, a barátság és ragaszkodás, a szeretet és hűség oly benső és bőséges megnyilatkozásaira, melyek az általuk ünnepivé vált ez órában nekem annyi kiváló testület részéről és oly kitűnő férfiak ajkairól jutottak, megfelelő módon

csak eggyel válaszolhatnék: a mély meghatottság és a tiszta boldogság némaságával.

De a forró háláérzet, melyet ama megnyilatkozások lelkemben keltettek, szóra késztet; *אמרתי ויהיה לי אומר שפתי ואני*,¹⁾ kell beszélnem, hogy megkönnyebbüljek, kinyitom ajkaimat és felelek.

De érzem, hogy a hála szavát a vallomás szava kell hogy megelőzze, érzem, hogy mikor oly rendkívüli módon a tudomány e hajlékában és előzőleg a vallásos emelkedés szentélyében áldó és magasztaló szavak tárgya voltam, nekem is kell enmagamról beszélnem, hogy üdvözlőim e díszes gyülekezete előtt feltárjam lelkemet és vallomást tegyek életemről, működésemről.

Vallomásom ígétjét pedig hadd vegyem onnan, ahol évezredek óta érző és hívó szívek milliói találták legbensőbb érzelmeiknek kifejezését: a mi zoltáraink könyvéből.

Egy rövidke zsoltárnak²⁾ kristály tisztaságú szavait magamévá tévén, mindenekelőtt Istenhez fordulok és vallom: *ה' לא נבה לבי ולא רמו עיני*, ó Örökkévaló, nem volt fenhéjázó a szívem, nem voltak büszkék a szemeim! E pillanatban sem, midőn egyéni földi létem egy muló időpontját nyilvános ünnepség alkalmává tették és elhalmoztak az elismerés és dicséret viruló koszorúival, e pillanatban sem a büszkeség az, mely áthatja szívemet, hanem komoly és őszinte meghajlás a Mindenható előtt, ki megengedte, hogy tanának és híveinek szolgálatában tölthettem életemet és ki kegyelmében ezt az örömnapot megérette velem.

És tovább vallom zoltárom szavaival: *ולא הלכתי בגדולות* *ובגדולות* nem jártam oly dolgokban, melyek nekem nagyok és nehezek. A céloknál, melyeket kitűztem magamnak, a munkában, melyet elvállaltam, nem léptem túl az egyéni tulajdonságaim és képességeim által megjelölt határokat. Engem családi hagyomány és nevelés, hajlamom és tehetségem a zsidóság tudományának és irodalmának munkássává tettek. Tanulni és tanítani: ez lett életem tartalma. Tanultam ifjú éveimben és öszült fejfel; tanítottam élőlízzal és írott műveimben.

Áldom a Gondviselést, hogy 33 évvel ezelőtt oly hivatást

¹⁾ Jób 32, 20.²⁾ Zsolt 131.

juttatott osztályrészemül, melynek gyakorlásában tudományunk művelése, tanítása és terjesztése lett egyedüli feladatommá.

E hosszú évtizedekben ugyan nem egyszer azon kívánság szólt meg lelkemben, hogy a hivatásom és hajlamom szabta határokon kívül is szolgáljam hitünk, felekezetünk szent ügyét, hogy kivegyem részemet a zsidóság belső életének fejlesztésében, külső támadások ellen való védelmében. De, zsol-tárommal tovább vallhatom: **אם לא שירת דומתה נפשי**, bizony csitítottam, csendesítettem lelkemet. Nem hagytam el hivatásom munkakörét, a tudomány művelésének és tanításának szenteltem erőmet és napjaimat. Arra törekedtem, hogy minden körülmények között megőrizsem lelkem egyensúlyát és nyugalmát, mint föladatomban teljesítésének múlhatatlan föl-tételét.

Áldom érte a Gondviselést, hogy törekvésem nem volt hiábavaló és hogy csendes munkásságom határain belül is szolgálhattam azt a nagy közösséget, melyhez születésemmel és élet-munkámmal fogva tartozom.

E közösséget, a magyar zsidóságot, melynek hivatott vezérei, képviselői és szószólói ez órában engem körülvesznek, méltán mondhatom drága anyámnak, akinek szülöttje és neveltje vagyok, kitől a készülés évei elválasztottak és kihez szeretettel tértem vissza, hogy házában végezzem az általa reám bízott szent föl- adatot. És így alkalmazhatom magamra zsol-tárom további szavait: **נכמל עלי אמו**, olyan voltam, mint az elválasztott gyermek, aki visszatért anyjához, hogy mindvégig nála maradjon.

E pillanatban pedig, midőn a magyar zsidóság e díszes képviselője részéről annyi szeretet, annyi gyöngéd figyelem, annyi elismerés nyilvánult irántam, meghatottan mondom: **נכמל עלי נפשי** olyan bennem a lelkem, mint egy boldog gyermek, kit az anyai szem sugara, az anyai ajkak mosolya, az anyai szív melege megörvendeztet; és boldogságomban az Énekek Éneke¹⁾ szavaival beszélhetek a koszorúró, mellyel engem megkoszorúzott anyám, szívem örömének napján, **נעטרה שעטרה לו אמו ביום שמחת לב**.

Drága anyám, édes magyar hazám zsidósága, fogadd hálá- mat a koszorúért, mellyel ma ékesítetted fejemet!

*

¹⁾ Én. Én. 3, 11.

Lelkem mélyéből eredő hálát mondok azon nagyrabecsiúlt férfiaknak, kik érdemeimen felül ma kitüntettek és az áldá- sosan működő testületeknek és egyesületeknek, melyeknek üdvözlétet tolmácsolták.

Hálát mondok az Országos Rabbiképző-intézet vezérő bízottsága mélyen tisztelt tagjainak és méltóságos elnökének, ki minden zsidó érdekek meleg szívé felkarolója, intézetünknek pedig nagylelkű vezetője, gondviselője, jótévedője;

hálát az Orsz. Iroda nagynevű elnökének és mélyen tisztelt titkárának, kik bölcs belátással és szilárd akarattal intézik hazánk haladó zsidóságának ügyeit;

hálát kedves kollégáimnak, ez intézeten velem vállaltva működő dolgozótársaimnak és hálát üdvözlétük tolmácsának, szeretett tanítványomnak és barátomnak; hálát azon nagy- becű ajándékért is, mellyel engem mint barátságuk jelével megörvendeztettek;

hálát intézetünk büszkeségének, szeretett tanítványaimnak, kik e házból felavatásukat nyervén, szerte a hazában és annak határain túl is hirdetik az igét, terjesztik a tant és művelik a tudományt és kik közül ma személyesen sokan megjelentek üdvözlésemre; hálát érzelmeik hűséges tolmácsolójának, sze- retett barátomnak, főiskolánk drága zsenijének; hálát azon alapítványért, mellyel az intézethez és hozzám való ragasz- kodásukat oly megható módon juttatták kifejezésre; hálát a szent ige elmés hirdetőjének, ki szívhez szóló beszédjével inté- zetünk templomában vezette be ez órák ünnepét;

hálát a pesti nagy hitközség főtisztelendő rabbiságának és buzgó lelkű, ékes szavú képviselőjének;

hálát a pesti rabbiság a lelkesedés tüzevel és a szó hatal- mával áldatosan és eredményesen működő két tagjának, nekem szeretett tanítványaimnak, kik két egyesület nevében üdvö- zöltek: az Országos Rabbiegyesület és az Orsz. Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület nevében, melyek egyaránt a hazai zsidóság megerősödését és föllendítését tűzték ki céljukul; hálát az utóbbinak nemes alapítványáért, az Orsz. Rabbiegyesület- nek pedig azért a kitüntető címért, mellyel az engem hozzá kapcsoló köteléket még szorosabbra fűzte;

hálát az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vezetősége

mélyen tisztelt kiküldöttjének, a mi arany szívű és arany szájú
íróknak;

hálát az Orsz. Izr. Tanítóképző testvérintézet nagytekintetű
tanári karának és igazgatójának, ki nekem évtizedek óta testvéri
barátom, áldott lelkű és áldott kezű munkatársam;

hálát a zsidó tanítók országos együletének és e nagy és ered-
ményesen működő szervezet buzgó és fáradhatatlan vezetőjének;

hálát szeretett szülőhelyem hitközségének és kiküldöttjé-
nek, kinek üdvözlése mélyen megindított és öregségem küszöbén
elém varázsolta virágos gyermekkorom éveit;

hálát mindazoknak, testületeknek és egyeseknek, kik üdvöz-
letükkel megörvendeztettek, hálát mindazoknak, kik szemé-
lyesen megjelentek ma, hogy részt vegyenek örömben;

hálát végül kedves fiatal barátainak, az intézet hallgatói-
nak és tanulóinak, valamint érzelmeik két tolmácsolójának.
Kívánom és remélem, hogy intézetünk jelen tanulósága is, meg-
felelően a hozzájuk fűződő várakozásoknak és méltóan intéze-
tünk rendeltetéséhez és multjához, valóvá teszik majd a próféta
igéjét¹⁾ Isten csemetéiről, melyek Izrael ékességévé és dicső-
ségévé lesznek יהיה צמח ה' לצבי ולכבוד

A remény e szavával végződjék hálám kifejezése; és ez
ünnepi órának utolsó szózata legyen zsoltárunk végszava:
יהל ישראל אל ה' מנחה ועד עולם Reménykedjél, oh Izrael, az
Örökkévalóhoz, mostantól mindörökké!

Amen!

12.

Dr. Venetianer Lajos templomi beszéde.

אני לר' אבי אשרה אומר לר' ישראל En az Örökkévalónak
zengek dicsőítő éneket, háladal fakad ajkaimról az Úrnak,
Izrael Istenének magasztalására (Birák V. 3.), לבי להקקי ישראל
s túlradó szívem hozzátok fordul, Izrael törvény-
hirdetői, kik ezen a helyen ajánlottatok fel élteteket a leg-
szentebb munka végzésére a nép körében: áldjátok az Örökké-
valót (U. o. 9.), midőn ünnepre gyűltünk egybe, hogy hálát
adjunk Istenünknek, ki teljes munkaerőben tartotta meg mes-
terünket s hogy mélyen érzett fohással könyörödjünk áldásért

¹⁾ Jesaja 4, 2.

mesterünk további életére. Bocsáss meg nekünk, amiért kiraga-
dunk szerény visszavonultságodból s megzavartunk szakadatlan
munkásságodban, hogy örömmek szenteljük a napot, melyen a
természet rendje szerint is elérted בן ששים לוקה (Abot V. 24.)
az éveket, amelyben az Atyák tanítása, זה שקנה החכם (Kiddusin
32b.) a bölcsesség glóriájában jelenteti meg az embert, noha
a tudományt szóró bölcsesség fényét megszerezte és szüntelenül
sugározta már negyven év óta, de mi Istennek tartunk ma
ünnepet, az Úr trónusa elé járulunk mi hódolattal, midőn öröm
dagasztja keblünket annak láttára, hogy אשרי חכם ותקרב ישן
הצריך (65. Zsolt. 5.) bizony üdv annak, akit az Isten nemcsak
megválasztott, de közelébe is szólított, nemcsak kiszemelt, de
hivatottsággal is felruházott, hogy elődvarában végezzen szent
szolgálatot az igaz ismeret terjesztésében. A kiválasztottság és hiva-
tottság áldásával egy egész emberöltőn át végzett munkának
eredménye fakaszt szívből ma hálaéneket, הנניס יראו באיין עת
הנניס הומיר (En. En. II. 12.), mert mutatkoznak már szerte az ország-
ban az általad elhintett magvakból kikelt virágok, elérkezettnek
láttuk azért az időt, hogy dicsőítő éneket zengjünk az Istennek,
kihez mesterünkhöz kapcsoló szeretet szárnyain akarunk fel-
emelkedni, hogy munkája eredményeit szemlélve, soha nem
lankadó kitartást merítsünk a mai napból az Isten megismer-
tetéseért vívandó küzdelmeinkhez. Mert az Istenért végzett
munka eredményét hirdeti a Midrás is, midőn Mózesnek tengert
hasító és forrást fakasztó botjáról szólva azt tanítja, hogy (Tanch.
Vaera VII.): שני שנים ראשונים ויבוא מלך הכבוד שהילך כבוד לירא:
Tárlatok tágra szentélynek kapui, hadd vonuljon be a dicsőség
királya, mert dicsőséget oszt ő azoknak, akik Őt félik s híven
szolgálják: így שלמה כסאו dicsőséget osztott Salamonnak,
ki Isten trónusára került, על סוסו dicsőséget osztott
Illésnek, kit Isten adta erő emelt fénytsugárzó magasságba,
לבוש נהן עטרה שלו למלך המשיח dicsőséget osztott Mózesnek, ki Isten
jogarával művelt csodákat, לבוש נהן עטרה שלו למלך המשיח dicsőséget
oszt a Messiásnak, ki majd Isten koronáját viseli, עת לבינו יהן
erőt adva az Ő népének. A Midrás ezen tanítása fonalán lássuk
minő eredménye van mesterünk emberöltő munkájának, milyen
erő kifejtésével jutott ily eredményhez és minő reményt fűzünk
mi még munkája jövőjéhez?

I. Tárjátok ki kapuitokat szívek szentélyei s fogadjátok be hódolattal az Istent, ki dicsőséget oszt félőinek s dicsőséget szerzett a mi mesterünknek, ki a mai kor zsidó tudományának birodalmában Salamon trónusán ül; nála keresnek ma tudást, tőle várják a Tóra rejtélyeinek megoldását, hozzá sereglenek a zsidó tudomány tengerén szétszórott szigetek tudósai, őt kérdezik a szellemek kiválóságai. A bölcsesség trónusa elé hódolattal járult egy egész világ és Salamon mégis töprengve kérdé: מה יתרון לאדם בכל עמלו (Koh. I. 3.) mi célja volt minden gyöt-rődésemnek, mi az eredménye minden fáradozásomnak, mi a haszna minden munkámnak? מה יתרון לנו ספר קהלת? (Lev. 4. 28.) Benjamin mester mondta, hogy ezen töprengés miatt el akarták tüntetni Koheletet, de végre átértették Salamon gondolatát, mely csak a mulandó földi törekvések czéltalan-ságát látta, de a Tóráért való fáradozás czélját felismerte és iga-zán értékelte is. Oh ha nagy életút fáradalmaira tekintve, visszatöprengő gondolat szállná meg mesterünk lelkét s kér-dené: Mi haszna van minden eddigi gyötrelmének és a mi Benjaminunk is nyom nélkül eltűntnek véleményezné Koheletet, eddigi életmunkájának egész summáját, úgy mai ünnepünk Istent dicsőítő éneke tudatára hozza, hogy a Tóráért való fáradozása nem tűnt el nyom nélkül: Salamon trónján ül ő, hol tisztelettel környezik a Tóra-tudomány fejedelmét.

II. Dicsőséget osztott Isten mesterünknek, ki az életpályán nem a mai napon jutott el a világtekintély magaslatára, hanem már egy emberöltővel ezelőtt árasztott fényt intézetünkre neve. Nem volt még húsz éves s már bizalommal forgatták írásait, melyek világosságot terjesztettek a Tóra tudományára s amidőn főiskolánkon Isten szavának választott s hivatott zászlóvivője lett, már messze terjedt híre, tekintélye. De ha gyorsröptű szár-nyakon emelkedett is a magasba, mint Illés, úgy a próféta életé-ből vett tanítás volt munkásságának irányítója: לא ברעש ד' (I. Kir. 19. 11.) nem a pártviharokban akarta gyarapítani tekintélye súlyát, nem földet rengető föllépéssel szolgálta a tuda-mányt, nem szórt kápráztató szikrákat a nagyközönség ámulatá-nak fölkeltésére, hanem קיאת ד' צבאות Illés lángoló buzgósgá-ga sarkalta szakadatlan munkásságra, melylyel szerényen félrevo-nultan évről-évre szórta a tiszta ismeret sugarait a tudományt szomjúhozók világába. מה יסתר איש במסתרים ואי לא איהו (Jer. 23.

24.). De bármennyire rejtőzzék is eltorlaszolt rejtekében a ráter-mett férfiú, איך בנימין אח ישוב אדם בויה ויעוסק בתורה וכו' (Ex. r. 8.) megvalósult rajta Benjámin mester szava: Azt mondja Isten: ha legtitkosabb rejtekbe vonul is vissza a Tóra művelője, elő-hozom és megmutatom a világnak, és Isten dicsőséget osztott a mi mesterünknek, kinek neve s munkássága mint a buzgólelkű Illés világít a mi utainkra.

III. Dicsőséget szerzett számára az Isten, ki kezébe adta Mózes botját, hogy irányítója legyen a magyar Izraelnek a Szinai-hoz vivő útjában. És ha kérdjük, vajjon mi tette őt hivatottá arra, hogy a vezérlő pálczáat tartsa kezében? Vajjon Salamon mély tudása, avagy Illés fáradhatatlan buzgalma? Ismét csak R. Benjámin adja meg a választ: ישבתי אני ואמרה וכו' ר' בנימין פתר (Koh. r. IV. 1.), aki elmélázva a sok igaztalanságon, sujtó ítéletet mondott a Tóra-tudomány hamis művelőiről, akik nagyhangú szölamokkal állnak a világ elé, külső eszközökkel törekszenek fölkelteti maguk iránt a csodálatot; a mi mes-terünk ereje pedig a tartalom, mely a tudás teljességével dol-gozik, nem keresi a külső hatást még a kifejezés módjával sem, nem kápráztat csillogó föltevésekkel, de az igaz tudás súlyát dobja a megismerés mérlegébe. בנימין. אמר ארבת העולם וכו' az Isten, szeretetet, melylyel a pásztor Mózes gondját viseli a reá bízott nyájnak, szeretetet, melynek erejével éltető forrást tud fakasztani a sziklából, s tápláló mannat szerez még a pusztában is az ő népe számára. Mózes vezérlőpálczáját adta kezébe Isten, ככל ביתי נאמן הוא (Num. 12. 7.), mert megbízható ő Isten egész házában, lélekben és szívben, tudásban és szeretetben egyaránt.

IV. S így megadja Isten mesterünknek azt a dicsőséget, melylyel beláthatunk a jövőbe is, ahová bevilágít az istenadta messiási koronának sugárzása; abba a jövőbe, amikor a tanít-ványok egymást követő nemzedékei az ő szellemét plántálják át a magyar Izrael mindszélesebb köreibe, míglen telve nem léssen az ország tiszta Istenismerettel. Ezt a jövőt készítik elő tanít-ványai úgy, ahogy jelképileg R. Benjámin fejtezte ki (Peszikta 137. a.), hogy Jeruzsálem határai drágakövekkel lesznek szegélyezve s jönnek Izrael gyermekei s szedegetnek belőlük, hogy velük ékeskedjenek, úgy szedegetjük mi is a mesterünk gyűj-

tötte ismeretek drágaköveit, melyekkel megjelölte a zsidó eszmévilág határait, s szórjuk a szívekhez férkőző agádák ékköveinek fényét s minden szavunkból mesterünk szelleme árad, munkánk minden eredményéből az ő lelkének teremtő ereje nyilvánul meg.

V. És ha majd a jövő Izráel talaját a mester mintaképében munkálják meg a tanítványok, úgy hogy követni fogják általa Salamon mélységét a tudományban, Illés buzgalmát a munkásságban, Mózes megbízhatóságát a közlésben és a messiási eszmény megvalósítását a gyakorlati életben, akkor fogja Isten a legnagyobb dicsőséget osztani a mesternek, mert általa adta meg Izráelnek akkor azt az erőt, melyről R. Benjámín látomása mondta (Sir H. r. IV. 16.), hogy eljő az idő, amikor egyesülni fognak a legnagyobb ellentétek, וְלִיְהוָה אֵל תְּהִי אֶחָד, egy pontban találkoznak a fagyos észak s a perzselő dél áramlatai, de nem egymást kiszorítani igyekvő küzdelemre, hanem egymásba olvadásra Izráel üdvére, Isten dicsőítésére.

Ezen idő előkészítésében akarunk mi Téged követni, Mesterünk. בְּאַחַד יְמֵינוּ (36. Zsol. 10.) a Te világossággal akarunk mi látni, a Te szellemed lángjánál akarunk mi világosságot gyújtani. Amiért is esdve kérünk Téged, Mindenható Isten, ki vezérünké választottad s hívtad meg a Mestert, engedd, hogy még sokáig lakozhassék a Te udvarodban, még soká bugyogtathassa szíve s lelke forrását a mi erősítésünkre, még soká sugározthassa tudása és eszményei fényét Izráel dicsőségének gyarapítására, hogy általa terjedjen Istennek országa e földön az emberiség boldogítására. Amen.

IV.

Bibliográfia.

A következő összeállítás a jubileum alkalmából Bacher Vilmos életéről és működéséről megjelent cikkeket a szerzők neveinek ábécé sorrendjében sorolja fel. Az ünnepély lefolyásáról a hazai és külföldi lapokban közölt tudósítások — kettő kivételével — mellőztettek. A névtelen közlemények az illető orgánus neve alatt vannak feljegyezve. A Magyar-Zsidó Szemle ünnepi száma díszes kiállításban mint könyv is ki van adva e címmel: »Bacher Vilmos élete és működése« és a könyvkereskedésekben kapható.

Bánóczi József dr.: Bacher Vilmos és a Magyar-Zsidó Szemle.

(Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.). — Bacher Vilmos és az I. M. I. T. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Bernstein Béla dr.: Bacher mint midrás-magyarázó. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Blau Lajos dr.: Bacher Vilmos irodalmi munkássága. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher Vilmos és a magyar bibliafordítás. (Ugyanott.)

Bacher Vilmos mint a rabbik nevelője. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Wilhelm Bacher. Zu seinem 60. Geburtstag. (Pester Lloyd, január 25. és Oesterreichische Wochenschrift, jan. 27. szám.)

Il Giubileo di Guglielmo Bacher. (La Settimana Israelitica, Firenze, I., No. 7.)

Bibliographie der Schriften Wilhelm Bachers. Nebst einem hebräischen Sach- und Ortsnamen-Register zu seinem sechsbändigen Agadawerke, Frankfurt a. M. 1910. (Verlag von I. Kauffmann).

Büchler Adolf dr.: Bacher Vilmos agádaműve. (Magy. Zs. Szemle. 1910. I.)

Büchler Sándor dr.: A Bacharach-család Magyarországon. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Eisler Mátyás dr.: Bacher Vilmos s a szentírás tudománya. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Wilhelm Bacher. (Allgemeine Zeitung des Judentums. 1910. január 9. sz.)

Leben und Wirken Wilhelm Bachers. (Bacher Vilmos élete és működése). Herausgegeben von L. Blau. (Deutsche Literaturzeitung. 1910. Nr. 10.)

Egyenlőség: Bacher Vilmos jubileuma. (Január 29. szám.)

Guttmann Mihály dr.: Héber tárgymutató Bacher Vilmos hatkötetes agádaművéhez. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher, mint az agáda történetírója. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Kiss Arnold dr.: Bacher Vilmos hatvanadik születésnapján. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.) — Bacher Vilmos (Szombat I, 5).

Krausz Sámuel dr.: Bacher Vilmos mint biblia-magyarázó. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher Vilmos tudományos működése. (Magyar Izrael. 1910. 1. és 2. sz.)

Mezey Ferencz dr.: Bacher Vilmos. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Neumann Ede dr.: Bacher Vilmos pályája. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Bacher Vilmos 1850—1910. Bacher Vilmos ünneplése. (Magyar Izrael. 1., 2. és 3. sz.)

Patai József dr.: Bacher hatvanéves jubileuma. (Egyenlőség, január 9. szám.)

Richtmann Mózes dr.: Bacher Vilmos mint orientalista. (Magy.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Rosenberg Ede dr.: Jubiláris beszéd. (Magyar Zsinagóga. XI., 118—126.)

Vajda Béla dr.: Bacher Vilmos közéleti működése. (M.-Zs. Szemle. 1910. I.)

Venetianer Lajos dr.: Bacher Vilmos mint vallásbölcész. (Magyar-Zsidó Szemle. 1910. I.)

TUDOMÁNY.

BACHER AGÁDA-MŰVE TÁRGYMUTATÓJÁHOZ.

A Bacher tanár úr tiszteletére megjelent ünnepi számban dr. Guttman Mihály igen kimerítő héber tárgymutatót nyújt az »Agádá«-hoz. Mint ő maga mondja (118. l.), ez indexet eredetileg saját használatára készítette. Bizonyára nemcsak dr. Guttman úr tette ezt már meg. Mert úgy áll a dolog, hogy *הפוך בה והפוך בה*, hogy kiki talál az »Agádá«-ban olyasvalamit, amit a saját tárgyánál értékesíthet. Így történt velem is, hogy mikor vagy másfél év előtt a nemrég megjelent könyvem »Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas« kidolgozása alkalmával Bacher Agada-művét áttanulmányoztam, a saját használatomra az egyes kötetekhez *geográfiai helylajstromot* készítettem. Nem lévén akkor idóm egy teljes helyindexet az összes kötetekhez készíteni, az egyes kötetekben előforduló neveket külön ívekre írtam, amit most annál inkább sajnállok, mivelhogy a tannák agádájához való index valamikép elkallódott. Mindamellett hasznosnak vélem, hogy legalább az *amórák* agádájához való lajstromot itt közzé tegyem. E 3 kötet úgy is egy egységet képez és az ilyen index egyúttal képet ad arról, hogy hol laktak a Szentföldön az agáda nagy mesterei az amórák korában.¹⁾ Dr. Guttman néhányat e nevek közül fölvetett lajstromába, én azonban azokat itt újra felsorolom a teljesség kedvéért. Csak *ירושלים* nevet nem vettem föl, minthogy erről teljes helyjegyzék található Guttmannál.

Az indexnek több szavához jegyzeteket toldottam, hol néhány kevésbé ismert, vagy eddig nem azonosított helynevekről

¹⁾ Alkalomadtán majd talán készítek ilyen indexet a többi kötetekhez is.

beszélek. Továbbá czélom volt e jegyzetekkel azt is kimutatni, mely adalékokat nyújt Bacher műve Palesztina topografiájához is. Mert ezen tudományág is meríthet e műnek úgy az itt említett, valamint előző köteteiből is (l. pl. Agada der Tannaiten II. 76, 2. jegyzet י"ד-רל). Bacher más helyütt is foglalozott a Szentföld neveivel (l. J. Q. R. XVIII. 564. kk., Bibliogr. 516. sz.), régi földrajzi adatokkal (J. Q. R. XIII. 322 k., Bibliogr. 375. sz.) és csak a mult évben jelent meg egy hosszabb értekezése egy vitás topografiai kérdésről (Z. A. W. 39. 148 kk. l. 221, Bibliogr. 593. sz.).

A) Palesztinai helynevek.

- אבלועים (אבלועה) II. 39.¹⁾
אדני III. 751.²⁾
אני III. 784.
אניש I. 419. II. 93, 98, 205.
אנטיכא I. 91, 554. III. 468.
אנטיפיס III. 263.³⁾
ארבל I. 508.⁴⁾ II. 93.⁵⁾
ארי III. 695 k.⁶⁾
אריס II. 39.
אריס ביה II. 39.
אריס — I. 65, 125, 167. II. 470.
III. 485, 592. kk.
אריס — II. 122.⁷⁾
אריס — I. 477, 508. II. 150. III. 17.
אריס II. 153.
אריס III. 751.⁸⁾
אריס II. 348. II. 93. III. 99, 104.
276, 497, 706, 723.
אריס בר נמזח I. 477.⁹⁾
אריס I. 148. II. 148, 176. III. 101.
אריס I. 33.¹⁰⁾
אריס II. 263.
אריס II. 722.
אריס I. 5, 341. II. 39, 93, 150.
III. 105.
אריס I. 569. No. 54 és 59.¹¹⁾
אריס II. 269, 301. III. 603.¹²⁾
אריס II. 297.
אריס I. 292.
אריס II. 91, 202.
אריס I. 521.
אריס I. 2, 60, 125, 155, 195, 340 k.,
- 481, 552, 554. II. 93 k., 438, 440,
477, 514. III. 10, 16 k., 79.
אריס II. 153, 438.
אריס II. 66.
אריס III. 566, 715.
אריס II. 251. III. 784, 520, 536 kk.,
699, 758.
אריס III. 784.
אריס II. 148, 154, 176.
אריס I. 8, 447. II. 143, 149.
אריס III. 105.
אריס I. 91, 125 k., 216, 220 k.,
224, 281, 295, 340, 346, 363, 419,
479, 554, 560. II. 5, 10, 90, 93 k.
98, 101, 143 k., 148, 150, 152,
176 k., 199, 209, 340, 438. III. 1, 7,
8, 10, 18, 784, 963, 97, 100 k., 144,
221 k., 238, 260, 273, 276, 337,
345, 405, 479, 520, 533, 567, 636,
659 k., 670, 672, 676, 700.
אריס I. 6.¹³⁾
אריס II. 302.
אריס I. 570. No. 79.¹⁴⁾
אריס I. 23, 515. II. 456 k. III. 550,
686, 765.
אריס II. 99, 101.
אריס II. 194. III. 567.
אריס I. 349. III. 6.
אריס I. Guttman fent. 125.
אריס I. 505.
אריס III. 341, 643 kk.
אריס II. 93, 150, 154.¹⁵⁾

- אריס I. 221.
אריס I. 569. No. 60, 570. No. 95.
אריס — I. 569 No. 51.
אריס — II. 234, 476, 492. III. 660.¹⁶⁾
אריס — I. 134. III. 237, 569 kk.¹⁷⁾
אריס — III. 230, 766 k.¹⁸⁾
אריס — III. 670, 709 kk., 767.¹⁹⁾
אריס — II. 465.
אריס — II. 3584.²⁰⁾
אריס — III. 1. Chanina aus K. T.
אריס — I. 315, 319, II. 301, 514.
III. 7, 621, 623.²¹⁾
אריס I. 20, 189. II. 194.
אריס I. 60, 119, 125, 128, 188, 190,
196, 393, 447, 481, 552. II. 90, 93,
441, 448. III. 16, 106 k. 164.
אריס I. 347. k., 443. II. 443,
448. III. 588, 618.
אריס I. 566. No. 2.
אריס I. 568 No. 26. II. 379. III. 724.²²⁾
אריס II. 114. III. 595 k.
אריס I. 66.
אריס I. 164. II. 226. III. 784, 2385,
509 f., 617, 749.
אריס III. 784.
אריס I. 149. II. 340. III. 784.
אריס I. Josua aus S.²³⁾
אריס III. 756 k.²⁴⁾
אריס III. 364.²⁵⁾
אריס II. 726.
אריס I. 44. II. 143.
אריס I. 5, 23, 423, 554. III. 520, 526.
אריס III. 2225, 768 k.
B) Nempal. helynevek.
אריס III. 56.
אריס I. 127. II. 176.
אריס III. 627.
אריס III. 732.
אריס II. 230.
אריס II. 303.
אריס I. 479. II. 39, 230.
אריס II. 726.
אריס I. 243, 519. III. 775.
אריס I. 342. II. 176, 341. III. 17.
אריס, 273, 520, 670, 710.
אריס II. 450.
אריס I. 2212. II. 147.
אריס I. 1, 3, 5 kk., 35, 58, 125 k.,
208, 220, 346, 436, 487, 501, 569
No. 56. II. 5, 7, 93, 122, 137, 150,
174, 176, 300, 440, 448, 453, 476,
524. III. 56, 221, 313, 405, 446,
448, 449 k., 567, 630, 644, 652,
674, 751.
אריס I. 292.
אריס II. 39.
אריס I. 519, 570 No. 92.
אריס III. 616.²⁶⁾
אריס I. 5, 90, 92, 127, 216, 342,
364 k., 377, 567, No. 12. II. 88 kk.,
92, 94 kk., 98, 100 k., 103, 115,
140, 148 (corr. Tib.), 209, 230, 261.
III. 10 k., 31, 217, 299, 445 k.,
456, 520, 596, 626, 633, 677, 684,
690, 703, 709, 711, 717, 734, 749,
765, 773.
אריס II. 177. jegyz.²⁷⁾
אריס I. 495. II. 1. Mani aus Sch.
III. 730, 737, 753.²⁸⁾
אריס II. 325. I. Justus aus Sch.

JEGYZETEK.

1) Ἀπολλωνία vagy pedig βελόνες — Apollonia. Valószínűbb azonban, hogy a helyes olvasat βελόνες (egy ed. Theodor, Gen. r. c. 33.), ami aztán rövidítése lenne βελόνες — a Gadará-nál levő mélység. Abilenek megnevezése Pes. d. R. K. 66a található: אבלין (l. ehhez Klein, Beiträge zur Geogr. u. Gesch. Galiläas p. 81).

²⁾ Bacher i. h. 2. jegyzet megjegyzi, hogy Neubauer, Geogr. du T. nem említi e helynevet (a bibliai Edrei). Azonban helyesen azonosította már Hildesheimer, Beiträge zur Geogr. Pal. 57, 420. jegyzet e helynevet.

³⁾ Ez a helység, melyből több tanna (l. b. Menachot 93b: Abba, Ketub. 75a: R. Nátán) és amóra (Dozitai, Ulla) származott, kétségtelenül azonos a Szafedtől északnyugatra fekvő *Kafr Bireim*-mel, hol egy ósrégi zsinagóga romjai láthatók (l. erről Buhl, Geogr. d. alt. Pal. 233. É. hely a 781. j.), valamint egy az első századból származó héber föirat, E hely a R. Sim. b. Jochaj és fia R. Eliezer haláláról szóló legendás elbeszélésekben, melyek két recenzióban találhatók (b. Bab. m. 84b és Kohel. r. 11,2-höz, párhuzamos hely Pesz. d. R. K. 93b kk.; ez utóbbiak palesztinai forrásból eredtek), említették עַבְרִי (ma Akbara), גִּישְׁחָלָה (Gischala) és מֵירִין (Meirun) mellett. Ez mutatja, hogy בִּירִי szintén itt, felső Galiliában keresendő. Hogy a talmudi korban kiváló zsidóhelység volt, mutatják a fent említett bölcsek nevei és a zsinagóga romjai. Legrégibb említése b. Peszachim 51a = j. Pesz. IVI (barajta) található, hol a patriarcha R. Gambiel II. fiai föltűnő viselkedésükkel a lakosság rosszallását vonják magukra. Valószínűleg ezen helynév olvasandó jer. Pesz. II. végén הָרָה הָיָה בִּירִי וְהָיָה לֵיה נָבִיר מִשָּׁה הָרָה הָיָה בִּירִי וְהָיָה לֵיה נָבִיר מִשָּׁה (Egész másképp olvas Ros Pesz. II. § 13.) הָרָה הָיָה בִּירִי וְהָיָה לֵיה נָבִיר מִשָּׁה (mint pl. מֵירִין és בִּירִין). Ez annál inkább látszik valószínűnek, minthogy e helyen nagy olajraktárról van szó, tudvalevőleg pedig éppen Galiláa ezen vidéke (Meron, Gushalab I. Beiträge ez. könyvem 23 kk. I.) volt a leggazdagabb olajtermővidék. Még megjegyzem, hogy Neubauer 206. és 230. II. mint két külön helyiséget tárgyalja az ezen helyre vonatkozó adatokat, ami semmiképp sem jogosult.

⁴⁾ Bacher i. h., valamint III. 566 (l. חורין) följegyzi a variánsokat. A pal. talmudban חורין, a babliban: בקעת בית חורין, vagy בקעת בית חורין, Genesis r. c. 73, § 10. és 74. § 3: Hogy épp a helyneveknél mennyire elhanyagoltak a mi szövegeink, eléggé illusztrálja ezen példa is. Bacher III. 566: Hauran-nal magyarázza, bizonyára misna Ros has. II. 4. (חורין)-ra gondolva. Csakhogy nem szabad e névnel figyelmen kívül hagyni ezen olvasatokat בית חורין és בית חור, h. h. h. Sőt még talán a Bacheről (III. 566b) helytelennek mondott חורין sem vetendő el. Mert sokkal inkább föltehető, hogy egy másoló חורין-ból חורין csinált, mint-hogy ez utóbbi helynév már a bibliából ismeretes, mint megfordítva חורין-ból חורין-t. Ez annál inkább latba vetendő, minthogy hasonló taláunk b. Nida 61-ben, hol חורין van szó, ellenben Toszefta Nidda VIII-ban: חורין ס' ב' olvasható. Ezen okoknál fogva nem is hiszem, hogy R. Huna (vagy Nehunia) a Hauránból való volt, jöllehet a helynevet identificálni nem tudom. Azok az elbeszélések, melyek arról szól-nak, hogy R. Huna előtt a Tiberiás-tó meghasadt, mikor az interkaláció miatt Tiberiásba jött, valamint halálakor a tó szintén meghasadt (jer. Ab. zára 42c₁₀, III. 567.) inkább arra mutatnak, hogy lakóhelye Galiliában, a Tiberiás-tó közelében keresendő.

⁵⁾ Bacher idéz. helyen rámutat Luria véleményére, mely szerint

בִּירִי = נִיר, mely Erubin 19a szerint Arábiában van, ami a helyhez igen jól illik. Természetesen, valamely a nabateus határon lévő római őrségre kell gondolni.

⁶⁾ Bacher id. מֵירִין al.

⁷⁾ מֵירִין kétségkívül a mai Deshabul בית שֵׁן és Tiberiás között (Schwarz תְּבוֹאוֹת הָאֵרֶץ ed. Luncz p. 207).

⁸⁾ L. erről könyvemet: Beiträge 28. l. 5. jegyzet.

⁹⁾ Euseb. Onom. ed. Klostermann 72: Γαλιλαία, talán Chirbet salluje Ekrontól délre (Thomsen, Loca sancta I. 49.).

¹⁰⁾ Így javítandó e helynév סַרְבַּת helyett, mint Bachernál található. Az összes régi kiadásokban így van. A helynek mai neve *Tarbane* is felső Galiliában (l. Beiträge 844). Legyen szabad ez alkalommal Bacher tanár úrnak egy kis tévedésére figyelmeztetnem. E helyen Bacher a jer. szavait: כָּטַע בְּרַבִּינָא דִּיקֵּינִין בְּנִין (Nach j. Megilla IV. 75b verbot Ch. dem Schreiber Simon aus T. zum Behufe des Jugendunterrichts Stücke aus der Thorarolle zu schneiden.) A kommentátorok e helyet egész másképp fogják fel és azt hiszem, helyesen. Itt t. i. arról van szó, vajjon szabad egy bibliai verset kisebb részekre felosztani (l. a babliban: כָּל פְּסוּקָה דְּלֵא פְסוּקָה מִשָּׁה אֵין לָא פְסוּקִין) az idézett hely tehát így fordítandó: «oszd föl [a verset] az előadásnál [a zsinagógában], hogy gyermekeink veled együtt olvashassanak.» Később láttam, hogy így fogta föl a helyet Rapoport is a dr. Weisz Miksa által kiadott levelekben (különlenyomat a M. Zs.-Sz.-ből, 1906.) 10. l. [אֵין לָא פְסוּקָה בְּאִמְצַע הַפְּסוּקִים].

¹¹⁾ יוֹתָפָה = Jotopata (l. Beiträge 50. l.).

¹²⁾ Bacher az idézett helyeken (l. különösen II. 154⁵) mutatja ki ezen helynevet először. A helység tulajdonképpen Tiberiásnak egy elővárosa volt.

¹³⁾ III. 660, 8. j. כַּפַּר הַטֵּיִם -t, mely a talmudi irodalomban igen gyakran említették (ma Hattin Galiliában), Bacher Καπαφατα, vagy Καπαφατα-val azonosítja Brüll egy czikke alapján. Ez azonban helytelen, mert e név mint Κόμη említették Samáriában (l. Thomsen Loca sancta p. 77 s. v. Καπαφατα), helységünk pedig Galiliában, Tiberiás mellett fekszik. Ez alkalommal legyen szabad még következőket megjegyezmem. Bacher II. 476 írja: «Mit einem einzigen Agadasatze ist durch Abba b. Kahana ... ein Azarja aus Kefar Chittaja in die Midraschlitteratur gekommen» és idézi a helyet Peszikta 61a. Én azt hiszem, hogy ezen עֲזַרְיָה כִּיתִיָּה kitől jó számú agáda maradt fenn, Erre mutat az a körülmény, hogy ezen Azarja egy Bar Chittaja [= «wahrscheinlich nach seiner Heimat, Kefar Chittaja» III. 660.] nevében tradált, ami azáltal igen jól érthető, ha föltesszük, hogy Azarja = Azarja Kefar Chittajából-lal.

¹⁴⁾ L. Beiträge 84: = כַּפַּר הַטֵּיִם.

¹⁵⁾ L. u. o. 68⁴, ma Kefar menda a Battoj-völgyben.

¹⁶⁾ Ma Chirbet en-nebraten Szafettől északra.

¹⁷⁾ Bacher i. h. egy hibás olvasat szerint «Kefar Karinos»-t ír: a helyes: כַּפַּר קַרְיָס, l. erről Beiträge 81.

tott pentateuch-kommentárban szintén idéztetik (p. 7a, 36b) egy Báruch Cár fáti. Utóbbi azonosítja Báruch b. Izsákkal, a סדרה szerzőjével Gross, Gallia 525. l., Epstein, Glossen p. 14. Monatschr. 1897., Aptovitzer RÉJ LI., 73. — Liber M. RÉJ. LIV. 85. kétkedik a személyek azonosságában. Gross is visszavonta előbbi állítását ZHB XI. 179. A dolog tehát nincs eldöntve. De bizonyos az, hogy B. b. Izsák, a סדרה szerzőjének mellékeve שיר פונטין volt. Emellett szól Mair b. Báruch, Döntv. Prága 995. és a kézirat Mord. BK. III. א. שופט נ. név corrumptált. (א. ש. = נ. és a betűk sorrendje megváltozott שופטני.) Hogy a másoló ebből צרפתי-t csinálhatott, könnyen lehetséges. Nem értette az idegen melléknevet. Báruch b. Izsák minden esetre francia lehetett és Németországban élt. Művében csakis francia Leázim vannak, ami ugyan nem bizonyít semmit, hisz a Rajna-mellék zsidósága is francziául beszélt. (Güdemann, Erziehungswesen I. Note.) De a cognomen a Sz. Ha-Teruma szerzőjének francia volta mellett szól.

Hogy mit jelent Sire Fontaine, az kétes. Mindenesetre fedezi a Báruch nevet és vele szorosabb kapcsolatban van. Liber M. célzást lát a Példabeszédek 5. fejj. 18 versére יהוה מקיין ברוך (Fontaine = מקיין). Az analógiák más bizonyítanak (Juda Sire Léon, Sire Léontin, Sámuel Sire Morel). Talán א. שיר פונטין-t is emendálni kell. Sire Bonet. A kérdést eldönteni nem lehet.

Ugyancsak vita tárgyát képezi Báruch, a סדרה szerzőjének azonossága a regensburgi Báruch b. Izsákkal. Dembitzer (ראביה 54b), Gross (MS. 1885., 558., ZHB. XI. 179.) a kettő között disztigálnak. Utóbbinak különösen az az érve érdemel figyelmet, hogy az Ór Zárúa, amely mindkettőt idézi, az elsőnél mindig megjegyzi, hogy a סדרה szerzője, utóbbinál pedig csak hozzáteszi, hogy Regensburgból való. Freimann A. (MS. 1909. 600.) egy Szemag hely alapján, mely a Ha-Terumában szórolszóra elfordul, röviden elintézi a kérdést és megállapítja az identitást. Az ilyen példákat szaporítani lehetne. OZ. Abóda Zára 124, 271. §. Chajjim OZ. döntv. 10. sz. a regensburgi Báruch b. Izsák nevében idéznek egy döntést, mely értelmileg a Széfer Ha-Teruma 136. §-ban található. Az Ór Zárúa kétféle idézési módját, mely félreértésre ad okot, talán úgy lehetne magyarázni, hogy Báruch tószáfót-magyarázatait név szerint (B. b. J. Regensburgból), a Ha-Terumában foglaltakat pedig a munka kitételével citálja. A kérdés csak behatódó összehasonlítás után

dönthető el. Itt csak arra akarok utalni, hogy a Sz. Ha-Teruma szövege, mely a kiadásokban előttünk fekszik, nem ment a romlásoktól. Pl. ed. Varsó 175 o. 236 §. ואפי' כן היום אסור לצאת ויאפי' כן היום אסור לצאת OZ. II. 37a: מותר. Így van ez a סדרה rövid foglalatjában, az ú. n. בקצרות-ban. (V. ö. OZ. I. 131a 458. §. (inversio) וכן כתב רבינו יצחק (בקצרות). (V. ö. OZ. I. 130a 453. §. בקצרות).

A regensburgi Báruch b. Izsáknak volt egy testvére, Matatia. V. ö. Dembitzer ראביה 54b jegyz. Ez ugyanoly kiváló férfi volt, mint Báruch. Matatiara vonatkoztatható Mord. Hag. Móed k. 454. (Riva) נון ה' מתתיהו וה' ברוך עמודי עולם Kohn S., Mardochei b. Hillel 139. minden ok nélkül Matatia de Chinon-nal azonosítja. Mord. Ketuboth 262. csak annyi áll, hogy M. b. Izsák a neve. A responsum az Abiászáf-ból van. קני דל = קני דל Hag. ket. 820. szintén teljes neve fordul elő. Miért lett volna Chinon-ból? Gross is, Gallia 581. francziának mondja. Erre nézve nincs bizonyítékunk. Sőt, hogy Báruch-chal együtt nevezetik, inkább szól amellett, hogy előbbinek testvére volt.

Az Ór Zaruában gyakran említették egy harmadik Báruch s pedig B. b. Sámuel מארין ין. (OZ. II. 2b, 49b, Mecia 12, 17, 26, 31, 39, 54, 56, 65, 67, 80, 90, Batra 2, 5, 7, 8, 9, 10, 35—8. §.) Minthogy Mainzban is működött egy hasonló tudós, a סדרה szerzője, vele azonosították. Azulaj, Sém ha-Gedolim I. s. v. megcáfolja Chajjim Benbenisti ezen feltevését. Zunz, Litg. 309. utal a Beczalél Askenazitól Nedárim 34a idézett B. b. Sámuel הספרי-ra. Emendálni ez utóbbi nevet nem akarja, de u. o. említi B. b. S.-t מארין ין.

Mit értsünk מארין ין alatt? Igen sokat írtak erről különösen Ásér b. Jechiel egy tételével kapcsolatban. Jebámót IV, 10: וכן הורה ין ויהא בר יוסף מפרי דל מארין ין Zunz, Ges. Schriften I. 169. 8. j. így fordítja: »Es lehrte R. Jechiel b. Joseph aus Paris b. m. von Griechenland aus«. Graetz, Gesch. VII. 130. kiegészíti: מארין ין Gross, Gallia 526. (בתשובה שאלה ששאלוהו). Gross, Gallia 526. מארין ין Vienne-nek magyarázza. Elbogen, Revue XLV., 108. מארין ין (Dijon) sejtí attá. Utóbbiak azonban város- és nem országnevek.

Eltalálni az igazat, nem könnyű dolog. Egy hypothesisal azonban mi is szolgálni akarunk. מארין ין Italia graeca, vagyis Délolaszország. A párisi R. Jechiel valószínűleg egy délolaszországi kikötőben szállt hajóra, hogy Palesztinába menjen. Ott döntött az Áséritől említett kérdésben. E magyarázat mellett

Száadja művének említett fejezete el volt terjedve Franciaországban, a sensi Simson b. Ábrahám idézi. Fel volt véve az Orchot Chajjimba is תחית המרים על דל (Luzzatto levelei DLX. 1234). Az Orch. Chajjim kiadója, Schlesinger M. nem használta fel Luzzatto kéziratát, azért hiányzik kiadásában (Berlin, 1902.) ez az érdekes részlet. A régibb paraphrasist פתרון ספר האמונות והדרכים הבינות ממליצות מפענה צפונות Poznanski A. készíti sajtó alá.

Nagybicsce.

DR. WELLESZ GYULA.

AZ UTOLSÓ MAGYAR NEMESI FÖLKELES ÉS A ZSIDÓK.

Száz év előtt erősen ingadozott a Habsburgok trónja és az uralkodó család Ausztriából, hol nem volt többé biztonságban, Magyarországra menekült. Itt is nagy volt a készülődés és nagy a szükség úgyannyira, hogy még a zsidókat is viszik katonának. Nincs módomban az erre vonatkozó adatok összességére kiterjeszkedni, de talán nem lesz érdektelen a kutatók figyelmét erre fölhívni Bihar vármegye 1808 február 3-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből közölt kivonat kapcsán.

A jegyzőkönyv erre vonatkozó része így hangzik :

»Kidolgozott Czikkelye

Az 1808-ik Esztendő Febr. 3-án V. Olasziban (Várad-Olaszi) tartatott Köz Gyűlés Jegyző Könyvének.

195.

Nádor Ispány Ó Cs. K. Hertzezsége Budáról Dec. 31-én megküldi, miképpen osztotta fel mind a' 12. ezer Katonát, mind a 200,000. ft verbung költséget az Ország Megyéire, mely szerint esik ezen Megyére Keresztény 533. Sídó 7. pénz 6850 ft. 39 xr.

Meg írja pedig a modját is mi módon osztotta fel mindegyiket, mind másikat, hogy azon Megyékre, melyekben vagy Sídók vannak, vagy nagyobb az Impopulatio, többetskét rótt.

Mínthogy pedig Sídók eddig nem állítottak, és így több lehet közöttök alkalmas, mint a' Keresztények között; szükségesnek és igazságosnak látta, hogy a' proportione most azok Közül kettő

állítason ott, holott, Keresztény tsak egy, és e' mia' tétette a Sídókat különös Rubrikába.»

Hogyan hajtották végre e határozatot, mely helységekből állították ki a zsidókat és esetleg kik voltak azok, e kérdésekre a rendelkezésemre álló adatokból fölvilágosítást nem adhatok, de talán sikerül ez adat közlése által azoknak kikutatására másoknak figyelmét fölhívni.

A közölt jegyzőkönyvet Domokos Lőrincz biharmegyei főjegyző írta alá. Eredetije a gr. Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárában (Teleki Sám. kancellár-osztály 1808. évi iratok közt) van.

Marosvásárhely.

DR. LÖVY FERENC.

IRODALOM.

A HETEDIK ÉV PALESZTINÁBAN.

(Kuck A. J., שבת הארץ, Bevezetés, RMBM קונטרס אחרון és קונטרס אחרון 110 és 34 old. 8°. Ezenfelül az előző 9 old. Jeruzsálem 1909. Magyar-
delhető Kuck S. Ch. által, Jaffa.)

Az elengedési évet (שמיטה) manapság Palesztinában oly módon tartják meg, hogy mielőtt az ünnep beállana, a jószágot nem-zsidónak eladják, amely jószágon aztán a voltaképeni birtokosok, bizonyos mértékben napszámások gyanánt, a mezei munkában részt vesznek. Eme, a mult századbeli orosz gáonoktól eredő engedelem (היתר) a jeruzsálemi zsidók körében nem nyert általános hozzájárulást. Valahányszor tehát az elengedési év újból megérkezett, a harc újból megindult. Így történt az idei esztendőben is, mely tudvalevőleg ugyancsak elengedési év. Ez alkalommal a שמיטה-nak egy száfeti rabbi a legbuzgóbb szószólója, akit általánosan בן־זאב ריבני néven említenek. E férfit gáon gyanánt ünneplik. Némi érdemeket szerzett a Jerusalmi körül. De mást eddig még nem láttunk tőle. Most קונטרס השמיטה című brosurájában nagy nyomatékkal küzdött az »Ország ünnepe«-ért, már amennyiben t. i. az ország zsidó kézen van. Erre aztán Kuck, a jaffai rabbi, aki egyúttal a kolonia rabbijnusa is, és aki a régi engedelmet elfogadta, szüikségesnek látta magát részéről előttünk fekvő írásának kiadását. Hogy a gyarmatosok — eltekintve a narancsoktertek tulajdonosaitól, kiknek bevétele tényleg jelentékeny — valami fényes helyzetben lennének, azt éppen nem állíthatjuk. De hogy vajjon emiatt a »semita év« megtartása számukra létkérdést alkotna-e, nem tartozik a mi megítélésünk alá. Ők legalább így állítják. Mindenesetre nagy hiányt vonna maga után. Egy rabbigyűlésen, mely a mult nyáron Jeruzsálemben tartatott és melyen Kuck is résztvett, József

Benzeeb azt a tervet vetette fel, hogy a gyarmatosok javára vagy gyűjtést rendezzenek, vagy pedig a báró (Rotschild Edmond) elé járuljanak, hogy számukra szubvencziót eszközöljenek ki. Utóbbi tervtől Kuck, előbbtől pedig maguk a gyarmatosok idegenkedtek. A gyűjtés mindamellett létrejött, de igen kevesen veszik igénybe a támogatást. A legtöbb gyarmatban minden a régiiben maradt. Számukra egyes-egyedül Kuck a mértékadó. És ő jelen művében »Sebeth Haárecz« igyekszik álláspontját igazolni. Ezt a bevezetésben fejtegeti. A kérdést itt főképen két pont alkotja: Minő szempontból nézik a Sebiith-t a jelen korban; s aztán vajjon שביעית מדי להפקי מדי? Ezekhez természetesen még más kérdések is kapcsolódnak, melyek azonban alárrendeltebb természetűek. — Ami a bevezetést illeti, Kuck alapul veszi RMBM idevonatkozó halákháit, melyeket magyarázatokkal kísér; kitéréseiben pedig némely tudnivalót még utánapótol. 36. o. találóan czáfolja szerző József Benzeeb aggályait. 26. b. lent. A hasonlat nem talál. Mert מריא mindig ריבין volt, de nem így ישראל 32. a. ארץ יפלי v. 6. Grünhut, Habazeleth 5669. Ab. 8. — 38. b. o. lent. »נוכחה שיש גם ספקה במין שנת השביעית«. Ez a »kételey« nem érvényesülhet, mert alkalmas lenne, hogy a semita évet a jelenkorban alapjában megszüntesse. A voltaképeni évről már Lévi ibn Habib értekezik ismert responsumaiban. Továbbá itt מורה אברהם-vel állunk szemben.

De ha egyben-másban nem is alapos, egészében és nagyjában az, ami mégis figyelemreméltó.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

HÉBER KÖLTŐK.

(Patai J., Héber Költők. I. kötet, Budapest, 1910.)

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1910. évi tagilletményül a szokásos Evkönyv mellett Patai József, kitünő munkatársunk, »Héber Költők« című Antológiájának első kötetét adta. Összesen 31 újhéber költő van képviselve, közöttük aránylag legtöbb verssel kor szerint a következők: Sámuel Hanágid (15), Salamon ibn Gabirol (22), Mózes ibn Ezra (22), Juda Halévi (30), Manuello (36), Izráel Nadzsara (24), Alcharizi csupán 6 számmal

szerepel, de költészetének természeténél fogva terjedelmesebb produkciókkal, úgy hogy a legnagyobb tért ő foglalja el (169—208). Patai az Antológiáját megelőző »Az újhéber költészet« című ismertetésében a legkiválóbb költőnek Gabirolt mondja, de az átültetések számánál Juda Halévit elébe helyezte. Manuello héberül író olasz költő volt és szerelmes verseivel, különösen a frivolokkal, korunk ízléséhez közel áll. Igazi zsidó költő azonban nem volt, mert a héber muza szűzes volt minden időben. Nem véletlen az, hogy a legnagyobb héber költőknél a szerelem vagy egyáltalában nem játszik szerepet, vagy csupán alsóbb rendűt. A zsidó néplelek az érzéki csiklandozást nem kedvelte és a szerelmes verseknek nem volt olvasó közönsége. Az olasz renaissance korából sok héber vers hever kéziratban, melyek Bocaccio becsületére válnának. Kiadó ezekre nem akadt, mert nem volt kinek.

A héber költészetet saját mértékkel kell mérni, nem a klaszszikus és a modern poézis mértékével. Forrása a zsidó vallás és ennek alapirata: a biblia. Ezek táplálták, ezekben pedig első helyen a vallás áll. Az elvilágiasodás a kivétel és kérdés, hogy a legújabb héber és zsargon költészet valójában zsidó költészet-e? vagy inkább zsidó alanyokba ojtott európai költészet? Nézetünk szerint genuin zsidó költészet — habár a környezet hatását többé-kevésbé magán viseli — a középkori és nem az újkori termékek. Ebben bizonyára mindenki egyetért velünk, főképp pedig abban, hogy jelentőségre nézve az utolsó 150 év termékei nem vetekedhetnek a Kalirtól Mózes Chajim Luzzattoig, a IX. századtól a XVIII. század közepéig terjedő költői irodalommal, melyet Patai József első kötete felölel. Ugyanez okból nem helyeselhető, hogy az újkor héber költészetének annyi tér jusson, mint az egész régi kornak. Nem tudjuk, hogy a francia, angol, olasz költészet történetét szokták-e a XVIII. század közepén felelni, az ezeknél századokkal régebbi héber költészetnél ez semmi esetre sem okadatolt. Patai maga mondja, hogy fordításai nem készültek programmszerűen és így erről az oldalról, vagyis a héber költészet tervszerű, minden oldalára arányosan kiterjedő bemutatásra nem törekedett.

Ezen külső tények konstatálása után az előttünk fekvő kötettről sok dicséretet mondhatunk. Patai a verselés technikájában és a szöveg hű visszaadásában elődei javarészt messze felülmúlja. Különösen elismerendő, hogy irodalmunk ezen ágához

törhetetlen hűséggel ragaszkodik, míg elődei rövidebb-hosszabb tevékenység után a műfordításnak hátat fordítottak. Részleteket bemutatni felesleges, olvasóink folyóiratunkban elég sűrűn gyönyörködtek Patai átültetéseiben, a jelen kötetnek is több verseiben. A második kötet 1912-ben fog megjelenni és szintén tagilleményül fog szolgálni. Végül még ki kell emelnünk a fordításokat megelőző bevezetést, amely teljes tárgyismerettel, tömören és szépen ismerteti az újhéber költészetet. Igen sikerült tájékoztató.

AZ IMIT 1910. ÉVKÖNYVÉNEK TARTALMA.

Dr. Blau Lajos, Zsidó katonai telep a egyiptom-nubiai határon 2500 év előtt.

Dr. Goldberger Izidor, Luzzato Sámuel Dávid.

Lenkei Henrik, Böles Náthán.

Dr. Heller Bernát, Legendák az elbizakodott jámborokról.

Dr. Bernstein Béla, A zsidók az 1848-iki szabadsághozgalmban európaszerte.

Marczali Henrik, Szabadkőművesek és zsidók.

Feleki Sándor, Andorból doktor lesz.

Dr. Kohlbach Bertalan, Állatvédelem a zsidóságban.

Dr. Grünhut Lázár, Mózes ben Josef di Trani.

Dr. Weiszbürg Gyula, A miszticeizmus a zsidóságban.

Dr. Fabó Bertalan, Tyroler József.

Patai József, A Sulamit-énekekből.

Dr. Neumann Ede, Az osztrák zsidók hitfelekezeti szervezkedése.

Lakatos Lajos, Magyar zsidó cigányok.

Kiss Arnold, A római verseny.

Dr. Vajda Béla, A zsidók és hazájuk.

Palóczy Lipót, A berlini zsidók.

Szilágyi Géza, Delila bosszúja.

Alexander Bernát, Spinoza.

Dr. Venetianer Lajos, Zsidó nyomok a róm. kath. szertartásokban.

IRODALMI SZEMLE.

A »Jalkut Hamakhiri« olyanfajta gyűjtemény volt, mint a Jalkut Hasimeóni, de nem az egész bibliára, hanem valószínűleg csak az utolsó prófétákra és a három poetikus könyvre (Zsoltár, Jób, Példabeszédek). Nincs már teljes kézirat és kiadva vannak a következő részletek: Zsoltár (Buber 1899), Jesaja (Spira 1894), Példabeszédek (Grünhut 1902), Hósea (Greenup 1909). Ez utóbbi kiadta a Zekharjára vonatkozó részletet is (Jalkut Hamakhiri al Széfer Zekharja, London 1909). A rövid bevezetésben szó van Makhir bar Abba Mari koráról (talán XIV. század) és az általa idézett Jelamdénu midrusról. A kódex, melyből a kiadás folyt, Aegidius kardinális számára íratott 1514-ben. Ez egyházfejedelem házában élt Elia Levita. A Makhir főképp szövegtörténeti szempontból bír jelentőséggel.

*

Levi ben Gerson, a híres bölcész, nagy matematikus is volt. Egyik gyakorlati héber művét most először adja ki, jegyzetekkel és németre fordítva *Lange G.*: *ספר מעשה השב לרי לוי*. Német cím: *Sefer Maassei Choscheb. Die Praxis des Rechners. Ein hebräisch-arithmetisches Werk (Frankfurt a. M. 1909).* A mű 1321-ben Gersonides 33-ik évében íródott (a befejezés szerint), amiből megtudjuk, hogy G. 1288-ban született. Lange a számtan történetéből kimutatja, hogy bizonyos műveletek, melyek csak későbbi időből ismeretesek, a jelen műben már megvannak. Különbösen bizonyítja, hogy Levi ben Gerson e téren is alaposan dolgozott.

*

Az »Everyman's Library edited by Ernest Rhys« cz. becses gyűjteményben 3-ik kiadásban jelent meg egy régi (a XIX. század 30-as éveiben írt) ismert zsidó történet, amely a patriarchák korától a legújabb korig terjed. Szerzője *Milman H. H.*, annak idején előrehaladt biblia-kritikus, és címe: »The History of the Jews« (*London—New-York 1909*). Az 1000 lapot meghaladó két kötet az anyagot ügyesen osztja fel 30 könyvre (14+16) és eredeti író műve. Épen ez utóbbi körülménynél fogva érdemes volt az új kiadásra, bár a tudomány szempontjából elavult. Az egész mű különben mindössze 2 shillingbe kerül. Ilyen olcsón a világ egy nepe sem olvashatja a zsidók egész történetét.

*

Holtzmann Oskar a »Grundriss der theologischen Wissenschaften« cz. gyűjteményben 2-ik kiadásban bocsátotta közre művét: »Neutestamentliche Zeitgeschichte« (*Tübingen, 1906*). Tárgyát következőkép határozza meg: »Sie hat von jüdischer und römischer Geschichte genau so viel zu geben, als zu voller und klarer Erkenntnis der im Neuen Testamente bezeugten Ereignisse, Zustände und Ideen gehört« (7. lap). Mint tudva van, először Schürer is az említett cím alatt adta ki ismert művét, melyet azonban már a 2-ik kiadásban a »Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi« címmel cserélt fel. Schürer munkájáról a kellő elismerés után H. következőleg nyilatkozik: »Schürer hat merkwürdig wenig Liebe zu dem Volke, dessen Geschichte er so ausführlich behandelt... Man erfährt bei Schürer kaum, dass die Wirksamkeit der Schriftgelehrten und die Erziehung durch das Gesetz auch sehr segensreiche Folgen gehabt hat; die Verschmelzung israelitischer und allgemein hellenistischer Gedanken im Glauben des späteren Judentums wird zu wenig betont; die makkabäische Gegenbewegung hat dieser Verschmelzung nur ein bestimmtes Geleise gegeben, aber sie keineswegs gehindert« (5). A zsidó történetírókról egyebek közt ezt mondja: »Demgegenüber betonen die jüdischen Darstellungen gerne sehr stark die wesentliche Selbständigkeit des Judentums und seine Freiheit von fremden Einflüssen. Dabei benützen sie mit grossem Vertrauen die spätjüdischen Quellenschriften, die frühestens im II. Jahrhundert n. Chr. niedergeschrieben wurden und für die Erkenntnis der Ereignisse vor der Zerstörung des Tempels durch Titus von zweifelhaftem Werte sind« (9). Hát ez épen a kérdés: vajjon az írástudók nem ismerték-e oly behatóan népük történetét, mint a görög-római írók és a zsidó hellenisták és vajjon nem tradálták-e oly híven, mint ez utóbbiak, kik ellenségeik voltak, mint a pogány írók, és a rómaiakra tekintettek, mint Josephus? Helyesen emeli ki H. a források egymástól való eltérését a következő szavakban: »Die innere Geschichte des Judentums, namentlich seit den Makkabäerkämpfen bis zur Zerstörung des Tempels durch Titus, stellt sich uns in zwei wesentlich verschiedenen Formen dar; einmal in der meist griechisch — aber auch lateinisch, syrisch, äthiopisch — überlieferten apokalyptischen und pseudepigraphischen Schriftstellerei und dann wieder in der spezifisch schriftgelehrten, hebräisch oder

aramäisch überlieferten Literatur, in Talmud, Targum und Midraschim. Das Bild des Judentums wird wesentlich verschieden, je nach dem Mischungsverhältnis, in das diese dreierlei Quellen gesetzt werden» (10).

A mű céljának megfelelőleg vázlat és a roppant anyagot a tárgymutatóval együtt 430 lapra szorítja össze. A mű a bevezetésen kívül (1—12) három részre oszlik. Az első rész négy fejezete szől Palesztina történetéről Nagy Sándortól a templom elpusztulásáig (13—70), Palesztina politikai földrajzáról (70—107), a pénznemekről és mértékekről (107—117) és az Újtestamentum kronológiájáról (117—147). A második rész öt fejezetének címei a következők: 1. A jeruzsálemi templomkultusz (148—178); 2. Zsinagóga és írástudás (178—200); 3. Zsidó pártok (200—221); 4. A jeruzsálemi magas tanács, azaz szanhedrin (221—232); 5. A zsidóság Palesztinán kívül (233—273). A harmadik rész tartalma: 1. A zsidóság vallásos irodalma (274—322) és a törvényi vallásosság (322—353); 2. Isten és a szellemek (353—379), 3. A túlvilág és a jövő világ (379—410). Az egyes fejezetek több paragrafusra oszlanak és sokkal többről van szó, mint a részek és fejezetek címei után gondolni lehetne.

A tartalom e rövid felsorolása után általában megjegyezzük, hogy Holzmann teológiai álláspontjának keretén belül meg lehetőségen elfogulatlan. A teológiai állásponthoz tartozik a fenti nyilatkozat ellenére a törvény lekicsinylése (189), holott a kereszténység is ismert és ismer törvényt, sőt sacramentumokat is. A kérdés az: hisznek-e a kinyilatkoztatásban vagy nem? Ha hisznek, a törvényt is el kell fogadni. Ha abrogeáltatott, legalább nem illeti gáncs azt, ki ebben az abrogeációban nem hisz. Egyéb-iránt a pogányokat a »Törvény« hódította meg: a szombat, az étkezési törvények, a körülméletés voltak azok, miket az ókori emberek először elfogadtak. Az őskereszténység is ilyenekből állt, míg Pál s a többi hellén zsidó mindent elengedett. Sőt a bibliai könyvek közül is a »Törvény« (Mózes öt könyve) hódított elsősorban. Harnack jól mondta, hogy a hálátlanság, melyet a pogány kereszténység a zsidósággal szemben mutatott, a történetben hallatlan. De ez az igazságnak csupán egy része; tovább kell lemenni. Hogy meddig, nem kétes.

A részletekben számos pontra nézve nem érthetünk egyet szerzővel, de csupán néhány tévedésének helyreigazítására szo-

rítkozunk. A »Makkabeus« név származtatására (31) idézi a régibb véleményt, mely szerint akrostichon יְהוֹשֻעַ בְּאַלְהִים נִמְכָּר Nem tudja, hogy ez zsoltárvers (86,8), hol יְהוֹשֻעַ-nek van pontozva és יְהוֹשֻעַ áll. Josephusnál a pünkösdek neve ἡ ἑορτή (antt. 3, 252) = יְהוֹשֻעַ, jegyzi meg H., term. techn. az ünnep záró napjára és öt bibliai helyre utal (173 és 1. jegyzet). De a kérdéses szó a bibliában kivétel'nélkül kizárólag a sátoros ünnep utolsó napját jelöli és helyesen a hagyomány nyelvhasználatára kellett volna utalni, hol a pünkösdek a neve. — Ap. cselekedete 23, 12—14 és 21 azt mondja, hogy aki magára ἁγίασμα-t mondott, annak nem szabad sem enni, sem inni, amíg nem veszik le róla. Ezt szerző (183) a bibliai »chérem«-ból magyarázza, hol halált jelent: Világos, hogy itt is a hagyomány nyelvhasználatára kell gondolni, mely szerint chérem fogadalmat jelent (Nedárim, 1, 2; 2, 4, 5 stb.). Ez a hiba annál feltűnőbb, mert H. maga idézi a 344. lapon Nedárim 5, 4 misnáját, de hozzáteszi: »Doch vgl. S. 182, 183.« A tudós címeinél említi a rabbi mellett πατήρ-t is. Hozzá kellett volna tenni, hogy ez az aram »abba«. — »Hillel ist nach freilich späterer Tradition Gamaliels Grossvater« (196). Ki kételkedik ebben? — 336: »Nach Schammai soll jeder Mann zwei Söhne, nach Hillel Sohn und Tochter zeugen (Jebam. 6, 6).« Ez félreérthető, a régi zsidók nem voltak a két gyermekrendszer hívei. Hozzá kell tenni, hogy a gyermeknemzés kötelessége alól a zsidó csak akkor mentheti fel magát, ha már van két fia, vagy egy fia és egy leánya. Így áll a misnában. H. (349) újra említi ezt a tételt. — A misnából rövid kivonat található 335—339. Hibát az ember itt nem várna, hisz le van fordítva, sőt kivonatolva is. És mégis. »Will jemand, dass seine Gelübde, die er sprechen wird, keine Gültigkeit haben, so braucht er das nach Nedarin 3, 1 nur am Neujahrstag feierlich zu erklären« (337) A dült betűvel szedett szó természetesen nincs a misnában. H. különben az engesztelő napra gondolhatott. Félreérthető a következő: »Hinsichtlich der Eidschwüre (Schebuoth) wird 3, 4; 4. 5, 13 gezeigt, wenn man sie nicht zu halten brauche« (u. o.). — 339: »Die Abhandlung über das, was man für reinerklärt (Makschirin) ... übereintägige Unreinheit (Tebul jom).« Makschirin természetesen azt jelenti, hogy mi teszi a dolgokat alkalmassá arra, hogy tisztátalanokká válhassanak és tebul jom az, ki már megfürdött, de még nem szállt le a nap és nem áldozott még, úgy hogy

teljesen tisztává legyen. — Az aránylag kevés héber szóban több sajtóhiba esett. Így 175, 4. sor; 182 közepén (a kofba dágess kell), 185 közepén, 337, 1. sor. 337 közepén »Kidduschim«.

*

A »Sammlung Göschel« 449. száma *Achelis Th.* 162 lapos irata a primitív népek vallásáról (Die Religionen der Naturvölker im Umriss, Leipzig 1909). A rengeteg anyagot két szakaszba (11 fejezettel) szorítja, az elsőben a vallás alkotóelemeiről, a másodikban a vallás fejlődésének általános formáiról szólván. Ezekhez képest az első szakaszban szóba kerül: az isten- és lélekfogalom, a jövőendő élet, kinyilatkoztatás és csoda, mithusz, kultusz, papság és titkos szövetkezések. A másodikban pedig a vallások fokai: fetisizmus és samanizmus, polytheizmus stb. Bevezetőleg A. a vallások beosztásait sorolja fel. Ez alkalommal megjegyezzük, hogy az »absolute Religion«, valamint a »Geistesreligion« nagyhangú szavak, melyekkel Harnack is tromfol, Hegeltől ered. Ez a »Hegelei« talán az egyetlen, ami ettől a valamikor uralkodó, de Schopenhauer által leszorított filozófustól még most is él, habár összegyűjtött munkáit újból kiadják. A »Gesetz« ellen már Kant mennydörgött. De hát ezeket csak mellékesen jegyezzük meg. »A természeti népek« vallásából idézett részekkel összevetve a bibliát és a talmudot, bámulunk kell a zsidó nép intelligenciáját és lelki erejét. Jobban értjük a talmudisták horrorját az »abóda zára« a bálványimádástól. Maradványok még mai napig vannak a magasabb vallásokban is. Érdekes pl. 54. köv. II. az imáról jelenkori keresztényeknél. Befejezésül A. mintegy levonja a következtetéseket (Schlussbetrachtung 155—162) és helyesen emeli ki az egyoldalú természettudósok ellen, kik szerint a vallás a szellemi haladás akadály, hogy a vallás alapította az erkölcsöt, az államot, a tudományt s sok egyebet. »Auch die Wissenschaft, so fremd und feindlich sie jetzt und auch in früheren Jahrhunderten dem Glauben gegenüberstand, vermag diesen unsprünghlichen Zusammenhang (mit der Religion) nicht zu verleugnen« (158).

*

Uriel Acosta, a tragikus sorsú marranos, Gutzkow színműve által és egyébkép is közismert alak. Mint sok más, ő is otthagya hazáját, állását, vagyonát, hogy szabadon élhessen ősei vallásá-

nak, amely még az ötödik nemzedékben sem halt ki belőle. Anyja és testvérei vele együtt szöktek és Amsterdamban a zsidó vallásra tértek (1618). De Gabriel da Costa (ez volt a keresztény nemes embernek neve), kit az eredendő bűn és egyéb keresztény tanok iránti kételyek készítettek a zsidósághoz való visszatérésre, új hazájában faj- és hittestvéreivel csakhamar összeütközésbe került. Mint később Spinozát, őt is exkommunikálták és saját testvérei is visszavonultak tőle. 22 évig túrta a magányt, közben kétszer vezekelt, másodikban ma már nem érthető kegyetlen megalázás közben, úgy hogy öngyilkos lett (1647). Elég gazdag irodalom foglalkozik sorsával, azért mégis érdemes munkát végzett Klaar *Alfred*, ki Acosta önéletrajzát latin eredetiben és német fordításban adta ki és ezt méltatással és Acosta pszichológiai analízisével látta el (Uriel Acosta. Leben und Bekenntnis eines Freidenkers vor 300 Jahren, Berlin 1909).

Acosta önéletrajzát »Exemplar humanae vitae« öngyilkossága előtt írta le és nem lehet megilletődés nélkül olvasni. Nem szabad gondolkozása tragikumának gyökere, hanem a spanyol katholicizmus és a zsidóság vegyülése, amely személyében egyesült. Se keresztény, se zsidó nem akart lenni, abban a korban pedig ez nem volt lehetséges. Ha nem is helyeselhető az eljárás, melyet az amsterdami portugies község vele szemben követett, de érthető. A község csupa oly emberből állott, kik társadalmi állást és nagy vagyont áldoztak fel azért, hogy ismét a zsidó vallás szerint élhessenek. Nem nézhették, hogy ezt a drágán vásárolt kincset önnönvérük veszélyeztesse. Az inkvizíció sem maradt lelki hatás nélkül. Ha az embereket vallásukért máglyára vetik, lehet exkommunikálni is. Így gondolkodtak. Sajnálatos eset, amely a lengyel zsidók közt még másképp ismétlődött, Hazánkban Alexandersohn halálba üldözője rabbinikus tekintély volt.

E főponton kívül még néhány részletről szólunk. Klaar a zsidó történetben való járatlanságát árulja el, midőn a szadduceusokról mint még létező zsidó pártokról beszél (15, 43, 62). Csak annyi mondható, hogy a spanyol zsidóságban a karaizmus és a keresztény polemikusok által szított oppozíció létezett a szóbeli hagyomány ellen. De ezt mindig csupán egyes gondolkozók képviselték, kik pártra nem támaszkodhattak (l. Leo Modena levelei 77—84, német kiadás 85—93). A hét noachida törvényről K. (168) azt mondja, hogy az kabbalista tan, holott,

mint ismeretes, talmudi eredetű. A zsidóság igaz voltát azzal is bizonyították, hogy két leányvallása, a kereszténység és az iszlám egymással szemben amannak adja az elsőbbséget. Ezt a gondolatot tudunkkal először Jehuda Halévi értékesíti »Kuzari« cz. böseleti művében. Erre hivatkozhatott volna Klaar 26, 5. j. és 144, 34. jegyzet. Acosta önéletrajzában (95) magáról azt mondja, hogy természeténél fogva könnyörületes, szégyellős és jőtevő. Ez felette érdekes nyilatkozat, mert a talmud szerint is (Jebámóth 79a) az izraelitákat ez a három tulajdonság jellemzi. Rövidség okáért csupán utalunk még K. művének 22, 31, 46, 65 és 67. lapjaira, melyeken érdekes nyilatkozatok találhatók.

*

A Dieterich A. (mh.) és Wunsch R. által kiadott nagybecsű gyűjteményben »Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten« III. kötetének 3. füzetét Pradel F. írta és címe: »Griechische und süditalienische Gebete, Beschützungen und Rezepte des Mittelalters« (Giessen 1907). Az egész egy 30 lapos edíció (7—37), melyet az editor 120 lapon magyaráz. A kézirat valószínűleg a XVI. századból és a keletről (talán Kréta) származik. Egyes jelekből következik, hogy ezek a babonás dolgok jelen alakjukban tényleg a XIII. századnál nem régiebbek. Tartalmilag azonban az ókorra mennek vissza és újabb bizonyítékai a babona szívósságának. Érdemes volna a praktikus kabbalával összehasonlítani. Persze nem könnyű feladat, mert a kiadó német rossz szokás szerint a szövegeket nem fordította le, már pedig a kabbalisták nem tudnak görögül, ezeket a szövegeket pedig még klasszikus filológus sem érti meg könnyen. Nem minden kín nélkül egymásik részleten áttettük magunkat és néhány megjegyzést teszünk. Az első részlet a 91. zsolttár, melyet a talmud a démonok elleni zsolttárnak nevez *שיר של מניין* és csakugyan szelleműzést előz meg. A Jézus Krisztus nevében történő exorcismusban többször találjuk ezt a szöveget: *τὸν δοῦλον σου ὁ δεῖνα* (8. lap 3., 14. sor s máshol, v. ö. 47.), ami azonos a későbbi imáinkba behatolt: *עברך פלוי*-val. Már ez mutatja az illető imák kabbalista eredetét. Az istenek közt vannak: *σαβαώθ*, *ἄδωναι*, *ἑλωί* (9, 25), más sorrendben 24, 9. Hogy mennyire nem ismerték már a hébert, mutatja 26, 19, hol Adónai Elói után *σαβαώθ* áll. Ide tartozik a következő is: *ἄβρααμ ἡσaz τζακώβ*. Jao azonban nem fordul

elő (P. 47. lap). 29, 5 előírja, hogy mondják: »Szent, szent, szent Isten (*κύριος*) Szabaóth,« és azután imádkozzák ezt kaldeusul: *šáp* stb.« A 14 szóból csupán az utolsó 2 amén identifikálható. A kherubok és szeráfok 11, 28; 12, 3 és 4; 22, 25 említettek. Ézs. 6, 2 kövv. alapján (lásd 55.). A 18. lapon előírt amulett zsidó eredetűnek látszik, ámbar a végén Mária és Krisztus említettek. De ez toldás is lehet. Ebben több »él« végű angyalnév után Michaél, Gabriél, Uriél és Rafaél jelenik meg, ugyanabban a sorrendben, mint még ma is a lefekvés előtti imában. Az isten *ἀβραος θεός* ami nem más, mint a négybetűs istennév görög fordítása; azonkívül benne van a Kedusa (Ézs. 6, 3); továbbá kér »gabonát, mustot és olajat« (a bibliában sűrűn említett: dagan, thírós ve-jiczhar); végül 2 zsolttár elmondása rendeltetik; egyéb bibliai fordulatok is találhatók benne. 13, 17, 18 szerint Gabriel menti meg Dánielt (1. 56. lap). Egy zsidó amulett, amely Mezopotámiából ered, az emberi tagok számát 248-ra teszi (75). Mint ismeretes, ezt a talmud említi. A 72-es számhoz (73—75). hozzátelhetjük még a 72 betűs istennevet (Ó-zsidó bűvészet 123).

*

Sabtai ha-Szófér Przemysl-ből 1610—17 közt nagy kommentárt írt az imakönyvhöz, melyet ki akart adni. Bár a legnagyobb rabbik dícsérték és ajánlották, mai napig kéziratban (egyetlen ismert példány, autográf) hever a londoni Béth Ha-Midrás könyvtárában. Egyet-mást már írtak róla és közölték belőle, de csak most adja ki *Berliner A.* az »általános bevezetést« és német nyelven rövid értekezés írt a szerzőről és műve sorsáról (Abhandlung über den Siddur des Schabtai ha-Sofer aus Przemysl auf Grund der einzigen Handschrift in der Bibliothek des Bet ha-Midrash in London, Frankfurt a. M. 1909. Héber czim: Hakdama hakelalith lesziddur R. Sabtai ha-Szófér stb.). Sabtai az imakönyv szövegét is redigálta, amely két ízben is kinyomatott, de a kommentár kinyomásához szükséges költségeket hasonnevű unokája sem tudta összehozni. Heidenheim és Baer sziddurjai után e munka talán már idejét multa. Az előttünk felkővő »általános bevezetés« azt mutatja, hogy S. jó grammatikus volt. A nyomtatott irodalmon kívül kéziratokat is használt és józan szövegkritikát gyakorolt. De olvasatai ma a közkezen forgó kiadásokban fel vannak véve. Érdekesekek értesítései a héber nyelv kiejt-

sének története szempontjából. A 34. lapon Lurja Salamon elítélő megjegyzését közli a pilpulról. Ha »bekiuth«-al párosul, hasznos. A 9. lapon 8. sor alulról, hol a plene és defektív írásról van szó, »sálom« áll »sálim« helyett. Itt-ott S. a kabbalának is tért enged. Szép héberséggel és szellemesen ír. — Leó Modena cz. könyvemben (144 köv., német kiadás 158 kövv.) azt bizonyítottam, hogy Menáchem Azarja Fano neve Immanuél volt. Szerzőnk, héber rész 28. l., ezt írja: »Kérdeztem a jámbor... Menáchen Azarját, ki nevezetetik Immanuélnek, Reggióból: שאלתי... מנחם עזרי' הקרא עמנואל מק"ק רייין»

*

Luncz A. M. ismert palesztinai Almanachjának XV. évfolyama három részből áll: kalendárium (70), irodalom (174), palesztinai hirdetések (48). Az irodalmi rész tartalma a következő: 1. Jeruzsálem fejlődése az utolsó 40 év alatt (3—43). 2. Gilgal (35—42). 3. A felláchok életéből Baldensperger angol cikke után (43—52). 4. Herzl emlékezte (53—69). 5. Alexandria zsidósága (53—69. 20.000, közöttük óslak egyötöd). 6. Johannesburgi aranyásók (70—80). 7. Elbeszélés (81—117). 8. Jeruzsálemben kiadott könyvek az utolsó évben és eddig fel nem jegyzettek régebbi évekből (118—127). 9. »Ór Jehuda« nevű telep és földművesiskola (129—148). 10. Jaffa importja és exportja 1908-ban (149—152). Salant Sámuel rabbi nekrológja (154—156). 11. Visszapillantás a lefolyt évre (159—170). 12. A szerkesztő feleségének emlékezte (171—174). A cikkek jó része igen becses és az egész kellemes olvasmány.

*

Felette érdekes irat Gressmann H.: »Palästinas Erdgeruch der israelitischen Religion« (Berlin, 1909), melyben szerző több bibliai helyet főképp a jelenkori palesztinai életből és felfogásból világít meg, mit először nagyobb keretben Curtiss tett angol (és németre is fordított) művében (Ursemitische Religion, Leipzig 1903). A kék szín nagy jelentőséggel bír a zsidóknál (8. lap), a gonosz szem ellen védő eszköz. Amit G. a palesztinai zsidókról mond (11. köv.), nem nagyon öröndetes, de azért érdekes, pl. az, hogy a szentély megmaradt nyugati falának hasadékaiba papirczédulákat dugdosnak be. A csodarabbi »kvitt«-jére emlékeztet. Mindkettő pedig a mohamedán szentnek, a »veli«-nek odadobott

czédulára. Körmöket is bedugdosnak a falba (az arabok is), ami G. szerint (14) nehezen magyarázható. G. nem tudja, hogy a körmök már a talmudban nagy szereppel bírnak. 36 kövv. dervis előadás leírása. Galériákkal ellátott teremben történik belépti díj mellett.

*

Klein S., jeles munkatársunk, 112 lapos szépen kiállított iratot bocsátott közre e czímen: »Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas. Mit einer Karte und drei Beilagen« (Leipzig 1909. Verlag von Rudolf Haupt. Ára 4 márka). Kalir Áb 9-ére költött két gyászdalában a 24 papi osztályról és lakóhelyeiről szól, melyhez az anyagot egy ma már elveszett barajthából vette. Ezt az elveszett forrást K. rekonstruálni iparkodik oly módon, hogy a Kalirtól említett személy- és helyneveket a talmud és midras irodalom teljes felhasználásával identifikálja. 22 hely névhez (XV és XVI egy helyen volt, XXII-nél pedig a hely fel nem ismerhető) gyűjti az anyagot és ezek értékesítése közben e helyekről sok új és becses észrevételeket tesz úgy helyrajzi, mint történeti szempontból. A tanulmány alapját Büchler vetette meg, ki először kutatta széles tudással és éles elmével a papok lakóhelyének kérdését. Erre az alapra állva, K. tovább kutat és bizonyítja, hogy »Galilea több helységében, Mimla, Ma'on és Ajthaluban, továbbá Kábul, Sichin, Migdala és Kejar Nimraban még a II. és III. században fennállottak ily papi községek« (7. lap). A helynevek lajstroma szerint K. körülbelül 25 helynevet először azonosított. Mint érdekes tény megemlítjük, hogy Nazareth (a K. által nem említett יִצְחָק יִצְחָק kitételtől eltekintve) csupán a Kalir listájában fordul elő a régi zsidó irodalomban. Epiphanius értesítése szerint Constantinus koráig Nazarethben csak zsidónak volt szabad lakni és egy arab Krónika még a VII. század elején beszél a nazarethi zsidókról (74 köv.). A probléma lényegére nézve K. abban tér el Büchler Adolf felfogásától, hogy az eredeti forrás (melyből j. Taanith 68d egy töredéket még fenntartott) szerkesztési idejét a templom lerombolása utáni korba helyezi (13 kövv.). Az eredeti lakóhelyeikről Galileába szorult papok családi lajstromaikat tovább vezették. »Als eines dieser Register haben wir wohl die Quelle Kalirs zu betrachten« (19). Miután K. a bevezetésben (1—22) az előkérdéseket tisztázta, sorban tárgyalja a helyneveket (23—93) és rekonstruálja

a barajthát (94—95). Végül lenyomatja Kalir két gyászdalát (a másodikból csak a lényegét) és az elsőhöz egy még meglevő kommentárt egy Kaufmann és egy hamburgi kéziratból (97—108) és végül névmutatót és Galileáról saját kutatásait illusztráló térképet ad.

*

Az »eretnek« *Strauss D. F.* a mult század keresztény teológiájában oly jelentős szerepet játszott, hogy mellette és ellene egész irodalom keletkezett. Biográfiákban sem volt hiány, de azért *Ziegler Th.* jogosan állítja, hogy ő, mint Strauss földije, hivatva van új életrajzot írni. Zsidó szempontból Strauss működése azért is érdeklődést érdemel, mert a liberalizmust szolgálta és mert zsidó körökben is sok olvasója volt. De a jelen ismertetésben csupán az egyenes adatokra utalunk. Hengstenberg ellen *Z.* megjegyzi, hogy a pentateuchus authenticitását »a rabbikon is túltéve« gyerekes módon védi (247). Str. zsidókkal érintkezett. Ezek: Neumann K. F., orientalista és történész Münchenben, ki már nem volt akkor zsidó (471), Bernstein ellenben még zsidó volt (641: »Bernstein, ein getaufter Jude und grosser Kenner der jüdischen Theologie«). Berlinben főképp zsidókhoz csatlakozott, kik nem az eretneket látták benne. »Sein Spazierkamerad war meistens Auerbach, der ihm bei näherem Umgang trotz einiger Schwächen immer besser gefiel und ihm grosse landmännische und persönliche Anhänglichkeit bewies« (u. o. V. ö. még 485). Vischernek egyszer a következőket írja: »Dass du das preussische Volk als eine Mischung von Wenden, Franzosen und Juden darstellst, hat mir wirklich leid getan« (644). 1849/50-ben Kissingenben volt, hol egy zsidó nő tetszett neki, de »er findet nicht den Rank anzubändigen« (472). Végül megjegyezzük, hogy Strauss tudományos kutatásaiban a kereszténységgel ellenkezésbe jött (a túlvilágban, talán istenben sem hitt), de azért lényegében nem volt politikailag szabadelvű ember.

*

A »Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft« hatodik kötete (Frankfurt a. M. 1909) 14 német és 2 héber dolgozatot tartalmaz, melyek közül az I., III., IV. és VII. a német zsidók történetére vonatkozik (Hamburg, Hessen, Fürth, Lengyelország). A talmudról szól Ehrentreu (Sprachliches und Sachliches aus

dem Talmud 55—104). Biberfeld (Zur Methodologie der talmudischen Biblexegese 243—251), Hoffmann (Zur Einleitung in den Midrasch Tannaim zum Deuteronomium 304—323), Funk S. Boskovitz (Beiträge zur Geographie des Landes Babel 324—343). E két utóbbi kiváló dolgozat, úgyszintén Epstein J. N. észrevételei az assuani papyrusokról (359—373). Részletekbe, melyek messzire vezetnének, nem bocsátkozunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy Epstein észrevételeit folyóiratunkban már mi is meg tettük.

*

Karpeles G. megérte még azt az örömet, hogy legnépszerűbb művét, a zsidó irodalom történetét második kiadásban lássa (Geschichte der jüdischen Literatur, 2 kötet, Berlin 1909). A költségekhez jóakarók járultak hozzá, ami öröndetes is, elszomorító is. Öröndetes az áldozatkészség, elszomorító az erre való szükség, különösen népszerű műnél. Az új kiadás bővült (kereken 1000 lap) és javult. Karpeles a rengeteg anyagot hat korszakban tárgyalja, kezdve a bibliai irodalmon és végezve a modern zsidó tudományon. A szép kiállítású mű kellemes olvasmány és alkalmas arra, hogy a zsidó irodalom ismeretét szélesebb és nem-zsidó körökbe is elvigye.

*

Hartmann M.: »Die arabische Frage mit einem Versuche der Archäologie Jemens« (Leipzig, 1909. »Der islamische Orient« 2-ik kötete). 685 lapos könyv, amely elsősorban Dél-Arábiával foglalkozik. A szöveg ugyanis mindössze 92 lap, melynek nagyobik fele a délarabok történetéről szól (61-ig), amely után sommásan előkerülnek: iszlám, török, orosz, angol stb. egész a jelenkorig. Mindezekre nézve nem vagyunk kompetensek, de azt állíthatjuk, hogy ekkora raczionalizmus történeti kutatásoknál nines helyén. Hartmann fejével gondolkodik mindenki: a nemeség, a nép, a papok, Mohamed, a zsidók, a negus, szóval minden kétlábú. De ezt csak mellékesen jegyezzük meg. A zsidókról természetesen szintén van szó, még pedig a következő lapokon: 11, 12, 29, 45 (hozzá 123. és 124. jegyzet), 50, 56 s némely más helyen. A jemeni zsidókat körülbelül berlinieknek nézi. A himjari királyi család nem vallásos okokból tért a zsidó hitre, hanem a zsidó tőke kedvéért. Mohamed is imposztor volt, kit a vallás nem mozgatott. Mindenütt gazdasági motívumokat és politikai

csalafintaságokat látni, nem egyéb, mint a jelenkori viszonyok és gondolkodás átvitele az ókorba. A 29. lapon említett »miszvad« jó analógia a szanhedrinhoz. A mű $\frac{6}{7}$ része tudós jegyzetekből áll (»Ausführungen«), melyekben sok mindenféle érdekes kérdérről van szó. A 33a—52. jegyzetek kimaradtak: »Das gesammelte Material ist so reich, dass es hier nicht Platz finden kann« (394). Némi humor.

*

Az »Archives Marocaines« XIV. kötete a marokkói zsidókkal foglalkozó majdnem 500 lapos monográfia *Schlouschz N.* tollából és címe: »Hébraeo-Phéniciens et Judéo-Berbères. Introduction à l'histoire des Juifs et du Judaïsme en Afrique« (Paris, 1908). A mű fele a bibliai korral foglalkozik, mintegy az óskorral, melyben a főnőcziakról és az izraelita törzsekről, Yahu és Melkartról és egyebekről van szó. Erről a részről nem számolunk be. A tulajdonképi zsidó történet a 211. lapon kezdődik, amely három könyvre oszlik. Az 1. a hellén és római, a 2. a himjarita és berber zsidókról szól, a 3. pedig a berber zsidók története (Essai sur l'histoire des Judéo-Berbères 365—454). A második részben az ókori történet nagyjában azt adja, amit az általános zsidó történeti művek. Új feltevés az, hogy zsidó-berber törzsek léteztek, melyek maradványai még ma is élnek. Több inscriptio ismeretes, melyek egy részét Sch. fedezte fel. Ezeknek az összeállítása nagyon kíváncsú. Érdekes az, hogy a berberiek között voltak nem rabbinikus zsidók (360 köv.). Ezeknek vallása, mint praetalmudikus, igen tanulságos és részletesen ismerttetendő lenne. A spanyol zsidók kiűzésével a berber országokban is új korszak kezdődik, mert a spanyol zsidók közül jelentékeny szám itt keresett menedéket. Magasabb műveltséggel bírván, az ős zsidó lakosságra átalakító hatással voltak.

*

Ginzberg Louis szép kvartkötetben kiadta a kairói Genizában talált jerusalmi töredékeket: שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים. angol. cím: Yerushalmi Fragments from the Genizah. Volume I. Text with various readings from the editio princeps (New-York, 1909. Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary of America Vol. III.). A töredékeken kívül G. még lenyomatta a Jalkut Simeóni első kiadásából (Saloniki) קדריים אהרן jerusalmi

részleteit és a Vaticana kéziratából az eltérő olvasatokat. A töredékek — valamennyi eddig ismeretes a pétervári császári könyvtár és egy londoni magánszemély birtokában lévők kivételével — betűről-betűre nyomattak le, az editio princeps eltérő olvasatain kívül semmiféle más hozzátétel nélkül. A kiadó saját észrevételeit, úgyszintén a kéziratok leírását egy második kötetben fogja adni, egy harmadik pedig bevezetéssel fog szolgálni a palesztinai talmudhoz. Mindezt a rövid héber és angol előszóból tudjuk meg. Kár, hogy a kiadó legalább a kiadott részletek listáját nem adja és így minden egyes esetben külön kell keresni, vajjon megvan-e az illető szövegrész az új gyűjteményben. Arról sem nyilatkozik G., hogy van-e eddig ismeretlen (elveszett) részlet. Úgy látjuk, hogy nincsen. A töredékek a jelen kiadásban 307 oldalt töltenek meg. A stereotyp kiadásban ez 35 folionál (= 140 columna) többet semmiesetre sem töltene meg. Minthogy a Jerusalmi a misnával együtt 261 folióra terjed (64+82+65+50), az egész Jerusalminak legfeljebb $\frac{1}{8}$ -része került elő. A szövegek belső jelentéséről akkor lesz majd helyén szólni, ha a közeljövőre ígért, az észrevételeket és magyarázatokat tartalmazó kötet napvilágot látott.

*

A pijjutirolalomban csak talmud-utáni korból ismeretesek akrostichonos darabok, de hogy már előbb léteztek, nemcsak az alfabetikus zsoltárok és siralmak teszik valószínűvé, hanem a syr egyházi költészet is. Ebben a versfő ábéczé a legkülönböztetebb változatban található és — mint először Geiger Ábrahám bizonyította — már Efrám syrusnál (Z D M G 21, 469). A talmud és midrasban említett »pajtan« ilyen alfabetikus verseket készített, amint hogy szó van még egy-két alfabetáról. A syr irodalommal való összehasonlításra most alkalmat nyújt Kirschner B.: »Alfabetische Akrosticha in syrischer Literatur« cz. disszertációjában (Róma, 1907), amely először az »Oriens Christianus« VI. kötetében jelent meg. Összesen 7 darabot kapunk eredetiben és német fordítással, melyek közül a 3. »a zsinagóga és az egyháza«-ról szól. Ez egy 50 strófából álló poema, melyben a zsinagóga és egyház párbeszédet tartanak. Az egyház, részben a próféták korholásait idézgetve, jól odamondogat a zsinagógának, amely azt állítja, hogy ő az Isten menyasszonya. Emellett az egyház hivatgatja a zsinagógát, hogy legyenek egyek. A főbűn mégis

Jézus keresztrefeszítése (44. strofa). A zsinagóga ez ellen a következőket mondja:

«Ich wundere mich über dich, wie du abirrtst,
Und um einen Menschen dich kümmerst;
Denn hätte er anders gekonnt, wäre er nicht gekreuzigt worden;
Nun er gekreuzigt ist — was liess er sich kreuzigen?»

A negyedik hymnus »Ábrahám és Izsák« 58 versszakból álló párbeszéd, melyben Sára is megszólal. Tartalma részben zsidó forrásokban is található. Valóságos »Akéda« és bizonyára zsidó elődök után készült. A bevezetésben K. leírja a syr versek külső formáját. Említésreméltó, hogy vannak olyan pijjutok, melyekben a verssor utolsó betűje az első betűvel azonos és olyanok, melyekben az ábécé fordított sorrendben áll, tehát a héber T S R K; némelykor csupán a páros vagy a páratlan betűk (alef—gimel, illetőleg béth—dáleth stb.) használatnak.

*

A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« által kiadott »Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums« 4. kötete a zsidóság theológiáját tartalmazza *Kohler Kaufmann* felfogása szerint. Címe: Grundriss einer systematischen Theologie des Judentums auf geschichtlicher Grundlage (Leipzig 1910). Kohler bevezető megjegyzéseiben konstatálja, hogy a zsidó: »legsajátosabb területét, a zsidóság hitének és tanainak összefoglalását és előadását majdnem teljesen paragon hevertette«. Ez nem volt mindig így, Maimonides — hogy a legkiválóbbak egyikét nevezük — korának legfelvilágosodottabb theologusa volt, ki a keresztény theológiát Aquinói Tamás közvetítésével rendszerében befolyásolta. A Maimuni elleni harcz, amely halála után kitört, és lényegében száz évig tartott, azt mutatja, hogy a theologia szoros kapcsolatban áll a zsidó nép általános kulturájával. Ez pedig függ a népek műveltségétől és a zsidóknak engedett szabadságától. Mendelssohn előtt a német terület, melyhez zsidó szempontból Európa nagyobb felét számíthatjuk, összefoglaló raczionális theologia fejlődése számára nem volt alkalmas. A világi műveltség terjedésével kísérletek történtek, de a zsidó hívők zöme nem érezte a szóban forgó theologia hiányát, sőt perhorreskálta. Manapság is azon országok, hol a zsidó nép zöme lakik,

ebből a szempontból még középkori állapotban vannak, amit nem kell bővebben fejtegetni. A jelen állapot történelmileg érthető, ha nem is helyeselhető.

Kohler négy fejezetből álló bevezetésében szól a theologia és a zsidóság fogalmáról, a zsidó vallás lényegéről és alaptanairól. Néhány állítás: »Religion und Volkstum bilden im Judentum eine unzertrennliche Einheit. Judentum und Judentum verhalten sich zu einander wie Körper und Seele« (7. lap). »Das Judentum ist vielmehr die dem jüdischen Volke als prophetischem Sendboten und priesterlichem Hüter, als Blutzeugen und rastlosem Wahrheitssucher anvertraute, jedoch für die gesamte Menschenwelt geoffenbarte Lehre von dem einen heiligen Gott und der einen, im Gottesreich sich zu verbrüdernden Menschheit« (8.). A zsidóságnak kettős feladata volt már az ókorban: »die priesterliche Berufsweihe oder Auserkorenheit... jener hohe prophetische Humanitätsgedanke, der alle wahrhaft grossen Lehrer und Führer der Menschheit, all die Seher, Dichter und Denker... geweckt und beseelt, der auch unserer arischen Zivilisation den Stempel des jüdischen Geistes aufgedrückt und dem gesamten Kulturleben das höchste sittliche Gepräge eines reinen Menschheitsideals aufgedrückt hat« (9.). Két irány van a zsidóságban: »die gesetzlich-nationale und die ethisch- oder rationell-universale. Immer stehen sich diese als treibende Mächte einander gegenüber; nur wiegt bald die eine, bald die andere je nach den Verhältnissen vor« (11.). »Mannigfaltig und vielgestaltig wie das Leben, so war zu jeder Zeit das Judentum; es umfasst alle Phasen einer Volks- und einer Weltreligion« (13.). A zsidóság sokézeréves küzdelmet jelent a pogányság ellen sokistenségével és erkölcstelenségével és minden emberistenítés és istenemberítés ellen. Ez a lényeg (13.).

A 23 lapra terjedő bevezetés után három szakaszban tárgyalja K. a zsidóság tanait. Ezek a következők: I. Isten (5—32. fejezet, 25—154. lap). II. Az ember (33—47. fejezet, 155—243. lap). III. Izrael és Isten birodalma (48—58. fej., 244—342. l.). A tudós jegyzetek ezek után következnek 343—376 és végül egy személy- és tárgymutató. A tartalom felette gazdag, minden jelentősebb kérdésre kiterjedő és ez ismertetés szűk keretében nem részletezhető.

*

Philippson M. művéből: »Neueste Geschichte des jüdischen Volkes«, melynek első kötetét már ismertettük (1909. évf. 48.), megjelent a második kötet (az előzőleg nevezett gyűjteményben, Leipzig 1910), amely elsősorban Nyugat- és Középeurópa zsidóságának történetét adja elő 1875-től 1908-ig, tehát egészen a jelenkorig. Ezt fogja követni a harmadik befejező kötet az orosz és orosz-lengyel zsidókról. Philippson az első, ki a zsidó nép eme legújabb történetét előadja és valóságos hézagot tölt be irodalmunkban. Az elbeszélés egyszerű és világos, úgy hogy a műveltek széles rétegei minden nehézség nélkül olvashatják. Aki tehát a zsidóság sorsáról az utolsó emberöltőben a tényeknek megfelelő tárgyilagos tájékoztatást keres, bátran nyulhat e mű után.

E kötet három könyvre oszlik: V. Az antisemitizmus. VI. Az európai és amerikai zsidóság a XIX. század fordulóján. VII. A Kelet 1830—1908. Első helyen áll természetesen az antisemitizmus, melyre egy-egy fejezet jut Németországnak, Ausztria-Magyarországnak és Franciaországnak más országokkal egyetemben. Ph. konstatálja, hogy az antisemitizmus ha nem is okozta, de alkalom volt a zsidók újjászületésének és öntudatuk megerősödésének. Az antisemitizmus csirája a politikai sakhúzásból kelt ki, melyet a német kultúrharcz elején a német Centrumpárt vezérei inauguráltattak az agg pápával. Ez egyszerűen kijelentette, hogy az egész harczot a zsidó hirlapírók kezdeményezték és szítják. Hazugságból pattant ki és hazugságból táplálkozott, amig eljutott a vérvádakhoz. Sok ismerőssel találkozunk: Rohling, Stöcker, Lueger, Drumont stb. Nemzetközibb társaság, mint a zsidók, kit ezzel vádoltak. Magyarországról is részletesen referál Ph. és végül azt mondja, hogy a magyar zsidók jól tennék, ha külső ellenségeik ellen harcolnának, ahelyett, hogy felekezeti viszálykodásaikkal egymást tépik szét (95.). Az antisemitizmussal szoros kapcsolatban van a zsidó állatvágás és a zsidó áttérések kérdése. Ph. helyesen az antisemitizmus mintegy függelékeképp egy-egy külön fejezetet szentel ezeknek az ügyeknek.

A VI. könyv jó része a zsidóság belső állapotát rajzolja ezzel az összefoglaló címmel: Az európai és amerikai zsidóság a XIX. század fordulóján. Szó van a nagy zsidó szervezetekről, a zsidó nacionalizmusról és a reformmozgalomról. Ezután egy fejezet ismét a külső helyzettel foglalkozik. E tekintetben az első hely talán Olaszországot illeti meg, hol az állami és társadalmi egyen-

lőség a legteljesebb. Az olasz nagykövet az Egyesült-Államoknál egy ízben zsidó volt, ami nem oly ismeretes, mint az Ottholenghi hadügyminisztersége. Az utolsó évtizedekben Dél-Amerikában is sok zsidó telepedett le. A holland Guyanában a gyarmatsereget majdnem kizárólag zsidó tisztek vezetik (222.). Külön fejezet szól a zsidó faj életfeltételeiről: házasság, születés, halálozás — a százalékszám ezek tekintetében a zsidóknál kisebb — s hasonló statisztikai ügyek. Az utolsó fejezet: »A zsidók a népek életében« tulajdonkép a zsidók gazdasági tevékenységéről és kereseti viszonyáról szól.

A VII. könyv három fejezetben a Kelet zsidóságának sorsát beszéli el. A damaszkusi vérvád ismertetése után (1. fejj.) következik »a mohamedán Kelet« és végül »a keresztény és pogány Kelet« cz. fejezetek, melyek kissé soványak. A török birodalom és a Balkán államok apró országai mellett szóba kerül a Kaukasus, Abesszinia, India, China, Japán.

*

Funk Salamon, boskovitzi rabbi, az ismert Göschén-féle gyűjteményben a talmudról népszerű iratot tett közzé: »Die Entstehung des Talmuds« (Leipzig 1910, a »Sammlung Göschén« 479. száma). A 126 lapos irat kötve mindössze 80 fillérbe kerülő, és tekintélyes helyen jelenő meg, bizonyára hozzá fog járulni a talmud tárgyilagos megismeréséhez. Funk a talmud egész történetét adja, kezdeteitől egész napjainkig, úgy hogy »a talmud keletkezése és története« a helyes cím. A rengeteg anyagot 7 fejezetre és 44 paragrafusra osztja és szakszerűség mellett is világos képet ad a talmud tartalmáról és formájáról, szerkesztéséről és elterjedéséről és egyéb kérdésekről. Új megfigyelésekre is bukkanunk, pl. a 85 tagból álló törvénykező testületről, amely nem más, mint a 12 törzs hetes törvényszékeinek egyesítése elnökkel az élén. — 25. lapon az assuani papyrusok egy pontjára ugyanazokat a talmudi helyeket idézi, melyeket mi is adtunk. — 27. konstatálja Ezek. 20, 39 és 40 idézése kapcsán, hogy Babyloniában az exulánsok nem építettek áldozati szentélyt, mint az egyiptomiak Elephantineben. — 63. lapon 4. század helyett olvasandó 3. század (Abahu). — 77. és 96. Safra helyett olv. Sifra. — 24. és 33. § részben azonos. — 77. utolsó sor nem pontos. — 94. Midraschredaktor helyett olv. Mischnaredaktor.

*

Aptovitzer V., ki az örmény jogról már bebizonyította, hogy a talmudi jogot vette át, egy másik iratban a syr jogi könyvekkel foglalkozik, melyeket *Sachau E.* kiadott és németre fordított (*Syrische Rechtsbücher*, Berlin 1908, II. kötet). Ezeket a könyveket három nestorianus patriarcha írta, kik Babyloniában éltek, nem sokkal a babyl. talmud lezárása után. Részletesen bizonyítja, hogy számos tételt a talmudból vettek át. Irata a bécsi császári Akadémia kiadványai közt jelent meg (*Sitzungsberichte*, Philos. Hist. Klasse 163., 5.) és címe: »Die syrischen Rechtsbücher und das mosaisch-talmudische Recht« (*Wien* 1909). Aptovitzer kutatásainak eredményét a következő mondatba foglalja össze: »Die gemeinsame Quelle, aus der die Patriarchen Chenanisch, Timotheos und Jesubarnun geschöpft haben, ist das biblisch-talmudische Recht« (2. l.). Az örmény jogi kodexek a mózesi jogot részben eredeti, részben a talmudi hagyomány és magyarázat által módosult formában vették fel (6. lap. WZKM XXI, 251—267). Ezen állításokat A. tényekkel igazolta. A syr kánonjog szerint a nőtől csupán házasságtörés (vagy varázslás) miatt szabad elválni (Aptovitzer 63, 1. j. és 68, 2. és 3. j.). Ezen az állásponton vannak az evangeliumok (Márk 10, 11 és Luk. 16, 18). Ezt vallották a sammiták és kétségtelen, hogy ez az ősi zsidó nézet. A hilleliták reformáltak, midőn más okból is megengedték a válást. Az özvegy syr felfogás szerint ne menjen férjhez (22. lap). Ez az ősi zsidó népies felfogás. A misna (Kiddusin 1, 1) külön kodifikálja, hogy a nő férje halála által szabad lesz és a talmud (ugyanott 13 b) nagy buzgalommal keresi a bibliai alapot erre a szabályra. Mindez azt a felfogást tükrözteti, hogy az özvegynek tulajdonképpen nem volna szabad még egyszer férjhez menni. Ez ősi felfogás maradványát kell abban a törvényben látni, mely szerint oly nő, ki három férjet temetett el, nem mehet negyedszer is férjhez. A syreknél, mint a zsidóknál *qerev* (צֶרֶב) a moringot jelentette, úgyszintén a LXX-ban (Gen. 34, 12; Ex. 22, 15). Kétségtelen, hogy ez a görög népnelyvből, a *zovv*-ből ered. Jogtalanul nevezi tehát A. (28, 3.) »a terminus hamis használatának«. Általában kérdés még, hogy a syr és talmudi egyezések közt nincsenek-e olyanok, melyek közös őskeleti forrásból erednek? Aptovitzer szép és érdekes munkát végzett.

*

Wilken Ulrich, a papyrológia nagymestere, a göttingai Akadémia XXVII. köt., XXIII. számában, amely külön is kapható, az alexandriai antisemitizmusról újabb megfigyeléseket tesz közzé (*Zum alexandrinischen Antisemitismus*, Leipzig 1909). Új adat, amint látom, csupán egy eddig nem ismert papyrusdarab (brémai), a többi papyrusoknál új összeillesztés és helyesebb olvasás szolgáltatja az új adatokat. (Trajan és Hadrian idejéből eredő aktákról van szó, melyek az alex. zsidók és hellének közt folyó pörökről szólnak, a Lukuas vezérlete alatt kitört zsidó felkelést követő kölcsönös bevádolásról. W. ezután az ú. n. pogány vértanú-okmányokat tárgyalja és egyebek közt aláhuzva szösz szerint ezt mondja: »Dieser politische Gegensatz der Alexandriner gegen die Cäsaren dürfte das Primäre sein, der Antisemitismus nur eine sekundäre Nebenerscheinung« (45. l. = 825). Valódi és (már az ókorban) hamisított vértanúokmányok maradványai a szóban forgó papyrus-rongyok. Általánosságban megjegyezhető, hogy az ilyen címek, mint »der alexandrinische Antisemitismus« önkéntelen reklám a modern antisemitizmusnak, ami a tudományhoz nem méltó. Egyébkép az egyiptomi hellének zsidógyűlétele politikai ellentétet alapult: a zsidók minden időben loyálisak voltak, tehát híven ragaszkodtak sorban a perzsákhoz, a ptolomeusokhoz, a rómaiakhoz, a görögök ellenben az utóbbiakat gyűlölték.

*

Hatalmas irodalmi vállalkozás az »Encyclopaedia of Religion and Ethics«, melyet *Hastings James*, az 5 kötetes »Dictionary of the Bible« kiadója indított meg *Selbie J. A.* s mások segítségével. A »vallás« és »ethika« szó legtágabb értelemben veendő, az új Encyclopaedia ugyanis az összes vallásokat és nagyobb ethikai rendszereket dolgozza fel enciklopédikus alakban. Az egész mű 10 kötetre van tervezve, melynek terjedelméről képet alkothatunk magunknak az első kötetből, amely *Edinburghban* 1908-ban jelent meg. Kéthasábos kis folio, petit nyomással 888 lapnyi terjedelemben, pedig csupán 4—*Art* cikkeket ölel fel. Ezen a kötetben magán nem kevesebben dolgoztak, mint 195 angol, német, francia és 3 más, többnyire neves tudós. Többségük nem teológus, mert

igen sok a filozófus, történikus, nyelvész, etnológus s más szakok képviselői. Az előmunkálatok hat esztendeig tartottak és egész sereg szakértő vett bennük részt. Modern mű lévén, illusztrációk sem hiányoznak. Tisztán zsidó cikk, ha a bibliai cikkektől eltekintünk, melyek közösek ugyan, de keresztény színezetűek, kevés van, pl. Abravanel, Acosta, Adultery, Art (valamennyi Abrahams Israel tollából) s mások. De a zsidó cikkekénél, melyek a Jewish Encyclopediában úgyis fel vannak dolgozva és különben sem igen mondanak újat, a zsidó irodalommal foglalkozók szempontjából az általános jellegű ismeretetések sokkal tanulságosabbak, amennyiben az összehasonlításra kész anyagot szolgáltatnak. A zsidó felfogás értékelése az összevetés által — pl. az *adultery* kérdésnél — a múlt és jelen tényei alapján válik lehetségessé és egyúttal megállapítható a zsidó felfogás messzeterjedő hatása. Erről a hatásról ma rendszerint nem bírnak tiszta képpel sem intra, sem extra muros. Az összevetés továbbá a zsidó felfogást magát nem ritkán más világításba helyezi, a korlátolt spintizálást kizárja. Érdekes cikk az »Anti-Semitism«, melyet *Strack* írt meg. Kár, hogy a kötet végén nincs cikklajstrom, mint a *Protestantische Realencyclopädie* 3-ik kiadásában, ami a tájékozást megkönnyítené. Ezt nem pótolja egészen a XV—XVI. lapon található Cross-References, az egyébkép kiváló ötlet. Hasonló munkát, be kell vallanunk, zsidók nem hozhatnának össze. »A nemzedék nem méltó reá« mondaná a talmud. A kiállítás fényes és a vastag kötet csodálatosan könnyű, úgy hogy a szó egyszerű értelmében kezelhető. Mielőtt ezt az ismertetést közreadtuk volna, megjelent a 2. kötet is, amely *Arthur Bunyan* cikkeit öleli fel. Többnyire terjedelmes cikkek, melyek az illető problémát végig kísérik vallásokon, földrészekén és korokon. Nagy dolgozatok pl. *Ascetism*, *Atheism*, *Birth*, melyeknek egyik fejezete a zsidóknak van szentelve. Egyébkép csak ismételhetnők, amit az 1. kötetről mondtunk.

NAP ÉS HOLD.

(Részlet Gabiról »Királykoroná«-jából:

Lehetne-e kifejezni,
Kimerítően jelezni,
Hogyan tetted meg a holdat
Időjelzőnek, mely halad
Utján folyton a föld körül,
Azt kísérve szüntelenül?
Ő a számítás alapja,
Azon lesz megállapítva,
Az esztendőt mikor kezdik,
Ünnep melyik napra esik.
Éjhomályban uralkodik,
Folyton fénye nagyobbodik,
Mig eléri tetőpontját
S homály csökkenti világát
Ami neki jut a naptól,
A fény örök forrásából...
A hónapnak közepe táján,
Keringések tetőpontján
Ott áll a nap és hold egymástól
Különválva éjhomálytól,
Ekkor csökken a hold fénye,
Folyton fogy alakja, lénye.
A föld népe így megtudja,
Hogy — bár a világot uralja
E két test, Isten kegyeltje —
Mégis csak alárendeltje
A legfelsőbb akaratnak,
Irányt jelző egy parancsnak.
A hold, mely javában fénylett,
Elsötétül — de újra éled

S ha a nappal találkozik,
Útjuk egy irányba esik,
Hogy övéle egy vonalban
Áll a hónap végszakában,
Akkor a hold a nap előtt
Úgy áll — mintha sötét felhőt
Ráborítva, s akkor megszűnt
A holdvilág, fénye eltűnt —
Mindez így azért történik
— S arról kiki meggyőződik —
Hogy az égi seregeknek
Nincs hatalmuk, csak Istennek
Köszönik az erejüket,
Tőle nyerik a fényöket;
Felettök is Ő örökdik,
Páratlanul kimagaslík —
S aki gyatra ésszel hiszi,
Hogy a naptest véghez viszi
Amit csak az Isten tehet,
Aki semmiből teremthet:
Majd megszégyenülve látja,
Hogy a balgák útját járja
S hogy a napnak nincs hatalma
S csakis attól függ uralma,
Aki néki a fényt adta
S annak tartamát kiszabta,
Megbiz aztán egyik szolgát,
Ki elborítja világát, —
Igy mulik el dicsősége,
Káprázatos fényessége.

A TIZEDIK SZFÉRA.

Titkaid kikutatlanok,
Csodatetteid páratlanok,
Amit a kilencz szférán tul
Az elme szférájául
Egy tizedik kiterjeszkedik,
S mint a szentély emelkedik.
Ez a szféra túlhaladja
Valamennyit — netovábbja
A magasztos eszményeknek,
Megfoghatlan emberésznek.
Ott az istenség székhelye,
Fenségének egész telje.

Az igazság ezüstjéből
Került ki, mint öntödéből
És az elme aranyából
Lett megszöve takaroul.
Az erény oszlopaíra
Örök idők tartamára
Fektetett a kupolája,
A királylak koronája.
Egek ura, a hatalmad
Az, mely neki létokot ad;
Tőled ered, hozzád vágyik,
Gyönyörrel feléd vonzódik.

SZELLEMVILÁG.

Az eszmények világába
 Betekinteni — hiába,
 Titok marad Uram! műved
 A lelkeket hogy létesítéd
 Istenséged fényárjából,
 Fenségednek világából,
 Mint angyalok kirendeltetnek
 Küldetést hogy végezzenek.
 Szándékodat teljesítik,
 Trónusodat környékezik,
 Óriás erővel bírnak,
 Nagy hatalmat gyakorolnak,
 Kezökben lángpallos villog,
 Mely forogva fényben csillog,
 Így valósul küldetésök,
 Célirányos működésök.
 Mintha gyöngyökből állnának
 Külfatásnak ellentállnak.
 Itt a földön és az égben
 Elbámulnak tetteiden.
 Szent a hely, ahol születnek,
 Fényforrásból keletkeznek,
 Osztályokra tagolódnak,
 Zászlók alatt csoportulnak,

AZ ÉGI TRÓNUS.

Mindenható!
 Ki fűrkészi szándékodat,
 Midőn égi trónusodat
 Az elme szférája fölél
 Helyezéd a szentek közé!
 Ott a helye felségednek,
 Dicsőséged szentségednek,
 Ott a létnek örök titka,

A PARADICSOM.

Hol van ahhoz hasonló tett,
 Mit csak az Úr véghez vihet,
 Midőn trónja számolyánál,
 Földöntúli világánál
 Helyt kitűz a jámboroknak,
 Szentéletű szolgálóinak?
 Ott időznek tiszta lelkek,
 Enyészettől menekültek.

Lángbetűk jelzik: ki milyen
 Helyt foglal el lent vagy fenn.
 Feljebbvalók, alattvalók,
 Szolgálók és parancsolók
 Ugyanazon célra törnek,
 Szünet nélkül járnak-kelnek,
 Soha ők el nem fáradnak,
 Nem gyengülnek, nem lankadnak,
 Mindent látva láthatlanok,
 Tűzből valók oltatlanok,
 Mint a szélvész száguldanak,
 Tűz és vízből vegyest állnak,
 Szeráfok is vannak köztük,
 Tűzes tömbök, üstökösök,
 Majd mint villámok cikláznak,
 Kápráztatón szikráznak
 S mind ez égi tüzes testek
 Urok előtt térdre esnek,
 Ezrenként és tízezenként
 A légűrben szórnak tűzfényt,
 Éjjel-nappal őrten állanak,
 Egymásután föl-váltatnak,
 Dicsőítik világ urát,
 Magasztalják a hatalmát.

Mindennek alapja, nyitja;
 Véges ész, ha idejuthat,
 Itt megáll, többet nem tudhat.
 Míg utolérhetlen magasban,
 Teremtői hatalmadban
 Uralkodsz a világ felett,
 Nincs hatalom Te kívüléd!

Élők sorából kidőltek,
 Küzdelemben kimerültek,
 Ottan új erőket nyernek,
 Megifjodva megpihennek.
 Ottan élnek biztonságban,
 Úgy mint Noe bárkájában.
 Ott talált csak tiszta gyönyört,
 Akit iten bánat gyötört.

Ez a túlvilági élet,
 Melyre jámbor újra éled.
 Idvezültek dicsőrében,
 Tűkörüldnek fényességben,
 Erényben megtisztult lelkek,
 Kik a sírjuktól kikeltek,
 Hogy Uruk előtt megjelenve,
 Dicsőítsék dicsőülve.
 Mint király várában laknak,

Asztalánál mind jóllaknak,
 Az elme édes csemegéit,
 Az ismeretfa gyümölcsseit
 Bőségben nyújtja az Éden,
 Soha meg nem szűnő létben.
 Ilyen a boldog nyugalma,
 Örökség — min túl nem adna
 A föld összes kincseit,
 Tejtől, méztől ittas földért.

A POKOL.

Titok fátyla elborítja,
 Véges ész azt fel nem fogja,
 Hogy lehetnek a magasban
 Csodás változatosságban,
 Kincses házak, tágas termek,
 Építési műremekek
 Számlálhatlan mennyiségben,
 Rendkívüli méretekben.
 Némelyekben tiszta lelkek
 Jutalmukul kincset lelnek,
 Üdvösség vár ott azokra,
 Kik megtértek igaz utra.
 Míg ugyanott a bűnöst várja
 Kénes és tüzek árja,
 Tátongó örvénybe esik,

Innen föl nem emelkedik.
 Isten átka sújtja, nyomja,
 Pokol árja elsodorja.
 Ott dühöngnek szélvész, vihar,
 Dermesztő fagy, hóvizatar.
 Zuhog a jégeső, dérről
 Vegyest pusztít erős hévvel.
 Aszály, hóvíz, köd és pára,
 A csapások egész tára,
 Sötét felhő, rémes éjjel
 Ide szállott a rút bűnnel,
 Így rendelte az igazság,
 A jutalmosztó jószág,
 Kárhozat vár a vétkesre,
 Üdvösség az erényesre.

A LÉLEK.

Véges éssen messze tuljár,
 Hogy pattant ki égi sugár
 Az örök fény forrásából,
 Mint kitör víz a sziklából,
 Hűsítő ital a kútból!
 Amit léleknek neveznek,
 Tükre Isten fenségének,
 Bölcseséggel felruházva
 Teremtője nevét áldja,
 Benne lobog az ész lángja,

Eszményekből áll világa.
 Hivatása test őrzése,
 Megóvása — fejlesztése.
 Tűz a lélek embertestben,
 Életét csak ő tartja fenn,
 A lélek tüzeiben él a test,
 Semmiből csak általa lett,
 Mint egykoron az égi tűzben
 Jelent meg Isten Sinai hegyen.

TISZTULÁS.

Ki ér fel a bölcsességig,
 Az ismeret magaslatáig,
 Mint ruházta fel tudással,
 Melyreható belátással

A teremtő ember lelkét,
 Reányomva a bélyegét,
 Hogy nem fog rajta mulandóság,
 Enyészet és testi kórság,

Fennmarad mint eredete
Változatlan az élete.
Nem fér hozzá halál árnya,
Sem a végnek hollószárnya,
De jaj neki, ha bűnbe esett,
Disze, éke odaveszett,
Száz halálnál keservesb lesz
Büntetése — véget nem vesz,
Míg nem igaz tisztulással,
Becsületes megbánással

Engeszteli teremőjét,
Visszanyeri üdvösségét.
De ha tovább bűnben fetreng,
Szenvedések árja terjeng,
Körüllötte — s elhagyatva
Életét únja, megsiratja.
Szenhez addig ő nem nyulhat
S a szentélybe be nem juthat,
Amíg büntől meg nem tisztult,
Nyomát veszté a sötét mult.

VALLOMÁS.

Szégyenpír befutja arczom',
Folyton zajong öntudatom,
Látva, Uram, hatalmadat,
Hiú, semmis mivoltomat;
Mert amily a hatalmad,
Erőm árny csak a nap alatt
S míg tökélyed elérhetlen,
Gyarlóságom megmérhetlen.
Egyetlen vagy örök élő,
A parányt is megszemlélő,
Csodát mivelsz bölcseséggel,
Ítékezel kegyességgel,
Míg én tűnő porszem vagyok,
Férgek falatja, ha halok.
Gunyjára a földi létnek
Lomha tömegként elélek.
S mint az árnyék tovasuhan,
Szellő szárnyán tovarohan,
Éltem ideje e földön —

Nagybecskerek.

Mérges kígyó az az ösztön,
Mely csak folyton hajt a rosszra,
Szívet rábír a gonoszra!
Harag dühöng a lelkemben,
Furfang tanyáz a lényemben.
Fenhéjázó tekintettel,
Visszatetsző gögös dölyffel
Korholom én a társakat,
Nyiltszívíüket, igazakat.
Tekervényes úton járok,
Gyors futásban meg sem állok!
Ó! mily semmis a mivoltom,
Éltem rövid, közel holtom,
Erőm gyöngé, hol erényem,
Amivel én kérkedhetem?!
Létem mintha nem is volna,
Mintha lényem porba hullna,
Születésem kezdetétől
A végemig mindenestől.

DR. KLEIN MÓR.

A RÉGI LÁNGOK ÉS A CHANUKA GYERTYA.

(Zsargondal.)

Régi napok! nagy tüzek ti!
Ti, kik rég kihűntatok,
Éledjete csak egy perczre,
S ide nézzen lángotok.

Emlékeztek! milyen büszkén
Tört magasba tüzetek,
Mennyi gúnnyal néztetek le
Egy halovány mécsützet.

Hősök, költők lázas hévvel
Ugy lesték parancsotok —
Előttek hajoltak meg
Ifjak, vének, asszonyok.
S hol van ma a ragyogástok?!
Hová tűnt a lángotok?!
Mily varázslat nyelt el végkép?!
Milyen csodás lángtorok?!

Lobogástok szerteáradt,
Világot beragyogott,
Szípkátok szisszenése
Zúgott, forrott, harsogott.

Ti voltatok a sugárzás,
Ti voltatok: lángolás,
Ti voltatok fény és erő,
Valóság és álmódás.

Ti égtetek máglyatűzben,
Bakók sütő vasában,
Kelevézből, hóhérbárdban,
Tűzviharos csatában.

Pogánysztikos káromlásban
Bélyegsütő kalapács,
Gyöngé vállat roskasztott le:
Tibennetek száz parázs.

Tíetek volt minden nagyság!
Minden kincs a tietek!
Semmi erő nem fojtott el,
Nem nyomott el titeket.

Mint egy gonosz, rémes álom,
Elmultatok nyomtalan!
Sziszegtetek? Kacagtatok?
Mindhiába! hasztalan!

Szilaínótás kurjantások!
Vérbíboros örület!
Fojtó napok! élő fáklák!
Örök éjbe tűntetek!

Egy láng maradt örök fényben!
Szilárd mint a menny foka!
Kicsi mécses! szende! halvány!
Halála nem lesz soha!

Moauz cur jesuoszi!
Ezer láng az éjjel!
De e kicsiny, halvány mécses
Isten el nem feledé.

Látjátok-e? csodás tűzben
Föllobog az egekig!
Chanukamés! a te lángod
Soha el nem temetik!...

ODOM UVEHEMÓ.

(Kalir.)

Embereknek — állatoknak,
Földön élő bús raboknak,
Érből, vérből alkotottak,
Elmulandó halandóknak,
A kik járnak büszke fővel,
S mind elmúlnak majd idővel,
A kik egygyek elmúlásban,
Földi, borús vándorlásban,
Sárban csúszó állatokkal,
S úgy vergődnek lenn a porban, —
Rejtvenyilő ibolyának,
Harmatkönnyes violának,
Bőségben és áldó karral,
Mennyetrázó, szent morajjal,
Küldj te, Uram, esőt!
Adj te, Isten, erőt!
Hogy a csöndes völgy ölében,
S künn az erdők rejtékében,

Nyíljanak virágok,
Tavaszhintó álmok,
Zsöndüljenek lombok,
Szünjenek a gondok —
Fa sudárba szökjön,
Forrás megesőroögjön,
Öntse szét az áráját,
S nyissa meg a báját
Ennek a világnak —
Áldásodra várnak,
Kiket imaszárnyak
Tehozzád ragadnak,
S tehozzád tapadnak
Holtig forró csöklökkel,
S még a koporsókban:
Ott is neved vallják:
S mindörökké dalják:
Segíts, Uram! segíts!

HA A SZOMBAT . . .

(Ábrahám ibn Ezra.)

Ha a szombat közeleg,
Egész lelkem megremeg,
Hajlékomban láng lobog,
És a szívem, és a szívem
Úgy dobog.

Csak e napon lelhetem fel
Tovaszállott régi kedvem,
Halk dallamok szárnyain
Eliramlik minden bánat,
Földi kin.

Egykoron majd örök csend
Vár reám a sírba lent —
Örök szombat vár reám,
Ott is téged keres Uram!
Majd imám.

DÖRDÜL A FELHŐ.

(Gabirol.)

Dördül a felhő, őszi ködös árnyak
Vihartól úzva fenn az égen szállnak,
Gyászol a napfény, csillag sem ragyog fenn,
S felhő hasad, mint könnyár a szememben,
Esőfónálra rongyollik az égbolt,
Kietlen réten vad viharszél tombolt, —
Vajjon még egyszer lesz-e sugaras fény?
Vajjon még egyszer kisüt-e a napfény?
Vajjon még egyszer csöndül-e madárdal?
Vagy örökösen küzdök én az árnynyal?
S az őszi felleget életemet siratja,
S leszállott végkép ifjúságom napja?

ERŐM ODA.

(Ábrahám ibn Ezra.)

Erőm oda,
Nem nyughatom
Már én soha.
A vándorút
Megkínózott,
És tüske, ág
Meggzaklatott.
Úgy-e, hogy egykor
Koszorút
Dalokból fontam —
S minden út
Csak rózsát hajtott
Ennekem,
Mily boldog volt
Az énekem!

Most búsan járok
Egyedül,
És szívem már
Föl nem derül,
Csetlik-botlik
Villámlovam,
S nem ömledez
A dalfolyam.
Hollók szállnak
Fölöttem el,
A tél van itt,
És két szemem
Úgy ég — úgy bánt,
Hogy elfogyóban
Mind a láng.

JEHUDA HALÉVI SZERELMI DALAIBÓL.

I.

Szép kedvesem! int az óra,
Lásd elmegyek én messze,
S még egyszer most búcsúzóra
Hadd nézzek hú szemedbe.

S én félek: hogy szomorú szívem,
Mit úgy epeszt a bánat,
Kiugrik belőlem — és hiven
Majd úgy szalad utánad.

II.

Nincsen már hid előttünk,
Könnytenger van közöttünk,
De ajkaid csókjának
A habok szétnyílnának.

III.

Sötét sírban, mély álomban
Arany csöngő ébreszt,
Csöngésétől fölzokogtam,
Bús szavad föléleszt.

Azt súgod könnyel szemedbe:
»Soha nem felejtlek!«
S én azt kérdek: »úgy szeretsz-e,
Amint én szeretlek?!«

IV.

Vádollak: hogy gyilkosom vagy,
Te vittél halálba —
Piros arczod, piros ajkad
A tanúm reája.

Bíbor arczod, bíbor ajkad —
Mért olyan pirosak?
Hűtelen szád miért hallgat,
Mért vádol gyilkosnak?

Ajkad hallgat, pironkodik,
Bár én egyre kérdek:
Halálomról tanuskodik
Arczodon a vérem.

V.

Halálatomat szomjazod te,
De én élni vágyom,
Hogy az Isten élni hagyjon:
Ez az én fohászmom.

S életemet neked adnám,
Neked ifjú vérem,
Tenélküled úgy is üres
Az én borús életem.

Álmatlanok éjjeleim,
Elvitted nyugalmam,
Legyen tiéd — s aludj édes,
Csöndesen, nyugodtan.

VI.

Minden könnyem fölitta
A tüzes vidámságod,
A szívem tűzön-vízen
Száz kísértést megállott.

Bizony tűz, víz csatázott
Az én szegény szívemben —
Vad tüzek: a te lángod,
S az én síró keservem.

VII.

Rubin és zafir ajkadnak éke,
Bíbort von kristályfogad elé,
Nap a te arcod, de hajadnak éjje
Sötét felhőket dobál belé.

VIII.

Nem kell nekem a világnak	Ott teremne méz számomra :
Semmi gazdagsága,	Ahol megcsókolnám,
Nekem bizony elég lenne	A mirtusom ott fakadna,
Kedvesem orcája,	Ahol olyan keble halma
Piczipiros szája,	Mint a piros alma.
Fitos arczocskája.	

IX.

Lábad könnyű lépte alatt	Addig éljek : míg csak egyszer
Csodás, bűvös nárdus fakad,	Egy virágod fölszedhessem,
Balzsamvirág, mirhaág —	S nem kell többé a világ.

X.

Többé sohsem hallok hangod,	Megkötöztél lánczaiddal,
Szívem mélyén mégis hangot :	Hosszú sorba rabjaiddal —
Köszöntésed hallok én.	S lánczcörgésem hallok én ...

AZ EMBER.

(Sámuel Hánagid.)

Életének legzsengőbb korában,
Lenn csúszik a földnek a porában,
Mint a kígyó, úgy mászik a gyermek,
S keservei csak kicsiny keservek.
S ha foga jó, úgy ugrándoz egyre,
Mint a zsenge pázsiton a kecske.
Hűsz éves lesz, s asszonykegyre vágíyk,
Asszonyokért, lányokért csatázik,
Harmincz évvel büszke férfidacczal
Szembenéz a haragvó viharral,
Negyvenéves már az őszbe hajlik,
Szíve vére csöndesebben zajlik,
Ötven évvel ősz hajszaalak intik :
Hogy őt bizony öregnek tekintik.
Hatvan év — és ott vagyunk a lejtőn,
S visszanezünk a multra, merengőn,
Lejebb szállunk hetven évvel minden,
Ilyenkor már sok örömünk nincsen.
Nyolczvan éves már a földet nézi,

Földi vágy bizony már nem igézi,
Kilenczvenes alig tud mozogni,
Azt se tudja : mihez kelljen fogni,
Százéves — ha van, aki eléri,
Gyorsan kell még egyszer reá nézni,
És ha egyszer eltemették sírva :
Féreg vár rá odalenn a sírba,
Hadd sirassam hát a tűnő létet,
Ma még vagyok — óh de meddig élek ? !

A KOSZORUK.

(Abitur.)

A nagy tömeg a hangos szó barátja,
Tapssal köszönt sok furakodó lármást,
Aki könyökkel, vásáron csatáznak,
És úgy vívnak ki czímet, rangot, állást,
Nyomukban czenkek : hamisszavú hősök,
Arczukon lárvá, s dobokat pörgetnek,
Hízkeledésük, dicséretük értsed :
Olcsón ezek réztányért nem csörgetnek.
Folyik a harc, és idegen tollakkal
Pávásan lépdel ez a mástmaró had,
Magát dicséri, és igaz erénynél
Vagy gáncsot vet, avagy kedvetlen hallgat . .
Míg hallgatagon, magafont rózsákkal
Az igaz lovag, utálva e harcot,
Elvonul csöndben, s maga útját járva :
Kerülni vágyik sok kifestett arcot . .

ÉNEKEK ÉNEKE.

(V. fejezet.)

Én aluszom — éber szívem,
Kopogtat az én himem :
Nyisd ki, húgom, szerettem én,
Én galambom, szelidém.
Hajamra éji permeteg,
Harmat csöpög le róla,
Ajtódat nyisd ki csöndesen,
Az üdvösség ez óra.

Hogy öltsem fel a gyolcsomat ?
Mezetlen az én lábam.
Az ajtóhoz, hogy menjek én ?
Hogy néked azt kitarjam ?

Benyujtá kedvesem kezét
 A résen át szobámba,
 Remegve szállott most felé
 A lelkem izzó vágya —
 Felkeltem én, és kinyitám
 Az ajtómat eléje,
 Kezemről csorgott mirrhaméz
 A kilincsnek fejére,
 Ajtót nyitottam boldogan
 De jaj! öröömöm megszűnt,
 Eltávozott — óh hová ment?!
 A kedvesem hová tűnt?
 Szólitgatám, de nem felelt,
 Utána szökött lelkem —
 Kerestem őt utcák során,
 De hiába — nem leltem.
 Megverték durván engemet
 A körbenjáró örök,
 Megtépdésék a köntösöm,
 Megsebeztek a török.
 Jeruzsálemnek lányai!
 Fölesketlek az égre,
 Ha látjátok kedvesemet,
 Beszéljete szívére:
 Mondjátok néki: szenvedek,
 És könnyezem epedve,
 Beteg vagyok, szívem beteg,
 A szerelem betegje.

Hát miért több szerelmesed
 Mint más leánynak ifja?!
 Nagy érzésednek: mondd nekünk
 Miben is rejlik titka?!

Fehérben ragyog, tündököl
 Bíborban az én ifjam,
 Ezek közül kiválik ő
 Hódítva, délczeg ifjan.
 Aranycsillámlás a fején,
 A haja hollók árnya,
 És két szeme mint két galamb
 Tejben füröszttött szárnya.
 Vizeknek erén a galamb
 Így fürdik lágy habokba,
 Ilyen szeme — tűzragyogás
 Lángkeretekbe fogva;

Orczái mint a balzsamágy,
 Illatvirágok halma,
 Ajakja édes liliom,
 És forró mirha rajta.
 Az ujjai mint rúdarany
 Topázzal ékes állvány,
 És elefántcsont termete:
 Zafírral ékes márvány.
 Az alakja a Libanon
 Legszebbik czédrusfája,
 Egészben kedves énnekem,
 Oly édes harmatszája.
 Oly édes, kínos lesni őt!
 Keresni, reá várni —
 Ez kedvesem, szerettem ez!
 Jeruzsálem leányi!

Budapest.

DR. KISS ARNOLD.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Zuckermannl M. S.*, Tosefta Mischna und Boraitha in ihrem Verhältnis zueinander, oder palästinensische und babylonische Halacha. Ein Beitrag zur Kritik und Geschichte der Halacha, I—II., Frankfurt a. M., 1908—9. (Kommissionsverlag von J. Kaufmann, Frankfurt a. M., Börnestr. 41. Ára kötetenként 16 márka.) — *Klein S.*, Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas. Mit einer Karte und drei Beilagen. *Leipzig*, 1909. (Verlag von Rudolf Haupt. Ára 4 márka.) — *Vajda D.*, Emlékkönyv főt. dr. Bernstein Béla nyiregyházi főrabbi beiktatási ünnepélyéről 5669 Niszán hó 29. — 1909. április hó 20-án. *Budapest*, 1909. — *Winterberg Julius*, Festrede, gehalten anlässlich der Schlussfeier des Aufnahmacyclus von 1910, *Budapest* (1910.). — *Farkas Emil*, Nachklänge zur Schlussfeierlichkeit der Pester Chevra Kadischa anlässlich der Aufnahme von neuen Mitgliedern im J. 5670, *Budapest* (1910.). — *Vajda B.*, A zsidók és hazájuk. Képek a zsidók történetéből. *Budapest*, 1910. (Kül. leny. az IMIT Évkönyveiből.) — *Maybaum S.*, Predigten und Schrifterklärungen. Sechster Teil. Festpredigten. *Berlin*, 1910. M. Popelauer. Ára kötve 5 márka. — *Hauer M.*, Königin Ester. Geschichtliches Drama in vier Aufzügen und einem Vorspiel. *Dresden*, 1909. (E. Pierson's Verlag.) — Bereschit Rabba ed. *I. Theodor*, Lief. V. *Berlin*, 1909. — *Wünsche Aug.*, Aus Israels Lehrhallen, IV. Band 2. Hälfte. *Leipzig*, 1909. — *Philipsson M.*, Neueste Geschichte des jüdischen Volkes, I—II. *Leipzig*, (Gustav Fock) 1907—1910. — *Kohler K.*, Grundriss einer systematischen Theologie des Judenthums auf geschichtlicher Grundlage. *Leipzig*, (Gustav Fock) 1910. (E két mű a »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« publikációja és a »Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums« részei.) — *Kálmán Ödön*, Jób könyve a középkor magyarázatában. 1. rész (900—1200). *Budapest*, 1909. — *Adler J.*, Testvérünk vagy! Belépő beszéd. (Budapest, 1910.) — *Guttmann M.*, Bevezetés a halákkába, 1. füzet. *Budapest*, 1909. (Orsz. rabbiképzőintézet értesítőjében 1908/9.) — Ugyanaz németül: Zur Einleitung in die Halacha. — *Évkönyv*. Kiadja az IMIT, szerkeszti *Bánóczi J.* 1910. *Buda-*

pest, 1910. — *Patai J.*, Héber költők. Első kötet, *Budapest* 1910 (IMIT kiadványa). — Bacher Vilmos élete és működése. 60-ik születésnapja tiszteletére 1910 január 12-én kiadja dr. *Blau Lajos*, *Budapest* 1910. (Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemle XXVII. (1910.) évfolyamának I. számából). — *Ginzberg L.*, Geonica I—II. *New-York* 1909. — *Ugyanaz*, Yerushalmi Fragments from the Genizah, Volume I. Text with various readings from the editio princeps. *New-York* 1909 (A »Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary of America« gyűjtemény első három kötete). — *Mészáros Zs.*, A négy fiu. Elbeszélés a serdültebb zsidó ifjuság számára. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű. Előszóval Agai Adolftól. *Budapest*, 1909. (IMIT kiadása. Ára füzve 2 K 20 f., kötve 3 K 40 f. Lampel R. könyvkereskedése). — *Dr. Günsz. Á.* Bibliai Történetek a zsidó ifjuság számára. 4. javított kiadás. *Temesvár* 1909 (Ára 2 K). — *Vogelstein*, 43 Bericht über d. Religionsunterricht d. Syn.-Gemeinde in Königsberg i. Pr., Königsberg [1910]. — *Bernáth Lajos*, Huszon-négy esztendő (1886—1910), I. Kisebb költemények és Árgirus királyfi. *Kiskunhalas*, 1910. (Szerző kiadása. Ára 3 K).

Bloch Mózes emlékünnepelet tartott az országos rabbiképzőintézet 1909 október 14. saját templomában, melyen nagy és díszes közönség volt jelen. Az emlékbeszédet dr. *Guttmann Mihály* mondotta. Az intézet felső tanfolyamának Theologiai Egyesülete március 6-án a rabbiképző nagyertermében tartott emlékünnepelet. Az emlékbeszédet *Feldmann Aron* tartotta, *Schlesinger Sámuel* Bloch Mózes életét és irodalmi munkásságát vázolta, *Klein Miksa* felolvasta *Pfeiffer Izsák* »Bloch Mózes emlékezete« cz. költeményét. Az egybegyűlt nagy közönséget a mély kegyelet-től átlengtet előadások mélyen meghatották.

Mezey Albert, dr. Mezey Ferencz édesatyja, dr. Bakonyi Samu orsz. képviselő és a régebben elhunyt Breuer ismert honvédszázas apósa, október hó 27-én 76 éves korában elhunyt. Tösgyökeres magyar ember és régi jámborságú zsidó volt; gyermekeit talmudra taníttatta és még halála előtti napon, nagy betegen is felkereste az Isten házát. Hozzá méltó jámbor hitvese, több gyermeke, számos unokája és sok tisztelője gyászolja. Áldás emlékére.

Szabolcsi Miksáné, az Egyenlőség szerkesztőjének felesége, házasságának 24. és életének 46. évében március hó 3-án betegség nélkül váratlanul meghalt. A jószívú úrnőt férjén, két fián és leányán kívül számos rokon és fővárosi szegény gyászolja. Temetése márcz. 4-én óriási részvét mellett ment végbe. Áldás emlékére.

A pesti izr. hitközség előljárósága 1909 november 14-ikén tartott ülésében köszönetét fejezte ki Vadász Ede régi kitűnő munkatársunknak »azon lelkes ügybuzgóságért«, melylyel a dohány-utcai

templom történetét folyóiratunk legutóbbi XXVI. évfolyamának 193—227. lapjain megírta.

Rabbiválasztások. Dr. *Weiskopf Arthur* (Rozsnyó) Turóc-szentmártonban, dr. *Gerstl Ignác* Nagyszentmiklóson, dr. *Spiegel Armin* Szarvason és dr. *Junger Mózes* Siklóson rabbivá választott.

Weisz Izsák dr. esztergomi főrabbi márcz. 13-án 67 éves korában meghalt. Szelidségével és előzékenységével megnyert mindenkit, ki vele érintkezésbe jött. Eletrajza röviden a következő. Született Boldogasszonyon (Moson m.) 1844. Kecske-méten, Pozsonyban és Bécsben tanult és Tübingában tett doktorátust. *Merx A.*, a nem régen elhunyt neves orientalista előtt sokszor olvasott a talmudban. 1872-ben Csabrendeken, 1876-ban Esztergomban választott rabbivá. 1909-ben a hitélet és a magyar nyelv terjesztése körül szerzett érdemei elismerésül a koronás arany érdemkeresztet kapta. Temetésén megjelent a megyei és városi tiszti kar és a város többi előkelősége. Gyászbeszédeket mondtak: dr. Fischer (pesti), dr. Schwarz (győri), dr. Horovitz (karánsebesi), dr. Eisler, az elhunyt veje (kolozsvári) rabbi. Áldás emlékére.

Breitner L. Zsigmond, a pesti izr. hitközség alapítványi előjárója, a közelet és jótékonyosság terén szerzett érdemei elismerésül udvari tanácsosi czimmal lett kitüntetve. A kitüntetett férfiú hosszú évek óta mint nagy filantróp ismeretes és kitüntetése alkalmából egyesületek, valamint magánosok részéről meleg üdvözlések tárgya volt.

Dr. Mahler Ede tanár, kitűnő archeológus és történész, a Nemzeti Múzeum megbízásából tanulmányutat tett Egyiptomba és ez alkalommal több érdekes felfedezést tett. A szakkörök érdeklődéssel várják ezeknek közlését.

Weiszbürg Salamon nagy jámborságu férfiú, dr. Weiszbürg Gyula, a pesti izr. hitközség főtitkárának édes atyja, február hó 26-án 89 éves korában Erdőbényén meghalt. Áldás emlékére.

Luzzatti Luigi az új olasz miniszterelnök. Többször volt a kincstár minisztere, legutóbb kereskedelmi- és földmívelési miniszter. Három egyetemnek volt egymásután tanára, rektora és nagy szakíró. Mazzini, az olaszok Kossuth Lajosra, kinek múzeumot szenteltek, szintén zsidó volt.

Bernáth Lajos halasi tanár az »Irodalmi hírek«-ben megjegyzett versköteté szépen van kiállítva és igen kellemes olvasmány. Melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe. A 2-ik kötetre szerzőnél már most lehet jelentkezni.

TÁRSADALOM.

1848 : XX.

Sok évi tapasztalat megtanított bennünket arra a szomorú igazságra, hogy zsidó ügyekben intra et extra muros semmi sem értetődik magától, de azért nem állíthatjuk, hogy nem vagyunk hébe-korba meglepve. Ily meglepetések értek bennünket több ízben, a mióta 1901. évi júliusi füzetünkben (XVIII. 309—311) először írtuk egy cikk fölé a fenti törvénycikket. A protestáns felekezetek törekvéseit ismertettük, melyek az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtására irányultak. Két párt állt egymással szemben : az egyik a törvény lojális végrehajtását követelte az összes bevett felekezetek számára, a másik csak államsegélyt kívánt az összeírandó egyházi költséghiányt fedezésére. Világos volt — és ennek akkor kifejezést is adtunk — hogy ez utóbbi törekvés fog győzedelmeskedni. Három évvel később, 1904. évben (XXI. 237—239), ténykép jelentettük az államsegélyt és újból kifejezést adtunk felekezetünk kívánságainak, annak hangsúlyozása mellett, hogy mi minden felekezet boldogulását örömmel látjuk. Az »államsegély« pertraktálása nyilvános gyűléseken és a sajtóban azt az aggodalmat keltette bennünk, hogy abban az izraelita felekezet a megalkotandó mód folytán nem fog kellően részesülni és ugyanezért a másik párttal rokonszenveztünk, amely az 1848 : XX. t.-cz.-nek az összes felekezetekre való lojális végrehajtását kérte. Nem is lepett meg bennünket, midőn felekezetünk az államsegélyből sem a lélekszám, sem az állami adó arányában, melyek az egyedül igazságos mértékek, nem részesült, sőt körülbelül egészen elesett tőle.

Az első meglepetés akkor ért bennünket, midőn az államsegély elmaradása felekezetünk önkormányzásának hiányával

lett megokolva. Hát kisebb a szervezetlen egyház adója, mint a szervezetté? Talán könnyebben tartja fenn közintézményeit, vagy tagjai e czimen csekélyebb állami adót fizetnek? Hosszú éveken át elmaradt az államsegély, de nem vonatott kétségbe a reá való jogforrás, míg az utóbbi években a reakció terjeszkedése idején ez is kétséssé tétetett azon megokolással, hogy az izraelita válás 1848-ban még nem volt recipiálva. Ez ellen rámutattunk arra, hogy minden törvény a törvényalkotás után születettre is érvényes — pl. minden adótörvény — és így az 1848 : XX. t.-cz. a később recipiált izraelita felekezetre is vonatkozik. Egyéb argumentokat nem akarván ismételni, még csak arra utalunk, mit mostanában tekintélyes férfitól hallottunk és sehol sem olvastunk, hogy a görög-keletiek is csak 1869-ben lettek recipiálva, de azért senkinek sem jutott eszébe, hogy tőlük a szóbanforgó törvényt megtagadják.

De mindez most már a múlté, mert maga a kormány és a törvény végrehajtására elsősorban hivatott vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf *Zichy János*, ünnepélyesen kijelentette, hogy az 1848 : XX. t.-cz. az izraelita vallásfelekezetre is vonatkozik. Nagy nyilvánosság előtt tettek ily nyilatkozatot gróf *Tisza István* (Aradon), báró *Bánffy Dezső* volt miniszterelnökök és számos más politikus. Ez az izgalmas ügy újból azon tanulsággal szolgál, hogy a jogért küzdeni kell: ki saját jogáért nem kész síkra szállni, nem kívánhatja, hogy azt mások tegyék. A magyar zsidóságot az utolsó időkben sok bántalom érte, melyet csendesen tűrt. Ez a védekezés nélküli tűrés nincs helyén. Az európai antiszemitizmus (a vallásgyűlölet modernizált neve), a nyugati államoktól eltekintve, egy emberöltő óta él és története azt mutatja, hogy a meghunyászkodás politikája ellene nem vált be. Ezt tapasztaltuk most magunk felekezetünk jogai körül és ugyanezért nem szabad megelégednünk a pusztá nyilatkozatokkal, hanem azon kell lennünk, hogy az immár kétségbe nem vont jog tényleg érvényesüljön. Felekezetünk a néhány gazdag ember daczára a legszegényebb, tagjai oly magas egyházi adót fizetnek, amilyent más felekezetbeliek sohasem ismertek, nagy fundusai nincsenek és így a közös adóból nyújtott államsegélyből reá eső részre nagyon is rászorult. Az ingyenes népoktatásról szóló törvény legsúlyosabban a zsidó iskolára nehezedik, amely pusztán a tandíjából tartotta fenn magát és a zsidó népiskolákat, a nemzeti kultúrának

mindmégannyi hű istápolóját végveszély fenyegeti. Az izraelita felekezetre tehát erről az oldalról is súlyos teher nehezedik és egyházi adója emelkedik ugyanakkor, midőn a többi felekezeté csökken. Nem csoda, hogy néhány országos intézményére nem képes annyit áldozni, a mennyi ezek méltó ellátására multhatatlanul szükséges. A kellő államsegély ősi áldozatkészségével kapcsolatban képessé fogja tenni felekezetünket, hogy a nemzeti kultúra tekintetében is fokozott mértékben teljesítse feladatait.

Midőn e sorokat írjuk a közviszonyok új alakulatot vettek, de kormányprogramm még nem hangzott el. Tudjuk azonban, hogy gróf *Khuen-Héderváry Károly* miniszterelnök hosszú pályáján mindenha a jogegyenlőség és szabadelvűség zászlóvivője volt és minden előítéllettől mentes államférfiú, és hogy kabinetjének tagjai liberális férfiak, jórészt a liberalizmus kipróbált bajnokai. Bizunk tehát abban, hogy felekezetünk ügye annyi balsors után biztos révbé jut.

NÉGY KITÜNTETÉS.

A kitüntetések iránt különféle okokból, melyeket kifejteni felesleges, a nagy közönségben eltompult az érzék, de az a négy, melyről itt beszámolunk, — akárhányszor hallgatással mellőztünk ilyesmit — felekezetünk széles rétegeiben osztatlan örömet keltett, mert nemcsak érdemes férfiaknak jutott, hanem azért is, mert a királyi elismerés felekezetünk körül szerzett érdemeket jutalmazott, mit háromnál a hivatalos magyarázat nyíltan ki is fejezett. *Winterberg Gyula*, a Chevra Kadisa elnöke és dr. *Mezey Ferencz*, ugyanazon humánus intézet ügyésze és titkára ezen minőségükben lettek udvari, illetőleg királyi tanácsossággal kitüntetve. Bár mindkét férfinak egyéb téren is vannak érdemeik, maguk is leginkább azért fogadták megelégedéssel a királyi kegy megnyilatkozását, mert egyuttal a nemes intézményre, melyet hűséggel és buzgalommal szolgálnak, esik belőle világító és melegítő fénysugár és azt egyszersmind emelni alkalmas.

Winterberg Gyula felekezeti közéletünk kimagasló alakjai közé tartozik nagyszabású tevékenysége és bőkezűsége által. Abból az egyre ritkuló gárdából való, a mely a legtisztább ethikai alapon áll és köztevékenységében ennek elveitől vezérelteti magát.

Ünnepi alkalmakkor tartott beszédei, melyek annyi visszhangot, mondhatnók lelkesedést keltettek, a vallásossággal párosult erkölcsi világnézet megnyilatkozásai. Nemes tradíciók élnek lelkében, melyek reá rabbi őseitől szállottak, közöttük van Liva ben Beczalól prágai rabbi és Dávid Gans asztronómus és történetíró, mindkettő mai napig ismert és becsült művek szerzője.¹⁾ Ezen őseire a chevra-elnök büszkébb minden kitüntetésnél és méltán. Winterberg Gyula számos felekezeti intézmény vezető embere, az orsz. rabbiképző intézet internátus bizottságának elnöke. Dr. Mezey Ferenc felekezeti életünk évtizedes munkása, kinek tevékenysége mint az Orsz. Iroda titkára, a rabbiképző vezérő bizottságának és az izr. tanítóképző igazgató-tanácsának előadója s egyébkép is közismeretes és ecsetelésre nem szorul. Munkaereje párját ritkítja, úgyszintén szaktudása minden felekezeti körügyben. Nem lévén új dolog, ennyit folyóiratunk egykori szerkesztőjéről is elmondhat.

Dr. Kohner Adolf több téren fejt ki sikeres tevékenységet, de saját szempontunkból csupán azt emeljük ki, hogy családi hagyományainak, különösen néhai Kohner Zsigmond hitközségi elnök felekezeti működésének méltó örököse. Az izr. kézmű- és földművelési egyesület elnöke, az orsz. rabbiképző-intézet vezérő bizottságának lelkes tagja és számos intézmény szellemi és anyagi támogatója. Ugyanezért nagy megelégedést keltett udvari tanácsossággal való kitüntetés. Dr. Bucher Vilmos a rabbiképző tanári karának elnöke, a tanügy és a tudomány körül szerzett érdemei elismerésül a III. osztályu vaskoronarendet kapta, oly kitüntetés, melyben zsidó tudomány képviselője eddig hazánkban nem részesült.

Röviden érintettük a kitüntetett férfiak érdemeit felekezetünk körül, nem személykultusból, a mely folyóiratunktól távol áll, hanem annak okáért, hogy konstatáljuk, hogy e kitüntetések egyuttal a felekezeti téren kifejtett működés elismerései. Mi ebben az izraelita vallás egyenjogúságának egyik megnyilatkozását látjuk és reméljük, hogy az egyenjogúság más vonatkozásokban is teljes mértékben fog érvényesülni.

¹⁾ Legközelebb idevágó részletes tanulmányt fogunk közölni.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Evekkel ezelőtt kifejtettük e helyen, hogy a »gyakorlati-talan« tudomány mily mély gyakorlati hatással bír. A német zsidóság szélesebb köreiben ez nagyobb mértékben akkor vált tudatossá, midőn Harnack szuggesztív szavával a legműveltebb zsidók jelentékeny számánál »a theológus« diszjelzőre tett szert. Nem volt még felekezet, amely saját tudományára oly kevés ügyet vetett volna, mint a haladó zsidók a múlt század második felében. Hiába volt minden mozgolódás, a »nagyközönség« e czélért nem lelkesedett és nem áldozott. Az utolsó évtizedben öröndetes változás állott be. A Lehranstalt tisztán adományokból külön épületet kapott, tanszékeinek száma szaporított, külön tanerőkkel előkészítő tanfolyam állított fel, könyvtára óriási méretekben gyarapodott, a tanári fizetések emeltetnek s egyéb reformok hozattak be. Az idei Értesítőtől ide iktatjuk a következő részletet: »Daneben müssen wir die Zahl unserer Lehrstühle vermehren; wir müssen uns als unser Ziel stets vor Augen halten, für alle in Betracht kommenden Disziplinen Lehrstühle zu schaffen. Wir sind uns bewusst, dass wir mit solchen Zielen einer Aufgabe dienen, die für das gesamte Judentum von entscheidender Bedeutung ist. Zu einer Zeit, da der Rabbiner durch die Pflichten seines Amtes so in Anspruch genommen wird, dass er — nur ganz wenige ausgenommen — der jüdischen Wissenschaft nur rezeptiv und durch Verbreitung ihrer Erkenntnisse dienen kann, gilt es, einen neuen jüdischen Gelehrtenstand zu schaffen. Sind wir aber in der Lage, unseren Lehrern eine gesicherte materielle und eine angesehene soziale Stellung zu bieten, können wir einer grösseren Anzahl von Gelehrten die Aussicht auf eine unabhängige Lebensstellung gewähren, so werden sich bei dem allseitig neuerwachenden Interesse für das Judentum in grösserer Zahl junge begabte Männer finden, die die wissenschaftliche Arbeit auf unserem Gebiete als Lebensberuf erwählen. So werden wir uns einen wissenschaftlichen Nachwuchs erziehen können, der uns heute fehlt, und werden unsere Anstalt immer mehr zu der Stätte ausbauen, die der von allen Parteirichtungen unabhängigen voraussetzungslosen jüdischen Wissenschaft ihren Platz in der Reihe der Gesamtwissenschaft erkämpft und erhält. (9—10. lap).

Az Értesítő ezután konstatálja, hogy a községek az intézet törekvéseit méltatják és mindjobban támogatják (Berlin évi 12.000 márkával és számos más község jelentékeny összeggel). Azon reményben vannak, hogy a községek fogják a szükségleteket fedezni. A haladás tényleg óriási és a Lehranstalt máris keres új tanerőt. Az intézet vagyona 800.000, az évi járulékok összege 24.000 marka, melyhez jelentékeny egyszeri járulékok és adományok járulnak. A könyvtár új katalógizálására és jó karba helyezésére külön 6.000 márkát állítottak be a következő három év költségvetésébe.

Az össz-zsidóság szempontjából öröndetes és sok tekintetben követésre méltó tények.

*

Alexander Bernát 60. születésnapjának tiszteletére tanítványai, tisztelői és barátai terjedelmes és becses ünnepi iratot tettek közzé, melyet dr. Dénes Lajos szerkesztett. Április hó 15-én az egyetemen fényes ünnepet rendeztek a kiváló férfiú tiszteletére. Bár Alexander Bernát a zsidó irodalom terén nem munkálkodik, erre közvetve mégis hatással volt, amennyiben a rabbiképző-intézet sok növendéke hallgatója volt, közöttük e sorok írója is, mint a jeles bölcész egyik legrégebb hallgatója. A nagyszabású bölcész és esztétikus, a szó és toll nagy mestere, egyuttal kimagasló ethikai egyéniség, kinek hírnevéből és érdemeiből felekezetünkre is esik egy fénysugár. Munkássága az általános magyar kultúráé, de azért felekezetétől nem vonult vissza és ez bármikor szólított, készséggel szolgálta és szolgálja ma is közügyeit. Ugyanezért folyó-iratunk is csatlakozik az ünneplők és tisztelők díszes sorához.

*

— Az OMIKE közgyűlése. Nagy és előkelő közönség előtt tartotta meg június hó 12-ikén az Országos Magyar Izraelita Köz-művelődési Egyesület idei közgyűlését. Weiller Ernő dr. titkár ismertette az Egyesület évi működését. Előadta, hogy a tél folyamán az OMIKE négy magyar tanfolyamot tartott fenn, 35 nyilvános előadást rendezett, 5 négyszáz koronás iskolai ösztöndíjat osztott ki, jelenleg pedig nagy nyilvános könyvtár felállításán fáradozik. Az évi jelentéshez Kahán Niszán dr. szolt hozzá, aki

intenzívebb zsidó szellemet követelt, Dömény Lajos dr. pedig a gazdasági helyzetre tett néhány észrevételt. Majd Fleischel Károly a pénztári jelentést terjesztette elő, amelyből kitűnt, hogy az alig egy éves egyesület 20.000 koronás budgettel dolgozik és vagyona a 30.000 koronát meghaladja. Ezután Herzog Henrik dr. a békéscsabai fiók jelentését adta elő, amire a megürit állások betöltésére került a sor. Tiszteletbeli elnökök lettek: ormodi Ormody Vilmos, lovag Schweitzer Ede, tiszteletbeli tagok: Alexander Bernát dr., Décsy Zsigmond dr., baranyavári Ullmann Adolf, Deutsch Sámuel, Goldmark Károly. Alelnökök: Dirsztay Béla báró, boglári Simon Jakab. Hölgybizottsági alelnök: jánosi Engel Gyuláné. Igazgatótanácsosok: Blum Ödön dr., dentai Gomperz Miksa, Fellner Leo, ifj. gávozdiai Sváb Sándor, Klein Berthold, Leveleki Ármin, Rákosi Jakob és Goldschmied Bernát.

Itt említjük, hogy az OMIKE kiadott tagilletményül egy 15 íves folioalakú kultur-almanachot, amelynek tartalma a következő:

Előhang dr. Hevesi Simontól. — Báró Herzog Mór elnök megnyitó beszéde az első előadó-estén. — Emberszeretet és valóság. Dr. Neumann Árminné fölolvása az OMIKE első előadó-estéjén. — Reflexiók és karképek a zsidó történetből. Dr. Blau Lajos szemináriumi tanár sorozatos előadásai. — Szemelvények dr. Kiss Arnold sorozatos előadásából. — A zsidó vallás világfelfogása. Dr. Hevesi Simon előadásából. — A modern héber költészet. Részlet Patai Józsefnek sorozatos előadásából. — Zsidók a legújabb orvostudományban. Irta dr. Venetianer Lajos. — A szeretet tana. Részlet dr. Adler Illés sorozatos előadásából. — Szociális törvényhozás a bibliában. Irta dr. Hevesi Illés. — Winterberg Gyula beszéde. A pesti Chevrá Kadisa tagfelvételének záróünnepén, 1910 január 20-án. — Jőjj tollam . . . Vers Gordon-tól. Fordította Szabolcsi Lajos. — Tünődés közben. Irta dr. Hevesi S. Felolvastatott az IMIT estéjén. — A szünidei zsidó gyermektelep. — Programm. Irta és az izraelita magyar kézmű- és a földművelési egylet május hó 20-án tartott gyűlésén mint székfoglaló beszédet mondotta dr. Kohner Adolf. — A kenyér. Vers a nyomor világából. — Az országos izr. patronage-egyesület. Az egyesület jelentéséből. — Az ingyentej intézmény ismertetése. Irta Deutsch Ernő főorvos. — Világtalanok világa. Irta id. dr.

Glass Izor. — A pesti izr. nőegylet csepei Weiss Alice gyermek-
ágyas otthona. Irta dr. Temesváry Rezső egy. m. tanár, főorvos.
— Anyaszív. Vers. Részlet Weber F. W. Goliáthjából. — Évi
jelentés. Irta dr. Weiller Ernő, az OMIKE titkára. — Az egyesü-
let igazgatása. — Az egyesület tagjai. (Dr. Patai József.)

*

Dr. Goldziher Ignác, egyetemi tanár és az országos
rabbiképző intézeten a vallásbölcsest előadója, mint lapunk
zártakor a napilapokból értesülünk, június 22-én ünnepelte
60. születésnapját. A világhírű tudóst ez ünnep alkalmából
folyóiratunk, melynek első évfolyamait számos dolgozatával
díszítette, szintén melegen üdvözlöi.

*

Lessing Th. a berlini »Allgemeine Zeitung des Judentums«
mult évfolyamának öt számában a galicziai zsidókról útirajzokat
tett közzé, melyek minden jobb érzésű emberben megütközést kel-
tettek. Testvéreit külön röpirathoz védi Segel B., melynek címe :
»Die Entdeckungsreise des Herrn Dr. Theodor Lessing zu den
Ostjuden« (Lemberg 1910.) Elevenen és élesen megírt vitairat.
Lényegében Segelnek teljesen igaza van. Kár, hogy nem szorítko-
zott csupán a konkrét esetre, hanem más zsidó mezőkre is kirán-
dult. Kevesebb több lett volna. Sajnálatos tény, hogy a
német zsidók közt nem ritkán akadnak egyébkép tiszteltreméltó
emberek, kik a »keleti zsidóra« fensőbbsséggel tekintenek le. De
tévedés azt hinni, hogy a multban ily jelenségek ismeretlenek vol-
tak. Fájdalom, ezelőtt is járta a dátsch, venger (magyar), pollák,
de az a különbség, hogy nem sűrűsödött szilárd ítéletté és nem
jutott irodalmi kifejezésre. A gyűlölködés tana, melynek az antisze-
mitizmus a legismertebb fajtája, a zsidók közül is sokat megejtett
és mindenféle alakot öltött. A gyűlölködés azonban bármily alak-
ban ellenkezik a valódi zsidó érzéssel és felfogással. A Lessing-eset
remélhetőleg megnyitja minden zsidó szemét és ebben az esetben
üdvös következményei lesznek.

TUDOMÁNY.

GEIGER ÁBRAHÁM MINT BIBLIAKUTATÓ.¹⁾

Bármily gazdag és termékeny volt Geiger tudományos tevé-
kenysége a maga bámulatos sokoldalúságában, mégis egyetlen
egy téren sem mutathat fel oly jelentékeny, sőt úttörő munkás-
ságot, mint a bibliakutatás terén, és ehhez ellentétül ezen a terü-
leten — és pedig éppen zsidók között — máig a legkevésbé ismerik
és ismerik el.

Ritka összetalálkozása a tulajdonságoknak volt az, amely
Geigert a biblia tudományos kutatására valóban predesztinálta.
Mindenekelőtt kora ifjúságától kezdve táplált, filológiai iskolázás
által mélyített és finom nyelvértéktől támogatott pontos ismerete
az ó- és újhéberségnek minden fejlődésfokában, amely őt egy-
idejűleg arra is képesítette, hogy szokatlan szép héber stílusban
írjon. Azután mély, a legkisebb részletekre kiterjedő járatos-
sága a bibliai iratokban egyetemben az apokrifekkel, biblia-
fordításokkal és az egész rabbinikus irodalommal. Végre széles
történeti tekintete, amely képessé tette, hogy úgy a bibliai, mint
a biblia utáni zsidóságban egyenesvonalú fejlődést ismerjen fel
és ezáltal az egyes irányokat, áramlatokat és szektákat mint
szükségképeni tagjait egy nagy organizmusnak fogta fel, és — last
not least — az elfogulatlanság és előítéletnélküliség, amelyet
úgy a hagyománnyal mint a nap véleményeivel szemben tanúsított,
és az ő hajthatatlan igazságérzete, hogy az egyszer felismertet
nyíltan ki is mondja.

¹⁾ Ennek a cikknek német eredetije megjelent a Lów Immánuel
szerkesztése alatt Geiger 100. születésnapjára kiadott emlékkönyvben :
Abraham Geiger. Leben und Lebenswerk, Berlin, Georg Reimer 1910 (l. ismer-
tetését alább).

Midőn Geiger fellépett, a bibliának tudományos tárgyalásáról a zsidóknál még nem volt szó. Ez annál is szomorúbb és feltűnőbb volt, minthogy az egész középkoron keresztül, és még az újabb időben is a zsidóság bírt az elvitázhatatlan vezérséget bibliai területen és ezáltal a humanizmus és reformáció korában nem kiesinylendő befolyást gyakorolt a kereszténységre. Ez az elhanyagolása a tudományos bibliatanulmányozásnak ugyan történetileg könnyen érthető, de épenséggel végzetesnek tekintendő a zsidóságra nézve, minthogy ezáltal a zsidó tudománynak a tulajdonképeni alap hiányzott, és másrészt a keresztény teológia az egész biblia tudományra az ő szellemének a bélyegét nyomhatta rá. Mindkét tényállást Geiger már 62 évvel ezelőtt világos tekintettel felismerte, ha azt mondja: ¹⁾ »A zsidó teológia magassabb virágzása egy tudományos bibliai exegézisben és egy egészséges bibliai kritikában fejlődnek ki... Epen ezen a téren valószínűleg megint a zsidó tudomány éri el majd a magas fokot, amint azt az arabok alatt az előbbi korokban elfoglalta; akkor mutatkozni fog, hogy a zsidóknak bibliájuk igazi szellemi sajátjuk, melyet ők illő szent félelemmel, de igazi járatossággal is, tárgyalni tudnak. Ama önkényuralomnak, melyet a keresztény exegézis és kritika gyakorol, tagadhatatlan nagy érdemek mellett, csak addig állhat fenn, amíg zsidó oldalról mellőztetik; azután letérnek majd egyszer a mellőzéstől és szellemi szabadság és biztonság által az uralkodói pálcát érik el«.

De Geiger nem elégedett meg azzal, hogy a bibliának belevonását a zsidó tudományba elméletileg eszközölje, hanem életfeladatának is tekintette, hogy erejéhez képest ennek a feladatnak a teljesítésén közreműködjék, és ez alapján véve a zsidóságról való egész felfogásával függött össze. Mert ha a zsidóság története szakadatlan vallásos fejlődést mutatott fel, akkor a bibliát eddigi izoláltságából ki kellene emelni és összefüggésbe kellene hozni a későbbi fejlődésfokokkal, nemcsak időben, hanem tartalmilag is az egész fejlődés élén kellene helyét megtalálnia. Ugyanaz a Geiger, aki a bibliának *külső* tekintélyét hallatlan élességgel megtámadta, egyidejűleg a bibliai iratok *belső* igaz tartalmát, mindenekelőtt a prófétákét szemben a merev hagyomány nedvtelen zsidóságával előtérbe tolta és a vallásos élet számára termé-

¹⁾ Wissenschaftliche Zeitschrift VI. (1847.) 114. 1.

kenyynyé tette. Amíg azonban a bibliának ezen erősebb hangsúlyozásával a korabeli zsidóság megnevesítésének értelmében az összes haladásbarát körökben azonnal megértésre és helyeslésre talált, addig a bibliának *tudományos* felfogásával és tárgyalásával mindvégig egyedül maradt. Ez szimptomája egy mélyebben fekvő jelenségnek, amely nekünk a zsidó tudományban a mai napig szembeötlik. A zsidó tudomány ugyanis kezdetől fogva inkább arra törekedett, hogy egy új országot felfedezzen, ahelyett, hogy a régi ismert országot jobban kikutassa. A biblia mellett, mint valami hallgatóságos összeheszlésre, széles ívben haladt el, ezáltal maga vonta el maga alól az alapot, egyes részeit nem alakulhattak harmónikus épületté és mindenekelőtt sohasem találhatta meg a koronáját egy tulajdonképeni vallástörténetben. Még az »istentiszteleti előadások« Zunftól, amelyeknek megjelenése a zsidó tudomány születésnapját jelenti, és amelyeknek a szerző »adaléknak a régiségtörténethez és bibliai kritikához, az irodalomhoz és vallástörténethez« jelöl, sem teljesítik *ebben* a tekintetben azt, amit a cím ígér, csak *egy* fejezetben foglalkoznak a bibliával és pedig csak a krónikák könyveivel, és csak annyiban nyújtanak vallástörténetet, amennyiben az intécziók fejlődését mutatják fel. Ép oly kevésbé nyújt *Grätz* nagy történeti műve igazi vallástörténetet. Mert a keret, amelyen belül a történet menete és az irodalomtörténet is lejátszódik, ott nem képezetett annyira a zsidóság eszméi, mint inkább a zsidók sorsa által. Így igazi vallástörténet hiányára a zsidó tudomány körében éles szemmel már Löw Lipót ¹⁾ mutatott rá, akit Geigerhez sajtóságos szellemi rokonság kötött, és aki mellette majdnem egyedül nyújtott vallástörténeti dolgozatokat szűkebb értelemben szintén csak a bibliautáni időre vonatkozólag.

Nagy szerencsének kell tekintenünk a tudományra, hogy Geiger az ő bibliakritikai és vallástörténeti kutatásainak eredményeit nem külön kisebb dolgozatokra darabolta szét. Így a nagy új ideák megérlelődhetek benne, amíg azokat egy terjedelmes munkában lerakhatta és összefüggésben előadhatta. Ez a nagy 500 oldalra terjedő mű megjelent Boroszlóban 1857-ben ezen cím alatt: »*A biblia eredeti szövege és fordításai függésükben a*

¹⁾ Geiger Urschriftjának megbeszélésében, *Ben Chananja* II. (1858.) 92 és kk. = Löw, Ges. Schriften II. 466. és kk.

zsidóság belső fejlődésétől.* (Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judentums). A puszta címe a műnek, amely főleg röviden mint »Urschrift« idéztetik, egész programot foglal magában és már ezáltal eleve élénk ellenmondást kellett ébresztenie. Mert mindazoknak, akik a biblia eredeti szövegét inspirálnak tekintették és a zsidóság belső fejlődését tagadták, akár a zsidó orthodoxia, akár a keresztény egyháztan szempontjából, a könyvet el kellett utasítaniok, még mielőtt megkezdtek volna olvasni. Azonkívül az olvasmány szokatlan igényeket támasztott az olvasó tudományossága és felfogó képességével szemben, kényszerítette az olvasót, hogy nyomon kövessen teljesen új és nehézkes gondolatmeneteket, hogy kövesse úgy bibliai mint talmudi téren a legminuciózusabb részletkutatásokat, úgy, hogy egyáltalán csak kevés tudós akadt, aki a munkát minden részletében teljesen megértette volna. Ehhez hozzájárul még az, hogy a mű felépítése, ami persze már a tárgyban van, bizonyos nehézséget mutat,¹⁾ és a helyindex hiánya a használatát fölötté megnehezíti.

Kettős feladat volt az, amelyet Geiger ebben a munkában maga elé tűzött, egyrészt a zsidóság fejlődésének a babilóniai exiliuntól a talmud lezárásáig, a legnehezebb problémája a zsidó vallástörténetnek, felderítését és másrészt a bibliai szöveg történetének ecsetelését ezen idők alatt. Az eredeti gondolat ebben az volt, hogy az egyik feladatot nem törekedett a másik mellett megoldani, hanem az egyiket a másikban: a szövegtörténetet a vallástörténet egyik részének fogta fel és a vallástörténetet a szövegtörténet tanúságaiból derítette ki. Nem sejtett fény áradt ezen vizsgálatok következtében nemcsak magára a biblia szövegére, amelynek értéke addig vagy hagyományhit által épűg túlbecsültetett, amint önkényes kritika által alábecsültetett, hanem a fordításokra is, amelyek viszonyát az eredeti szöveghez és egymás között még soha oly élesen nem fogták fel, kivált a targumokra, amelyeknek tendenciája és jelleme itt először fedeztetett fel világosan, az apokrifákra, különösen a két Makkabäus-könyvre,²⁾

¹⁾ Maga Geiger (Ges. Schr. V. 296.) elismerte *Nöldeke*-hez intézett levelében, hogy az »Urschrift«-ban a szélesrétegű anyag csoportosításának és tárgyalásának áttekintése hiányzik.

²⁾ Említést érdemel az egy évvel az »Urschrift« után megjelent dolgozat is: »Miért tartozik Szirach könyve az apokrifekhez?« (Z. D. M. G. XII.

amelyeknek megmagyarázására zsidó kutatók addig még nem tettek kísérletet, mindenekelőtt a legrégebb palesztinai exegézisre is, amely nevezetesen a haláchikus midrásokban, *Mechiltha és Szi fré*, foglaltatik és amelyben a régi haláchának fontos maradványai mutattattak ki szemben a későbbben egyeduralomra jutott a babilóniai talmudban lévő fiatalabb halachával. Tulajdonképen a könyvek már különben is hosszú címének így kellene hangzania: »A biblia eredeti szövege, fordításai és *exegézise* függésükben a zsidóság belső fejlődésétől«.

A *vallástörténetre* nézve megint az épen említett régebb és fiatalabb haláchának kimutatásán kívül a legértékesebb marandó eredménynek tekintendő a farizeusok és szadduceusok tulajdonképeni lényegének megállapítása. Ugyanezt a dolgot tárgyalta Geiger néhány évvel későbbben mélyebb és szélesebb mederben egy értekezésben,¹⁾ amely kiindulópontját képezte az összes későbbi kutatásoknak ezen a téren, és amelynek eredményei, ha erős megszorításokkal is, a tudomány közkincsévé lettek. Metódikai szempontból fontos és határozottan új volt ezen kutatásoknál a bibliakritika összekötése a talmudkritikával, amennyiben az egyes állomások a bibliai szöveg fejlődésében a rabbinikus irodalomban való lerakódásukból felismertettek és viszont a halácha története, valamint a pártok és szekták története a »mult nagy palimpsestjéből«, amelyet a biblia szövege nyújt, éles tekintettel rekonstruáltatott.

A következőkben a mű tartalmát és gondolatmenetét vázlatosan mutatjuk be, még pedig lehetőleg Geiger saját szavaival. A bevezetés eszmékben gazdag történetét adja a bibliai szövegtörténetnek a zsidóknál és magasztalja Élia Levita érdemeit, aki a vokálisoknak és akcentusoknak késői eredetét fölfedezte, Azaria dei Rossi-ét, aki először kísérlete meg a Septuaginta kritikáját és Sámuel Dávid Luzzató-ét, aki bebizonyította, hogy úgy a targumok, mint a punktatorok és akcentuatorok a bibliai szövegben több szándékos változtatást eszközöltek, hogy így

536 és kk. Ges. Schr. III., 275 és kk.). A közben felfedezett héber eredeti tartalmaz az 51. 12 fejezet szerint egy a fordításokban hiányzó zsoltárt, amely *Czadok fiait* mint papokat ünnepli. Ez örvendetes igazolása Geiger dolgozata alapgondolatának.

¹⁾ Jüd. Zeitschrift f. Wissenschaft und Leben II., 11 és kk. Különlenyomatban is.

kiküszöböljék azt, ami az egyszerű olvasóban vagy hallgatóban megütközést kelthetne. Ezt a felismerést most már ki akarja Geiger terjeszteni a bibliai szövegnek és az eredetiből folyó fordításoknak egész történetére és annyira kiterjeszteni, hogy betűk, szavak és mondatok is alá volnának rendelve e szabálynak. Ezáltal reméli legalább részben megtalálhatni az összkérdés megoldásának, azon folyamat megvilágításának, amelyen a bibliai szövegnek keresztül kellett mennie, és a zsidóság ezzel párhuzamosan haladó belső fejlődésének útját.

A könyv első részében, mely három fejezetre oszlik, meg van rajzolva a biblia története az exiliumból való visszatéréstől a Makkabäusokig. Geiger mindenekelőtt azt iparkodik bizonyítani, hogy a második templom idején a czádokiták, azaz a Czádoktól származó papok mindinkább döntőbb jelentőségre emelkedtek mint a zsidóság vallásos és politikai vezetői. A czádokiták e túlsúlya rányomta bélyegét e kor egész vallásos irodalmára és elérte azt is, hogy a régibb időből származó vallásos hagyományokat ez uralkodó papi család szellemének és érdekének megfelelően beható átdolgozásnak vetették alá.

Ezt nemcsak egyes helyeken mutatja be, ahol a fordítások, különösen a LXX., még az eredeti szöveget őrizték meg, hanem mindenekelőtt a Krónikában, ahol az egész régi történet, ahogy Sámuel és a Királyok könyveiben még ma is előttünk van, czádokita szempontból teljes átalakításon ment keresztül. Nem lehet tagadni, hogy művének ép ezen része legtöbb okot szolgáltat jogos kritikára, hogy amint általában túlhatja a czádokiták befolyását, úgy a részletekben is sok elfogadhatatlan állítást kockáztat, ilyen fejtegetése Alkimos-ról (I. 61. l.), kinek említését Geiger Péld. 30, 31 אלקים szóban és a rabbinikus irodalom számos homályos helyén feltalálni véli. Másrészről éppen itt több finom megjegyzés van elhintve, amelyek jellemzők azon gondolatokra, amelyek Geiger előtt munkájában lebegtek, úgy hogy itt közlendőknek tartom (72—74). Az örök ige nem volt egy bizonyos kor tulajdona, nem függhetett leírásának idejétől, ép oly kevésbé lehetett híján állítólag új igazságoknak és megösméréseknek. Azért vitte bele a bibliába minden kor, minden irány, minden egyéniség a maga saját felfogását, innen a kibővítések, elmagyarázások, tipikus és szimbólikus magyarázó kísérletek... A biblia a nép egész szellemi életét tartalmazta, teljesen kifejezte ezt,

mindenkinek a saját jobb meggyőződését mondta ki és abban az energikus újjáéledésben, mely a második állami élet első idejében a czádokiták alatt megnyilatkozott, abban a buzgó törekvésben, hogy a biblia végre igazság legyen tartalmának a saját gondolkodásukkal való azonosításában, a nemzeti öntudatnak meg kellett találnia a hagyományozott szent könyvben énjének egész kifejeződését, kiegészítette gyanútlanul a neki hibásnak¹⁾ látást és a legnagyobb elfogulatlansággal nyomta rá a meglevőre a saját bélyegét... A vallásos-nemzeti öntudat egészen beleélte magát a hagyományozott szent kincsbe, asszimilálta a saját érzéseivel és átalakította. Sokkal biztosabb a talaj, amelyen Geiger a második részben mozog, amely a bibliának a Makkabäusoktól a hadrianusi időig való történetét tárgyalja.

Egy zavaros és sokszor önmagának ellenmondó hagyománynak romjaiból új képet nyer a farizeusok és szadduceusok lényegéről. Az utóbbiak nevét, mint az már általánosan elfogadtatott, Czádoktól származtatja és ezzel összefüggésben kimutatja, hogy ezek a papi nemességnek kicsiny, de hatalmas pártját képezték, míg a farizeusok ezekkel szemben a demokraták voltak, kik a nép ügyét képviselték az uralkodó család érdekeivel szemben, egyszerűs mind a vallási haladást a meglevő intézményeket féltékenyen őrző szadduceusokkal szemben. Ebből idővel mindig mélyebb dogmatikai megvallástörvényi eltérések keletkeztek, melyeket ma már csak egyes részleteiben ismerünk. Mert a farizeusok, akiknek befolyása a második templom vége felé egyre növekedett és már a templom elpusztulása előtt az ellenpártnak több intézkedését meg tanítását részben kiküszöbölni, részben meg elmagyarázni próbáltak, a 70. évbeli katasztrófa után mint egyedüli párt maradtak a harcztéren és különösen a Bar-Kochba-fölkelés szerencsétlen kimenetele után igyekeztek lehetőleg eltüntetni ez eltérések emlékét, felfogásukat, melyet most már egy oldalról sem támadtak, mindig érvényben voltak feltüntetni és a bibliába belemagyarázni. A misnában és a babilóni gemarában azért már csak homályos nyomai maradtak meg ez egykori eltéréseknek, míg a haláchai midrások, a tószifta és a palesztinai gemára hívebben őrizték meg ezeknek emlékét és az új halácha tömege mellett némi régi anyagot is őriztek meg, bár irányzatosan átdol-

¹⁾ Sajtóhiba hiányos helyett?

gozva.¹⁾ Különösen a történeti és aggadai részekben vannak tények megőrizve, melyek az régi idő rekonstrukciójára fontos szolgálatot teljesítenek. A rabbinikus irodalom ezen részén kívül még a szamaritánusok,²⁾ különösen pedig a karaiták útján, akik bizonyos tekintetben a szadduceusok szellemi utódai, sok maradt meg a régi haláchából. Ezen termékeny s még mindig nem eléggé méltányolt felismerését a halácha útjának most már a fiatalabb görög és arameus fordításokra alkalmazza Geiger és kimutatja, hogy Aquila a kor változott álláspontja szerint a LXX-hez képest teljesen új fordítást ad, míg Theodotion megtartja a LXX-t mint alapot, csak hogy a korbéli szöveghez és felfogáshoz alkalmazza. Ugyanígy a pentateuchus aram fordítása is, mely az Onkelosz nevet viseli, az érvényben levő halácha alapján teljes átdolgozáson ment keresztül, míg a Jónathannak tulajdonított targum a prófétákhoz a régi fordításnak modern kijavítását mutatja. Luzzattó példája nyomán Geiger az Onkelosz nevet Akylas-ból származtatja, míg Jónathan szó szerinti visszaadása Theodotionnak, úgy hogy tehát e két aram fordítás már külsőleg is azon görög fordítások módjára készültek mutatkozik. A jeruzsálemi targum a pentateuchushoz, melyet a középkor vége óta tévesen látnak el a Jónathan névvel, viszont még ma is sok régi elemet tartalmaz, mely a korábbi halácha kikutatására nagy jelentőséggel bír, mint ezt egy külön exkurzusban több helyen kimutatja Babilóniára, ahol a két előbb említett targum keletkezett. Következett aztán a 7. században a bibliai szöveg végleges megállapítása vokálisokkal és akcentusokkal.

A következő fejezet több helyen igyekszik kimutatni, hogy a szövegben, valamint a biblia felfogásában még tisztán láthatók nyomai az antiszadduceus tendenciának, világosan bemutatva a különbséget új és régi halácha és haggáda között. Bezárja e kutatásokat egy fejezet a két Makkabäus-könyvről, melyben kimutatatik, s — ezt a tudomány magáévá tette — hogy a második Makkabäus-könyv farizeus iránymú, melyben a hasmoneusi

¹⁾ V. ö. újabban Chwolson, Das letzte Passahmahl Christi, 17. ll., valamint (az 1908-ban megjelent pótlásban) 164 ll. és 176. l., ahol fontos fejtegetések vannak a halácha történetére a Geiger-féle értelemben és némely kritériumok a szadduceus tradíciók kinyomozására.

²⁾ A szamaritánusokról I. Geiger értekezéseit ZDMG XII., 132 ll. (= Ges. Schr. IV. 255. l.) és ZDMG XX. 527. ll. (= Ges. Schr. III. 283. l.)

házhoz hű és szadduceus-barát első könyvben elbeszéli események egész más világításban a saját pártjára kedvezően adatnak elő és úgy az uralkodó család és papság megítélésében, mint a vallásos nézetekben az első és bizonyára objektívebb értesítéssel szemben az opozíció jut leplezetlenül kifejezésre.

A harmadik és legnagyobb része a műnek az egész vizsgálódás pozitív eredményeit tartalmazza a biblia kutatás számára. Utánajár az eltérő szövegrecenziók okainak és két egyenlőtlen fejezetre oszlik, melyek közül az első és kisebb »a kritikai gondosság hiányával« foglalkozik, míg a második, nagyobb (259—433. l.) »a tendenciózus változtatásokat« tárgyalja. Az elsőben összeállítja Geiger a talmudi hagyományból a régiebb, eltérő biblia szövegnek¹⁾ meglehetősen hiányos említését és egész sorát adja finom nyelvtörténeti megfigyeléseinek, amennyiben kimutatja, hogy a későbbi megváltozott nyelvhasználat befolyást gyakorolt a bibliai szöveg alakulására. A fordításoknak különböző variánsai arra mutatnak, hogy a maszoretikus szöveg némely variánsai könnyítők, vagy magyarázó olvasatoknak tekintendők az ott föltételezett régebbi szöveggel szemben, vagy pedig ott levő hiányokat egészítik ki. Sőt némely jelentéktelen maszoretikus megjegyzésen keresztül világlik egy régiebb szövegalkal, mely még a régi fordító előtt volt, és ezáltal bebizonyítást nyert azon általános felismerés, hogy a maszoreták előtti időben gondatlanság és félreértés a szöveget sokszorosan eltorzították.

A műnek legsikerültebb része a tendenciózus változtatásokat tárgyaló fejezet, amely alap gondolatában még ma is megingathatatlan. Geiger itt óriási adathalmazzal bizonyítja, hogy az előrehaladott vallási fejlődés folytán gyakran találtak megütközni valót a biblia naiv kifejezésmódján és ezért, hogy a félreértéseket kikerüljék, nemcsak egy gyöngítő vagy körülíró fordítással, hanem a szöveg megváltoztatásával is kifejezést adtak a kor változott felfogásának. Úgy a kiejtés megváltoztatása által, ami a régebben vokalizálatlan szövegnél nem volt külsőleg látható, vagy egyes betűk, sőt szavak megváltoztatásával dogmatikai

¹⁾ A 232 l. 13. sor felhozott hely a három egymástól eltérő kéziratról nem jer. Megilla 4, 2 fordul elő, ahogy ott tévesen mondatik, hanem Taanith 4, 2. (68a. 30. s. letről), különben a Szifrában is közöltetik 356. §. (ed. Friedmann 148b.) L. e helyről Blau, Althebr. Buchwesen. 102—106.

nehézségeket vagy oly kifejezéseket, melyek a nemzeti vagy szeméremérzést sértették, távolítottak el. Épen ezen önkényes eljárás, mely tág alkalmazásában a biblia egész tekintélyét veszélyeztette, járult hozzá, hogy a hagyományozott szöveget annál gondosabban őrizték és igyekeztek e változtatásokat a szövegből eltávolítani. Azonban az új nézetek oly mélyen hatoltak be a szövegbe, hogy az eredeti szöveg már nem volt teljesen helyreállítható s így a maszoréták által végrelegesen megállapított szöveg mind mai napig mutatja a tendenciózus átdolgozásoknak nyomait. Egész sora a feltűnő jelenségeknek, melyek megfejtése mindaddig nem sikerült vagy meg sem kísértetett, van itt új szempontokból megmagyarázva, összefüggésbe hozva és rendszerbe foglalva, melyben gyakran a legjelentéktlenebbnek látszó variánsa a vokálisoknak, vagy akcentusoknak nagy jelentőséget nyer. Először az istenfogalom tiszta megőrzése érdekében eszközölt változtatásokat tárgyalja részletesen és ebben különösen a tetragrammaton kiejtésének megszűnésére vonatkozóan becses anyagot hord össze. Az אלהים és אל istennevek, melyek kiejtésétől nem tartózkodtak ugyan teljesen, mégis alkalmat szolgáltatnak változtatásokra és elmagyarázásokra, különösen ha idegen istenségekről van szó, melyek az אל elemet magukban foglalják. Meglepőek, ha nem is mindig meggyőzőek, a מלך és מלך-²ről szóló fejtegetések, mely utóbbi Geiger általánosan elfogadott nézete szerint מלך vokálisait kapta. Azután מלך-³ről szóló tal-mudi hagyományokból kiindulva, megbeszéli Geiger a gyakran behatár tartalmi változtatásokat, melyeket a szöveg azért szenvedett, hogy az Istentől feltűnő vagy méltatlan képzeteket távol tartsanak.

A szakasznak második fejezete: »Izráel, idegenek, jámborok« mutatja, hogy a vallási és nemzeti önérzet is nem csekély mértékben járult hozzá a szöveg kialakulásához. A מלך fogalom fejlődéséről szóló fejtegetések (351. old.) nemcsak nyelvi, hanem vallástörténetileg is fontosak, míg a 367. és további oldalakon található magyarázatok a szentírásnak fel nem olvasott és nem fordított szakaszairól a legrégebb apologetikába mély bepillantást engednek.

A harmadik fejezet a szentírásnak a szemérmert és szégyenérzetet sértő helyeivel foglalkozik, amelyeket, mint a misna¹⁾

¹⁾ Megilla 4., 9. V. 5. tósz. Megilla 4 (3) 39 kk.

világosan bizonyítja, már maga a szentírás a körülírással enyhített. Ezen körülíró enyhítések Geiger szerint sokkal nagyobb méretűek, mint azt a régi adatok mutatják és oly szókra is kiterjednek, amelyek csupán esztétikailag nem szépek, pl. מלך »elkolponi« tőnek az emberi testre való alkalmazása visszatetszést keltett és azért e szónak a legkülönbébb változásokon kellett keresztülmennie (415. old. kk.). Nem kell azonban azt gondolni, hogy a műnek ezen főrészében sok meglepő conjectura van. Találunk ugyan benne néhány új és eredeti emendációt — csak egyet említünk, amely módszeres szövegkritikai megokolása miatt is jellemző, és ez az, amidőn a Numeri 24, 23 מלך helyett מלך-⁴-t olvas; ¹⁾ de Geiger kritikai vizsgálódásainak épen az adja meg nagybecsű értékét, hogy erélyesen szembeszáll a szövegkritika azon módszerével, amely gépiesen szótár és concordantia segítségével dolgozik, vagy amely mindenütt szellemes ötletekre vadász. Némely bibliamagyarázó manapság is valóságos kéjelvezet talál a szövegnek illetlen javításában. Geignél azonban a legszigorubb nyelvi és vallástörténeti kutatás képezi a szövegkritika alapját. Nem is a sok újonnan magyarázott bibliai hely biztosítja a műnek maradandó jelentőségét, hanem a sok eltérő olvasatnak mély és rendszeres megokolása. Azt azonban be kell vallanunk, hogy egyrészt az erősen romlott bibliaszöveg nem minden sebére találunk itt csodaszert, másrészt Geiger erőszakosan jár el rendszerével, amennyiben egész gyanútalan helyeket is megtámad és sok eltérő olvasatban szándékos változtatást lát, holott sokkal egyszerűbben íráshibáknak vagy más hasonló, az írott hagyományban gyakran előforduló tévedésnek lehet azokat betudni.

Az »Urschrift« főtartalmának ezen rövid vázlata megközelítő képét sem adja a benne rejlő gazdag tartalomnak és a benne kifejezett gondolatok bőségének. Teljes méltatása a műnek pontos áttanulmányozását követeli, amely, eltekintve a szükséges ismeretektől, kitartást is igényel. Ez az egyik oka annak, hogy e mű még a szakkörökben is oly lassan terjedt el. De a részvétlenségnek és a gyakran sértően megnyilvánuló bírálatoknak mélyebbokai van-

¹⁾ Nestle E. a »Zeitschrift für alttest. Wissenschaft« 1908. évf. 228. oldalán ugyanezt az emendációt ajánlja és nem tudja, hogy ezt már Geiger megtette. Újabb bizonyítéka ez annak, mily kevesen ismerik az »Urschrift«-et még a szakkörökben is.

nak, amint azt már föntebb jeleztük.¹⁾ A zsidóság részéről, amint én megállapíthattam, csak Löw Lipót méltatta a művet az említett értekezésében, de a részletekbe ő sem bocsátkozott.²⁾ Hogy az orthodoxia rosszalásának nyílt kifejezést adott, ép oly természetes, mint hogy a Breslauban, Geiger működése helyén megjelenő »Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums« legtanácsosabbnak tartotta az egész művet agyonhallgatni. A jámbor lelkületű Luzzatto is haraggal fordult el a műtől és az egésznek alap gondolatát »tout a fait fausse aussi bien que dangereuse« szavakkal jellemzi.³⁾ E kijelentést, ha nem is helyeseljük, de mindenesetre respektálnunk kell, mert egy komoly férfiú őszinte meggyőződésének kifejezése. Nem is zavarta ez meg a két férfiú barátságát egy pillanatra sem.⁴⁾ Teljesen senilis benyomást tesz ránk Rapoportnak sujtó bírálata, amellyel 1866-ban, röviddel halála előtt, az »Urschrift« egy részét illette. E bírálat csak Rapoport halála után látott napvilágot.⁵⁾ A mű egyes részeit gáncsolja csupán, de nem vizsgálja azt a maga egészében, az egésznek alap-esszméje ellen nem is emel komoly kifogást. Annál sajnálatosabb e tény, mert mély talmudismerete mintegy predesztinálta Rapoportot az »Urschrift« legfontosabb részeinek alapos megértésére. Hiszen az akkori Maszkilim-nemzedéknek orosz és lengyel képviselői, akik Geigert már előbbi héber irataiból ismerték és nagyra becsülték, buzgón foglalkoztak e művel és még ma is ismerek Königsbergben egynéhány öreg orosz kereskedőt, akik az Urschriftet már ifjkorukban bámulattal tanulmányozták.

Keresztény tudósok közül először Hausrath A.⁶⁾ mutatott rá a műnek vallástörténeti jelentőségére a »Die Resultate der jüdischen Forschung über Phariseer und Saddukäer« című tanulmányában, amelyben az »Urschrift«-nak rendszerét és alap-

¹⁾ V. ö. Geigernek az »Urschrift« fogadásáról szóló nyilatkozatait. Ges. Schriften V., 224. és 228/29. és Jüdische Zeitschr. 2., 12. kk.

²⁾ V. ö. Geigernek Löwhöz intézett érdekes levelét Ges. Schriften V., 155. kk.

³⁾ Epistolario (Padova, 1890.) p. 927 Levy M. A.-hoz intézett levelében. Ép ily élesen bírálja azt Geigerhez írt levelében אברהם שריר p. 1309.

⁴⁾ V. ö. Geigernek Luzzattóhoz írt levelét Ges. Schriften V., 219.

⁵⁾ אברהם שריר címen jelent meg a חלק ידועה első kötetében, Krakau, 1868. V. ö. Jüd. Zeitschrift 7., 78/80.

⁶⁾ Protest. Kirchenz. 1862, 967. kk.

gondolatait elfogadja. De közvetlen a bibliára vonatkozó részletek nem találtak oly hamar elismerésre. Maga Geiger nyilatkozik erről néhány hónappal a mű megjelenése után. (Ges. Schr. V., 224.) »Keresztény körökben nem szívesen fogadják a munkát, részint mert zsidótól származik, de még inkább azért, mert megértése nagy talmudikus műveltséget követel.« Később azonban megváltozott az ó-testamentumi tudomány művelőinek nézete és nemcsak hogy kellőképp méltányolták a művet, hanem egyes részleteivel teljesen egyetértettek. Érdekes pl., hogy Wellhausen legrégibb iratainak egyikében¹⁾ elismeri, hogy Geiger eszméi termékenyítő hatással voltak rá, bár igen gyakran cáfolja állításait. Azóta a művet mind gyakrabban használják a bibliai tudományokba való bevezetésekben és az ó-testamentumi kommentároknak, de viszont egyoldalúságát és túlhajtásait mindjobban kiderítették.²⁾

A könyvnek ma már csak történeti értéke van. A bibliai tudományoknak a múlt század második felében való nagy fellendülése, nagyszámú új problémák felszínre kerülése és azoknak új módszerekkel való megoldása — amiket 1857-ben még nem is sejthettek — a mű egyes részeit meghaladóttokká és tarthatatlannokká tették. Mindazonáltal nemcsak egyes részleteiben, hanem az egésznek módszerében a jövő tudományának várához szilárd alapköveket találhatunk. Zsidó és keresztény tudósok egyaránt megtanulhatják belőle, mily tág perspektívát nyújt a bibliának és a talmudnak beható és kritikai áttekintése, hogy e két látszólagosan ellentétes gondolatvilág mily szerves összefüggésben van egymással, hogy egyik a másiktól kapja a világosságot és 'hogy igazi zsidó tudomány el sem képzelhető a biblia és talmud kölcsönös kritikája nélkül. Más szempontból is nagy elvi jelentőséggel bír az Urschrift, amit tudtommal eddig senki sem emelt ki, és ez abban áll, hogy megczáfolja a zsidóságra oly szívesen ráfogott »betűimádást«, amidőn kimutatja, hogy még az új-testamentumi korszakban is mily szabadon bántak a biblia szavaival és betűivel. (345. old.) »A zsidó vallásos szellem felülemelkedett a betűkön és hogy amazt meg ne sértse, inkább ezeket változtatta meg.«

¹⁾ Der Text der Bücher Samuëlis Göttingen 1872. V. ö. Geigernek a Sámuel könyvére vonatkozó értekezését Jüd. Zeitschr. 10, 84. kk.

²⁾ V. ö. pl. Stade, Geschichte des Volkes Israel I., 31., 2. jegyzet.

Különös említést érdemel, hogy maga Geiger, aki a művet különben nagy értékűnek tekintette,¹⁾ nemsokára megjelenése után²⁾ beismeri, hogy sokat visszavon belőle és 8 évvel később, mikor az Urschriftot franciára akarták fordítani, maga bevallotta,³⁾ »hogy ma egész másképp írná meg ezt a művet«. Nem is tekintette ezt legfőbb és utolsó tudományos működésének, hanem munkásságának betetőzéseül még két fontos munkát akart írni. »A bibliafordítás és magyarázat története a zsidóknál« és »A biblia és talmudi zsidóság fejlődéstörténete tudományos alapon«.⁴⁾

E munkákat — sajnos — nem készíthette el. A Frankfurt és Berlinben nagyobbára laikus közönség előtt tartott előadásai a zsidó népről és történetéről⁵⁾ nem kárpótolhatnak bennünket ezért és csak sejtetik velünk, hogy mennyit alkothatott volna még tudományos téren. Miután 1870-ben Berlinbe hívták meg és két évvel később a »Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums« megalapítottatott, alkalma nyílt valódi tudományos tevékenységre. Az őt tartott előadásai »Általános bevezetés a zsidó tudományokba« és »Bevezetés a szentírás könyveibe«⁶⁾ még mai befejezetlen alakjukban is kiváló bizonyítékai a zsidó szellem történetének. Itt először kísérelték meg rabbiképző-intézeten a bibliai és talmudi irodalommal, a hagyomány mellőzésével szigorúan philologia és historiai módszerrel foglalkozni és így valódi zsidó tudományt teremteni, amely a jelenben tekintélyes szellemi hatalomná növekedhetik. Az első helyen említett értekezés főrészét (61—245.) képezi a zsidó vallástörténet vázlata a legrégebb időktől 1830-ig. Ha nem is sok új tény található benne, és inkább csak kész eredményeket mutat, semmint részletes kritikai vizsgálódásokat, de eredeti gondolatainak gazdagsága felette nagy. A második előadás sok becses, mai napig is kevéssé értékesített adatot szolgáltat a »bevezető tudományba«, különösen a szent-

¹⁾ A Löw L.-hez intézett fent említett levélben meggyőződéssel írja, hogy a könyv kiváló szolgálatokat tesz a zsidóság világtörténeti megvilágításának.

²⁾ Ges. Schrift.V., 229. (Stern M. A.-hoz intézett levelében.)

³⁾ Ugyanott V., 293. (Levy M. A.-hoz írt levélben.)

⁴⁾ Ugyanott V., 240. és 313. (Stern M. A. és Chwolsonhoz írt leveleiben.)

⁵⁾ Nemrég jelent meg belőle új kiadás Geiger Ludwig előszavával Jacobsohn W. & Co-nál Breslauban.

⁶⁾ Ges. Schr. II. 33—245. IV. 1—279.

írás szövegéről szóló második fejezet, mely az »Urschrift«-nak nemcsak pusztá kivonata, hanem az ott felállított tételeknek számos új bizonyítékán kívül addig nem érintett részleteket is megvilágít. A bibliafordításokról szóló szakasznak 17. §-a, amely a targumokról szól, különösen nagy értékű. A 4. szakasz, amely a bibliai könyveknek keletkezését és befejezését tárgyalja, szintén nyújt egynéhány fontos megfigyelést, de egészben véve már csak historiai értékkel bír. Különösen áll ez a 38—40. §§. a Penta-teuchus első három könyvére vonatkozó fejtegetéseire, amelyek legvilágosabban mutatják, mennyire haladt azóta a tudomány.

Geigernek korai halála nemcsak azt akadályozta meg, hogy a bibliatudomány terén folytatott tudományos vizsgálódásait befejezze, hanem — ami ennél sokkal sajnálatosabb — azt is, hogy ezen, a zsidók által alig művelt téren iskolát teremthessen. Az utóbbi időben nagyon haladt a bibliatudomány, de művelői között alig akad zsidó tudós.

Nem ide tartozik annak a kimutatása, hogy mily rossz következményekkel jár ez a zsidóságra; más helyen kifejtettem ezt.¹⁾ Hogy mily keveset tanult e téren a mai zsidóság 50 év óta, mutatja egy nem orthodox részről nemrég megjelent röpirat, amely a bibliakritikából származó komoly és nehéz problémákat katolikus minta szerint »Tudományos hypothesisek« elnevezése alatt egyszerűen sutba dobja. De még a határozottan szabadelvű zsidóság is, amely a kritika jogosultságát elvileg elismeri, teljesen elhanyagolta a bibliatudományok művelését és az uralmat e téren a protestáns theológiának engedte át.

Königsberg.

DR. PERLES FELIX.

MIT JELENT A שְׁלֵשֶׁת שָׁזוֹ?

Exodus 14, 7 elbeszéli, hogy a fáraó megbánta, hogy Izrael népét elbocsátotta szolgaságából, utána üzvéen »vett 600 szekeret a legjavából azonfelül még Egyiptom minden szekerét és solisim (került) mindnyája fölé.«

¹⁾ Judentum und Bibelwissenschaft Brüll Monatsblätter XXVII. (1907.) 121 kk.

A körülményekből, az összefüggésből minden biblia-magyarázó és fordító kiérzi, hogy a שָׁשֶׁן vagy ahogy plene írják: שָׁשֶׁן valami katonatisztséget, magasrangú harczost jelent; de csak kiérzi, a történeti valósághoz azonban, szerény nézetem szerint, közel sem járnak.

Rási pártolja Onkelosz felfogását, aki a שָׁשֶׁן szót נָבִירָן szóval fordítja, tehát: *vitézek*; Rásbám שָׁרִים fejedelmeknek, főtiszteknek tartja őket; Sforno מְלִיחָה מְלִיחָה hadviselésben járatos katonákat lát bennök; csak Ibn Ezra, a nagy nyelvész, a héber nyelv lánglelkű kutatója nem elégszik meg pusztá sejtellemmel, az értelemről kíván magyarázatot. Ő bonczolgatja a szó tövét és azt mondja: »Tudd meg, hogy a király olyan, mint az *egy* a mennyiségben, azért nevezik azt a főhivatalnokot, aki a második rangfokozatban van, tehát a király után következik: שָׁשֶׁן ezen szótövből שָׁשֶׁן; aki pedig a király után a harmadik rangfokozatban van, az: שָׁשֶׁן. Többet nem mond, hiszen most már, szerinte, tiszta sor, hogy שָׁשֶׁן a harmadik rangfokozatban levő hivatalnokokat jelentik. Ugyanezen nézetten van Bensew, mindenkétlön azonban eltér a Pithron Hammilloth szerzője: Landau Mózes, aki így szól: Lásd, ez régi dolog az ókor hadi intézményeiben, (בְּתַכְסִּים מְלָחָמָה), hogy minden hadiszekéren három katona legyen. Az egyik, aki harcol, és ez okon שָׁשֶׁן שָׁשֶׁן vagy ראש השלישי a neve, vele pedig (mint második) paizshordója, hogy megvédje vele, miközben ő az ellenséggel harcol; a harmadik pedig a lovászmester, aki a lovakat kormányozza, hajtván őket értelemmel jobbra vagy balra, előre vagy hátra annak az akarata és szándéka szerint, aki mint első megfontolással visel háborút és ez a שָׁשֶׁן שָׁשֶׁן értelme. Minden szekér mellett volt három ember rendjük szerint (שָׁשֶׁן שָׁשֶׁן). Pithron Hammilloth 137. Milyen tetszetős a magyarázat! Eltérti pedig a történelmi igazságtól ez tér el legjobban!

Hogy melyik népnek a hadviselési módja lebegett Landau szemei előtt, azt nem tudhatjuk, de hogy az Izraelnek Egyiptomból való kivonulása korában élt egyiptomi népe nem felel meg az ő felfogásának, azt a történelemből kimutathatjuk.

Erman Adolf az egyiptomiak hadviselési módjának leírásában ezeket mondja: »Die Wagenkämpfer standen je zu zweien auf einem Gefährt; der eine kämpfte vom Wagen herab mit dem Bogen und mit den Wurfspiessen, die in zwei Futteralen

am Wagenrande ihm zur Hand steckten, der andere lenkte die Pferde.«¹⁾

Az egyiptomi hadiszekéren tehát csak *két* ember foglalt helyet. Mikor II. Ramszesz a chéták ellen harcolt, nagyon elcsodálkozott, mikor látta, hogy a chéták hadiszekéren *három* ember foglalatoskodott; az egyiptomi katonák is bámulták az ellenség szekerét. A háború Ramszesz győzelmével végződött.

Ha Ramszesz nem győzi le az ellenséget, talán elhatározza, hogy új szerkezetű szekereket készíttat, olyanokat, melynek a chétáké, ahol három ember helyezkedhetik el, de győzedelmeskedett! Oly dicsőséges kimenetelű volt a háború, hogy egész Egyiptom a szó szoros értelmében dicshymnusokat zengett a nagy hősnak, ujjongott, rajongott királyáért. Képzeltető-e, hogy ez a győztes, büszke király most *Egyiptom válogatott szekereit, valamint Egyiptom minden szekerét* nagy költséggel átalakíttatja három ember számára, csak azért, mert a legyőzött, sarka alá hajtott chéta népnek ilyen szerkezetű szekerei voltak? Azt hiszem, hogy alig képzeltető. Már csak azért sem, mert ezen csata után már több háborút nem is viselt.

Még egy okunk van, hogy azt higyük, miszerint az egyiptomiak nem technikai, hanem talán topográfiai szempontokból nem kívánták hadiszekerük hordképességét teherfölséggel gyengíteni. Mert hiszen a szekér, a מֶרְכָבָה vagy a מֶרְכָב nem eredeti terméke Egyiptomnak, hanem egyik recepiált szerszáma, melyet a névvel együtt vett át valamelyik ázsiai sémi néptörzstől; egyiptomi nyelven ugyanis a מֶרְכָבָה = *merkob*²⁾. Már most, ha az átvett »merkob« az ázsiai sémi néptörzsnél általában háromnak való szerkezetű lett volna, akkor nagyon fontos okból kellett volna megtartani az eredeti szerkezetet, de még fontosabb okból kényszerültek, ha ilyen volt, az eredetitől eltérően saját viszonyaiknak átalakítani. Meg kell még jegyeznünk, hogy nem a chéták lehettek a מֶרְכָבָה feltalálói, mert a babilóniaiak, a semita törzsből valók, akiknek kultúrájuk régiebb, mint egyiptomé, de régiebb a chétákénál is, szintén ismerték a szekeret, melynek az ő nyelvükön *narkabtu* volt a neve, mely szóra nézve Fritz

¹⁾ Erman A. Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum. II. B. 20. Kap. Der Krieg.

²⁾ Erman; Aegypten II. B. 19. Kap.

Hommel¹⁾ megjegyzi, hogy a *tu* a nőnem ragja és a szó *rakabu-*ból »fahrene« (kocsizni) származik; amiből azt akarom következtetni, hogy az egyiptomiak nem a chétáktól, hanem, amint Erman is gondolja, valamelyik kanaánbeli sémi törzstől szereztek be a szekeret.

Mindezekhez még egy figyelemreméltó körülmény járul. Ugyanis több hiteles bizonyítékunk van arra, hogy melyik fáraó alatt vonultak ki az izraeliták Egyiptomból. Idézem erre nézve a Magyar-Zsidó Szemle 1884. évi 9. (novemberi) számát, melyben Schill Sayce oxfordi egyet. tanárnak művét ismertetve, szóról-szóra ezeket mondja: »Az elnyomás fáraója. — Ki van mutatva, hogy a fáraó, ki alatt az izraeliták tényleg kivonultak, nem lehetett II. Ramszesz, hanem ennek fia és utóda II. Meneptah (1325 Kr. előtt.)« Ugyanezen eredményre jutott Kőrösi László: »Egyiptom művészete« című művében. Szerinte is II. Menepta (úgy írom le, ahogy könyvében van a név) a Szentírás fáraója. Idéznem kell, amit Kőrösi erről a fáraóról ír, mert felvetett kérdésünk megvilágítására anyagot szolgáltat: »Nagynevű elődje korszakos uralkodása után a hódítások kora már lejárt. Menepta feladata alig volt egyéb, mint védekezés és elődei hódításának összetartása. Uralkodása alatt vonultak ki a zsidók Egyiptomból.«²⁾ Már pedig, ha háborút nem viselt, nem is alakíttatta át a hadiszekereket, úgy hagyta biz' azokat, ahogy atyjától reá maradtak; ha jók voltak e szekerek a chéták legyőzésére, hogyne lettek volna elég jók az üldözőbe vett gyalogjáró zsidók visszaterelésére!

Hát akkor kik voltak a *יְשִׁירָאִים*, akiket Meneptah a hadiszekerekre alkalmazott, mikor az országából kivonult izraeliták után üzött?

Felső-Egyiptom vagy az egyiptomiak hivatalos nyelvén: a Dél közigazgatásilag 30 járásra volt felosztva; minden járás élén egy országnagy vagy bíró állott. Ez a járásbíró nagy hatalommal rendelkezett. A *harmincz* volt a mindenkori fáraónak főtanácsa, a *harmincz* volt a király titkos tanácsa, az ország minden kérdésében ezé volt a döntő szó. Olyan fontos volt egy ilyen *harminczados* hivatala, hogy a fáraó Heliopolis főpapját, mely szentély tudva-

levően Északon, Alsó-Egyiptomban volt, a harminczak tanácsába kivézte és valamelyik járás ügyeit rábízta csak azért, hogy mint *harminczados* részt vehessen az ország legfontosabb ügyeinek elintézésében, mert On-Heliopolis nagy tekintélynek örvendő szentély volt mindenha.

Ezek a harminczadosok részt vettek a háborúkban is. De a történelem megemlíti,¹⁾ hogy a király valamelyik kiválóan kedvelt emberét a harminczadosok fölé helyezte, ilyen volt például Un-e, kiváló kedvence Pepy királynak.

Erős a hitem, hogy a szentírásban említett *יְשִׁירָאִים* ezek a harminczadosok voltak, és nem ingatja meg hitemet az a gondolat, hogy hiszen ezek a főurak összesen csak harminczan voltak, holott a fáraó 600 válogatott szekérre, azonfelül Egyiptom minden szekerére harminczadost állított, ami legalább is 2000—3000 harminczados létezését tételezi föl. De nem szabad elfelejtenünk, hogy Egyiptomban minden főhivatalnok alatt 50—100 hivatalnok, alhivatalnok, segédhivatalnok stb. volt, és ezek mind a *harminczados* hivatalhoz tartoztak. Továbbá fontos az is, hogy a királyoknak kiváló kedvenceik voltak és ahogy fentebb említettem, hogy Un-e is ilyen főharminczados volt, úgy gondolom, lehetett Meneptah királynak is egy ilyen kedvence, akire az egész üzemlet bízta. Hiszen ő trónraléptekor már 60 éves volt²⁾ és ha az ő uralkodásának 5. vagy 6. évében vonultak ki az izraeliták, akkor ő már 65—68 éves öreg ember volt. Ebben a korban pedig nem igen ruganyos az ember, nem nagyon akaródzik kopját vetni, nyilat lőni. Lehet, hogy erre czéloz az a midrás, mely azt tartja, hogy a fáraó nem igen akarta az izraelitákat sanyargatni, de az egyiptomiak trónjavesztettnek nyilvánították és csak ekkor engedett. Gondolom, az öreg Meneptah valamelyik kedvencére bízta az egész üldözési műveletet; erre a feltevésre csábít engem a történelem tanuságán kívül különösen a szentírásnak az a szokatlan írása és írálya, melyet itt e versben Exod. 14., alkalmaz: *יְשִׁירָאִים עַל-פָּלוֹ*. Miért van hiányosan írva? Miért *עַל-פָּלוֹ*? Hiszen többesre vonatkozik? Onkolesz fordítja is *עַל-בִּיחָרָיו*. Grammatikai szempontból helyesen teszi. Nem vétünk ezek után, ha azt mondjuk, hogy az említett *יְשִׁירָאִים* egy olyan járásbeli főúr volt,

¹⁾ Geschichte Baby'on'ers und Assyriens. Von Fritz Hommel, Erstes Buch: Die semitischen Babylonier.

²⁾ Kőrösi László: Egyiptom művészete. 77.

¹⁾ Erman, Aegypten. Fünftes Kap.

²⁾ L. Kőrösi L. Egyiptom művészete. 77.

akire fáraó az egészet bízta, azt az egy harminczadost, amit a Szentírás úgy jelez, hogy nem teszi ki a teljes többes ragot, állította az egész üldöző menet fölé, ez az értelme יְרֵכָה-nak.

Igaza van hát Ibn Ezrának: יְרֵכָה tényleg יְרֵכָה-ból származik.

Hogy Mózes az ő ipja tanácsára ötvenedes és tizedes urakat is tett az ezredesek és századosokon kívül és harminczadosokat nem, az nem változtat a dolgon; későbbi időkben: Sámuel és a Királyok könyveiben megint találkozunk a harminczadosokkal. Nem a pusztákon az úttalan-utakon, hanem az országban, a társas élet kifejlődésében, mutatkozott az egyiptomi harminczadrendszernél szükséges volta és előnye.

Budapest.

Schön József.

ZSIDÓ THEOLÓGIA.

(Grundriss einer systematischen Theologie des Judenthums... von Dr. Kaufmann Kohler, Leipzig 1910.)

A zsidóság vallásos tanainak rendszeres feldolgozása és kifejtése régóta várt és sokaktól kívánt mű. Fő nehézsége abban áll, hogy a zsidóságnak nem volt és nincs autoritativ testülete, mint más felekezeteknek, amely megállapítja a hitelveket. Amint a multban elágaztak a vélemények vallásunk alapelvei felől Száadja, Maimuni, Kreskas, Albo és másoknál, épúgy eltérnek ma is a nézetek a konzervatívek és haladók közt. Megegyezés csak abban nyilvánul, hogy a zsidó vallás híveitől nem kíván határozott hitformulát, nem köti hívó voltát a hithöz, de a rituális cselekedethez sem. Amint egy közösségben megfér minden irányú zsidó és nézeteinek leginkább megfelelő templomban végezheti istentiszteletét — oly jelenség, mely semmilyen más felekezethöz nem fordul elő — olyképz az össz-zsidóság mint egység is magában foglal minden irányt, a túlzó chászidtól a szélső reformig *manapság*, de ugyanezt az egységes képet mutatja százados története is, a naiv felfogástól kezdve a felvilágosodott, tudomány és műveltség által megtisztult vallásos gondolkodásig. Nem hitelvekről, dogmákról van tehát szó, hanem arról, mit tanított a zsidóság a multban és jelenben, miképp nyilvánult e tanítás a mindennapi életben. Ezen egyedül helyes felfogás mellett eltűnnek az ellentétek nemzet és felekezet, hit és

ritus között. A zsidóságban mindezen elemek szorosan összenőttek, azért minden analógia más vallásokkal hibás és céltalan. Igaza is van Kaufmannnak abban, hogy a multban a vallástannal foglalkozó valamennyi munka idegen, keresztény vagy mohamedán minta után indult, a hellenisztikus korban apologetikai célzattal íródtak. Tekintetbe kell venni a zsidóságot teljes multjával és minden irányával. Azért K. fejtegetése körébe bevonja a részünkről eddig elhanyagolt apokrif és az ósárolt hellenisztikus irodalmat épúgy, mint a kabbalistákat. Ők is kifejezői a zsidóság vallásos gondolkodásának bizonyos időben.

Anyagának felosztásában a fentiek szerint nem követi a régiéket, még a népszerű Albót sem, hanem külön úton jár. A műnek rövid vázlata:

I. Isten egy és örökkévaló, mindenható és mindentudó. E nehezebben érthető metafizikai tulajdonságoknál világosabban fogható fel szentsége, mint erkölcsi hatalom, mely sujtó igazságosságával és felemelő szeretetével az embert az erkölcsi útjára, a jó cselekvésére tereli. Isten viszonya a világhoz: ő teremője és fenntartója, őre a világrendnek, gondviselője az emberiségnek, akinek nincs szüksége angyalokra és közvetítő szellemekre.

II. Az ember isten hasonmása, testével földi lény, szellemével istent közelíti meg; szentségét kell elérnie. Kettős természetéből folyik a belső küzdelem a jó és rossz között, származik a bűn, melyet megtéréssel Istenhez engesztelhet ki. E küzdelemben az egyes ember a végső célhoz nem ér. Azt az egész emberiségnek kell elérnie.

III. Ebben utmutatója és tanítója Izrael, az emberiség pap-sága, isten szolgája, a népek messiása. Fennállása szükséges az isteni világbirodalom megteremtése érdekében, lehetséges volt eddig csupán különös szertartásai által. Ezeket továbbra is fenn kell tartania.

Ezen rövid áttekintés csontvázát sem nyújtja a műnek. Kiterjeszkedik ugyanis a zsidóságban kinőtt és ma is élő minden tanra és nézetre, szertartásra és szokásra, kifejti fejlődésének mozzanatait a bibliai kortól kezdve mai napig, a váltakozó szellemi irányok előidézte metamorfózisait. A zsidóság feladatának és életcéljának, tehát főbb tanának, a prófétai hirdetést tekintve, a »szentség« szó fogalmában kifejezett erkölcsi élet legmagasabb fokát elérni és az emberiséget ennek meghódítani. Ezen feladat folyik az egy Isten

ama egyedüli igaz fogalmából, melyet csakis a zsidóság ismert meg. Voltak korok, amelyekben ez a fő tan elhomályosult, más pl. nemzeti vagy a szertartás nagyobb jelentőségéről szóló eszmék mögé háttérbe szorult. De ez az akkori viszonyok lokális vagy szociális különlegességéből magyarázandó. Például a nemzeti eszme diadala a szír elnyomatás következménye, a ritus szertelen felvirágzása a középkori üldözésnek folyománya. A ritusnak és szertartásnak jelentősége mindig az volt, hogy a zsidóságot megóvta az elvegyüléstől, ami által világküldetése is megsemmisült volna. Ez magyarázza meg a bibliának a pogányokkal szemben követett szigorú eljárását és a középkorban felburjánzó, az elválasztást mind élesebben kiderítő szertartási életet. (Igy védik a hellenisztikus írók is: Pseudo-Aristeas, a Jóbelek könyve, Philo és mások a szertartásokat, kiemelve a pogányok számára az erkölcsi tanokat. Friedländer: Apologetik 410. l.) Nem is szólva arról, hogy a »törvény« hű megtartása megőrizte a mérsékletet, a házasság élet szentségét és megteremtette a rendíthetetlen köteleességtudást, ami csupa erkölcsi dolog. Ebből következik, hogy a zsidóság ma sem nélkülözheti szertartásait. Persze mily mértékben, abban a radikális szerzővel nem kell egyetérteni.

A zsidóság történeti fejlődésében a nemzeti pártikuláris elem párhuzamosan halad a vallási univerzális elemmel, majd összefolynak az utóbbinak győzelmével; régebbi történetében két irány küzd egymással, a papi és prófétai, míg az utóbbi felülkerekedik. Mind a négy elem egyesül és nyomot hagy a további fejlődésben. A zsidóság elaszticitása, életereje épen abban nyilvánul, hogy e különféle ellentétes elemeket, miután minden korban más-más hevítette, lelkesítette, éltető nedvével erősítette, egygyé tudta tömöríteni, valamint minden elzárkózása mellett a világkultúrának, tehát neki idegen (perzsa, görög, arabs és modern) elemeit is felvette, azok eszméit asszimilálta, tartalmát felfrissítette és gazdagította.

Az egyes tanok részleges fejtegetése nagyon messze vezetne. Elegendő lesz egynéhányat kiemelni.

Isten léte külső és belső tapasztalat eredménye. Az ember érzi függőségét egy magasabb lénytől, amelynek alá van vetve. Ez a belső tapasztalat. A külső pedig: az egész természet egy őslényre vezet vissza. A tudomány a világ létrejöttéről szóló magyarázatában holt pontra jut. Ott a vallásos kedély az Istent találja meg. Különben bármit is mondjon a tudomány a világ teremtéséről »hoch

über aller räumlichen und zeitlichen Begrenzung der gewordenen Welt steht Gott, der Ungewordene, Ewige, der freie Schöpfer des Alls« (110. l.). »Einen Gott finden, zu dem man in der Noth vertrauend aufblickt und dessen Willen man im Sittengesetz und im Völkerleben erkennt, lehrt ganz allein die Religion« (33. l.). Metafizikai tulajdonságaiban az ember istent föl nem foghatja — Mózes *ה' אלהיך* kérelmére nincs válasz, csakis erkölcsi lényegében — Mózes *ה' אלהיך* választ kap — ismerjük fel Istent. Erkölcsi természetünk sejteti velünk egy magasabb erkölcsi lény létezését, mely szemeink előtt mintál lebeg. Az ő szent volta iránytűje az emberi érzésnek és cselekvésnek. Ez is az istenségnek belső tapasztalata, átérzése.

A zsidóság soha nem bizonyítgatta Isten létét (csak a filozofusok). Szent irataiból kisugárzik a gondolat: Isten létezik (49. l.) és mindenütt található, ahol az ember keresi (107. l.). Az ember áhítozik utána, azért mondja »az én istenem«. Belső viszonyt teremtett Isten és ember között; felemelte az embert Istenhez, és Istent lehozta az emberhez. Nem szorítja be a természetbe, de nem is vonja ki belőle, nem adja kezébe csupán a lesújtó kardot, de nem is olvasztja szét kegyelemmé és szeretetté. Igenis büntet, mert a jog nem léphet kompromisszumra az elnyomással, az igazság nem engedhet a hazugságnak, mert a büntetés nevel, jó hatással van csakúgy, mint a szeretet. Ámde ez az isteni igazság egyaránt terjeszkedik ki minden népre, nem ítél egyet se örökös kárhozatra, és szeretete nem zár ki semmi felekezettől, semmi népet. A büntetéstől az embert nem menti meg valami közvetítő, hanem bűnének öntudatából kisarjadzó megtérése, a kegyelemhez is közvetlenül jut Istennek védő szárnyai alá vetve magát. A személyes felelősség tudata hatványozza az ember erkölcsi erejét, ez feltételezi szabad akaratát, mert különben nincs helye az isteni igazságszolgáltatásnak, amely nélkül erkölcsi világrend el nem képzelhető, aminthogy földi igazságszolgáltatás nélkül minden rend felbomlik. A determinizmus alapján állva sem tagadható az embernek az a képessége, hogy megszokja indulatait fékezni, rossz hajlamait elnyomni, karaktert erkölcsös cselekvésre irányítani. Mert az emberben ugyan megvan a rosszra való hajlam, mint a jóra való törekvés. Ez utóbbi győzelme érdekében belső harcot folytat, és ha kudarcot vall, érzi bűnösségét, az erkölcsi törvény ellen elkövetett véttségét. Tehát az ember nem a bűnben született, amelytől, mert nem ő idézte elő, nem

is menekülhet meg, de nem is sujtja a felelősség tudata — hanem bűnös, földi hajlamai veleszülettek, de ellensúlyoztatnak a veleszületett jó hajlamok (צד הרע — צד הטוב) által, és azért hatalmában áll az elsőket legyőzni iparkodással és törekvéssel és nincs szüksége megváltóra. Minden ember önmagának lehet megváltója. Minden ember e küzdelem által hozzájárul az erkölcsi eszme mind szélesebb körű terjedéséhez, »az isteni birodalom« megközelítéséhez. Teljességében csak az egész emberiség érheti el. Ebben útmutatója és oktatója Izrael, mivel megalkuvást nem ismerő hűséggel megőrizte az Egyisten tiszta eszméjét. A legnagyobb üldözések közepette sem tántorodott meg bizalma az igazság és jó győzelmében, nem adta fel ideális reményeit a világbékéről, a népek egyesüléséről a kultúra és erkölcsösség, a testvériesség és egyenlőség alapján.

Ezeket az univerzális tanokat hirdeti a zsidóság bibliájával, szombatjával és ünnepeivel, vallási intézményeivel és kifejezi mindennapi imáiban. (קדיש-עלני stb.) Beplántálja híveinek szívébe, akik az emberi tevékenység minden mezején megvalósítják.

Nem emelhetem ki a műben kifejezett egyes szép és meghatározott gondolatokat, valamint csak utalhatok rá, hogy a zsidó apologetikának bő forrása, és mivel nincs határozott apologetikai célzata, komolyságával, amely nélkülözi az ezen talajon dívó szellemességet, meggyőzőbb hatással van, mint más apologetai iratok. Egyáltalában objektív bírálata minden nézetnek, a kicsinyítés, a gúny és szatíra hiánya kiváló oldala a helyenként gyönyörű stílusával a laikust is megkapó műnek.

Kiváló helyet nyer a munkában az agáda, pld. a gondviselés tanáról két szép mondást idéz: »Egy veréb sem megy a hálóba az isteni akarat nélkül« (Ber. r. 79.). »Az isteni világrendben az ember mindegyik hajszáláról van gondoskodva« (B. B. 16a.). Az első emberpárnak mondatott דרר szónak kettős etimológiája alapján, hogy legmagasabb fejlődésre képes, de az állatnál mélyebben is leszállhat. A túlvilági jutalomról azt mondja: Der heutige Mensch weiss, dass er Himmel und Hölle in der eigenen Brust trägt. Umso kräftiger beherrscht ihn der Gedanke, dass es im grossen Weltall keinen Stillstand, kein trübes Geniessen oder trübes Leiden gibt, dass jeder Tod den Übergang zu höheren Zielen bildet (232. l.) »a jámbornak nincs pihenése se ezen, se a másik világon ילכו מזה אל חיל« (Ber. 54a.). A tóra a paradicsomi boldog

életet az emberiség kezdetére, a próféták messziánikus hirdetéseinben a végére tették (166. l.). A földi küzdelem nem átka, hanem áldása az embernek. »Die Kulturarbeit ist es ja, die die Wüste zum Wonnegarten umwandelt, und die Erde zum Wohnsitz der Menschen, des Gottessohnes macht. So ist denn das ספר תולדות אדם nicht die Geschichte des Niederganges, sondern eines unausgesetzten Emporstrebens und Emporsteigens der Geschlechter.« (170. l.). A midón tehát Ádám előtt elvonul דור ודורשי mindegy jelképeztetik az emberben szunnyadó szellemi erőnek jövő kifejlődése. (Tanh. Ber. 29 és másutt.)

Mennyi része van magának a szerzőnek e műben, mennyit rakott le benne elődjeinek fejtegetéseiből, természetesen nem vehető ki. A könyv végéhez csatolt irodalmi repertóriumnak és forráskimutatásnak sem ez a célja. De nem is szükséges ezt tudni rendszeres munkánál. Ha nem is kielégítő minden pontban az író fejtegetése, kevés helyütt gyenge alapokon nyugszik, némely nézetben szerfölött radikális, egészen véve jó, tartalmas, széles tájékozású és vonzó előadású könyv. Minden hittanító sokat fog belőle meríteni és minden intelligens zsidó megtanulhatja belőle a zsidóságot becsülni és védeni, harmóniába hozni modern gondolkodását ősi vallásával.

Zúgráb.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

ÉZSAIÁS 19, 18 A PESZIKTÁBAN.

Ézsaiás 19, 18 — e prófétai hely a legújabb assuáni leletek által egészen új világításban jelenik meg előttünk¹⁾ — öt egyiptomi városról szól, hol kanaáni nyelven beszélnek. A régi bibliafordítások nem adnak fölvilágosítást ez öt városról. Annál fontosabb egy a Peszikta d. R. Kahanában בנצח היללה בפקדו p. 63b előforduló megjegyzés, melyet R. Szimon idéz, amely azonban kétségtől sokkal régebb keletű. Az itt előforduló helynevek, többszöri megbeszélés dacára, nem lettek nézetünk szerint eléggé megmagyarázva.²⁾ A nevezett hely így hangzik: יאלו הן . . .

¹⁾ L. Barth, Jahrbuch d. jüd. lit. Gesellsch. V, 330. l.

²⁾ L. Bacher Ag. pal. Am. II, 448, 2 j.: »Die Stadt, mit welcher S. identifiert, ist . . . nicht erkennbar.« Buber megjegyzései sem mind helyesek.

המש ערים, ר' חלקיה בשם ר' סימון אמר: נא וגוף תחפנתם ועיר הדרם ועיר שמש.
נא זה אלכסנדריא, נא זה ממפיס, תחפנתם זה הונפייס, עיר הדרם זה
הראקני, עיר שמש זה [אליו] פוליס.

Az öt egyiptomi városnév közül az első három előfordul Jechez-
kél 30. f. 15., 16. és 18. versében; a negyedik név Ézsaiás előbb
idézett helyén, az egyiptomi עיר שמש azonban nem említetik a
bibliában, csupán a targum fordítja עיר הדרם: ת-י עיר הדרם: ת-י
vakkal. E fordító természetesen nem הדרם, hanem חדרם- olvasott,
ami a görög Heliopolisnak felel meg, aminthogy R. Szimon tényleg
e névvel magyarázza meg e szót.¹⁾ Ezen midrás olvasható még
a Peszikta rabbatiban c. 17. (ed. Friedmann 87a), valamint a
Jalkut Machiriben (ed. J. Spira, Berlin, 1894) Ézsaiás 19, 18-hoz
(109. l.). A párhuzamos helyek többé-kevésbé variálnak az
egy-egy nevek írásánál. A bibliai הני-ת a targumok, úgy mint
R. Szimon Alexandriával fordítják, ép úgy הני-ת Memphis-
szel (L. Targ. Jechezkél 30, 16-hoz). R. Szimon a
Pes. d. R. K. szerint הונפייס-al magyarázza; Pes. r. szerint
הונפייס-al és a Jalk. Mach. szerint הונפס-al. Buber הונפייס-
al-ra korrigálja és *Táqvai, Táqvai, Ádqvai*-al azonosítja. (Ép-
úgy Bacher.) Grätz (Monatsschrift 1853., 201. l.) תבנים, azaz »The-
ben«-re javítja. A szó elején álló ת-י azonban nem szabad
korrigálni; mindhárom verzióban így van írva e név és ha valóban
Ádqvai-re gondolt volna R. Szimon, úgy bizonyára nem kelet-
kezett volna ilyen íráshiba, mert e név egyebütt is előfordul és
mindig דפני-nak íratik (דפני של אמוניא) j. Sekálím VI. 2, Peszikta
r. c. 31, j. Szanh. X. 6; דפני Palesztinában Pseudo-Jonatan és T.
T. Num. 34, l.) הונפייס tehát más várost jelent, és pedig aligha
egyebet, mint *Xvoῦβις* vagy *Xóvovπις*-t, mely Felsőegyiptomnak
egy városa volt, s mely nevét a *Chnub* egyiptomi istentől kapta.²⁾
Ennek az egyiptomi istennek a papjai pusztították el az assuáni
zsídók szentélyét, amint ezt a *Sachau* által kiadott első levél 5.
sorában elpanaszolják. (L. M. Zs. Sz. 1908., 48. l.) Ott e név
הני-nak íratik, ami egészen megfelel a Pesziktának, csak hogy ott ה-
helyett ה- áll, minthogy a görög átírásban is *Xvoῦβις* és
Xóvovπις olvasható. Vajjon e város valóban a bibliai הני-nak

¹⁾ A targum azonban עיר הדרם-t is fordítja ugyanott: דעתידא-
למחרב- szavakkal.

²⁾ L. Pape, Wörterbuch der griech. Eigennamen. 1689 1.

felel e meg, az mellékes; tény az, hogy R. Szimon a *Chnub*
városára gondolt, talán a bibliai név hasonló hangzása folytán.

A Pes. d. R. K.-ban előforduló הראקני Pes. r., valamint
Jalk. Mach. alapján הראקני-ra javítandó, ez pedig nem más,
mint *Ostrakene* (Cserépváros עיר הדרם = עיר הדרם)¹⁾

¹⁾ L. Grätz, Monatsschrift i. h., Brüll, Jahrbücher IV 113, vala-
mint Krauss, Lehnwörter II. 99. és 414. A madabai mosaik-képen 118.
sz. (Schulten, die Mosaikkarte von Madaba, 29. l.): ΟCΤΡΑΚΙΝΗ. —
Wünsche, Pes. d. R. K. p 79: »Stadt der Zerstörung, d. i. Takkara-
előttem érthetetlen.

Tuzla.

DR. KLEIN SÁMUEL.

IRODALOM.

GEIGER ÁBRAHÁM.

Abraham Geiger. Leben und Lebenswerk von L. Geiger, I. Elbogen, G. Klein, I. Löw, F. Perles, S. Posnanski, M. Stern, Hermann u. Heynemann Vogelstein. Mit einem Bildnis, Berlin 1910 (Georg Reimer), 8°, VI, 509. — 12 Mark.

Geiger Ábrahám születésének 100. évfordulóját a berlini »Lehranstalt«, melyen Geiger a berlini rabbiság mellett mint tanár működött, és más testületek kegyelettel ünnepelték. A kegyeletnek maradandó emléke a címben nevezett mű, melyet a »Hochschule« egykori tanítványai alkottak meg. Az öregebbek, Löw I., a mű szerkesztője és Klein G., homonnai származású stockholmi rabbi, még az 1874-ben elhunyt Geiger Ábrahámot magát hallgatták. Örvendetes jelenség, hogy a reform körei ily melegen és méltóan hódolnak nagyjaik emlékének, de a jelen sorok pusztán az irodalmi mű ismertetését célozzák és ugyanezért az ünnepi alkalmat és a vele felszínre került reformkérdéseket mellőzzük.

A szépen kiállított testes kötet két részből áll. Az első részben Geiger Ludwig, berlini egyetemi tanár, az ismert német irodalomtörténész és Goethe-búvár, atyja életrajzát adja (1—231). Midőn atyja hátrahagyott iratait közrebocsátotta, G. már adott életrajzot, de most ezt levéltári kutatások és egyéb újabb segédforrások alapján kibővítette. Geiger Ábrahám rendkívüli ember volt és ilyen volt élete folyása is. A hős életének érdekessége daczára a biográfus nehéz helyzetben volt, mert atyjáról kellett szólnia, még pedig olyan atyáról, ki forrongó korban harcziás vezér volt és természetszerűen sok ellenséget szerzett, jóval többet, mint barátot. Geiger L. a radikális reform híve, de a

kellő formát megtalálni, hogy az atyja ellenfeleiről ítéletet mondjon, nem volt könnyű. Feladatát, lapozgatás közben nyert benyomásunk szerint, szerencsésen oldotta meg. Geiger Ábrahám az egyik fiát theológusnak szentelte, de ez — a biográfusa — belső okokból nem akart a rabbipályán maradni és erről levélben értesítette atyját. Megható az atya levele (177—181), melyben eszméit kifejti és fiát kéri, hogy ne határozzon még véglegesen. »Es würde mich schmerzen, wenn ich einen schönen Traum genährt, der zur nackten Wirklichkeit sich ernüchtern müsste« (181). Geiger a zsidó vallást imádta, Grätz a zsidó népet. Ez az eddig ismeretlen levél, amely nem a nyilvánosság számára íródott, megerősít bennünket ebben a két kiváló férfiú műveiből merített régi nézetünkben. Helyesen mondja Vogelstein Hermann (235. l.), hogy Geignél minden tanulmány, bármely körbe tartozott, végül tudományos theológiává vált.

A mű második részének címe: »Lebenswerk« (235—413) és két szakaszra oszlik. Az első Geigert mint theológust, a második mint tudóst mutatja be és méltatja. A már említett Vogelstein bevezetése (235—242) után Vogelstein Heynemann előadja Geiger »rendszeres theológiáját« (243—276). Hézagpótló és érdemes dolgozat. Általánosságban megjegyezzük, hogy Geiger Ábrahám nem volt az a radikális reformer, minek az orthodoxia elhíresztelte. A fokozatos fejlődés híve volt, de pl. a szombathoz a modern viszonyok nyomása daczára törhetetlenül ragaszkodott. Ezt az ősi intézményt nála észszerűbben senkisémm védelmezte. Klein G. Geiger gyakorlati theológiáját ismerteti (277—315).

A második szakasz Geiger Ábrahám tudományos munkásságát méltatja. Legjelentékenyebb alkotásai a bibliai tudományok körébe tartoznak. Az erről szóló cikket Perles Félix írta (316—327) és szerző folyóiratunknak is rendelkezésére bocsátotta. Olvasóink maguk is ítéletet alkothatnak róla és felesleges, hogy róla külön szóljunk. Elbogen J. (328—351) bemutatja Geiger alkotásait a zsidó történet, vallásbölcsezet, polémia, irodalomtörténet és költészet terén. Leo Modenáról Geiger ellenében elfogadja nézetünket, melyet a nevezettről könyvünkben kifejtettünk (343). E. szintén beszél az »Urschrift«-ról, Geiger legkiválóbb művéről, melyet P. már külön méltatott. Az ismételések a jubiláris mű felosztásánál fogva természetszerűen nem voltak kikerülhetők. Már Geiger L. helyesen emelte ki az életrajzhoz írt előszavában,

hogy kénytelen atyja műveiről is beszélni, noha azokat mások külön méltatják. Szerencsés véletlen volt, hogy a Bacher ünnepi iratnál az ismételések a minimumra redukálódtak.

Jeles két dolgozat *Posnanski* Sámuelé, kitől folyóiratunk is közölt már cikket. Az elsőnek címe: »A szekták és a halálkha története« (352—387). Geiger volt az első, ki bebizonyította, hogy a farizeusok nem voltak — farizeusok, hanem a zsidó nép java, a nép jámborai és vezérei, demokraták, az arisztokratá szadduceusok győztes ellenfelei. A szamaritánusok és karaiták megismerése körül Geigernek szintén hervadhatatlan érdemei vannak. Ebbe a körbe tartozik G. felfedezése a régi és új halálkharól. A részletekben G. tévedhetett, de a kérdés lényegére igaz van. Kétségtelen, hogy Hillél és győztes iskolája a törvények szigorúságán enyhítettek. Mondhatjuk, hogy reformáltak. Ha majd a falasák szokásai ismeretesebbek lesznek — ami nem sokára bekövetkezik — újabb anyag fog rendelkezésre állni a praetamudikus halálkha felismerésére. A szamaritánusok törvényei javarészt szintén ebbe a körbe tartoznak. A második dolgozat címe: »Az észak-francia exegétikai iskola« (388—399). G. volt az első, ki e bibliamagyarázó iskola jelentőségét felismerte és a terminus is tőle származik. Minden külső szellemi áramlatoktól menten mélyedtek el ezek az exegéták a szentírásba és ugyanezért bizonyos tekintetben előnyben vannak a kelet-spanyol biblia tudósokkal szemben: nemzetiebbek. P. maga is becses tanulmányokat bocsátott közre erről az irodalomról és a leghivatottabb arra, hogy elődje ez úttörő munkásságát bemutassa és értékelje.

Nagybecsű tanulmány *Lów Immanuelé*, amely Geigerről mint nyelvészről szól! (400—411). G. a zsidó aram és a syr irodalomnak egyaránt kiváló ismerője volt. *Lów* bemutatja G. lexikális kutatásait és azokról alfabetikus listát állít össze (403), úgyszintén a G. által tárgyalt idegen szavakról (407). Egyébkép G. e körbe vágó kutatásai röviden és velősen emeltetnek ki. Végül *Lów* idézi (410) *Nöldeke* méltató nyilatkozatait Geigerről. *Nöldeke* szerint Geiger úttörő és éleseszű tudós és a zsidóságnak az újkorban egyik legjelentékenyebb képviselője volt.

Függelék cím alatt következik először Geiger iratainak bibliográfiája, összesen 936 szám. G. irodalmi működése tulajdonképp csak 1831-ben kezdődik (4. szám) és produkciói javarésze — legalább szám és terjedelem tekintetében — az általa szerkesz-

tett két folyóiratra (*Wissenschaftliche és Jüdische Zeitschrift*) esik, melyeket pályája elején és végén kiadott. Első nagy munkája a nem régen második kiadásban megjelent, még mai napig jelentős pályamű volt: »Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen?« (1833). *Stern M.* ezen összeállítás után következik a bibliai helyek listája (*Löwinger A.*), továbbá héber és aram szójegyzék (*Lów I.*) és »személynevek«.

Az egész mű szép alkotás, méltó Geiger emlékéhez, alkalmas arra, hogy a figyelmet fokozottabb mértékben irányítsa tevékenységére és megkönnyíti G. szétszórta kutatásainak felhasználását. Részletekbe nem bocsátkozunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy a »fordított Nun« magyarázatánál (409) utalni lehetett volna »Masoretische Untersuchungen« cz. iratunkra és hogy *Zunz* művének címe: »Zur Geschichte und Literatur« (388), nem *Zur jüd. G. u. L. Zunz* szándékosan nem említette a »zsidó« szót a címében, mert a zsidó történetet és irodalmat az általános történet és irodalom alkotó részeinek kívánta tekinteni. *Ergebnisse* (407,4) sajtóhiba. A 343. laphoz megjegyezzük, hogy *Leo Modena* önéletrajza a sajtó alá elő van készítve és valószínűleg még ez évben közre fog bocsátatni.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

IRODALMI SZEMLE.

Az újból életre kelt »Mekize Nirdamim« első évi kiadványai a következők: »Ma'aseh ha-Geonim«, melyet *Epstein A.* látott el bevezetéssel és jegyzetekkel és *Freimann J.* rendezett sajtó alá. *Speier*, *Worms* és *Mainz* régi tudósai és *Rasi* több responzumát és döntését tartalmazza, összesen 118 számot. Vagy száz tudós említetik e műben, közöttük olyanok is, kik máshonnan nem ismeretesek. Több idézet, pl. a gáonok responzumaiból, eddig ismeretlen volt. Kulturtörténeti és a héber stílus tekintetében szintén felette érdekes mű, elsősorban azonban halálkha szempontból fontos. A kézirat sajnos nem teljes.

*

Brody H. minden tekintetben fényes edíciója: *Jehuda ha-Levi* divánja, a jelen füzettel teljes lett. A jegyzetek második ré-

szét adja és csak az a kár, hogy az új tagok egy része az előző füzeteket nem bírja. Brodyt Bacher ez alkalommal is támogatta a korrekturák olvasásával. Kíváncsinos, hogy Brody az ujhéber költészet többi klasszikusait szintén így alakban bocsássa közre.

*

Posnanski S., a nagyszorgalmu varsói rabbi, kiadja *Eliezer Baugency* kommentárját Ezékielhez és a XII kis prófétahoz, melyből az első rész (Ezékiel) jelent meg. A nevezett francia exegetáról P. már más alkalommal értekezett és ugyanezért nem volt szükséges külön bevezetést adni. Eliezer az egyszerű magyarázat híve volt és kommentárjainak kiadásával P. új érdemet szerzett irodalmunk körül, különösen felvilágosító jegyzeteivel is, melyekkel kiadványát végig kíséri. Ez az általános benyomásunk, behatóbb tanulmányozásra eddig nem lévén időnk.

*

Felette érdekes »Salomo ben Ha-jathom's Kommentar zu Maškin (Mo'ed katan)«, melyet Chajes H. P. firenzei szeminárium tanár az egyetlen ismert kéziratból adott ki. Salamon eddig csak név szerint volt ismeretes és jelen kommentárja után sem igen tudunk életéről sokat. Valószínűleg a XI. század fordulóján élt. Hazája biztosan Dél-Olaszország volt, mert tudott olaszul és arabul, de egyes nyilatkozatai azt a benyomást teszik, hogy Palesztinából származott. Talán szentföldi küldött volt, ki, mint sok ilyen tudós már az 6. és középkorban, azután olasz földön telepedett le. Arab befolyásra vall az, hogy »béth hamdras« helyett »midras«-t mond (24. lap, 4. sor), amit Maimuni leveleiben is találtam. A 133. lapon (v. ö. XXIV. 13. szám) Salamon idéz egy »Haggadath Mislé Zutta« című ismeretlen midrást, melyben egymásután következnek : tóra, mikra, haggádóth és masz'é merkába. Világos, hogy *mikra* itt a próféták és hagiografák összefoglaló neve (Tanulmányok 21. köv.). Talán a 14. lap, 10. sorában szintén ezt akarja mondani, hogy »az egész *mikrát* némelykor *dübré kabbalá*-nak nevezik« és nem szükséges a kiadó pótlása. Szerzőnk »nagy szombat«-nak nevezi a Peszach, Sabuóth, Ros Hasána és Szukköth előtti szombatokat (15. lent, lásd u. o. 10. jegyzet). Kommentárjában figyelemreméltó olvasatokat ad és bővelkedik

realiákban. Terminológiája más, mint a Rasié, pl. bitemiha (= kérdés) helyett bekassa, benichútha (= bizonyíték) h. beszijjua. Chajes nagy tudással és nagy gondnal végezte kiadói tisztét.

*

Delitzsch F., a Bibel-Babel kérdés népszerűsítésének sikere után, tisztán Babyloniáról tartott hasonló előadást, melyet »Handel und Wandel in Altbabylonien« cím alatt bocsát közre (Stuttgart 1910.) 30 képpel. Több pontja zsidó szempontból is érdekes. Minden ügyet írásba foglaltak és tanukkal hitelesítették (20). Ez Judeáról is áll a talmud idejében. Érdekes a 21. lapon idézett Hamurabi-féle törvény : »Ha valaki feleséget vesz, de erre vonatkozó szerződést nem köt, az asszony nem felesége« (128. §.). Szórol-szóra egyezik a talmud következő törvényével : Nem szabad asszonnyal élni, ha nincs kethubája. A fiatal ember 10 éves korától fogva házasságot köthet (u. o.). A zsidó törvény szerint 13 éves korban kezdődik a nagykorúság, de a babyl. felfogás él még ebben a talmudi szabályban : 9 évesnél »biáthó bia«. A talmud felveti azt a kérdést : miért nem lehet a válást pénzzel eszközölni, ép úgy, mint a házasságkötést (Kiddusin 5a). Sokaknak feltűnt már ez a feltevés (megárés ba-keszef), de érthetővé válik, ha a babyl. törvényre gondolunk, amely előír : »egy mina válópénzt« (23. l. és 47. jegyzet). Mint a talmudban a babyloniaiknál is a pénz ezüstnek neveztek (26. lent). A Jeremiás-féle, eddig meg nem magyarázott »nyilt okmány« és »zárt okmány« talán a következő babyl. szokásból érthető. Biztonság kedvéért némely üzleti okmányt két példányban állítottak ki : »Kapseltäfelchen, d. h. Doppeltäfelchen, deren äusseres, wortreicheres und mit den Siegelabdrücken der Zeugen versehenes Exemplar als Kapsel oder Kuvert dient, um in sich ein zweites kleineres, knapper gefasstes, doch inhaltlich gleiches Täfelchen aufzunehmen — die Urkunde war auf diese Weise ganz besonders gesichert« (28). I. Artaxerxes és II. Darius korából származó üzleti táblákon zsidók is szerepelnek, pl. Chaggai és Benjamin (30). »Die freien edlen Gewerke standen in hohem Ansehen. Sie erbten innerhalb der einzelnen Familien von Geschlecht zu Geschlecht, weshalb es von altersher Brauch war, statt Weber Weberssohn usw. zu sagen« (36). A kézműveket a talmud is nagyra becsüli és »naggar u-har naggar« kifejezés is elég gyakori.

*

A »Bibliotheka ibrith« után a folyó évben Varsóban a »Tusija« kiadásában megindult a »Bibliotheka gedola«, amely az előbbin annyiban tesz túl, hogy régi és új héber tudományos műveket is felvesz a »könyvtár«-ba. Évente 50 füzet fog megjelenni és minden füzet (5 iv = 80 oldal) ára 20 kopek subscripcióban. Midőn ezt írjuk, 13 füzet van kezünkben. Papiros és nyomás jó, sőt szép. Az 1. füzet Sámuel Hanagid összes verseit tartalmazza Brody H. dicséretre nem szoruló mesteri kiadásában felvilágosító jegyzetekkel. Bacher is segédkezett. Érdekes az ismert amóra nevének pontozása : Ab-baja (26. lap, 1. sor). A 15. vers (64. l.) azzal kezdődik, hogy »levelecskét köt a galamb szárnyaihoz«, biztonság kedvéért még egy másik galambot is küld. A csatatréről küldi Sámuel fiának a hirt, hogy az ellenség megveretett. A postagalambot elfogatták ölyvvel vagy hálóbba került. Így értendő bizonyára az 5. verssor. A 3. »diszítve sáfrányvizzel és tömjénnel füstöltetve«, a díszes íróanyagot jelzi. Talán láthatatlanná tett írásról van szó. Mindenesetre a postagalamb egyik legrégebb említése (XI. század közepe). Mindössze 24 vers; gyönyörűség olvasni.

A 2—3. füzet *Rubin Salamon* dr., az imént 87 éves korban elhalt ismert héber tudós író összes iratainak második könyvét adja. Megelőzi Rubin életrajza arcképével. Tartalma a héberek ruházatának és piperéinek története egyszerű és érthető nyelven. Szerző nagy olvasottsággal birt más irodalmakban is és ezekből is merített.

A 4—6. füzet *Brandstetter M. D.* összes iratainak első részét adja (három közül). Elég érdekes elbeszélések, főképp a chászidvilágból. B. elmés ember és ügyesen ír. Tendenciája a felvilágosítás, ami az említett világban nehezen megy. Nem olvasnak ilyen »apikorszeszt«. B. gazdag ember és hitközségi elnök.

A 7. füzet tartalma : *Zelikovitz G.* utleírása, önéletrajzzal és szerző arcképével. Z. Amerikában él, jelenleg Newyorkban, de orosz eredetű. Keleti nyelveket tanított valaha egy egyetemen, de családi körülmények folytán székelyét Newyorkba kellett átnennie. Az angol hadseregben, amely a Szudánt hódította meg, mint tolmács szolgált és e hadjárat élményeit írja le. Kisebb vázlatok. Végül két egyiptomi szöveg héber fordítása következik. Szórakoztató olvasmány.

A 8—9. füzet »Dimdummim« címmel Katzenelson Izsák verseinek első részét tartalmazza, melyek 1899—1904. években kelet-

keztek. A természet, az ember, a zsidó szolgáltatják a tárgyakat. Egy hosszabb pogrom-versre is akadunk. Meg kell vallanunk, hogy a versek csekély benyomást tettek ránk. K. érzései nem elég mélyek, képzelete gyenge, szavában kevés az erő. Talán másoknak jobban tetszenek.

A 11—13. füzet *Bersadski I.* utolsó iratait adja. B., ki 1871-ben született és 1910 tavaszán (Adar 10) halt meg, boldog ifjúkor után viszontagságos életet élt. Hirét három regénynek köszönte (Cél nélkül, Az ár ellen), de a jelen kötet csak apróbb dolgozatokat ölel fel, a terjedelmesebbeket egy második rész számára tartva fenn. Az életrajzon kívül csupán három tárczát — nem egyebek — olvasván, nem látjuk bennük a nagy pszichológust, melynek B. el van ismervé. Bizonyára más dolgozatok igazolják ezt az elismerést. B. tudatosan kerüli a bibliai szövegeket, a muziv stílust, de azért érthetően ír, mit biográfusról (Kaplan) nem mondhatunk. Sok idegen szót használt és nem ritkán valósággal meg kell fejteni a héber lepel alatt rejtőző misztériumot.

*

Simon L. »Aspects of the Hebrew Genius. A volume of Essays on Jewish Literature and Thought« címmel hét népszerű felolvasást bocsát közre a zsidó irodalomról és eszmékről (London 1910). A szépen kiállított és elég olcsó kis kötet tartalma szakszerű, formája népszerű, tehát teljesen eléri a célát, melyet szolgálni kíván. A kiadó előszavából megtudjuk, hogy a tulajdonképeni kiadó az angol-zsidó irodalmi társaságok egyesülete (Union of Jewish Literary Societies) és hogy a közlemények 1907/8. és 1908/9. években tartott felolvasások. Ez a publikáció az azelőtt szokásos Évkönyv (Annual) helyébe lép és négy megnevezett »gentlemen« biztosította a Társulatot a kiadásból reáharulható anyagi veszteség ellen és így folytatódni fog.

Az egylet elnöke, *Elkan N. Adler*, az ismert könyv- és kéziratgyűjtő, elnöki beszéde »Bevezetés« címmel összefoglalja a dolgozatok tartalmát és mintegy egységesíti. Ezután következnek : Philo (Bentwich), Saadia (Simon M.), Maimonide (Lewis), Jewish Codes and Codifiers (Daiches), Aristotle and Medieval Jewish Thought (Wolf), Jewish Mysticism (Sperling), The Jewish New Learning of the Nineteenth Century (Segal).

Mint már a címekből látszik, a zsidó bölcsezet és gondolkodás ismertetése és méltatása áll előtérben. Az angol levegő a theológiának kedvez, ami az angol zsidóknál már azért is könnyen érvényesül, mert történetük nem nagy és mert a talmud sem a multban nem állt, sem a jelenben nem áll a tanulmányok középontjában. A dolgozatok új kutatásokat alig nyújtanak, ez nem is céljuk, de azért teljesen megfelelőek, mert helyes és világos összefoglalások, melyek a műveltebb közönség igényeit kielégítik. Részletekbe a gyűjtő kötet természeténél fogva nem kell belemennünk.

*

A »Zionistische Vereinigung für Deutschland« által kiadott »Zionistisches A—B—C—Buch« (Berlin—Charlottenburg, 1908. Verlag Zionistisches Zentralbureau) pártczélok szolgálatára készült könyv ugyan, de a zsidóság jelen állapotáról és múltjáról is hasznos ismeretekkel szolgál. Abécé sorrendben 200-nál több kisebb-nagyobb cikket tartalmaz, melyek rendszerint elég tárgyilagosak és felvilágosítók. A kiadók nemcsak a cionizmus és szervezeteiről, hanem a zsidóság más általánosabb jellegű szervezeteiről, pl. Alliance, Benei Brith, Hilfsverein, J. T. O., Jewish Colonisation Association s másokról is referálnak. A legtöbb tért aránylag Palesztina foglalja el (189—217) több cikk alatt (Jeruzsálem feltünő módon egészen mellőzve van). Tudományos szempontból ezen kívül más cikkek is figyelmet érdemelnek, pl. Bevölkerungsstatistik der Juden, Emanzipation, Lage der Juden in mohammedanischen Ländern, Rasse stb. A munkán többen dolgoztak, többnyire alaposan. A hang tárgyilagos, habár cionista szellemben. De ez nem oly tolaikodó és nem oly agresszív, mint hajdanában volt. A cionizmus hiveinek szervezése után az anyagi eszközök előteremtésére és ezekkel gyakorlati tevékenységre törekszik. Nem elégzik már meg a zsidó filantróp szervezetek kritikájával, mint a mozgalom első éveiben. A »Nationalfonds« vagyona ma két millió márka lehet, a »Jüdische Kolonialbank« vagyona a cikkből nem tűnik ki, de igen tekintélyes. Többnyire szegény zsidók adták össze. Feltünő tény, hogy nagygazdagok a fenti célokra nem adakoztak. Mindent összevéve, az A—B—C—Buch tanulságos könyv.

*

A vallás kérdései iránt a protestáns országokban széles körök érdeklődhetnek, különben nem volna érthető, honnan veszi a sokféle népszerűítő vállalat közönségét. De a tudósok és a magasabb műveltségű polgárság körében is felette erős lehet a vágy a vallásos ismeretek után, mert e körben oly nagyszabású művek is prosperálnak, amilyeneket »a népe« nem vásárolhat. Röviddel az angol »Encyclopedia of Religion and Ethics« megjelenése után, melynek eddigi két kötetét máshol mutatjuk be, megindult a következő nagyszabású német encyclopedikus mű: »Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung. Herausgegeben von Friedrich Michael Schiele. Erster Band von A bis Deutschland. Mit 39 Abbildungen und 6 Tafeln.« (Tübingen, 1909.) A szerkesztők száma nem kevesebb, mint 13. és az első kötetet kerekén 160 írták. Az előmunkálatokat már 1904-ben, tehát 5 év előtt kezdték, ami a munka nagyságánál és a tanúsított gondosságnál nem hosszú idő. A lexikon, amely a keresztény theologia szakjain kívül eső tudományágakat is felölel, négy kötetre van tervezve. Az 1. kötet 2128 sűrűn nyomott hasábot ölel fel.

Az objektivitás rovására megy, hogy pl. erre a felvetett kérdésre: »Ob es Aberglauben auch im Neuen Testament gibt?« nem ad egyenes feleletet, hanem mindenfélelről beszél, akár Bodóné. Tisztán zsidó cikkek is akadnak: Abrabanel, Akiba (311) s mások. Fiebig, ki ezeket a cikkeket írja, kételkedik mindenben, pl. abban is, hogy Akiba Bene-Berak és Lydda városokban működött, hogy Akylas a tanítványa volt. Nem hisz a zsidónak. Amulet terjedelmes cikkben zsidóról csupán a bibliográfiában van szó. »Antisemitismus« cikk tárgyilagos akar lenni és megengedi, hogy a zsidóknak külön hibáik vannak — leánykereskedés, ez a legújabb vád, amely azonban fiatalabb, mint az antiszemita mozgalom — sily módon az antiszemitizmusnak tápot ad, habár végeredményben ellene nyitalkozik. Abba (5) azt is jelenti: atyám. Az »abba« mellett álló pater (Gal. 4, 6; Róm. 8, 15; Márk 14, 36) a hellének számára szolgáló felvilágosítás. Hasonló eljárást a bibliában és a talmudban is látunk, pl. kethab hanisteván, parczuf (= prosopon) pánim. A kötet Deutschland cikkel végződik.

*

Zehnfund R. leírja a babyloniai ásatásokat az egyes romok szerint e című iratban: Babylonien in seinen wichtigsten Ruinenstätten, Leipzig 1910 (Der Alte Orient XI., 3/4.). Az összeköttetésnél fogva, melyben a szentföld Babylóniával politikai és még inkább kulturális tekintetben állott, a szóban forgó ismeretkör zsidó szempontból is fontos. Babylóniában évezredekkel Mózes előtt már magas kultúra virágzott és így mindaz, amit a bibliakritika a mózesi kor primitív állapotáról állított és az ehhez az alaphoz fűzött következtetések téveseknek bizonyulnak. »Aus einer Zeit, in welcher man sonst die allerrohesten Kulturanfänge des Menschengeschlechts unterzubringen pflegte, stieg plötzlich eine Kultur von solcher Vollendung empor, dass man genötigt war, eine nicht Jahrhunderte, sondern Jahrtausende umfassende Entwicklungsperiode für solchen Aufstieg vorauszusetzen« (42). De közvetlen zsidó szempontból is figyelemmel kellene kísérni az ásatások eredményeit. Az előttünk fekvő népszerű iratból is látjuk, hogy zsidó tárgyak is találtak. Nuffarban (Nippur) a parthus rétegből előkerültek nagy számban varázscsészék, melyeken héber, mandeus és arab felírások vannak (19). Kisebb parthus erőd udvaroszlóp helyén zsidó és korai arab rétegekben egész tömeg érdekes tárgyat találtak (22). Hamis olvasat folytán forgalomba hoztak egy Dávid nevű sumer királyt (32). »Das babylonische Prinzip der Heilighaltung des ursprünglichen Baugrundes ist also nicht durchbrochen, sondern aufs Skrupulöseste gewahrt; man nahm zur Grundlage des Neubaus nicht bloss die alten Fundamente, sondern sogar den Mutterboden, auf dem sie lagen« (37). Ezt a felfogást a régi zsidók is vallották a szentélyről. Felláadtak, mert Hadrian valamivel arrébb, mint ahol eredetileg volt, akarta a szentélyt felépíteni. Az egyik babyl. zsinagógát a száműzött király Palesztinából magával hozott anyagból építette fel. A talmud hagyományozta adatok minden esetre mutatják a zsidó felfogást.

*

A »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur« 13. kötete (Berlin, 1910) egyleti értesítéseken kívül tíz dolgozatot közöl. A lefolyt év eseményeire és irodalmára való visszapiantáson kívül (Philippson, Hebräus) kiemeljük még Geiger L. előadását: »Moritz Veit« és Berliner A. »Die jüdische Speisetafel« cz. folklorisztikus vázlatot, amely főképp a német zsidók multjára vonatkozik.

A német zsidók jobban tennék, ha kevesebbet beszélnének a kereszténységről.

*

Amram Werner Dávid az olasz könyvnyomdászokról 417 lapos művet bocsátott közre e címmel: »The Makers of Hebrew Books in Italy« (Philadelphia, 1909). A kötet igen szépen van kiállítva és 55 facsimile díszíti és emeli becsét. A régi héber könyvek java-részt és a legszebbeket az olasz nyomdák állították elő és a szóban forgó mű a nyomtatott héber könyvek legjelentősebb és legérdekesebb részének történetét adja. Az anyag 15 fejezetre van osztva, melyek az utolsó kivételével a XV. és XVI. századnak vannak szentelve. A XVII—XIX. században is nyomtak még héber könyveket olasz városokban (Venezza, Livorno stb.), de ezek semmi tekintetben nem hasonlíthatók az előző ötnegyed század termékeihez. A héber irodalomnak tulajdonképen csupán két nagy nyomdása volt: *Soncino Gerson* és *Bombardieri Daniel*. Az előbbi zsidó, az utóbbi keresztény nemes ember. Mindkettő nagy tőkét fektetett az üzletbe és az utóbbi milliókat vesztett. Érdekes tény, hogy Gutenberg üzlete folytathatása céljából zsidóktól kölcsönt vett fel. Az első héber nyomtatott könyv Rasi pentateuch kommentárja, melyet Ábrahám ben Garton adott ki 1475. Adar 10 (február 17) Reggio di Calabriában. Ugyanabban az évben Tam-muz 28-án (július 3) Pieve di Saccoban került ki a sajtó alól a Tur, melyet Mesullam Cusi ben Mózes Jakob adott ki. De héber betűket már azelőtt használtak latin könyvekben.

Feltűnő, hogy a héber nyomás ennyire késett. Kétségtelenül az elnyomás és a szegénység az oka. Ma a héber nyomda főter-méke az imakönyv és fel kell vetni a kérdést, hogy miért nem volt az első héber nyomtatvány a minden zsidónak nélkülözhetetlen »sziderl«? Talán az újítástól riadtak vissza az Istentiszteletet szolgáló könyvnél. Nemi opposíció ugyanis mutatkozott, mint minden újításnál, akár a »macze-gépe-nél« a mult század második felében. A könyvnyomás »német művészet« volt, de Olaszország terjesztette el. A héber könyvek előállításával foglalatossodók zöme szintén német zsidó volt. De érdekes, hogy *Gerson Soncino* többnyire latin és olasz könyveket nyomott. Nagy szakértő volt, de azért nyomdájával, melyet már nagyatyja rendezett be, vándorolni volt kénytelen, sőt aggkorára a török birodalomba vándorolt ki.

Amram eredeti kutatásokat alig végzett, de a meglevő irodalom felhasználásával sikerült neki az olasz héber nyomdáról a korviszonyokkal kapcsolatos történetet adni. Nem ritkán tárgyához szorosan nem tartozó dolgokról is beszél, angol szokás szerint szót és tért nem kímélve. Részletesebb ismertetést talán más helyen fogunk adni.

*

Dr. Kiss A., kitünő munkatársunk, »Köd és Napsugár« című művében szépen kiállított verskötetet bocsátott közre (Budapest, Singer és Wolfner), melyben eredeti költemények és fordítások vannak egyesítve. Egy részüket olvasóink folyóiratunkból már ismerik. Mindazon jelességek, melyek Kiss verseit díszítik, legújabb verseiben is feltalálhatók és az olvasókat gyönyörködtetni fogják. A legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe.

*

Hirzel R. a kövezés büntetéséről monográfiát tett közzé a szász tudományos társulat XXVII. kötetének VII. számában (Die Strafe der Steinigung, Leipzig 1909), melyben Michaelis Chr. B. De iudiciis stb. (Halle 1749), Michaelis J. D. Mosaisches Recht és Mayer S. Rechte der Israeliten alapján a biblia és a talmud adatait is értékesítette. Bizonyítja, hogy a görögök is ismerték ezt a büntetést, kevésbé a rómaiak, de már régi időkben csak ritkán alkalmazták bírói büntetésként. A monográfia velejét a következő idézetekben adhatjuk: »Die Steinigung brachte zum Ausdruck, dass zwischen der Gemeinde und dem Gesteinigten jedes Band zerrissen war. Wie mit ihm in Zukunft niemand etwas zu tun haben wollte, so sollte man nun auch an der Steinigung d. i. der Ausstossung sich beteiligen, da nur der Gesamtgemeinde das Recht der Ausstossung zustand« (23. v. ö. 27). »Immer musste es eine alle erregende Angelegenheit sein, die die Steinigung im Gefolge hatte« (25). A megkövezett családjára is kiterjedt a büntetés (u. o.). Ez a zsidóknál nem volt. »A legújabb időkig keresztények és mohamedánok Istent véltek szolgálni, ha más hitűeket megköveztek« (29). »Die Steinigung war ein ritueller Sühnungsakt«. És tényleg ily ünnepek alkotó része volt (33). A rómaiaknál a kövezés csak tumultus alakjában tört ki és templomok ellen is alkalmaztatott (37). A görögöknél a kövezés Perikles és Sokrates koráig tartotta

magát mint bírói büntetés. Régebbi időkben szikláról való letaszítással is kapcsolatos volt (5. lap, 6. j.). A kivégzés után is előfordult kövezés (u. o.). Emlékeztet a zsidó szokásra, hogy a koporsót kövezték meg.

*

Cumont F. francia tudós, ki a Mithras-kultuszról híres könyvet írt, népszerű előadásokban felelt erre a kérdésre: miért és mennyire terjedtek el a keleti vallások a római birodalomban? Ezt a francia könyvet Gehrich G. lefordította németre e címmel: »Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum« (Leipzig-Berlin 1910). Az 1. fejezetben C. azt bizonyítja, hogy a Kelet anyagi és szellemi kultúra tekintetében Róma felett állott. A 2. fejezetben azt fejt ki, hogy a keleti vallások az érzelmekre és érzésekre, az észre és a lelkiismeretre jobban hatottak, mint a római vallás. Különös előny volt az, hogy a keleti vallások hivatásos papsággal bírtak. Ezek profán tudománnyal is bírtak (38). Bizonyára áll ez a zsidó papokról (kóhén) és a rabbikról is. E bevezetés után Kis-Ázsia, Egyiptom, Syria és Perzsia vallásainak az ismertetése következik egy-egy fejezetben. A zsidó (és keresztény) vallásról nincs szó, nem tartozván a témához. De azért 75—78 (már 35 is) előkerülnek a zsidók, kik megmivelték a talajt, melyen végül a kereszténység gyökeret vert. Érdekes, hogy az Isis (Serapis) kultusz mindennap reggel és délután tartott istentiszteletet (113). Amit C. 115. mond, mutatni tudnánk zsidókra is illik. A syrek először mint rabszolgák kerültek a római területre, az imperium korában óriási tömegekben mint kereskedők (122—129) és erkölcsileg is nagy befolyást gyakoroltak. Eljutottak Pannoniáig. Kétségtelen, hogy a zsidók, kik nagyobb számban voltak és a kereskedelemhez sem értettek kevesebbet, szintén eljutottak úgy ide, mint Galliába. Csak a légiókban nem voltak zsidók (132—3). Császárok két ízben akarták a syr istent a római birodalom egyeduralkodójává megtenni (135). A gondolat, hogy csak egy isten uralkodjék, felette jelentős a későbbi fejlemények megítélésére. Az állatok közül a syrek főképp a halat és galambot tisztelték (137). Az *ἱεϋσϋς*-t később rövidítésnek vette a kereszténység, a galamb pedig a szent szellem symboluma. Hadad syr istenről Macrobius ezt az etymológiát adja: »Nominis interpretatio unus unus«; az aram chad — 1. (299. l., 86. j.). Az astrologiát és magiát a syrek

(chaldaioi) hozták Európába. C. így fejezi be a szóban forgó fejezetet: »Man brauchte nur noch eine Fessel zu zerschneiden, indem man diesen Gott, der in einem fernen Himmelsraum residierte, über die Welt zu einsamer Grösse erhob, um zum christlichen Monotheismus zu gelangen. So stellen wir hier noch fest, dass die Verbreitung der orientalischen Kulte dem Christentum die Wege geebnet und seinen Sieg angekündigt hat. Die Astrologie, welche von der Kirche beständig bekämpft wurde, hatte doch die Geister für die Aufnahme von Dogmen vorbereitet, welche diese nun proklamirte« (158). A perzsák eszméi részben a zsidók terjesztették (162). A magia szó még mai napig őrzi a magusok egykori befolyását. A Mithras-kultusz azonban csak a Flaviusok óta terjedt nagyobb mértékben és a IV. századig a leghatalmasabb volt (165). Kis-Ázsiában a perzsa kolóniák — főképp birtokos nemesség — aramul beszéltek (171). A III. században a Mithra-kultusz a világalomért versenyzett és majdnem győzött (188). A zsidókról ebben az összefüggésben a 181. lapon s máshol van szó. C. dicsóíti a mazdaizmust, melynek még ma is vannak hívei, holott Egyptom, Syria és Kis-Ázsia Idolatériája kiveszett (188). A zsidó vallásról nem szoktak ily lelkesen beszélni.

*

Strack H. L. a »Porta linguarum orientalium« mintájára, miután ettől visszalépett, új gyűjteményt indított meg ezzel a címmel: »Clavis linguarum semiticarum«. Ebben a gyűjteményben a 3. szám a babyloni talmud aram nyelvének a grammatikája és szerzője Margolis M. L. a Dropsie College tanára Philadelphíában (Lehrbuch der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds. Grammatik, Chrestomathie und Wörterbuch, München, 1910. Angol kiadásban is). Eddig a legjobb két nyelvtan a Luzzatto-Krüger és a Levias-féle volt. Az előbbi jó tankönyv ugyan — Luzzatto mint nyelvész és mint pedagógus egyaránt kiváló volt — de egyszerre két feladat megoldására vállalkozott, a bibliai és a b. talmudi aram nyelvtan előadására, noha a két nyelv az aram két ágához tartozott. Ezenfelül azóta nemcsak a sémi nyelvészet haladt, hanem a bab. talmud szövegének megállapítására is összehasonlíthatatlanul gazdagabb apparátus áll ma rendelkezésre, mint fél század előtt. Levias C. angol nyelvű grammatikája nem egyöntetű — több éven át jelent meg egy folyóiratban, mely-

nek külön lenyomata — és túlságosan drága. Az új sem olcsó (12 korona), de tekintve az aránylag szűk kört, melyre számíthat, az ár érthető. Nincs a sémi irodalomnak — a bibliát és koránt kivéve — annyi tanulója, mint a b. talmudnak, de ezeknek nem kell grammatika. Jellemző, hogy amerikai tudósoknak kellett a talmud grammatikájának megírására vállalkozni, noha némely orosz-lengyel, vagy magyar városban a talmudnak talán több adeptsusa van, mint Eszak- és Dél-Amerikában együttvéve. Margolis tényleg nem számít a talmudistákra és grammatikájához az anyag zömét az agádai részletekből vette, tekintettel lévén persze a halákha terminusaira is. A hagyományos kiejtést kevésre becsüli; az orthográfián alapulónak tartja. Ebben nem érthetünk vele egyet, mert a talmudot keletkezése óta megszakítás nélkül tanulták és így olvasását nem kellett kitalálni. Romlott a kiejtés, de ha a romlás okait és útjait kutatjuk, nem ritkán visszakovetkeztethetünk az ősi olvasásra. Ettől eltekintve, helytelennek tartjuk, hogy M. rendszeren sem szóalakat, sem szöveget nem pontoz. Ezen eljárás által éppen a nemtalmudistáknak, kiket szem előtt tartott, felelte súlyosan megnehezítette a talmud nyelvének megtanulását.

A grammatika a gyűjtemény által követett és követelt módszer szerint készült. Dicsérendő világossága és rövidege, mindössze 97 oldalra terjed és e szűk téren mondattant is ad. Hasonló terjedelmű a chrestomathia (84 o.) és a legterjedelmesebb a szótár (100 o.). Ez utóbbi pótolja a pontozást is, de a gyakorlatban ez igen fáradságos és időrabló módnak fog bizonyulni.

*

Néhai Kaufmann Dávid összegyűjtött irataiból megjelent a második kötet, melyet, mint az első, Brann M. boroszlói tanár rendezett sajtó alá és számos helyen kiegészítő jegyzetekkel gazdagított (Gesammelte Schriften von D. Kauffmann, Frankfurt a. M. 1910). A népszerű iratok után, melyek az első kötetben egyécsítették, most a tudományos dolgozatok következnek, ebben a kötetben összesen 14. Valamennyi már ki volt nyomtatva, de a francia nyelven (a R. É. J.-ben) megjelentek, most először látnak napvilágot németül. Az első három dolgozat a vallásbölcsezet körébe tartozik (Bachja, Jehuda Halevi, Maimuni), a többi a történet körébe. Végül egy elmélkedés és öt beszéd következik, melyek közül hármat az országos rabbi-képzőintézetben tartott.

A VI. számnál a 221. lapon hibásan áll az V. szám megjelenési helye, olvasandó: 1886, 70—94 lap. Némely dolgozat héber szövegek kiadásához készült, melyek most kihagyattak. Minthogy ezekre a szövegekre a dolgozatok ráutalnak, legalább meg kellett volna jegyezni, hogy kimaradtak és meg kellett volna adni a helyet, ahol találhatók. Ugy emlékezzünk, hogy a »Gesammelte Schriften« négy kötetre volt tervezve. Az előszóból nem világlik ki, hogy lesz-e folytatás? Reméljük, hogy lesz. A jelen kötet *Gomperz Róza* úrasszony költségén lett kinyomtatva, ki a berlini »Gesellschaft zur Förderung d. Wissenschaft d. Judentums«-nak tagjai számára 1000 példányt bocsátott rendelkezésére.

*

Fink F. N. ismerteti a föld összes nyelveit e című iratában: »Die Sprachstämme des Erdkreises« (Leipzig 1909. Aus Natur und Geisteswelt 267.). A sémi nyelvekről is megfelelő áttekintést ad (24—32). Érdekes a bibliai állítással nagyjában egyező nyilatkozata az ősnyelvről és az emberiség egységes eredetéről: »dass diese (Grundsprachen) wiederum höchst wahrscheinlich auf eine einzige wirkliche Ursprache zurückgehen, die freilich unserer Kenntniss entrückt ist, weil sie wohl schon vor Jahrhunderttausenden gesprochen wurde, dann erscheint es angemessen, sich bei der Zusammenfassung von Sprachstämmen und Sprachen zu wenigen Einheiten an jene Gruppen anzuschliessen, in die sich das zu Anfang einheitliche Menschengeschlecht besonders in körperlicher Beziehung gesondert hat, das heisst an die verschiedenen Unterarten oder Rassen« (6. lap). Az irat egyébkép nem ez ismertetések körébe vágó tartalommal bír.

*

Az előbb nevezett gyűjteményben (277—279. szám) *Banse E.* három füzetben ismerteti a Keletet, melyeknek címei: Die Atlasländer, Der arabische Orient, Der arische Orient. Zsidó szempontból ez az »országisme« azért érdekes, mert a szentföld is Keleten van és mert a biblián kívül a talmud is a Kelet terméke. Érdekel bennünket a keleti élet, melynek világossága mellett multunkat, sőt jelenünket is tisztábban látjuk. De az európai gondolkozást is tisztábban látjuk a Kelet ismertetéséből. Az iszlámot Banse alaposan leszólja. Szemire veti híveinek, hogy máshitűeket nem szenvedhet-

nek. Hát az európai keresztény népek között nincsenek ilyenek? »Masslosen Selbststolz zieht dieser Glaube gross, schrankenlose Ueberhebung« (I. 28.). Az iszlámról van szó. »Erstens die Feindschaft gegen die Fremden . . . Der Boykott der österreichischen Waren . . . Zweitens die Unterordnung aller weltlichen Angelegenheiten unter den engen Gesichtswinkel der Religion« (I. 31.). Bansen a keresztényekkel egyetemben a zsidókat is említi, kiket a moszlimok nem becsülnék és beszél az alalmi kereszténymészárlásokról. Személyére bizonyára szabadelvű, de a pogromok kritikája alól kihúzzák a talajt.

Az 570-ben alapított Kairuan (karaván, ennek tábora) csakhamar felvirágzott, de a Fatimidák Felső-Egyiptomból arab nomádokkal elpusztíttatta a sirida birodalmat, melyet Kairuan főváros sohasem hevert ki többé (I. 46). A zsidók történetében szintén 1050 körül szűnik meg a kairuániak szerepe. Tunissal Kairuan francia kézre került. Szent város, északnyugati Afrika Mekkája (98). Az iszlám tudós városa volt, ami kétségtelenül régi zsidó lakóinak kulturáját is befolyásolta. Tunisban 60.000 zsidó lakik (összklakosság 1,800.000), kiken egyet üt a mi jeles szerzőnk, de még remél (102). A 39. lapon egy zsidó arczképét adja a szerző. »Az egyiptomi zsidók száma és befolyása csekély« (52).

*

A badeni országos zsinagóga fennállásának százéves jubileumára *Lewin A.* megírta a badeni zsidók 170 éves történetét: »Geschichte der badischen Juden seit der Regierung Karl Friedrich (1738—1909)«. (Karlsruhe 1909). Szép vaskos kötet, amely igen érdekes már azért is, mert Baden »szabadelvű mintaország.« A nagyhercegek kegye a zsidók iránt akkora, hogy jelenleg uralkodó fejedelem Herzl törekvéseinek támogatására is kész volt. Húsztizenben mindenféle zsidó ügyről van szó. Érdekes pl. a nagyherceg rendelete a rabbik kiképzéséről (213—4.). A legérdekesebb azonban az, hogy mindössze 28.000 zsidónak mindenféle intézménye van és közös adózásból mindenre jut pénz. Fényes példa arra, hogy mily erő és áldás a valódi egységes szervezet. Részleteket az 508 lapos munkából nem közölhetünk. Kár, hogy Lewin nem foglalta össze a badeni zsidók történetét a legrégebb kortól egy bevezető fejezetben. A könyv aránylag olesó.

*

A berlini »Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums« Értesítőjében a következő két kisebb dolgozat jelent meg: »Cohen H. (egyetemi tanár Marburgban): Innere Beziehungen der Kantischen Philosophie zum Judentum« és Moore G. F. (egyetemi tanár Cambridgeben, Mass.): »Die Eigenart der hebräischen Geschichtsschreibung im alttestamentlichen Zeitalter«. Mindkét dolgozat az ösztöndíj pénztár javára anyagi sikerrel is járó felolvasás volt. Cohen dolgozata igen tanulságos, amennyiben sikerrel mutatja ki, hogy a régi zsidó vallásbölcsezetben mily gazdag, a modern bölcselet világossága mellett is fénylő eszmekincs rejlik. A Lehranstalt időről-időre az Értesítőn kívül nagyobb tudományos dolgozatokat ad ki.

*

Maybaum Zs. prédikációiból megjelent a hatodik kötet (Festpredigten, Zweite Hälfte: Pesachfest und Schabuotfest, Berlin 1910, M. Poppelauer. Ára kötve 5 márka). A szép kiállítású kötet 29 hitszónoklatot tartalmaz, 19 Pesachra és 10 Sabuóthra. Valamennyi nemcsak az alapszöveg, hanem a tartalom tekintetében is valósággal ünnepi beszéd, amennyiben az anyag az ünnep lényegéből és történetéből vétetett. M. szónoklatait általában már jellemeztük (M. Zs. Sz. 1909. évf. 309.), és ez alkalommal csupán azt jegyezzük meg, hogy ezek a beszédek nemcsak a hallgatóra, hanem az olvasóra is mély benyomást gyakorolnak, mert époly tartalmak, amily szépek. Ezzel a kötettel M. szónoklatainak első sorozata be van fejezve, de reméljük, hogy a második sorozat hamarosan meg fog indulni és szintén rövid idő alatt be fog fejeződni. Maybaum prédikációi homiletikai irodalmunk remekei közé tartoznak és maradandó becsesl birnak.

*

A »Wissenschaft und Bildung« cz. gyűjtemény 64. számában Hell J. 144 lapos, képekkel díszített kis könyvben ismerteti az arabok kulturáját (Die Kultur der Araber, Leipzig 1909). Olcsón és rövid pár óra alatt meg lehet e szép iratból tudni a lényeges dolgokat. Zsidókról is van szó, de csak mellékesen. Nem is ezért említjük a könyvet, hanem azért, mert belőle is meggyőződünk arról, hogy a zsidó történetet csakis az általános történet világosságánál lehet megérteni. Ha pl. a spanyol-arab kultúra leírását

olvassuk, konstatálhatjuk, hogy a zsidó nagyok, pl. Chaszdaï ibn Saprut, nem tettek egyebet, mint arab társaik, kik szintén pártfogolták a költőket és a tudósokat. Spanyolországban az arab költők száma légió volt. Kordova volt a tudományok székhelye, a Nyugat Bagdadja. Észak-Afrika kultúra és kereskedelem által Spanyolországgal szoros kapcsolatban volt. Mindezek a tények zsidó szempontból is érdekesek. A spanyol zsidóknak a babyloniai talmudiskolától való függetlenítése bizonyára szintén az általános szellemi és anyagi kultúra magasságára megy vissza. Az aram nyelv kiszorulása, a gáoni befolyás megszűnte folytán, megnyitotta a tért a bibliai héberségnek, melynek mesterei Gabirol, Halévi és az Ibn Ezrák. »Eine fast kindliche Freude hegte man für Bücher und Bibliotheken. Die Herrscher legten eine Bibliothek von 400.000 Bänden an« (111. l.). Ez különösen Kordováról szól.

*

Gressmann H. nagyjelentőségű gyűjteményt indított meg Ungnad A. és Ranke H. közreműködésével, melynek címe: »Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament. Erster Band: Texte« (Tübingen 1909). Fordításban adja a babylon-assyr, észak-szími és egyiptomi szövegekből azokat, melyek a héber biblia szempontjából tanulságosak. A tér nagyobb részét az első helyen nevezettek foglalják le (1—171). Tárgyi szempontok szerint csoportosíthatnak és az olvasóra van bízva, hogy a bibliával kapcsolatba hozza. A javarésze már a »Keilschriftliche Bibliothek« cz. gyűjteményben és a »Keilinschriften und A. T.« cz. ismert munkában is megvan, de a jelen gyűjtemény az elsőtől abban tér el, hogy az eredeti szövegek átirását elhagyja és ezáltal a művet jóval olcsóbbá teszi (720 márkába kerül), továbbá új (tökéletesebb) fordítást, más új részleteket nyújt. Ezenfelül az idevágó egyiptomi szövegeket is felvette. Ez nagyon fontos, mert kétségtelen, hogy Palesztina Egyptommal kultúra tekintetében minden időben szoros összeköttetésben állt. Az anyag javarészét mindamellett az assyrbab. emlékek — irodalom nem megfelelő szó — szolgáltatják. Nem ismeretlen szövegek ezek, újak annyiban, hogy az olvasó tolakodó ciceróné nélkül nézheti őket. Nyugodtan tanulmányozhatja. Első helyen (1—79) 11 csoportban mythusok és

eposok, második helyen (80—101) 3 csoportban zsoltárok, gyászdalok és Tammuz feletti halotti énekek adatnak. Ezek azok a források, melyekből a teológusok azt merítették, amit akartak. A jelen kiadásban elfogulatlanul olvashatja mindenki és önálló nézetet formálhat magának felőlük. A második rész (102—134) 4 csoportban történeti és kronológiai szövegeket nyújt, melyek a bibliatörténhez megbecsülhetetlen anyagot szolgáltatnak. A függelék több levelet tartalmaz. A harmadik rész (134—171) 2 csoportban jogi szövegeket ad, a második csoport az egész Hammurapi kódexet. Ezek a jogi dolgok a zsidó hagyomány szempontjából is felette tanulságosak. A 139. lapon közzétett házassági szerződésből azt látjuk, hogy a férj második feleséget vett azért, mert első feleségének nem volt gyermeke. A kérő formula: »legyen feleségem«. Az éjszakasémi szövegek (172—179) a következők: Méša, Zakir (80. körül), Siloah feliratok, 2 assuani papyrus, a marseillei és karthagói áldozati tarifák (mindkettő c. 300 ante). Az egyiptomi szövegek (180—254) 7 csoportban nagyjában az assyrbab. minta szerint vannak felosztva. Ezek előttünk eddig teljesen ismeretlenek lévén, behatóbb tanulmányozást igényelnek. Érdekes pl., hogy a bölcs mondások közt (2000 körül ante) oly sok vonatkozik az apa tisztetére (201. l.). Hosszú életet ígérnek, mint a biblia. A szövegeket jórészt még nem értik és így bajos az eligazodás. Mióta ezt irtuk, megjelent a második rész is (Tübingen 1909.), amely még érdekesebb, mint az első. Összesen 274 képet ad 140 lapon 14 csoportban. Ez utóbbiak közül kiemeljük a következőket: *Maczsebbák* (4—22, 26 darab), *oltárok* (23—32, 17), *istenházak* 32—39, 12), *templomtárgyak* (39—45, 10), *áldozatok* (45—54, 19), *kerubok* és *démonok* (86—97, 24), *amulettek* (98—101, 9), *pecsétek* (101—107, 26, nagyobbik fele héber). Az utolsó csoport »Profán történeti képek« felette tanulságos. Gezerben az ásatások tanúsága szerint az épületek alapjaiba embereket építettek be. Ilyen emberáldozatok Európában még a XVII. század elején is előfordultak. Az 54. lapon, a 89. kép ilyen befalazott ember csontvázát mutatja: »Unter den Deposita sind neuerdings in Gezer auch silberne menschliche Figuren, offenbar als Ersatz für die Menschen selbst, ausgegraben worden« (u. o.). Ennek további átalakulása az, hogy az ember

súlyát ezüstben ajánlják fel a szentélynek, a mi a zsidóknál időszámításunk elején előfordult.

*

Thomson B. C. »Semitic Magic Its Origins and Development« (London 1908) Luzac »Oriental Religious Series« cz. jelentős gyűjteménynek III. kötete és gyönyörtelen van kiállítva. Szerző az assyreknel kezdő és végig megy a többi sémi népek mágiáján, az ó-testamentumot és talmudot sem véve ki. Az anyagot tartalom szerint öt szakaszba csoportosítja, melyeknek címei: I. Démonok és szellemek (kísértetek). II. Démon által való megszállás és Tabu. III. Sympathetikus magia. IV. A bőjti áldozat. V. Az elsőszülött kiváltása. Végül következik egy függelék, index és bibliai idézetek lajstroma. Thompson azon a nézeten van, hogy a mágia az összes sémi népeknél azonos, sőt a többi népeknél is ugyanaz található. Már az előszóban állítja össze a főbb eredményeket hat pontban. Nagy irodalmi apparátussal dolgozik, a zsidó bűvészetre vonatkozót is használja, de ez utóbbit távolról sem elegendő mértékben, mint több részletből, melyekre most reá nem térünk, kitűnik.

*

A misna nyelvét Geiger Ábrahám s vele a legtöbben mesterséges tudós-nyelvnek tartják. Csupán Luzzatto S. D. volt azon nézeten, hogy az új-héber élő nyelv volt, amely nézetet régi idő óta helyeseljük. A talmud egyes nyilatkozataiból ugyanis az tetszik ki, hogy időszámításunk első két századában némely helyeken még beszéltek; ezenfelül — Luzzatto helyes észrevétele szerint — holt nyelv nem lett volna oly gazdag a földművelés ágaira vonatkozó szavakban és kitételekben. Magát az új-héber nyelv egész komplexumát azonban ez alapvető kérdés szempontjából csak most vizsgálta először »Segal M. H. »Mišnaic Hebrew and its relation to Biblical Hebrew and to Aramaic. A grammatical Study« cz. tanulmányában. (Oxford 1909. Külön lenyomat a »Jewish Quarterly Review« 1908. évf. júliusi füzetéből). A nyelv jellegére döntő struktúrája és nem szókincse, más szóval grammatikája és nem lexikona. Segal ebből a helyes alapelvből indulva ki, a misna, helyesebben az egész új-héber nyelvtani sajátosságait veszi vizsgálat alá és pontonként mutatja ki, hogy ezek csirái már a bibliai

héberségben találhatók meg. Helyesen hangsúlyozza, hogy sok jelenség a vulgáris nyelv sajátosságaira vezetendő vissza, melyek csupán azért találhatók csak szórványosan a bibliai héberségben, mert ezek a könyvek egyrészt az irodalmi nyelvet mutatják, másrészt tartalmuknál fogva vulgáris kitételek használatára kevés alkalmuk van.

Az e helyen vont korlátok mellett meg kell elégednünk ezen általános jellemzéssel már csak azért is, hogy némely részlet számára tért nyerjünk. (14. 3. jegyzethez.) Ezekre az alakokra: *מַיִצֵר* és *מַיִצֵר* nem kellett volna a *Markon* által kiadott misnatöredékekre hivatkozni (Hakedem 1907. évf. 1. szám), mert egyrészt szórványosan bár, még a mi misnánkban is előfordulnak, másrészt még egyéb összevonások is találhatók a tószeftában. 21. 1. *הַיֵּי דִּי עַל*-ban Segal szerint az »ajin« szó himneműnek vétetik. De már »Ó-héber büvészet« 135. 7 megjegyeztük, hogy »én hara« olvasandó. Emellett szól az, hogy a *rossz* (nem a gonosz) *szem* az új-héberben »ajin raa«. 25 lent S. azt mondja: »Denominative Niphal is found in *יָפַי*. »to become poor«; *יָפַי*. »to become rich«. Šekalim, III. 2 (but followed by *הַיֵּי דִּי עַל*). De már 17 év előtt (M. Zs. Sz. IX. 712) bizonyítottuk a bibliából és a misnából, hogy a szóban forgó alakok helyesen hifliben pontozandók. — 27. 1. jegyzet S. megjegyzi, hogy *מִיִּי* valószínűleg *מִיִּי*, mint az új-héberben *מִיִּי*. Már Jehuda Halévi etymologizálta *מִיִּי*-t *מִיִּי*-ből, partic. hofalnak tartván. A helyet most nem találjuk, de arra emlékeztünk, hogy Ibn Ezra idézi tórákomentárjában. A sokfélekep etymologizált *מִיִּי*-t (vonalozni) S. (33) Sáfélnek tartja. Az impf. tsz. nőnemű 2. és 3. szem. az új-héberben sohasem végződik »na«-ra, csupán *וְהִיטָה*-ra bukkanunk a *semóne eszré* ismert benedikciójában, amely azonban Ézs. 33. 17 és Zs. 17. 2-höz való alkalmazkodás (35). Nézetünk szerint ez a szóalak is egyik jele az imák régi voltának, mit M. Zs. Sz. IX. 709. s köv. egy más példán demonstráltunk. Lehetne még itt-ott megjegyzéseket tenni, de ez a munka érdeméből nem von le semmit. A végeredményt csak helyeselhethjük.

*

A zsidó irodalom érdekes ágáról tanulságos könyvet bocsátott közre *Davidson Isr.* e címmel: »Parody in Jewish

Literature« (*New-York* 1907), amely a »Columbia University Oriental Studies« cz. gyűjtemény II. kötete. A szépen kiállított testes kötet két részre oszlik. Az első rész a paródia történetét tárgyalja 5 fejezetben (1—114) a legrégebb időtől végig a XIX. századon át, a második rész (115—262) 14 fejezetben tanulmányokat ad a szóban forgó tárgyról. Bevezetésül (XIII—XXII) Davidson a paródia lényegét és fajait világítja meg, befejezésül pedig gondos indexeket ad a paródiák címeiről és tartalmukról. Mint számos más téren, a zsidó paródia bibliográfiai feldolgozásának terén is Steinschneider volt az úttörő, de D. 500 paródiájával majdnem 10-szer annyi anyagot hordott össze, mint elődje. Fogalommeghatározása is szabatosabb, mely folytán számos darabot, melyek Steinschneider listájában figurálnak, kizárt művéből. Davidson mindazon paródiákat felvette, melyek héber nyelven vannak írva, de más nyelvűeket is, ha valamely héber eredeti utánzatai vagy zsidó élettel foglalkoznak. Kizárta azonban azokat, melyek ebbe a körbe nem esnek, habár zsidók írták. Természetes, hogy (az utolsó századtól eltekintve) a legtöbb anyagra az alkalmat a purim szolgáltatja. Mint minden zsidó dolog csirája, úgy a szatira és humoré is a talmudban található. Erről több mondható, mint amennyit D. műve első 2 lapján összeállít. De a talmud természeténél fogva csupán éles és tréfás szólásokat nyújt. Lezárása után (VI—XI. század) ez is megszűnik és a paródia tulajdonképi története csupán a XII. században, a zsidó általános irodalom kialakulásával kezdődik. Az első Ábrahám Ibn Ezra. D. a paródia fejlődéséről, hanyatlásáról és újabb felvirágzásáról széles és beható tanulmányok alapján tanulságos képet ad. Műve második részében rengeteg kézirati anyagot használt fel és számos részletet először publikált. Meg kell elégednünk ezzel az általános bemutatással. 3. lap, 12. jegyzet és 149. 8. szám Kohn helyett olv. Kahana. A 153. lapon leírt »Pilpul al Zeman Zemanim Zemanéhem« azóta ki lett nyomva (ismertettük XXIV, 262. köv.). Davidson adta ki a Zabara József szatiráit (*New-York* 1904. Ismertettük XXII. 189) és írta a Jew. Encyclopedia-ban a Parody cikket, szóval specialista ezen a téren. Charisi szatiráját »A hangya és a bolha« Patai fordításában közöltük (XXI. 307).

MÉG SZEP VAGYOK.

(Manuella.)

Még szép vagyok. Hajam ragyog,
Mint selyem lágy fonatja,
És bár köröttem szépeleg
Az úrfiak csapatja:
Udvarló szokat mondanak,
Mégis kereket oldanak,
Ha házasságról hallanak,
Oltárhoz nem vezetnek,
Pénz nélkül nem szeretnek.

Arany köt össze párokat,
De nekem nincsen pénzem,
Temetnem kell az álmokat,
És könnyhullatva nézem:
Társnőim fejkötő alatt,
S ki mirtus nélkül úgy maradt:
Csak én maradtam árván —
Oh meddig lesz még pártám?

Öreg leszek, én érezem,
És nem törődnek majd velem,
Majd lassan elfelednek,
És másokat szeretnek,
Bizony, ki nem kap férjet:
Mit ér annak az élet?!

MANUELLO SAJÁT KÉSZÍTETTE SÍRFELIRATA.

Tegnap még az égbe szálltam, ma már nevem elfeledték,
Minden fény és minden hír csak elmulandó, tűnő emlék,
S ím itt fekszem, hol a végzet vetett ágyat,
Sírba tettek tagjaimmal minden álmot, minden vágyat.
Szellemem, amely oly gyakran Isten művét megvádolta,
S merész dacczal az igazat káromolta, —
Sárba rántott, a szívemet tévutakra vezérelte,
S ami szép a földi létben: könnyelműen elfeledte,
Csöndes most már; nem is lázong oly merészen,
Szívem hallgat, az én szívem, mely egészen
Romlatlan volt minden hűtlen szó daczára,
Besikoltom holt szívemmel a vak, süket éjszakába:
Állj meg vándor! itt pihen, ki sokat fáradt —
Gúnyolódott — óh, de titkon könnye áradt. —

[KEDVESEMHEZ.

(Izrael Nagara.)

Megszégyenül a napsugár,
Ha szemed tüze lángol,
Szemed ha látom, kedvesem,
A szívem ég a vágytól.

Ajkadról édes! ömledez
Mint lépes méz, beszéded,
Bár csókolhatnám hajnalig,
Mily boldog lennék véled.

Mint cédrus, délceleg pálmaág,
A termeted királyi,
Tövis között oly kín nekem
Szép, büszke fejed látni.

Még van remény, még hiszem én:
A sötét árnyak tűnnek —
Királyod jó! szabad leszel,
A viharok megszünnnek.

A segítség már közeleg.
Te olyan lész, mint csillag,
Amelyet fönn az ég fokán
Örök csillagnak hívnak.

KERESLEK TÉGED.

(Gabirol.)

Kereslek Téged reggel, este,
És irgalmadra szomjazom,
Szívemben ég a te szerelmed,
Utánad vágyom oly nagyon.
Mint koldus zörget félelemmel
A könyörület ajtaján,
Ugy várom én a te intésed
Kegyelmetosztó szent Atyám!
A nagy világ be nem fogadhat,
De bennem élsz, én Istenem —
S amíg szívem halálra dermed:
Téged magasztal énekem. —

AZ ÉN HAZÁM.

(Orosz jargon vers.)

Még nem tellett be szenvedésem kelyhe,
 Hazám elűz a messze végtelenbe,
 Oh jaj nekem, napom éjjele válik,
 Oh jaj annak, ki hazájától válik.

Mit ér az élet hazám nélkül nékem?
 A napjaimat bús gondokban élem.
 Oh bár ne láttam volna napvilágot,
 Most nem temetnék örömet és álmot.

A vadgalamb az erdők sötét mélyén
 Levert, széthányt és fölbolygatott fészken,
 Ha párja után fölbúg szívszakadva
 Nem gyászol úgy, mint én hazám siratva.

Édes volt nekem minden rögszemecske,
 És honfitársam fönn a légi fecske,
 Mely hazám földjén verte föl a fészket,
 Az én otthonom széjjelhányták, tépték.

Nem vigasztal a szerelem meg engem,
 Elvesztett hazám könnyezve kesergem,
 Nincs más reményem: csak a sír nyugalma,
 Csak egy hazám: a sírveremnek halma.

BÜCSÜ A KÖLTÉSZETTŐL.

(Süsskind von Trimberg.)

Oh balga én, ki azt hívém:	Szakállam nőjön nagyra meg,
Hogy tetszhetik az ének,	Ősz fürtjeim zsidósan,
Ha nem feledem őseim,	Hadd éljek újra szabadon,
Ha hitet nem cserélek.	A fejem büszkén hordjam.

Elkerülöm az urakat,	Hosszú köpenyben járok én,
Kik gyűlöletben forrnak,	Bokátverő csuhában,
És hódolatak másnak szól:	Bizony igazi dal terem
De sohse zsidó ornak.	Nemcsak a gógos várban: —

De tiszta, szent a cízterám,
 A Jordánmenti hárfá,
 Leaggatom és pengetem —
 Oh jöjj hát édes, árva!

Budapest.

KISS ARNOLD.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Blau L.*, La letteratura moderna sul libro considerata dal punto di vista del libro ebraico, *Firenze* 1910. (Különlenyomat a Rivista Israelitica V., VI., VII. évfolyamaiból.) — *Kiss Arnold*, Kód és Napsugár, *Budapest* 1910. — *Segel B.*, Die Entdeckungsreise des Herrn Dr. Theodor Lessing zu den Ostjuden, *Lemberg* 1910. — *Wiener M.*, Die Anschauungen der Propheten von der Sittlichkeit, *Berlin* 1910. (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums. Band I. — Heft 3., 4.) — 28. Bericht der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums in Berlin, *Berlin* 1910. — *Geiger L.* (és még nyolcan), Abraham Geiger. Leben und Lebenswerk. Mit einem Bildnis. *Berlin* (Druck und Verlag von Georg Reimer) 1910., nagyoktáv, VI., 509 lap. Ára 12 márka. — *Wünsche Aug.*, Aus Israels Lehrhallen. Der Midrasch Samuel. Zum ersten Male nach der Buberschen Textausgabe ins Deutsche übersetzt. V. Band (1. und 2. Hälfte), *Leipzig* 1910. (Verlag von Eduard Pfeiffer.) — *Alexander Bernát* beszéde 1910 ápril 15. Az Egyetem kupolatermében a hozzá intézett üdvözlő beszédekre mondotta. (Budapest, 1910.) — *Feldmann A.*, A két Mechilta összehasonlítása. Adalék a tann. midras történetéhez (dissz.), *Vác* 1910.

Zsidó képviselők. Az új Házban a következő képviselők tartoznak felekezetünkhöz. Munkapártiak: Bródy Ernő dr. (Halmi), Darvai Fülöp dr. (Szászsebes), Farkas Pál dr. (Szászváros), Heltai Ferencz dr. (Oklánd), Madarassy Beck Gyula báró (Mezőkászon), Mayer Ödön dr. (Alvincz), Nagy Sándor dr. (Nagyajta), Nemes Zsigmond dr. (Facset), Rosenberg Gyula dr. (Abrudbánya), Rosenberg Ignác orvos (Hátszeg), Sándor Pál (Budapest), Vadász Lipót dr. (Nyírbátor). Kossuth-párti: Szalkai Sándor (Mátészalka). Justh-pártiak: Bakonyi Samu dr. (Debreczen), Kelemen Samu dr. (Szatmárnémeti). Demokraták: Vázsonyi Vilmos dr. (Budapest), Pető Sándor dr. (Budapest). Pártonkívüli függetlenségi: Barta Ödön dr. (Nagyszőlős).

Bloch Mózes, a rabbiképző néhai elnökének sírkövét június hó 2-án állították fel az elhunyt családja, a rabbiképző tanárai

és növendékei, Bloch Mózes egykori tanítványai és számos tisztelője jelenlétében. Az ünnepélyen, a mely a család kívánságához képest szűk körben folyt le, dr. Fischer Gyula tartotta a sírkőavató beszédet, a mely az egybegyűlteket mélyen meghatotta.

Dr. Munkácsi Bernát finn-ugor nyelvész, a pesti izr. hitközség tanfelügyelőjét a magyar tudományos Akadémia rendes tagjává választotta meg.

Halász Náthán, a pesti izr. hitközség elemi és polgári leányiskolájának nyugalmazott igazgatója, április 3-án 77 éves korában meghalt. Kerek 60 esztendeig szolgálta a zsidó tanügyet, 1867-ig több vidéki városban és azóta a fővárosban, először a pesti izr. mintafőtanodánál és 1870 óta a leányiskolánál mint igazgató. Régi jámborságú férfiú volt és növendékeit zsidó jámborságra nevelte. Neves pedagógia író volt és jeles hebraista. Dr. Kriszhaber Béla erzsébetfalvai rabbi apósát gyászolja benne. Áldás emlékére.

Templomi zene. A pesti izr. hitközség most adta ki a *Patai József* által megíratott templomi énekeket, a melyeket *Lazarus Adolf* zenésített meg.

Schürer Emil, a göttingai egyetemen az újtestamentum tanára, április 30-án 66 éves korában meghalt. Nincs a keresztény teológusok közt senki, akit zsidó tudományos körökben annyira ismertek volna, mint Schürer Emilt, a »Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christie« című három kötetes mű szerzőjét, amely épen most jelent meg negyedik kiadásban. A hellenista zsidó irodalomnak, beleértve az apokrifákat, a legnagyobb ismerője volt és olyan alaposan dolgozta fel ezeket az újtestamentummal egyetemben, hogy könyvét mint valóságos forrásművet idézték. A rabbinikus irodalomban csekély járatossággal bírt, a zsidó nép iránt, O. Holzmann szavaival szólva, feltűnően csekély szeretetet tanúsított, de azért zsidó körökben tisztelték és becsülték, mert a zsidók történetével — legalább saját felfogása szerint — tárgyilagosan és behatóan foglalkozott. A szintén mostanában elhunyt *Hausrath* »Neutestamentliche Zeitgeschichte« cz. műve, amely a zsidóság ugyanazon korszakával foglalkozik, de az őskereszténység és a görög-római világ egykorú történetét is felöleli, zsidó körökben nem terjedt el és talán ezért, bárműve stilisztikai tekintetben Schürerét felülmúlta, csupán második kiadásig jutott el. *Hausrath* sem volt antiszemita, de a zsidó nép iránt még kevesebb szeretetet tanúsított, mint Schürer. A rabbinikus, úgyszintén a hellenista zsidó irodalomról több hamis nézetet Schürer tekintélye tett közelekvővé. Mindamellett az elköltözött kiváló tudós a zsidóság irodalma körül hervadhatatlan érdemeket szerzett és irodalmunkban díszes és kegyelmes lap illeti meg.

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Mikor utolsó füzetünk szétküldésre került, Khuen-Héderváry miniszterelnök a költségvetési vita során oda nyilatkozott, hogy az 1848:XX. törvényezikk a bevett felekezetek javára megkezdett végrehajtását folytatni fogja és dr. *Mezei Mór* orsz. irodai elnök kérdésére nyilatkozatát utólag megtoldotta ezen kijelentéssel: »Bevett felekezetről beszéltem, az izraelita felekezet bevett felekezet, magától értődik tehát, hogy a felirati javaslat idevágó passzusa az izr. felekezetre is vonatkozik.« A jog most már kétség tárgyát nem képezvén, kérdés, hogy mikép és mily mértékben fog gyakorlatilag alkalmaztatni, mert a papirosjog kevesebbet ér a papirosbúzánál. Régi idők óta azt a nézetet propagáljuk, hogy nemcsak a jog- és igazságért, hanem ennek érvényesüléseért is küzdeni kell.

Az idő erre most kedvező, mert a protestáns egyházak, melyek a szóban forgó törvény végrehajtását először követelték és részben keresztül vitték, a küzdelmet még nem hagyták abba. *Zsilinszky Mihály*, egykori kultuszminiszteri államtitkár és a bánya ág. evang. egyházkerület világi elnöke a szeptember havában a fővárosban tartott közgyűlésen a következő nyilatkozatot tette: Valamennyi hazai vallásfelekezet előjáróival és híveivel egyetemben követelnünk kell az 1848:XX. t.-czikkben határozott szavakkal kifejezett tökéletes vallási jogegyenlőség és viszonzosság nagy elvének becsületes és fokozatos végrehajtását és bármi néven nevezendő előjogok és kiváltságok eltörlését.

Ha a protestánsok azt a bátorítalan és főképp nembanóm politikát követték volna, melyet híveink követtek, akkor nem

történt volna semmi. Tudjuk, hogy a zsidó egyház joga nehezen halad előre, de mégis valahogy haladni fog, ha a hívek szolgálataiba állanak, mire a többi felekezet jó példával jár elől. Ez alkalmából újra hangsúlyozzuk, mint már számos más alkalommal, hogy a csendes várás politikája egyáltalában nem vált be, sem nálunk, sem máshol. A jog érvényesülése céljából a német hit-rokonok külön hatalmas egyesületet (Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens) alkottak, amely a hazainál kedvezőtlenebb politikai és társadalmi viszonyok között is jelentékeny sikereket ért el. A »Verband der deutschen Juden« pedig valószínűleg a zsidók saját erejéből fogja keresztül vinni az országos szervezetet. A béke, melynek hiányát a hazai zsidóság kebelében Székely igazságügyminiszter sajnálattal konstataálta, Németországban sincs meg. Nincs a világon az a falu, melyet a többségi elv érvényesülése nélkül össze lehetne tartani, semmiképp sem lehetne először megalakítani. Ha a zsidók tudnák, hogy »muszáj« megegyezni, hamar összebékülhének. Magukat az orthodox községek állandó belviszályok dúlják, melyeket előbb-utóbb állami hatalmi szóval kell elcsendesíteni. Ha ez a mindennapos eljárás nem lelkiismereti kényszer 50-szer 50 községnél, akkor 500-nál sem az egyszerre. Semmiesetre sem lehet a belviszály az állami támogatás alábbszállításának igazolása, mert a meg hasonlott felekezet anyagi ereje közintézmények fenntartására nem nagyobb, mint a meg nem hasonlotté.

*

Krónikási tisztünkhez híven meg kell emlékeznünk arról, hogy a »Világ« című napilapban a nyár derekán a Rabbiképző gimnáziumi tanfolyamának tanulóiról — a teológiai tanfolyamról nem volt szó — némi feltűnést keltő közlemény jelent meg. A levélíró, ki magát jelesen érettnak és nagyjambor rabbi fiának vallotta, saját társairól, különösen a volt bócherekéről, e szegény páriákról, koromsötét képet festett. Az uborka idényben volt, névtelen levél volt, csúnya hálátlanság volt, társait gyalázó írás volt, de azért akadtak, akik hittek neki. Ez annál feltűnőbb, mert a különböző állítások egymással ellenmondásban vannak. Kézzel fogható tényeket a tisztán vallásos életmódról sem hozott fel, hanem a lelkeket vizsgálta, valamennyien

gyóntak neki. Szerinte tanuló társai, részben barátai őzt vannak: Fanatikusok és antifanatikusok, szocialisták és antiszocialisták, szabadgondolkodók és középkoriak s így tovább. Levele más helyén azonban — és ez volt az, amiért az egész közlemény íródott és kiadódott — azt mondta (sit venia verbo), hogy a nebulók 90 százaléka atheista. Az intézet gimnáziumának öt osztályában összesen 69 tanuló volt, közülük 14 az első osztályba járt. Ezeket a részben rövidnadrágosokat is számítva, 6 egész és 9 tized tanulóból telének ki a fanatikusok, a középkoriak, az antiszocialisták s a többi felsorolt maradi opponens? Az intézetben maturált és tanulmányaikat az egyetem különböző fakultásain folytató hallgatók közt a gyalázó közlemény óriási felháborodást keltett és közülük egy győri orvosnövendék nyomban felelt a jelesen megérett ifjunak, ugyancsak a »Világ«-ban, de erről senki se vett tudomást. Pontos értesülés alapján állítjuk, hogy az intézetet elhagytak között is alig akad, kire a névtelen közlemény illene. Az orthodox ifju értesüléseit a bravúros orthodox sajtóból merítette, amely már az intézet felállítására előtt dobálózott az atheizmussal.

Akad még »vásott kölyök« és van még komisz ember a világon, de a Rabbiképző alsó tanfolyamának léte vagy nemléte nem kapcsolható össze az ilyen tapasztalati igazsággal. A jesibák szerencsétlen növendékei ellen az egyik felekezeti lap is fulmináns támadást intézett. Nem mondott kevesebbet, mint azt, hogy az intézet kapuin kopogtató bócherek kivétel nélkül erkölcsi halottak és hogy egy közülük épúgy megrontja az összes növendékeket, mint »egy rothadt alma az egész kosár almát«. Mindezt nem tapasztalat, hanem éleselméjű konstrukció útján tudja. Micsoda »kick« a távolba! Megirigyelhetné érte a fővárosi napisajtót élénken foglalkoztatott husiatyni csodarabbi. De mit szól ehhez az a sok orvos, ügyvéd, mérnök, tanár, kik 30 év alatt a Rabbiképzőben maturáltak és embertársaikat becsülettel szolgálgák? A kitünően informált ciklírő végül azt ajánlja, hogy a bóchereket elvileg zárják ki és e szegény hajótörteknek azt a tanácsot adja, hogy civilizálják a jesivát. Ugyanazon a helyen egy-két héttel később a gimnáziumi tárgyakból elbukott talmudistákért síkra szálló cikl látott napvilágot (a szerkesztő utólagos »elvi« fenntartása mellett), úgy-szintén más helyt is, míg az orthodox hivatalos ez alkalommal

hallgatott. A téves állítások felsorolása helyett elmondjuk röviden az igaz tényállást.

A tanári kar sohasem, ép így az idén sem tett különbséget a felvételle jelentkező tanulók között. Aki erkölcsi bizonyítvány felmutatása mellett az előírt vizsgálatot az algimnázium tananyagából és a héber tantárgyakból kiállotta, azt felvette. A vizsgálat minden tárgyból két tanár előtt folyt le és nagy jóakarat-tal történt. Az eredmény minden vizsgázottira külön-külön lett megállapítva és kihirdetve. A megállapításkor a tanárok nem is tudták, hogy az idén kilencz bócher (közöttük öt tavalyi) lett elutasítva. Senki sem számította össze és csak az intézetből való távozásokról hallotta az egyik tanár az öt körülfogó fel nem vettéktől. Nem volt közöttük egy sem, ki legalább három tárgyból nem felelt volna elégtelenre és nem volt közöttük egyetlen egy igazi tehetség. A nemtudás nyilvános pártfogása az ügynek rossz szolgálatot tesz.

FELHIVÁS A ZSIDÓ MÚZEUM ÜGYÉBEN.

Felhívás Magyarország zsidó hitközségeihez, chevráihoz és felekezeti testületeihez.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elhatározta, hogy Budapesten Magyar Zsidó Múzeumot létesít.

A társulatot ebben az elhatározásában kulturtevékenységének meg nem lankadó lelkesedése vezette. Az a törekvése, hogy a hazai zsidóságnak jelentőséges és maradandó intézményekkel a nemzeti fejlődésben és a tudomány haladásában mindig újabb érdemeket szerezzen.

Az új intézménnyel nemcsak a külföld zsidóságának hasonló munkáját kívánta a társulat követni, hanem főképen arra törekedett, hogy a zsidó mult emlékeinek összegyűjtésével a zsidó szellem alkotóképességét demonstrálva, a hazai zsidóság önértetét fejlessze és ebben az országban évszázados kulturtevékenységéről, erkölcsi, tudományos, irodalmi és művészi becséről minden másnál ékebben és hatásosabban beszélő bizonyosságot adjon és vele multunk megismerésének és jelen törekvéseink megbecsülésének jelentős tényezőjét teremtsen meg.

Szerte ebben az országban hitközségek és chevrák, testületek

és imaházak birtokában a magyar zsidóság történeti és néprajzi, művészi és tudományos életének gazdag emléktárgyai hevernek. Tárgyak, melyek mind zsidóságunk szellemi törekvéseiről, lelki átételeiről, történelmi multjáról beszélnek s melyek összegyűjtve, benső értékének tiszteletreméltó nagyságáról tehetnek bizonyosságot s szolgálhatják a tudományt.

Az a bizottság tehát, melyet az Imit a Magyar Zsidó Múzeum megalkotására kiküldött, szervező munkájában legelőször az ország összes hitközségeihez, chevráihoz és más felekezeti testületeihez fordul és felhívja őket, hogy a múzeum eszméjét minden erejükkel támogassák: lépjenek be a múzeum tagjainak sorába; évi járulékok fizetésével gazdagítsák a múzeum alapját; tagjaik körében gyűjtsenek pártfogókat a múzeumnak s közadakozásból rendezzenek gyűjtést a múzeum-alap javára. A bizottság bármily csekély adományt vagy alapítványt hálás köszönettel fogad s egyelőre megelégednék azzal, ha testületeink évente egyszer csekély adakozásra bírnák rá tagjaikat.

De testületeinknek nem kevésbbé fontos feladata volna az, hogy a birtokukban levő múzeális jellegű tárgyakat a zsidó múzeumnak átadják: tulajdonába bocsássák, vagy pedig a tulajdonjog fentartása mellett letétül, megőrzés végett küldjék be a múzeumnak, mely ily módon áldozatok nélkül rövid idő alatt gazdag kincsek birtokába jutna. Végül felhívja a bizottság a testületeket arra is, hogy ha múzeális tárgyakról van tudomásuk, azokra a bizottságot figyelmeztessék, a tárgyakat az enyészettől óvják meg és birtokosaikat intsek arra, hogy régiségeikről a Magyar Zsidó Múzeumnak értesítést küldjenek.

A múzeum egyetemes felekezeti célokat követ. A múzeumi bizottság bízik abban, hogy a magyar zsidóság hivatott tényezőit e célok fontossága áthatja és a felekezeti kulturális törekvéseinek teljes készséggel bocsátják erkölcsi és anyagi erejüket rendelkezésére. A zsidó múzeumot a felekezet őreinek szerető pártfogásába ajánljuk.

A Magyar Zsidó Múzeum Bizottsága:

Székelly Ferencz elnök. Mezey Ferencz dr. társelnök. Mezey Sándor dr. titkár. Lajta Béla, művészeti előadó. Alexander Bernát dr., Bánóczi József dr., Bacher Vilmos dr., Blau Lajos dr., Fabó Bertalan dr., Fényes Adolf, Keszler József, Kohlbach Bertalan dr.,

Kohner Adolf dr., Lederer Sándor, Mahler Ede dr., Marczali Henrik dr., Mandl Bernát, Spitzer Mór, Stiller Mór dr., Surányi Béla, Szabolcsi Miksa, Telcs Ede, Venetianer Lajos dr., Mucsinyi Wohl Rumi Adolf, a bizottság tagjai.

Felhívás Magyarország zsidó hitű polgáraihoz.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elhatározta, hogy Budapesten Magyar Zsidó Múzeumot létesít.

A társulat eme határozata a zsidóság kulturális törekvéseinek messze időkre ható és kimagaslóan értékes intézménnyel öhajjt Magyarországon újabb emléket állítani.

A zsidóság felekezeti alkotásait mindig a nemzeti czélok szolgálatába állította és nemzete iránt kötelességeit a tudományok és művészetek lelkes támogatásával is mindig lerőtta. A Magyar Zsidó Múzeum is olyan intézménnyel készül, mely felekezeti vonatkozásain kívül általánosan tudományos értékével a nemzeti kultúra gazdagodását is jelenti.

A mult zsidóságának lelkét van hivatva közkincsé tenni a zsidó múzeum. A zsidó szellemi élet ősi voltával kell magyarázni a zsidóság haladó szellemi tevékenységét és ékesen tanusítania sokszor vádolt felekezetünknek termékeny és nemzeti szempontból is elsősorban értékelni való munkásságát.

A múzeum czélja az lesz, hogy összegyűjtse azokat a tárgyakat, melyek bármiféle vonatkozásban vannak a történelmi zsidósággal. A múzeum egyelőre az Imit keretén belül létesül, annak alapszabálya szerint áll fenn és működik, de fentartására külön évi járulékok igénybevétele szükséges. A múzeumnak külön is tagja lehet mindenki, a ki a múzeum alapját adományokkal, alapítványokkal vagy meghatározandó évi járulékkal gyarapítja. A múzeum szervezésére az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kebeléből múzeumi bizottságot küldött ki.

Ez a bizottság a reá váró feladatnak lelkesedéssel áll szolgálatába és bízik abban, hogy a hazai zsidóság áldozatkészségéhez nem hiába folyamodik. A bizottság felhívja a magyar zsidóság minden tagját, hogy a múzeum létesítését tegye lehetővé: lépjen be a múzeum tagjainak sorába, évi járulékkal, adománnyal vagy alapítvánnyal gazdagítsa a múzeum alapját és ha van birtokában régiség, ereklye, emlék, mely a zsidóság multjából származik, melynek a zsidóságra történelmi, tudományos vagy művészi vonat-

kozása van: tulajdonul vagy letétképen bocsássa a Magyar Zsidó Múzeum rendelkezésére. A bizottság a legcsekélyebb adományt és tárgyat is hálás köszönettel fogadja és felhív mindenkit arra, hogy körében a múzeum alapjának mentül több adományt szerezzen. A bizottság különösen hangsúlyozza, hogy azokat a tárgyakat, melyeket tulajdonosaik csak letétképen kívánnak elhelyezni a múzeumban, egyszer s mindenkorra, mint a letevők és jogutódaiik tulajdonát fogja megjelölni és megörizni.

Mikor így egy jelentőségében mult és jövő nemzedékekre egyaránt fontos s felekezetünk kulturéletében az eddigieknél is nagyobb intézmény megalkotásába fogunk, munkánkat az a reménység sarkalja, hogy hazánk zsidósága, mint már annyiszor, úgy most is megérti és áldozatkészségével támogatni fogja törekvésünket. A magyar zsidóságnak rajta kell lennie, hogy mentől számosabb alkotással gyarapítsa érdemeit nemzetének szellemi mozgalmában s felekezeti önértetét, hagyományaihoz, szelleméhez való ragaszkodását messzire ható intézményeivel bizonyítsa.

A Magyar Zsidó Múzeum ügyét a felekezet minden tagjának szeretetétbe ajánljuk.

AZ ÓBUDAI FŐRABBI BEIKTATÁSA.

Szeptember hó 4-én iktatta be fényes ünnepély keretében az óbudai hitközség újonnan megválasztott főrabbiját, dr. Wellesz Gyulát, a nagybicsceiek volt rabbiját új méltóságába. Az óbudai hitközség tiszteletreméltó multjához méltóan folyt le az ünnepély a pompás zsinagógában, melyet délszaki növényekkel gazdagon díszítettek. A hatalmas csarnokot szorongásig megtöltötte az ünnepelő gyülekezet, melynek soraiban megjelentek Dési Ferencz dr. tanácsos, a fővárosi törvényhatóság képviselője, dr. Bacher Vilmos rabbiképzői elnök, Winterberg Gyula a pesti Chevra Kadisa elnöke, dr. Mezey Ferencz ügyész, az országos iroda titkára, a pesti, budai és újpesti izraelita hitközségek képviselői és rabbijai, az óbudai református egyház lelkesze és vezetői, dr. Pető Sándor a kerület országgyűlési képviselője és számos más notabilitás.

Az új főrabbit hatalmas kiűdöttség hozta át Pestről Mittelmann B. dr. vezetése alatt. A községházán dr. Stern József, a

hitközség elnöke üdvözölte Wellesz dr.-t. A *Boruch hábo* éneke üdvözölte a zsinagógába lépő papot. Ezután Blau Lajos dr. tanár tanítványát installálta. Szónok felelevenítette az óbudai hitközség tiszteletreméltó multját; reámutatott arra, hogy milyen magas fokon állott épen e közösségben a tóra ismerete, mely most paragon hever. Főleg a tóra tanulmányozásának emelését és terjesztését állította oda az új rabbi legfőbb feladata gyanánt. Vázolta mindazon feladatokat, melyek a modern rabbira várnak és dicsérte Wellesz dr.-t, kiben megvan minden tehetség, hogy magasztos feladatát teljesítse. Meleg szavak kíséretében adta át az újonnan választott főrabbinak a szószeket.

A mincha ima elhangzása után Wellesz Gyula dr. tartotta magasszárnyalású székfoglaló beszédét. Hangulatos ima után fejtegette a rabbi főfeladatát. Az isteni tan tanulmányozása és terjesztése, a jövőendő nemzedék vallás-erkölcsi nevelése, a kisember becsületes és szeretetteljes vezetése, az istentisztelet zsidó-tradícióban való megóvása képezik majd főgondját. Ezen hármas feladatot a haftóra szavához fűzte. Az agádai fordulatokban gazdag szónoki hévvel előadott beszéd, mely fényes tanubizonytságot tett Wellesz dr. ékesszólási képességéről, nagy hatást gyakorolt a megjelentekre. A Himnusz elénekülésével véget ért az ünnepély templomi része, mely után a jelenlevők siettek gratulálni úgy az új főrabbinak, mint pedig az installáló tanárnak is. Este fényes bankett volt, melyen különböző szónokok szellemes felköszöntőkben éltették az új főrabbit és az installáló Blau Lajos tanárt, Stern dr. elnököt, Mezey dr. orsz. irodai titkárt s más résztvevőket.

Az óbudaiaik új főrabbi, e lapoknak munkatársa, jó nevet vívott ki magának a számtottevő irodalmi körökben, főleg irodalom-történeti tanulmányaival és *Rási* studiumaival. Remélhetőleg áldást hoz majd működése új közösségének, mely ezúttal ültetett legelőször rabbiképző-intézetünkől kikerült papot rabbiszékébe.

Budapest.

—sz.

TUDOMÁNY.

ANTONINUS ÉS RABBI.

A talmud és midrasban nem kevesebbszer, mint 35-ször található *Antoninus és Rabbi* közötti beszélgetés vagy egyéb összeköttetés. Minthogy a patriarka Palesztinában székelt, a császár pedig Rómában, minthogy továbbá a zsidó patriarka a II. század második felében politikai hatalommal nem bírt, az első benyomás az, hogy mondákkal állunk szemben. Megerősítette ezt a benyomást a historikusok szemében az is, hogy a talmudban fordulnak elő, tehát oly forrásban, melyben történeti és mondai elemek sűrűn váltakoznak és összefolynak. Helyes érzéssel történeti magot kerestek az elbeszélésekben. Különösen kivált e téren is *Rapoport*, ki éles észszel és a nemzsidó irodalomban is nagy jártassággal azt iparkodott bizonyítani, hogy a talmud Antoninusa Marcus Aurelius, a filozófus a császári trónon, továbbá *Hoffmann*, ki az egész idevágó agáda-anyagot összeállította és lényegében Rapoport vezetése mellett megvilágította. Felfogása szerint három császárról van szó: 1. Marcus Aurelius 161—180. (= Antoninus), 2. Lucius Septimius Severus 193—211. (= Asverus ben Antoninus), 3. Antoninus Caracalla 211—217. (= Antoninus ben Asverus). A historikusok, mint Jost és Graetz, természetesen szintén foglalkoztak a problémával, és számos követőjük akadt, kik a fogas kérdéssel megbirkózni próbálkoztak, úgy hogy az Antoninus-kérdésnek nagy irodalma keletkezett.

Legújabbban *Krausz Sámuel*, kitűnő munkatársunk, külön műben foglalkozik a kérdéssel, amely a bécsi »Israelitisch-Theologische Lehranstalt« idei Ertesítőjének mellékletében jelent meg. (*Antoninus und Rabbi*, Wien 1910.) K. bevezető

megjegyzése szerint új anyag hiányában a problémát tisztán helyesebb felfogás alapján oldja meg (»von innen her besser erfasst, klarer gesehen und seinem verborgensten Wesen nach erkannt«. Előszó). Ennek megfelelőleg tárgyalás alá veszi az egész kérdést és iratát három részre osztja: I. Szövegek (1—69.). II. Megfejtési kísérletek (70—87.). III. Megfejtés (88—148.).

A főkérdés az, hogy melyik császárról van szó? Végig mentek a római császárok során Antoninus Piustól (138—161.) egészen Alexander Severusig (222—235.), de egyre sem illenek az összes Antoninus-agádák. Ezt az Antoninus-kutatók kellően kiemelték kölcsönös czafolataikban, ami jórészt a jelen iratban is olvasható. Hogy a főkérdésnél megmaradjunk, első helyen dióhéjban adjuk Krausz megfejtését, mondhatjuk mogyoróhéjban is, mert 61 nyomtatott lap kivonata.

A talmudi Antoninus Avidius Cassius, ki 164-ben syr helytartó lett, 166-ban Mediába is behatolt és nemsokára hivatalosan is a római Kelet ura lett. Ez időtájt a bukolikusokat (pásztor névvel illetett felkelőket) is legyőzte Egyiptomban (88—90.). 175-ben császárrá is felvette magát, de csak négy hónapig uralkodott, mert saját katonái megölték (107.).¹⁾ Az Avidius Cassius itt tekintetbe jöhető szereplése tehát 164—175. évekre esik. Juda I. (Rabbi) Krausz szerint 138. körül született (96.) és így Avidius Cassius halálakor 37 éves volt. »A kor politikájába hatalmasan befolyt« (130.), »félíg önként, félíg kényszerítve szövetséget kötött a római praetenssel, kinek ügye jól állott« (131.). »Az ügy nem maradt következmények nélkül Rabbira; amíg Tiberiásban lakott, valószínűleg gyanakodva őrizték, később Sepphorisba internálták, hol élete hátramaradó részét — teljes 17 évet — töltötte«. A talmud szerint azért ment a patriarka Sepphorisba, mert beteg volt. »Mi az események pragmatizmusát jobban felismertük és azt tartjuk, hogy Rabbi Sepphorisban internálva volt: politikai fogoly, hajótörött, megtört aggastyán, halálosan beteg ember. Politikai szerepet soha többé nem játszott, legfeljebb egykori patrónusa, gyermekei és unokái látogatták meg őt, a szentet.« »Rabbi »szent« volt, nem

¹⁾ Az erőszakos halálról a zsidó források nem tudnak, mert »valahol mélyen Elő-Ázsiában ölték meg, honnan a zsidókhoz számukra hasznavehető hír nem hatolt« mondja Krausz. Mi az a »für sie (die Juden) brauchbare Kunde«?

a talmud által adott okból, hanem azért, mert népe nemzeti eszméért feláldozta magát, mert elveszett ügy vértanuja volt, üldözött, mint R. Akiba, R. Meir, R. Josze és mások« (133. köv.). Rabbi 226-ban halt meg (147.).

Juda patriarka tehát összeesküvő volt és a rómaiak meghagyták patriarkai állásában? 175-től 209-ig, tehát 34 évig, Tiberiásban »gyanakodva őrizték« és csak azután internálták Sepphorisba? Az egykori usurpator fiainak (kiket részben megölték, részben deportációra ítélték, 107. lap) és unokáinak megengedték, hogy a patriarkát meglátogassák? Nem ismerünk a rómaiakra. Rabbi azért volt »szent«, mert vértanuságot szenvedett. De a zsidók csak a középkorban (a keresztény szentek mintájára) nevezték vértanuikat »kádós«-nak, a talmud a K. által említettek közül egyet sem nevez szentnek. De ez alárendelt pont; a főnehézség az, hogy a rómaiak az összeesküvéssel kompromittált patriarkát meghagyták állásában és birtokaiban.

A kronológia nagy nehézségeket támaszt. »Avidius Cassius, der im Jahre 164 die Verwaltung Palästinas antrat, streng und ordnungsliebend wie er war, musste einstweilen darauf bedacht sein, das ewig unruhige Volk der Juden durch Knebelung seines Führers im Zaume zu halten; später, als er auf die Verwirklichung seines Planes hinarbeitete, war ihm der geknebelte Patriarch auf den kaiserlichen Domänen gerade in den Wurf gekommen, um mit ihm im Stillen zu paktieren« (137.). A talmudi forrás, amely ezen állításoknak alapul szolgál (j. Sebiith 36d 24., Krausz 17.), csupán azt mondja: »Antoninus Jiblonát Rabbinak bérbe adta«. De tekintsük csak a kronológiát. K. szerint Rabbi már 164 előtt, tehát 26 éves kora előtt patriarka volt; minthogy 226-ban halt meg, legalább 62 évig uralkodott. És erre a rendkívüli körülményre a talmud, amely kiemeli, hogy Hillél, Jóchanan ben Zakkai és Akiba 40 évig voltak Izráel vezérei, sehol semmi czélzást nem tett?

A kronológiának egy másik nehézsége a következő. Rabbi fia R. Simon és R. Chijja társaságában meglátogatta Antoninust, mely alkalommal Simon Chijja előtt egy észrevételt tett (Tanchuma Vajeseb 3., Krausz 40.). Ez a körülmény és az a tény, hogy Simon a rabbi címet viseli, arra vall, hogy már meglelt ember volt. Ez K. saját felfogása szerint jóval 175 előtt volt, mert »az egész út önkéntelen, talán kényszerített volt« (40.), tehát abban az idő-

ben történt, midőn Av. Cassius és a patriarka még nem konspiráltak együtt. Tegyük fel, hogy 168-ban volt (K. szerint 139: »Nr. 9—10. gehören in die Anfangszeiten Rabbis, als das Verhältnis zwischen ihm und dem im Namen Roms gebietenden Avidius Cassius-Antoninus noch ein gespanntes war«), tehát 4 évvel Av. C. megjelenése után mint syr légátus, akkor Rabbi 30 éves, fia pedig körülbelül 10 éves volt. K. mondja ugyan: »In Rabbis Begleitung befand sich sein gewiss noch jugendlicher Sohn Simeon« (40.) és hasonlóan más helyen is, de hát elveszti-e a czáfolat erejét azáltal, hogy szerző is érezte? Utalunk még arra a nehézségre is, hogy Chijja már 164-ben foglalta volna el az első helyet Juda udvarán, tehát oly időben, midőn még Méir él, ki a pátriarka fiának, Simonnak a lakodalmán még jelen volt.

Más helyen szerző is megfedkezék kronológiájáról. Antoninus a zsinagóga számára egy lámpást ajándékozott. Midőn Rabbi ezt meghallotta, benedikciót mondott (j. Meg. 74a 28, K. 43.). Ehhez K. megjegyzi, hogy az adomány vagy a sepphorisi, vagy a tiberiási zsinagógának szolt, »ez utóbbi valószínűbb, mert Rabbinak erről előbb hallani kellett«. De felfogása szerint Antoninus már 175-ben megöletett és Rabbi csak 209-ben, tehát 34 évvel később »internáltatott« Sepphorisba.

A kronológia tehát nem »stimmel«, a kronológiával pedig a jelen dolgozat egészen megdől, mert az egész probléma a kronológiából áll.

A történelmi mag kihámozásában — K. pláne valóságos történetről beszél — sem szerencsés a mi iratunk. Már Rapoport Avidius Cassius helytartóra, mint Marcus Aurelius képviselőjére vonatkoztatta a Mechilta egyik helyét (40a, Krausz 6. lap). Ebben Antoninus azt kérdezi Rabbitól: Alexandriába akarok menni, vajjon feltámad-e ott ellenem egy király és le fog-e győzni? Rabbi megnyugtatta, hogy Egyiptomból a biblia szerint már nem támadhat király. Rapoport szerint Marcus Aurelius vagy helytartója, Av. Cassius, a római császár (Antoninus), az ellenkirály pedig Isidorus, ki 172-ben »pásztorkatonák« élén (Alexandria tájékán) fellázadt a római császár ellen. Akár intézett Antoninus kérdést a zsidó patriarkához, akár nem, a helyzetből érthető az elbeszélés keletkezése. Krausz szerint azonban maga Av. Cassius az összeesküvő, még pedig mint egyiptomi ember, mert atyja egyiptomi ember volt és ő Egyiptomot második hazájának tekin-

tette (91. l.), micsoda vigasztalást láthatott tehát a patriarka szavaiban, hogy Egyiptomból nem támadhat sem király, sem fejedelem? Rapoport, kit Hoffmann követ, a szóbanforgó agáda felderítésénél először vonta be Avidius Cassiust a kutatásba, mit K. maga konstatál. De azért azt mondja: »Den Beweis, dass der Römer, sei es nun Mark Aurel oder Avidius Cassius, in die Lage kam, mit dem Rabbi in Palästina eine Zwiesprache zu führen, sind beide verdienstvolle Forscher schuldig geblieben« (8). Hát nem tudták, hogy A. C. helytartó volt Syriában és hogy az egyiptomi felkelést leverte? Hát K. tud egyebet bizonyítani? Van talán más egyenes adata arra, hogy »a római párbeszédet folytatott a Rabbival«?

A kép, melyet szerző Juda patriarkáról fest, toto coelo különbözik a megszokottól. Eddig Rabbiban tisztán talmudtudóst láttak, Krausz szerint politikus, sőt összeesküvő volt: »Wir haben in Rabbi — nicht auf dem Wege von mehr oder minder sicheren Schlüssen, sondern durchwegs an der Hand zwingender Texte — einen Mann kennen gelernt, der durch und durch weltlich gesinnt war, mit liebevollem Eifer eine grossartige Ökonomie betrieb, mit den Grossen der Welt wie mit seinesgleichen umzugehen wusste und in die Politik seiner Zeit mächtig eingriff« (130.). »Von nun an wird uns auch R. Juda I. in der Gloriele erscheinen, welche ihm die seltene Vereinigung von Reichtum, Gelehrsamkeit, Klugheit in der Politik und mutiges Eintreten in die Arena des Kampfes verleihen« (131.).

Hogy a patriarka gazdag volt és hogy birtokai voltak, ezt eddig is tudták. Miből állott volna a gazdagság a földművelő országban, ha nem földekből? Bizonyítani tehát csak azt kellene, hogy Rabbi »világi gondolkodású« volt. Ez sehogyssem következik abból, hogy földjeit műveltette, vagy abból, hogy a földeket a római főhatalomtól bérben bírta. Ez abban az időben tulajdonképen nem más, mint az adózás egy fajtája. A patriarka-ház gazdagsága, legalább egy része, azon a területen volt, hol a rómaiak katonaságot tartottak. A patriarkának továbbá öszvérei is voltak, és öszvérek a római seregben is szerepeltek. Ezek konstatálása után szóról-szóra azt olvassuk: »So sehen wir nun Rabbi scheinbar in der friedlichsten Beschäftigung der Welt, in der Ökonomie, sowohl durch die Lage seiner Felder als durch seine Maultiere mit dem Kriegswesen seiner Zeit aufs engste verknüpft« (29.).

Hogyan? Hát akinek ma lovai vannak és birtoka valamely vár körül fekszik, az »a kor hadászataival a legszorosabb kapcsolatban áll«? Ez a bizonyítás oly jellegű, mint az a másik, amely szerint Simoniasban a patriarkának birtoka volt, mert Simoniasból több termék (Bodenprodukte) említetik (28.). Ez a mi iratunkban nem mellékes megjegyzés, hanem a megfajtás dereka. Hogy Juda patriarka harcziás levente volt, ilyen bizonyítékon alapszik.

De halljuk a patriarkát magát. Rabbi halála előtt ezt a nyilatkozatot tette: »Mind a tíz ujjammal fáradoztam a törával, de nem élveztem a kisujjra valót sem« (Kethub. 104a). Ez annyit jelent, hogy aszkéta volt és csakis a törának élt. Ez nem illik a világiassághoz és harcziassághoz. K. tehát (31.) elinterpretálja a dolgot, mondván: »Ist das mehr als die bekannte Uneignungszüge aller Rabbinen von Bedeutung, die ihre Thora nicht zum »Grabscheit machen«, mit dem sie graben? Es ist ja durchaus von dem idealen Thorastudium die Rede, aus welchem Rabbi zu seinem persönlichen Nutzen nichts, rein nichts zur Geltung brachte«. Ha ez a magyarázat igaz volna, akkor a haldokló patriarka semmi különös érdemre nem hivatkozott volna? Egyébiránt a szövegben nem áll, hogy a törából nem húzott hasznót, hanem az, hogy semmit sem élvezett. A patriarka kétségtelenül nem lakott kunyhóban és állásának megfelelő udvart tartott. De ebből semmikép sem következik, mint K. állítja: »dass Rabbi durchaus weltlich gesinnt war« (31.). K. annyira beleéli magát ebbe a felfogásba, hogy pár lappal alább (42) már azt a kijelentést teszi: »Es zeigt sich nun, dass je mehr wir in der Forschung vordringen, wir Rabbi immer mehr im Römertum versunken finden«.

Nem ismerjük félre a nagy nehézségeket, melyeket a probléma nyújt. Az összes kutatók belátják azt, hogy egyik-másik Antoninus-agáda anekdota. A hiba abban van, hogy valamennyiben mégis történelmi eseményt látnak és ugyanazon személyekre vonatkoztatják. Antoninus császárt jelent, de nem mindig ugyanazt a személyt. »A nagy harcz, amely az Antoninus-kérdésnél a zsidó irodalomban kitört — mondja K. a 98. lapon — az Antoninus név használatára nézve is világosságot teremtett. Felismerték, hogy az *Antoninus* név megszűnt egyéni név lenni, és hogy az Antoninus utáni császárok épúgy használták czímnek, mint

az *Augustus* és *Caesar* szót.« 99. lap: »Általában azért volt e név annyira kíváncsatos, mert »a nép és a katonaság senkit sem tartott volna császárnak, ha nem hallja az *Antoninus* nevet« (Capitolinus, *Vita Macrini*, c. 3.). Egyébkép is bizonyították, hogy az Antoninus szó császár jelentéssel bírt.¹⁾ Áll ez természetesen a zsidó nyelvhasználatról is. A talmud minden régi perzsa királyt Dariusnak nevez (Ros Hasána 3b: Kóres, Darjávés, Artachsaszta egy személy). Artachsaszta = király, az egyiptomi fáraó név mintájára. Minden hasmoneus király Jannai és minden hasmoneus főpap Jóchanan. A nép nem tart sok személyt emlékezetben, mint a historikus, hanem minden tudását egy személyre kondenzálja (Mátyás király). A zsidó nép szemében a pogány császár *Antoninus*, a zsidó fejedelem pedig *Rabbi*. Ami igaz és koholt dolog a zsidó és pogány fejedelem közti viszonyról forgalomba került, az mind »Antoninus és Rabbi« vignettát kapott. Antoninus a római császárság, Rabbi pedig, mint a legkiválóbb patriarka, a zsidó patriarkátus képviselője, de nem mindig ugyanazok a személyek. A kettő közötti beszélgetések emlékeztetnek az Ekha rabba bevezetésében közölt párbeszédekre, melyek az »Athéni és zsidó fiu« közt folynak.

Az »Antoninus és Rabbi« agádák nemcsak a történelmi, hanem a mondai kutatás körébe is tartoznak. Az első kérdés az, hogy melyek történelmi és melyek mondai jellegűek? Ennek megállapítása függ a tartalomtól és a formától, továbbá a forrás minőségétől. Nem szabad valamennyit egy kalap alá venni. Külön kell választani a magot a konkolytól. Ha ez a kritikai operáció megtörtént, akkor áll csak elő a másik kérdés: kik az Antoninus neve alatt rejlő személyek? A gazdag és beható Antoninus-kutatás azt mutatja, hogy az egyik Antoninus-agáda Marcus Aureliusra illik, a másik pedig Alexander Severusra; az első esetben a patriarka Juda I., a másodikban Juda II. Nem látható be, hogy miért nem volna mindkettő lehetséges? Annál is inkább, mivelhogy Juda II. szintén nevezetik Rabinak. A történelmi mag csakis ezúton ismerhető fel. A tradált események a későbbieknel, akár már a második-harmadik generációnál, egy személyre lokalizálódtak.

¹⁾ Nem érthető, hogy K. az Antoninus szó ezen jelentésének elfogadása után miért tulajdonít nagy fontosságot annak, hogy nem fordul elő: Antoninus Kaiser (100). Hisz ez tautológia volna.

E czikk keretében nem tárgyalhatjuk a kérdést egész teljességében, csupán néhány észrevételt teszünk. A jelen iratban 15—18. szám (45—50. lap) alatt foglalt Antoninus-agádák tisztán mondták. A 15. pl. arról szól, hogy Antoninus azon kérdésére, mit tegyek, hogy az üres kincstárak megteljenek? Rabbi válasz helyett kertjében a küldött előtt nagy retkeket kitépett és kicsinyeket beültetett. Ezt Ant. kihozta a küldöttből és megértette belőle, hogy a nagy vezérek helyébe kisebbeket kell tenni és az előbbieket konfiskált vagyonából és az utóbbiak hivatalvásárlásaiból kell a kincstárakat megtölteni. Ezt a tanácsot A. követte is. (Gen. r. 67., 6.) Fejtéve, hogy római ilyen tanácsra szorul és feltéve, hogy a patriarka ilyen rablógyilkos tanácsot ad, mi itt a »titkos megállapodás? Megállapodtak abban, hogy mit ad és mit kap Judea? Erről szó sincs és ezenfelül Antoninus itt valóságos császár. Az egész retekkiszakítás és ültetés, mint titkos jelbeszéd: anekdota, melyet a zsidók a patriarkájuk nevéhez fűztek. A 16. sz. (Ab. Z. 10b.) csodás elemekkel átszőtt mese, nem összeesküvés, melyről különben sem szóval, sem tartalmilag említés nem történt. A 17. (ugyanott) azt mondja, hogy Antoninus kiszolgáltatta Rabbit. Ha R. az ágyra akart felszállani, A. lehajolt és azt mondotta, az én hátamon szállj fel. Ez K. szerint összeesküvés. A 18. sz. így hangzik:

»Midón a mi szent tanítónk Antoninusnak írt, így írt: Szolgád, Juda üdvözl. Félj az Istentől és שׁוּבוֹת-el ne keveredj».

Ezután következik a héber szó magyarázata R. Acha nevében, mely szerint két istent elismerőket jelent. A patriarka tehát Antoninust az egyisten félelmére intette. Ez a midras a Jelam-dénuból származik és Deuteronomium 6., 1. שׁוּבוֹת-יְהוָה-hez fűződik. (I. Alfabetá 20, ed. Zitomir 76, Krausz 50, 1. jegyzet.) Hogy ez a magyarázat helyes, mutatja az a körülmény, hogy a levél az egyistenről szóló hitvallomáshoz fűződik. Krausz szerint azonban ez az agáda »eminens politikai hely». Ő ugyanis a Példabeszédek 24., 21. versét szó szerint veszi és így fordítja: lázadókkal ne keveredj. »Das ist ein Absagebrief optima forma. Rabbi sagt sich darin von den Empörern los und mahnt dringend von einer Empörung ab. Lange wurde sie vorbereitet und Rabbi dafür zu gewinnen gesucht — erfolglos, wie es sich nun zeigt.» (51.). Ha összeesküvésről volna szó, akkor mi összefüggésben áll ez a levél az egyistenről szóló hitvallomással, ahol idéztetik?

De tegyük fel, hogy K. jobban értette a levelet, mint az amóra és a midrasgyűjtő, de csak nem értette jobban, mint maga az első tradens. Ez pedig nem azt mondja, hogy a patriarka csupán *egyszer* írt ilyen levelet, hanem azt, hogy így szokta kezdeni levelét. Ugyanis nem az áll: midón írt, (mindig) így írt, hanem: כְּשֶׁהָיָה כוֹתֵב הָיָה כוֹתֵב = egyszer írt. A levél tartalma nincs is közölve, csupán a bevezető formula. A főhely tehát, melyre szerző az összeesküvés fantasztikus elméletét felépítette, erről egyáltalán nem szól. Egyébiránt ennek a levélnek Krausz fordításában nincs jó értelme, mert a Rabbi által idézett vers nem Antoninusnak szólna, ki maga volt az összeesküvő vagy már ellencsászár, hanem Rabbinak magának. Antoninus joggal kérdezhetne volna a tudós patriarkától, vajjon konspirálása idején nem ismerte-e a Példabeszédek? A szóban forgó helyen se ellencsászáról, se összeesküvésről nincsen szó, még kevésbé az ismert helyen (Ab. Z. 10b, Krausz 20. szám, 51. lap), amely így hangzik: »Midón Antoninus meghalt, Rabbi így szólt: נִתְפַּדֶּה הַבֵּינָה; midón Artaban meghalt, Rab így szólt: נִתְפַּדֶּה הַבֵּינָה. A két héber szót úgy értik, hogy széjjelment a (baráti) kötelék. Ez jó értelmet ad, mert Rabbi a római császárral, Rab pedig a perzsa királlyal baráti viszonyban élt. K. azonban a szóban forgó kitétel úgy fogja fel, hogy »megszakadt az összeesküvés». Ez először nem illik Rabra, ki Artaban legitim perzsa királlyal nem szöhetett összeesküvést, másodsor nem illik Rabbira sem, ki K. felfogása szerint már előbb elutasította Antoninus összeesküvésével. Egyébkép is a barát halálakor helyén van az ily értelmes felkiáltás: Megszakadt a barátság. De nincs értelme az összeesküvő halálakor az ily felkiáltásnak: Széjjelment az összeesküvés! Különösen, ha azzal a felkiáltó nem is volt már összeköttetésben. A 19. szám (51. l.) is azt mutatja, hogy Rabbi barátsága Antoninusszal haláláig tartott és nem szakadt meg előbb, mint K. feltételezi. Zakariás próféta szavát a három pásztor (vagy barát) haláláról Rabbi, Antoninus és Artabanra vonatkoztatták, kik egy hónapban haltak meg. Ha a Rabbi Antoninust már életében cserben hagyta, e vers alkalmazása nincs helyén. Már a kronológiánál éritettük azt a nehézséget, hogy Artaban és Rabbi 226-ban haltak meg, Krausz Antoninusa (Avidius Cassius) pedig már 175-ben. Antoninus ismeretlen, talán nem is létezett unokáját,

kivel Krausz előáll, csak nem állították egy sorba Artaban királlyal és csak nem ruházták fel a császári (Antoninus) címmel?

A »nagy kincs«, mely Antoninus előtt »felfedte magát« (3. sz., 8. lap), mint már a kifejezés mutatja, a meséből származik és ezt kétségtelenné teszi az összeállítás a Korach-féle és a messiási kor jámborai számára fentartott kincsel. Ezt a kincset több lapon keresni és meg is találni ördögös mesterség.

A jelen iratban a feltevések oly tömegei jelennek meg, amilyenre az irodalomban alig akad példa. Egy-egy szó politikai és háborus események rekonstruálására szolgál és szerző gazdag képzelete segítségével a licentia poetica pazar alkalmazásával a szereplők lelkébe is belát. Az Antoninus-szövegek K. fordításában kereken 270 sort tesznek és jó részük vallásos beszélgetés. Ebből a 6 oldalra terjedő mondákból 148 oldalt felelő könyv telik ki. Ebben történelmi tények természetesen csak elvétve akadhatnak. A mult eseményeit 1800 év után nem lehet kitalálni.

Sem a történelmi módszer, sem az eredmények lényege tekintetében nem vagyunk kitünő munkatársunkkal egy nézetben. Annál jobban esik annak konstatálása, hogy a jelen műben is széles olvasottságot mutatott és sok részletben reális felvilágosítással szolgált.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

ZWEBNER ÁBRAHÁM SAG.

(Szül. 1801, megh. Jeruzsálemben 1876.)

A 19. században még sok gáon volt Magyarországon. Nem volt község, bármily kicsiny is, amelynek ne lett volna rabbija. És éppen azok voltak a legnagyobb emberek, akik kis községben töltötték életüket. A község, hogy tartósan magához láncsolja rabbiját, akire jogosan büszke volt, mindig kész volt a legmeszebbmenő áldozatokra, hogy Isten őrizze rabbiját el ne veszítse. Azért nem ritkán fordult elő, hogy a Jesiva olykor két-háromszor oly nagy volt, mint ahány tagot a hitközség számlált. A Jesiva-ifjaknak, akiknek a fődolog a tanulás volt és nagyjából szegény szülőktől származtak, nem volt elkényeztetett inyök. Élniök kellett ugyan, de a legszükségesebbeket nem nélkülözték. A községben szabad ellátást kaptak. Nem kis teher volt az embereknek, akik között ritkán akadt gazdag, annyi ifjut eltartani. De

szívesen tették, bárha csak megerőltetéssel. Sőt, még versenyeztek is ebben egymással. A hitközségi tag tekintélye éppen azoknak a koszt napoknak számától függött, melyeket hetenként az ifjaknak nyújtott. Ez tökéletesen elég volt a rabbinak. Nagyobb igényeket nem támasztott nemcsak a hitközségével szemben, hanem még az étellel szemben sem. Mi kellett több egy régimódi rabbinak, akinek feladata e szavakban »tanulni és tanítani« foglaltatott, mint az ő Jesivája, amely neki állandóan alkalmat adott tanítva tanulni.

Goldziher Ignác, a hírneves tanár, alkalmilag így nyilatkozott: Zsidó tudomány a talmud és ami még hozzátartozik. Ellenben egy férfit, aki el van felejtve, mert egész életidejében nem számított, kiadni és fontosságát napfényre hozni, ezt nem lehet zsidó tudomány számba venni. Ha ez igaz, akkor azok az emberek, akik elmélyedve az ő nagy, vaskos foliánsukban megőszültek, voltak a zsidó tudomány képviselői. Mindenesetre most már hátrahagyott iratainknak csak egy nagyon szűk köre fordítható hasznunkra.

Egy hasonló rabbinusi tekintélynek legyenek e sorok szentelve. Az idősebb nemzedéknek még ismerős lehet Rabbi Avróhom Sag Zwebner neve. A 19. század második felének magyar rabbijai között ő az első gáon. És abban az időben még valóban voltak gáonok! — Zwebner 1801. Galgócson (Freistadt) pillantotta meg először a napvilágot. Atyja Rabbi Löb. (megh. 1804. Freistadtban.) tanítványa volt a nagy prágai rabbinak, R. Jehezkél Landaunak, azaz a ביהודה נרדע-nak, ahogyan híres responsum-műve után nevezték. A mester úgy nyilatkozott volna, hogy számtalan tanítványai közül csak még három közelítette meg R. Löb Zwebnert. R. Ábrahám azonban alig ismerte az atyját, mert már három éves korában megfosztotta tőle a halál. Kilenc éves korában anyja Rajkába (Ragendorf) vitte, R. Itzig Schosburghoz, a későbbi boldogasszonyi rabbihoz. Ez meghalt 1838-ban; a tanítvány gyászbeszédet tartott fölötte, amely később említendő prédikációs művében jelent meg. Később R. Móse Szófer Jesiváját látogatta, aki רמב"ם néven ismeretes. Ennek idősebb tanítványai közt a mi R. Ábrahámunk lett az első. A tanító közvetítése folytán a prossniti (később trencsényi) rabbinak, R. Áron Spitznek (meghalt 1820. körül) lett a veje. Mindjárt azután meghívták rabbinak Schodelsdorfbá, ahol körülbelül huszont

évig működött. Innen jött azután Kaboldba (Kobersdorf). 25 éves működés után (1873.) Jeruzsálembe költözködött és meghalt 1876. Adar 29-én szénsav belehelése következtében.

A motivum, amely az ősz férfit kivándorlásra ösztökélte, mint nekem a fia, R. Jiszachar Beer, aki itt néhány év előtt meghalt, hitelesen bizonyította, azon események voltak, melyek a hitközségek kebelében a kongresszus után lejátszódtak. A nagy-károlyi rabbival, Rabbi Meir Perlsszel intim barátság fűzte össze. A mende-mondákra, amelyek előbb ezen gáonról a levegőben lebegtek, semmit sem adott Zwebner Ábrahám. Teljes felháborodással utasította vissza azt a kívánságot, amely szerint a jeruzsálemi rabbisággal egyetemben Perlst és még három más rabbitt a rabbinsi teendők ellátására méltatlannak nyilvánítsa. A famousz levél, amelyet egy földije ebben a vonatkozásban hozzá intézett és később a Perls birtokába került, abban az időben nem kevés feltűnést keltett.

Zwebner számos írást hagyott hátra, ámbár ő, mint a kiadója az előszóban megjegyzi, ritkán vett magának időt, hogy feljegyezze talmudi észrevételeit. 1886-ban adta ki nevezett fia azoknak egy részét, novellákat és responsumokat **אהל אברהם** cím alatt. 1906-ban egy unokája, Zwebner Jehezkel, nagyatyjának egy homiliagyűjteményét, amelynek **הרשיה ד'אש** címet adott, rendezte sajtó alá. Amilyen éleseszű talmudista (charif), épp oly ügyes szónok (maggid) volt Zwebner Ábrahám. Némely gondolat-szilánkja valóságos igazgyöngy. Ebben a gyűjteményben található egy gyászbeszéd (heszpéd) is, amelyet Szófer Mózes fölött tartott. Hogy Zwebner az ő nagy jelentősége ellenére arra volt kárhoztatva, hogy életét ilyen jelentéktelen községben töltsen, azon nem szabad csodálkoznunk. A valódi lángész igen gyakran mellőztetik. De a lángelmék nem sokat törődnek vele és pedig azért nem veszik észre, mert, távol a nagyvilág zajától, annál több szabad idejük jut saját kiképezésükre. Majdnem hetven évet töltött Zwebner Á. tanítva és tanulva Magyarországon, hogy végezetül a szentföldön örök nyugalomra térjen. Magyarország számos fia él a külföldön szétszórva; bizonyára boldognak mondanák magukat, ha a hazai földben találhatnák végső nyughelyüket. Vajha legalább a nevük élne tovább hazájukban! Rabbi Ábrahám Sag Zwebnert megmenteni az elfeledéstől volt e sorok célja.

Jeruzsálem.

DR. GRÜN HUT LÁZÁR.

LAPSZÉLJEGYZETEK.

1. Baba Bathra 164b: **אמר רב שלש עבירות אין אדם יציל מהן בכל יום הרהור עבירה ועין תפלה ולשון הרע**.

Mi az a tefla? RSbM, Tószafót különbözőn magyarázzák, OZ. B. Bathra 220b két magyarázatot hoz. Az egyik, Báruch b. Sámuel úgy fogja fel, hogy az ember felteszi magában, most ájtatosan imádkozom, hogy az isten teljesítse akaratomat és ezzel megkísérti az istent, a másik, a bécsi Salamon szerint, az imádkozó a *kéréseknél* csakis magára gondol, az *áldásoknál* pedig nem gondol semmire. Szóval hangsúlyozza a **תפלה**-t, vele ellentétbe helyezi a **תורה**-t. Ez utóbbi magyarázat nagyon tetszik Izsák Or Zárúának.

Azt hiszem, minden emendáció nélkül helyes értelmet ad **תפלה**, ha **תפלה**-t olvasunk. Synonimje **תפלה**-nak. Az újjun tefilla és tiffah között Lów L. is distingvál Ges. Schrift. II. 74., de erre a helyre nem utal.

2. Buber, Peszikta XV. 121b: **קריה נאמנה קריה קריה מרבבה** Jalk. Jesaia 256 szerint **מרבבה**. Buber nem érti a helyet. Valószínű, hogy a Pesz. a **נאמנה** szót két görög szóval, melyet aram fordításban nyújt, akarja magyarázni: *réo* — *όμοιοιτα*. **קריה** új, **מרבבה** egységes, hűséges, állhatatos.

3. Misna Megilla IV. 10: **קרא ולא מיתרנס מעשה תמר**: **קרא ומיתרנס מעשה ענל ומי**.

קרא alatt Támár esete Judával értendő (Rasi, Aséri, R. Niszim) Maimuni **מעשה תמר**-t magyaráz. (Misna-komm. és Obadja Bertinoro.) Az alább előforduló **קרא ומיתרנס** nehézséget nyújt, melyet erőltetve lehet csak elűntetni.

Ha a misnában a sorrendet tekintjük, alig érthetjük hogy lehet Támár esete alatt mást érteni, mint a Genesis 38. fejezetében elbeszélte eseményt. Hisz Ruben, Támár, az aranyborjú két rellatija, a papok áldása a thóra lectiúra vonatkozhatik csupán. Dávid és Ámnon, a Merkaba pedig a haftára, a próféta-lekezió. Valószínű tehát, hogy Maimuninak más misna-verziója volt, melynél jobb a Rasié. Mert hogy kerül a thóra-lekezióba Ámnon története? S a Támár-Juda történet hiányoznék Maimuni szerint. Különböben a barajtha is (Megilla 26b) igazolja az egyszerű magyarázatot.

Dávid és Ámnon története. Ugy látszik, két esetre vonatkozik (Dávid-Bát Seba és Ámnon-Támár).

הַיִּידִים-nak magyarázni a szóban forgó kifejezést. S talán tudta azt is, hogy Obadja Bertinoro magyarázatait Maimuniból és Rasi-ból meríti. Tehát ő nem vezetett be semmit. S hogy Maimuninak volt oly nyelvérzéke, mint Maharilnak, akinél az egész inkább csak ötlet, azt bizonyítani nem kell. Mit akar tehát Lewy-tól? Amit pedig egy német imafordításból idéz, arra nézve idézhetnék én is egy régi fordításból (a cím lapja hiányzik a könyvnek): »Ein Mensch tor nicht lechern ein Ei was da wachst in Gemusicht und Walt etc.« De mit bizonyítanak az ilyen fordítások.

Különben שְׂמִינָר מִיִּידִים mindannyiunkat érhet baleset.

Budapest.

DR. WELLESZ GYULA.

ERDEKES FOLYAMODVÁNY A SÁTORALJAUJHELYI MINTAFŐISKOLA ÜGYEBEN.

Az 1848—49-iki szabadságharcban — amint tudva van — a zsidók is kivették részüket a közös haza küzdelmeiben, majd ezek lezajlása után az elnyomatás keserveiben. A győztes reakció a magyar zsidókat külön is akarván büntetni, két milliónyi hadisarcot vetett ki reájok. Egy milliót már be is fizettek, midőn királyunk kegyelme a második milliót elengedte; a befizetett összeget pedig 1850 szeptember 20-án visszaadni rendelte olyképpen, hogy azt a hazai zsidóság kultúrájának előmozdítására fordítsák. Az 1856 márczius 29-én kelt legfelsőbb rendeletében meghagyta, hogy az egy milliót, mint kir. alapítványt, »Orsz. izr. iskolaalap« cím alatt a magyar kormány kezelje és kamataiból négy, tanítóképző-intézettel kapcsolt izr. elemi mintafőiskolát (Musterhauptschulen), továbbá egy rabbiszemináriumot állítsanak fel, a jövedelem fennmaradó részét pedig szegényebb izr. iskolák segítésére és szegény izr. vak és siketnéma gyermekek részére létesítendő alapítványhelyekre fordítsák. Akkor a *sátoraljaújhelyi* izr. hitközség is lépéseket tett egy mintafőiskola elnyeréseért, hatalmas versenytársa támadván a *kassai* izr. hitközségben, mely szintén ugyanebben fáradozott.

Hitközségünk az első lépést ezíránt akkor tette meg, midőn Felsőes Urunk 1857 május havában Zemplén vármegyében időzött. Zemplén zsidósága nevében e hó 29-én egy nagyművelt-ségű férfiú, ki a szónak hatalmát úgy nyelvben, mint írásban

egyaránt bírta: Weinberger Gyula egy tőle szerkesztett folyamodványt nyújtott át egy küldöttség élén Tarczalon Ó Felségének, melyben ki van mutatva, hogy miért érdemli meg leginkább a sátoraljaújhelyi hitközség a kassai közigazgatási kerületben levő hitközségek között a mintafőiskolát; de nagyon érdekes a folyamodványnak az a része is, mely az *egyenjóság* és a *birtokképeség korlátozásának* a megszüntetését kéri.

A folyamodványnak a *mintafőiskolára* vonatkozó megokolásának tartalma a következő:

1. Sátoraljaújhely városa a kassai közigazgatási kerületben lakó izraeliták középpontjának tekinthető. Igaz ugyan, hogy Kassa közelebb van Gömör-, Szepes-, valamint Sáros- és Abaúj-Tornamegyék egy részéhez, mint Sátoraljaújhely, de ha tekintetbe vesszük, hogy az említett megyéknek csekély számú zsidósága van és hogy Sátoraljaújhely közelebbre esik a sok zsidó lakossal bíró Máramaros-, Bereg-, Ugocsa-, Ung-, valamint Sáros- és Abaúj-Tornamegyék egy részéhez, akkor mégis csak Sátoraljaújhely mondható a kerületben lakó zsidók középpontjának.

2. Zemplén vármegye izr. lakosainak száma 25 ezer, mely harmadrészt képezi a kerületi zsidóságnak és miután e megye izraelitái az iskolaalap megalapításához is ugyanazon arányban járultak, Sátoraljaújhely elsősséggel bír a kerület más városai előtt.

3. Sátoraljaújhelyen már 1838-tól fennáll a Kaesztenbaum-alapítványból egy izr. iskola, melyet I. Ferenc is az akkor létezett kir. helytartótanács különös figyelmébe ajánlott. Egy oly jól szervezett iskolának fennállása, melynek fenntartási költsége részben örök időkre biztosítva van és mely a további sikerre a legnagyobb garanciát nyújtja, hasonlóképpen a sátoraljaújhelyi hitközségnek adja az elsőbbséget.

4. Sátoraljaújhely zsidósága köztudomású vallásosságánál fogva az ország hitsorsosainál jó hírnévnek örvend.

5. Valószínű, hogy a létesítendő tanítóképző-intézet összes növendékei városunk nagyszámú izr. lakosainál inkább nyerhetnek szállást és ellátást, mint a kassai kerület bármely más hitközségében.

6. Európa több államában politikai és erkölcsi tekintetből nagyon szükségesnek tartották a tanítóképző-intézeteknek nagyobb városokból kisebb városokba való áthelyezését, azért

jobb lenne ezt az iskolát már most itt felállítani, hol a tanuló-
ifjúság erkölcsi romlásnak nincs kitéve.

S most közöljük az érdekes folyamodványt egész terjedel-
mében.

*

Euer k. k. apostolische Majestät!

Allergnädigster Herr!

Bei Gelegenheit, als den Vertretern der treu gehorsamsten
Unterthanen israelitischen Glaubensbekenntnisses im Zempliner
Comitat die hohe Ehre und unbegrenzte Freude zu Theil wird,
Euer k. k. apostolischen Majestät vorgestellt zu werden, wagen
dieselben, voll Vertrauen auf Euer Majestät landesväterliche
Huld, in Folgendem die allerhöchste Gnade zu erliehen.

Mit der allerhöchsten Entschliessung vom 20. September
1850 haben Euer Majestät anzuordnen geruht, dass aus der von
den Judengemeinden und Familien Ungarns, der serbischen
Woiwodschaft und des Temescher Banates einzuzahlenden Million
Gulden ein israelitischer Schul- und Unterrichtsfond gebildet
werde, und in Folge der allerhöchsten Verordnung vom 29. März
1856 sind die Erträgnisse auf die Errichtung und Erhaltung eines
Rabbinatsinstituts und israelitischer Musterhauptschulen in Ver-
bindung mit israelitischen Präparandie- und Mädchen-Unterrichts-
anstalten, ferner zur Unterstützung armer israelitischer Volks-
schulen und Errichtung von Stiftungsplätzen für Blinde und für
taubstumme Kinder armer Eltern zu verwenden.

Diese allerhöchsten Anordnungen bilden in der Geschichte
der Israeliten Ungarns einen erhabenen und unerlöschlichen
Glanzpunkt, und deren Wirkungen werden so lange freudig
verspürt werden, als die mosaische Lehre nur Anhänger im Lande
haben wird; wir fühlen uns daher durch unsere unwandelbare
Unterthanentreue und unser unaussprechliches Dankbarkeits-
gefühl zu dem freudigen Ausrufe angeregt:

*»Hochlebe unser allergnädigster Kaiser und König, der Schöpfer
unserer geistigen und materiellen Wohlfahrt, vereint in Freudenfülle
mit unserer erhabenen und vielgeliebten Landesmutter, Ihrer Majestät
der Kaiserin!«*

Im speziellen Interesse der israelitischen Bevölkerung Zemplins
und des Kaschauer Verwaltungsgebietes wagen es die treu gehor-
samsten Vertreter der Israeliten Zemplins die allerunterthänigste
Bitte an den Stufen des allerhöchsten Thrones vorzubringen:
geruhen Euer Majestät die Errichtung einer Musterschule
in Sátoraljauhely huldvoll anzuordnen. Diese allerunterthänigste
Bitte findet in Folgendem ihre Begründung:

1-tens. Ujhely ist für die israelitische Bevölkerung des
Kaschauer Verwaltungsgebietes als Mittelpunkt anzusehen, denn
ist auch Kaschau dem Gömörer, Zipser und einem Theile des
Sároser und Abauj-Tornaer Comitates näher als Sátoraljauhely,
so erscheint doch die Hauptstadt Zemplins mit Rücksicht auf
den Umstand, dass gerade in jenen Comitaten nur sehr wenige
Juden wohnen, und diese Stadt den durch Israeliten stark bevöl-
kerten Comitaten Máramaros, Bereghugocsa, Ungh und einem
Theile des Sároser und Abauj-Tornaer Comitats näher als Kaschau
liegt, als Centralpunkt der israelitischen Bevölkerung des
Kaschauer Verwaltungsgebietes.

2-tens. Das Zempliner Comitat wird von circa 25.000 Juden
bewohnt. Diese Ziffer ist ein Drittheil der Gesamtziffer der
israelitischen Bevölkerung des Kaschauer Verwaltungsgebietes.
Da die israelitische Bevölkerung Zemplins wahrscheinlich auch
in diesem Verhältnisse zur Bildung des Schulfondes beigetragen,
so dürfte unserer unmassgeblichen Ansicht nach Ujhely diesfalls
anderen Städten des Verwaltungsgebietes vorgezogen werden.

3-tens. In Sátoraljauhely besteht seit dem Jahre 1838 eine
von einem Stifter mehrerer Wohlthätigkeitsanstalten Namens
Kaestenbaum gegründete israelitische Schule. Schon Allerhöchst
dero erlauchter Vorgänger Seine Majestät der Kaiser Franz I.
glorreichen Andenkens haben vor der Errichtung der Schule dem
bestandenen königl. ungarischen Statthaltereirathe anzuordnen
geruht, dass der Kaestenbaum'schen Stiftung und vorzüglich
der zu errichtenden Lehranstalt die volle Aufmerksamkeit zuge-
wendet werde. Der jetzige Schulorganismus entspricht ganz den
Anordnungen des hohen k. k. Ministeriums für Cultus und Unter-
richt, und wir glauben auch, dass die Schulleitung das volle Ver-
trauen der hohen Regierung besitzt. Das Bestehen einer ziemlich
gut organisirten Schule, deren Subsistenzmittel theilweise für
ewige Zeiten gesichert ist, und die für den beabsichtigten Erfolg
die nöthigen Bürgschaften gewährt, räumt ebenfalls der in Rede
stehenden Angelegenheit der Stadt Ujhely den Vorzug ein.

4-tens. Der gute Leumund, dem die israelitische Bevölkerung
in Ujhely als höchstreligiös bei ihren Glaubensgenossen im
Lande hat.

5-tens. Die Wahrscheinlichkeit, dass sämtliche Lehramts-
kandidaten bei der zahlreichen israelitischen Bevölkerung in
Ujhely eher Unterstand finden, als in irgend einer anderen Ge-
meinde des Kaschauer Verwaltungsgebietes, endlich

6-tens. Man hat es in mehreren Staaten Europas in poli-
tischer und moralischer Hinsicht für höchst nöthig angesehen,
Schullehrer-Seminare von grösseren Städten in kleinere zu ver-
legen; es wäre daher unserer unmassgebenden Ansicht nach viel
besser, diese Schule gleich dort zu errichten, wo die Jugend grössere
sittlichen Gefahren nicht ausgesetzt ist.

Durch die Eingangs ehrfurchtsvoll zitierten allerhöchsten Verordnungen haben Euer k. k. apostolische Majestät die geistige Emancipation der Israeliten allergnädigst zu sichern geruht. Da aber die geistigen und materiellen Interessen einer Gesellschaft eben so sehr wie die eines Individuums Hand in Hand gehen, so wagen es die ehrfurchtsvoll Gefertigten auch die allerunterthänigste Bitte an den Stufen des allerhöchsten Thrones vorzubringen: geruhen Euer Majestät noch die einzige Schranke, die in Folge der allerhöchsten Verordnung vom 2. Oktober 1853 zwischen den verschiedenen Religionsbekennern der österreichischen Monarchie besteht, allergnädigst fallen zu lassen, damit die treuehorsaamsten israelitischen Unterthanen sich ebenfalls einer solch glücklichen Existenz erfreuen mögen, als die übrigen Unterthanen Euer k. k. apostolischen Majestät.

Euer k. k. apostolischen Majestät unausgesetztes Bemühen war und ist es, wie eines jeden weisen und guten Monarchen, der Landesvater glücklicher Unterthanen zu sein. Es wird daher um so mehr in den Herzen der treuehorsaamsten Unterthanen israelitischen Glaubensbekenntnisses die Hoffnung rege, dass bald der Tag kommen werde, an dem sie durch einen Machtspruch Euer Majestät aus ihrer bisherigen Ausnahmstellung treten werden, als gewiss kein Bevölkerungstheil der österreichischen Monarchie die Israeliten an Treue und Anhänglichkeit an ihrem erhabenen Monarchen und an Opferbereitschaft zur Zeit der Gefahr des Vaterlandes (in so weit es ihre staatsbürgerlichen Verhältnisse gestatten) übertrifft.

Es sei den ehrfurchtsvoll Unterzeichneten in Gnade gestattet nachzuweisen, dass die Beschränkung der Besitzfähigkeit nicht nur den Israeliten, sondern auch ihren christlichen Mitbürgern und dem Staate als solchem nicht heilbringend ist.

In wenigen Ländern und vielleicht in keinem Europas ist die Besitzfähigkeit in nationalökonomischer und selbst in fiskalischer Hinsicht von solcher Wichtigkeit, als in Ungarn.

In Frankreich, England und in den meisten italienischen und deutschen Staaten würde eine Beschränkung der Besitzfähigkeit der Israeliten für die Gesamtheit von keinem wesentlichen Nachtheile sein. Der Werth des Grundes und Bodens, der Stand der Agrikultur und die Steuerkraft des Landvolkes bliebe dieselbe und eine Beschränkung würde blos auf die Israeliten eine traurige Wirkung hervorrufen; denn erstens hat der Ackerbau besonders in den erstgenannten Staaten die höchste Blüthe erreicht, zweitens ist die israelitische Bevölkerung in diesen Ländern relativ zu klein, als dass die Ausschliessung derselben vom Rechte des Erwerbes liegender Gründe für die Gesamtheit von Bedeutung wäre und drittens würden sich den ackerbaureibenden Israeliten auf dem Gebiete des sehr blühenden Handels und der Industrie andere zahlreiche Erwerbsquellen erschliessen.

Ganz anders verhält es sich in Ungarn, dessen aus 350.000 Seelen bestehende israelitische Bevölkerung grösstentheils auf dem flachen Lande wohnt und sich mehr oder weniger der Agrikultur und den damit verwandten Thätigkeiten hingibt. Die früheren ungarischen Gesetze haben zwar ebenfalls die Juden in dem Erwerbe liegender Gründe beschränkt, aber es war ihnen immerhin durch Pachtverträge möglich in den Besitz liegender Gründe für die Dauer zu gelangen, und der mächtige Einfluss dieser Berechtigung zeigte sich besonders seit dem Jahre 1840 in eklatanter Weise in der Erhebung des Landbaues, denn der zeitweilige Besitzer hatte doch die Aussicht, für das verbesserte Grundstück vom Pfandgeber eine entsprechende Vergütung zu erhalten, er scheute daher weder Mühe noch Kosten den Werth des Bodens zu erhöhen. Die Wahrheit unserer Angabe wird wohl von Niemandem bestritten werden, der die zahlreichen Besitzthümer der Israeliten in Ungarn und in dem Banate kennt. Die rationellen Bemühungen vieler Israeliten in Betreff der Aufblühhung der Landwirthschaft sind vom ungarischen landwirthschaftlichen Vereine oftmals belobend anerkannt worden.

In Folge des § 1372 des allgemeinen österreichischen bürgerlichen Gesetzbuches kann dem Pfandnehmer die Fruchtniessung der verpfändeten Sache nicht zugestanden werden, die Israeliten Ungarns sind demnach jetzt minder besitzfähig, als vor dem Jahre 1848.

Durch Pachtverträge vor dem Jahre 1848 und durch Kaufverträge, die auf Grund der den Israeliten durch die allerhöchste Gnade Euer k. k. apostolischen Majestät in den Jahren 1849 bis 1853 zugestandenen Freiheit des Erwerbes liegender Gründe geschlossen worden, sind die Juden Ungarns, der serbischen Woiwodschafft und des Temescher Banates, wie auch wahrscheinlich die in den übrigen Kronländern in den Besitz nicht unansehnlicher Grundstücke gelangt, auf deren Wertherhöhung sie seit dem Erscheinen des allerhöchsten Patenten von 2. Oktober 1853 unmöglich etwas wagen können. Der Jude sieht sich nunmehr als vorübergehenden Besitzer an, und sein Interesse weist ihn an, nur von der Oberfläche abzuschöpfen und den Boden auszusaugen, denn bei dem geringen Werthe der Grundstücke, die die Beschränkung der Besitzfähigkeit der Israeliten in vielen Theilen des Landes herbeigeführt, hat der israelitische Grundbesitzer nicht die freudige Aussicht seine Nachkommen durch den Erlös des Besitzes, der ihn und seine Familie in einen schönen Wohlstand versetzt, nur einiger Massen versorgt zu sehen.

Wie sehr die Grundstücke in Ungarn, namentlich in Oberungarn im Werthe gesunken, mögen folgende Fakta jüngster Vergangenheit zum Beweise dienen:

Die gräflich Fay'schen Güter in Bogát und Piricse Szabolcsér Comitats sind gerichtlich auf 190.000 Gulden Cnzse geschätzt

und nach einer drei- oder viermaligen Lizitation für den unerlecklichen Betrag von 60.000 Cnze, daher mit 130.000 Gulden Cnze unter dem Schätzungspreise verkauft worden.

Ein Gut des August Raskó in Azar Zempliner Comitats, das auf 32.000 Gulden Cnze gerichtlich geschätzt, ist für den Kaufschilling von 11.700 Gulden erstanden worden.

Dass hiedurch die Gläubiger dieser beiden Grundbesitzer, zu deren Gunsten die gerichtliche Feilbietung erfolgt ist, einen beträchtlichen Schaden erlitten, ist wohl selbstverständlich, und wie sehr auch der Staatsschatz durch ähnliche Affairen leidet, bedarf ebenfalls der Erörterung nicht.

Wenn auch die Israeliten zum Ankaufe erwähnter Grundkomplexe zugelassen worden wären, ist es zwar noch nicht evident, dass Israeliten dieselben durch höhere Preise käuflich an sich gebracht hätten, aber soviel ist gewiss, dass durch die gesteigerte Concurrenz ein unvergleichlich höherer Verkaufspreis erzielt worden wäre.

Auch die Vergrößerung der Concurrenz durch den Zutritt von Kauflustigen aus den anderen Kronländern oder aus dem Auslande, denen durch eine weise Gesetzgebung der Weg diesfalls gebahnt wird, dürfte die Preise der Grundstücke nicht sehr erhöhen, indem Niemand seinen heimatlichen Herd verlässt, um in der Fremde auf theuer erkauftem Boden sich ansässig zu machen, und jeder immerhin lieber in der Heimath Grund und Boden erwirbt, oder seine Kapitalien lukrativen industriellen Unternehmungen widmet, als in einer fremden Gegend, wenn nur nicht für unerleckliche Preise Grundeigenthum anzukaufen.

Die Beschränkung der Besitzfähigkeit ist besonders für die Israeliten Zemplins drückend, denn von 25.000 Israeliten, die dieses Comitats bewohnen, leben mindestens 16.000 ausschliesslich vom Ackerbau, Weinbau und den damit verbundenen Geschäftsbetrieben. Weder Handel noch Gewerbe reichen allein hin, den übrigen Israeliten einen genügenden Erwerb zu verschaffen, man kann daher annehmen, dass selbst ein grosser Theil der handel- und gewerbetreibenden Israeliten im Zempliner Comitats sich mit Acker- und Weinbau nebenbei befasst. Zahlreiche Israeliten besitzen im Zempliner Comitats Acker und Weingärten, und die ehrfurchtsvoll Unterzeichneten können nicht der Übertreibung geziehen werden, wenn sie die Behauptung aufzustellen wagen, dass viele Gründe im oberen Theile Zemplins, falls die dormaligen Besitzer ihr Besitzthum nicht an ihre Nachkommen vererben dürften, mit der Zeit der Cultur ganz entzogen werden.

Welch traurige, die staatsbürgerlichen Rechte der Israeliten auch anderweitig beengende Consequenzen aus diesem Ausnahmsgesetze erwachsen, wagen die Vertreter der treuehorsamsten Unterthanen israelitischen Glaubens im Zempliner Comitats noch schliesslich Folgendes allerunterthänigst vorzutragen:

Sämmtliche stimmfähige Handelsleute des Zempliner Comitats haben über Aufforderung der respekt. Behörde zu Vertretern des Handelsstandes beim löbl. k. k. Comitatsgerichte in Ujhely auch zwei israelitische Kaufleute gewählt, und die Wahl wurde von einer höheren Behörde mit dem alleinigen Bemerken nicht gutgeheissen, weil die Gewählten israelitischen Glaubensbekenntnisses sind.

Da diese hohe Entscheidung unserer unmassgeblichen Ansicht nach nicht dem Geiste des allerhöchsten Manifestes vom 31. December 1851 entspricht, so wagen wir auch die allerunterthänigste Bitte vorzubringen, geruhen Euer Majestät diese hohe Entscheidung huldvoll abzuändern.

Es kann Niemandem verborgen bleiben, wie sehr es in der allerhöchsten Absicht Euer k. k. apostolischen Majestät liegt, die Bedürfnisse aller treuen Unterthanen genau zu erfahren, und da Euer k. k. apost. Majestät Allerhöchst dero Unterthanen unausgesetzt mit Gaben und landesväterlicher Huld überhäufen, so wagen die ehrfurchtsvoll Unterzeichneten, nachdem Euer Majestät sich in Allerhöchst eigener Person von der Treue und zu allen Zeiten unerschütterlichen Anhänglichkeit der israelitischen Unterthanen an das erlauchte Erzhaus zu überzeugen Gelegenheit hatten, der Hoffnung Raum zu geben, dass Euer Majestät die Unstatthaftigkeit ihres allerunterthänigsten Einschreitens in Gnade nachsehen und zur unermesslichen Freude Aller allergnädigst zu verkünden geruhen werden:

Gleichheit aller Staatsbürger vor dem Gesetze.

Mit dem Ausdrucke tiefster Verehrung und unbegrenzter Ehrfurcht verharren Euer Majestät treuehorsamste Unterthanen isr. Glaubensbekenntnisses im Zempliner Comitats

Tarcsal, den 29. Mai 1857.

(Aláíráások.)

*

A királyhoz intézett kérvény a mintafőiskolára vonatkozólag sikerre is vezetett. 1858 október 7-én érkezett a cs. k. helytartótanács rendelete, melyben a mintafőiskola hitközségünkben való felállítását jelenti. A tanítóképző felállítását azonban abba maradt.

Sátorlajújhely.

KNOPFLER SÁNDOR.

FOLKLORE.

ZSIDÓ SZOKÁSOK ÉS SZÓLAMOK.

Brisz-yetton. Hát ez micsoda? Ez kérem zsidó analogonja a katolikusoknál szokásos keresztelési és illetve bérmlási yettonoknak, érméknek, melyek legtöbbször azon újtestámentomi jelenet van verve vagy véve, melyet Máté III. 13—17., Márk I. 9—11., Lukács III. 21—22. és János I. 29—34. alatt olvashatni. Az efféle érmék gyakran az illető megkeresztelt vagy bérmlált egyén védszentjének a képét is ábrázolják az egyik lapukon, és pedig valamelyes megfelelő »legendá«-val, ahogy az érmék és pénzecskék olvasható betűszövegét nevezik, a lego-legere latin szóból származtatva. Amikor a M. Zs. Sz. XXV. évfolyamának 381. lapján »A születés körüli szokások« című és a XXVI. évfolyam 43. lapján »Kümpö-Tévelach« című cikkeim megjelentek, még nem birtam tudomással a »wie es sich christelt so jüdelte es sich auch« német közmondásnak ezen esetben is megnyilatkozásáról vagyis arról, hogy »jüdische Taufmedaillen und Yettons« — így nevezik őket a német szakemberek — is léteznek. Most már tudok róluk, sőt itt leírok egyet dr. Berczeller Imre barátomnak, a pesti izr. hitközség kórháza főorvosának, a nőgyógyászati és szülészeti szakokba vágó tárgyak buzgó gyűjtőjének szívességéből. Azon kezdem, hogy a brisz-yetton elnevezést helyesebbnek tartom a fentidézett németnél, melyet »zsidó keresztelési érme« szavakkal le nem fordítok, a jobb izlést szem előtt tartva pedig ezekkel »zsidó körülmetelési érme« sem helyettesítek. Berczeller brisz-yettonja egy 24 gramm súlyú és 4 centiméter átmérőjű, tehát a mi ötkoronásainknál nagyobb kerületű és felületű recézetlen ezüst érme a zsidó 5598-ik évből, tehát 73 éves. A kisebb-nagyobb héber négyzetes betűkkel mutakozó legen-

dája a »majöl-nak« az operáció után mondott imájából véteztett és latin-magyar betűinkkel szedetve következőleg olvasandó, és pedig a mellő vagyis az avers lapon: Elajhénú velájhé ávajszénú | kájém esz hájeled | háze * lööviv ül-imaj * jismách | hoáv böjajezé chalócsov | vöszógél imaj bifri bitna Kákoszüv | A megfordított érme hátsó vagyis revers lapján következőleg folytatódik: jismách | ovichó vöimechó | vöszógél | jajládtechó | — ezen öt szó körül * Ksém senichnász lábrisz kén jikónész látajró ülchüpo ülmaászim tajvim. — A fentidéztem תבנבב évszám ezen revers lapon van legalul; az avers oldal megfelelő helyén pedig — A'hárajn kajhén — legapróbb betűkkel. A szavak utáni függőleges vonásokkal mindmennyi külön sor végét jelzem. Az avers 1—2—5—6. és 7. sorok ívalakuak.

*

Búza-sólet. Hát ilyen is létezik? Hogyne! Csakhogy a búza-sólet évente egyszer és pedig azon szombatn szokott — ott ahol — asztalra kerülni, amikor heti perikope gyanánt a Mózes második könyve XIII. 17-től XVII. végeig lájnotlatik és a háftajró gyanánt a Bírak könyve olvastatik IV. 4-től V. végeig. Mózes ezen Besallah perikope-ban foglalt és Debóra a háftajróban foglalt diadalénekeik után ezen szombatnak, mely legutóbb 1910 január 22-ikére esett és legközelebb 1911 február 11-ikére fog esni, שבת שירה (sabosz síró) a neve. Hazánk nyugati részének néhány községében ezen szombatn, minthogy perikopéjében a manna-hullás csodájának története is foglaltatik és mert a XVI. 31. szerint azon mint a koriandrom magva fehér mannának »íze mint kalács a mézben«; annál fogva a mannáról búza-sólettel emlékeznek meg, mert ama mézben kalácsnak a lisztjét búzából nyertnek vélelmezik. A búza fogyasztásának ezen válfaja mindenestre újabb eredetű. Mózes az ő harmadik könyvének XXIII. 14-ik versében kenyér meg pörkölt vagy nyers gabonaszemek evéséről beszél. Máté XII. 1., Márk II. 23. és Lukács VI. 1. ezek mindhármán az apostoloktól szombatn szakajtott és nyersen megévelt búzáról beszélnek, senki közülük búza-sóletről, melyről az ezen folyóirat XXIII. évfolyama 164-ik lapján megjelent Sólet-cikk is hallgat még. A búzasóletnek mellék-ingredienziái és »zetzen-ésének« módja azonosak akármelyik másféle Sóletével; búzája azonban, ahol csak lehet, a smüre-máczéknak szánt búzá-

ből vétetik. Mihozzánk ezen szokást a XVIII-ik század utolsó negyedében hozta egy Csehországból — Horčicból (přestitzi kerület)-e avagy Horitzból (königráti kerület)-e, azt nem tudom — bevándorolt hitrokonunk, aki Pozsony megyében a ma 630 házban 3843 lakost számláló Récse községben letelepedvén, csakhamar ennek német neve után a Ratzersdorf vezetéknevét vette fel. Fia Adolf, Pappenheim Amáliával egybekelvén, megalapítója lett egy drágakövekkel, ékszerekkel és illetve régiségekkel üzérkedő családnak, melynek tagjai mindenütt, ott ahol letelepedtek, a búzasólet szokását meghonosították olyannyira, hogy az ma a londoni és a belgiumi zsidóság köreiben általánossá vált. Amsterdamban imitt-amott recepiáltatott. Ezért is szabadjon ezen leányainak tipikus szépségéről is híres zsidó család tagjainak névsorát itt megrögzítenem, hivatkozással dr. Büchler Sándornak, a »M. Zs. Sz.« Bacher-füzetében megjelent cikkére is, melynek a 82-ik lapon a második kikezdésben olvasható indoklásánál én jobbat ez irányban úgy sem szolgáltathatnak. Születésük sorrendje szerint nevezett R. Adolf mindmegganyian Pozsonyban született gyermekei a következők: R. Ignátz Hermann, lakik Anversben, felesége Ullmann Marie Lakompakról; R. Julie, Wienben, Lunzer Ignátz özvegye; R. Miksa, Anvers, Ullmann Nina Nyitra-Zsámbokrétről; R. Sarolta, Amsterdam, Weiss Miksáné; R. Fanny, London, Lunzer Gyuláné; R. Emma, Pozsony, Weiss Mórné; R. Malvine, Anvers, Ullmann Adolfné; R. Lipót, Budapest, VI., Eötvös-u. 19., Tauber Bertha Sopronkeresztúrról és R. Frigyes, Pozsony, Ullmann Fanny Nagyvádról. R. Naf-tali 24 éves korában meghalt.

Az orosz és lengyel-litván zsidóság körében eme sabosz írókor koriandrom-maggal fűszerezett ételekkel emlékeznek meg a mannáról, sokhelyt akár mint rajshasónó-, erev jamkipur-, szüksesz- és sájnerábekor mézbe mártott barchesz-darabkákat körül-osztogatásával és megevésével. A wilnai gáon Rabbi Elijáhu asztaláról semelyik szombat sem hiányzott a méz. Egy általa idézett mondás szerint (lásd Berákh. 57b) a méz, a szombat és a szombat délutáni alvásos nyugalom nyújtják hatvanadrészét a túlvilági boldogságnak.

Budapest.

VADÁSZ EDE.

IRODALOM.

BEVEZETÉS A HÉBER BIBLIÁBA.

Geden S. A. az angol könyvek szép kiállításában XIV. és 367 oldalas bibliai bevezetést tett közzé, melynek címe: »*Outlines of Introduction to the Hebrew Bible*« (*Edinburgh* 1909). Mint már a címe (vázlatok) mutatja, nem teljes bevezetés. Tényleg csupán az általános bevezetésben tárgyalni szokott kérdéseket adja elő népszerű módon, csakhogy végül megtoldja a pentateuch-kritika előadásával. Az ú. n. részletes bevezetés, amely a biblia egyes könyveivel foglalkozik, teljesen hiányzik. A mű a következő hat szakaszra oszlik: I. Az Ó. T. nyelve (1—28). Ebben általános észrevételek után egy-egy fejezetben szó van a »héber« terminus eredetéről és jelentéséről, a héber nyelv jellegéről és a sémi nyelvek osztályozásáról. II. Az Ó. T. szövegéről (29—115). Ez négy fejezetre oszlik. Az 1. a héber ábéczeről és a feliratokról szól, a 2. a szöveg forrásairól és történetéről, egyben a kéziratokat és kiadásokat ismertette; a 3. a maszórát ismerteti; a 4. pedig a hangjeleket és hangjegyeket. A III. a héber és a görög kánont írja le és egyuttal a szent könyvek osztályozását és elrendezését tárgyalja (116—137). A IV. címe: A későbbi héber irodalom: midras, misna és gemára, talmud. Az utóbbi az első kettőnek a közös neve. Az V. a fordításokat ismerteti, jelesül az aram és syr, a görög, latin, egyiptomi, ethiops, arabs, örmény, georgiai és gót versiokat, összesen kilencz pontban (153—253). Végül a VI. a pentateuchus kérdéseiről szól (254—347), mely után az Izráelben uralkodó élet leírása, továbbá összefoglalás és következtetések következnek (348—354) és befejezésül két index (355—367.) A művet 14 becses kézirat és jelentős biblianyomtatvány facsí-

miléje díszíti. De ezek közül néhány a kicsinyítés folytán szabad szemmel nem igen olvasható.

Már ebből a tartalommutatóból látjuk, hogy Geden bevezetésébe olyan anyagot is felvett, amely az isagógiába nem igen tartozik. Ilyennek tekinthető az I. szakasz javarésze és az egész IV. szakasz. Szerző ezeket is érdekeseknek és tanulságosaknak tekinti, még pedig joggal, és így nem szabad ezt kifogásolni. Inkább kifogásolható az, hogy mást, mint angol könyvet, beleértve az angolra fordítottakat és némely latin művet, nem használ. Minthogy éppen a bibliai isagógia német eredetű és ma is a német tudományban a legterjedelmesebb, ennek mellőzése semmiképp sem helyeselhető. Ezen körülmény folytán a problémákat nem tárgyalja teljes apparátussal, különben is túlságosan elemi. Ezen általános bemutatás után áttérünk néhány részletre, melyek ítéletünket igazolni fogják.

Miután G. konstataulta, hogy »káthab« (írni) több mint 220-szor található a bibliában és eredeti jelentésüül, talán helytelenül, »bevésés«-t vett fel, azt mondja, hogy »pennával írni« héberül כָּתַבְתָּ (Exodus 8, 31 és Jeremiás 32, 12-re. Azonban azokon a helyeken *széfer* status constructusban áll, számos más helyen, ahol absolute áll, determináltan kötetik össze az igével: כָּתַבְתָּ בְּסֵפֶר (Exodus 17, 14; Numeri 5, 13 stb., összesen 11 hely); sőt »*chákak*« is így construáltatik Jób 19, 23 és több helyen *kára* (olvasni) is.

A Mésakó és a Siloahfelirat leírása után megjegyzi G., hogy a makkab., a nagy háboru (66—70) és a Bar Kochba érme feliratain, továbbá súlyokon, egy jeruzsálemi ágyon stb. a régi (föníciai) héber betűk használatnak és ezt a nemzeti felbuzdulásnak tulajdonítja (40—42). Különös feltevés: nemzeti felbuzdulásból nem a szent iratok, hanem a pogányok írásjegyeit használják »Jeruzsálem (vagy Czion) felszabadulására« feliratban. Ezt a nézetet már 10 év előtt megczáfoltuk »Wie lange stand die althebräische Schrift bei den Juden im Gebrauch?« cz. értekezésünkben (Kaufmann — Gedenkbuch 44—57), de az érdekelt körök nem hallgatnak a zsidó forrásokból merített adatokra, vagy inkább nagyon is hallgatnak. Senki sem reagál. — A talmudi adatokat a כתב עברי és כתב אשורי-ról megbeszéltük Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 58—86 (*Zur Einleitung

in die H. Schrift« 68—99), de G. erről (43—44) tudomást sem vesz, a jegyzetben sem, hol az irodalmat sorolja fel.

A 77-ik lapon szó van Mendelssohn pentateuch fordításáról, amely bemutatás tele van hibákkal. Nem ediczió, hanem fordítás; Salamon Dubno kommentárjának címe nem חֲזוֹן חֲזוֹן hanem תּוֹרָה תּוֹרָה, tőle nem származik a kommentár Genesis és Exodushoz, hanem csupán a Genesishez, de ez is csak a második heti szakasztól kezdve (Ben Jakob III, 637. lap, 299. szám). Továbbá Dubno »Tikkun Szóferim«-je az egész pentateuchusra vonatkozik és nem csupán az első két könyvre. Egy pár sorban ennyi hiba hogy is fér meg? — A nagy és kis betűk némelykor a könyv közepét jelzik (92). A kis betűről ez nem áll. — A 93. lapon adott clausula masoretica a londoni bibliatársulat kiadásából vétetett és ezért figurál benne a fejezetszám is, még pedig emlékverssel. Tényleg azonban ez csupán későbbi betoldás és eredetileg nem tartozik a maszorához, amely a fejezetekre való felosztást nem ismeri. A következő lapon közölt hasonló clausula Ézsaiáshoz, amely kéziratból származik, fejezetszámot csakugyan nem ad. — A felső pontokról (10 a tórában, 5 a többi könyvekben) azt mondja (96), hogy a rabbik ezek jelentéséről nem nyilatkoznak. Ez nem áll, törlésjelnek tekintik (Masor. Untersuchungen). A »szebirin« nem a görög és egyéb fordításokból vétettek, amelyeket a maszoréták nem ismertek (97). Tévesen magyarázza G. (104) a »van alapja az olvasásnak és van alapja a meszorétnak« ismert tételt. Ebben semmi szó sincs az allegorikus magyarázatról. Még egyszer tévesen hivatkozik erre a tételre 106 lent. Az accentuáció részletes tárgyalása (111—115) nem bibliai bevezetésbe, hanem a grammatikába való.

A tóra könyveinek nevei (117) a kezdő szóból vétettek, kivétel csupán a 4-ik könyv, a mely a főtartalomról neveztetett el (t. i. Numeri a számlálásokról). De a 3-ik neve Tóráth Kóhanim (= Leviticus) és az 5-iké Misne Tóra (= Deuteronomium). Valószínű, hogy Genesis és Exodus is régi héber nevek fordításai (Tanulmányok 33 köv.; Zur Einleitung 39 köv.). Nechemja héberül nem pontoztatik a nun alatt szegállal (119). — 129 »chómes pikkudim« helyett olv. »chómes pekudim«, ami az Origenes »Ammesfekódeim«-jének teljesen megfelel, kinek listáját a biblia könyveiről G. közli. Figyelemre méltó, hogy Origenes a héber nevek átírásában a szegollalakokat egytaguaknak adja:

Ouammelh (mai vokalisokkal: ve-hammelech), Sfarthelleim (ma: széfer), Kóelh (Kóheleth). A *vav* consecutivumot nem pontozta pathachchal: Ouikra (Vajjikra), a *vav* mindig *ov* (= u): a már említett példán kívül: Ouelesmóth. Feltűnő, hogy az 1. Királyok könyvét a kezdő szóról Ouammelh Dabid-nak nevezi és ezt így fordítja: βασιλεία Δαβίδ. Talán βασιλεια (βασιλειῶν accusativusából keletkezett) vagy pedig abstractum pro concreto, azaz királyság annyi mint király. Salamon példabeszédei = Μελωθ. Világos, hogy a sigma kiesett és így מלכות (מִלְכּוּת) helyett nőnemű többesszám), nem pedig mint G. átírja מליות (l. Tanulmányok 31). — G. 135 »Noach« szót *vav*-val írja, 144 Mechilta szót ם-el, 146 Hannaszit ם nélkül. Hogy a Midras Haggádól a Midras Rabbához hasonló gyűjtemény (144), nem áll. »Rabbi Jehuda Hakkádós« (147, 1. sor) tudtommal sosem fordul elő, hanem vagy R. Jehuda Hannászi, vagy Rabbénu Hakkádós. »A Gemára egészen haggádikus« (149, 5 sor) elárulja, hogy G. a talmudban sosem olvasott. Épily furcsa azon állítás (149), hogy Jóchanan nagy gyönyörűséget talált a görög tanulmányozásában. Hamis az az állítás is, hogy a babyl. talmud sokkal terjedelmesebb, mint a palesztinai (150). Nem tudjuk, hogy honnan ered az az állítás, hogy Palesztinában a targum az Istentiszteletnél nem volt kötelező, de Babylóniában igen. 159 fel kellett volna említeni, hogy Ginsburger a Targum jer. külön kiadta.

A görög fordítás jelentőségének ecsetelése után G. az Aristaeaslevélről szól. Azon nézetem van, hogy nem pusztá koholmány, hanem tényleg két ok működött közre a LXX létesítésénél: az alexandriai királyi könyvtár és a görög zsidóság szükséglete (173). Philo és Josephus hittek az Aristeas elbeszélésében (176). Philo Alexandriában minden esetre kompetensebb ebben a kérdésben, mint pl. Schürer Göttingában vagy Wendland Boroszlóban 1900 év után. »A Királyságok« βασιλειῶν cím eredete 1. és 2. Sámuel és a 2 királyok könyve számára homályos; feltehető, hogy ezt a nevet azért adták, hogy jelezzék vele, hogy a Saul, Dávid és Salamón egységes királysága különbözött a kettészakadt királyságoktól; egy »királyság« megalapíttatik Izráelben I. Sámuel 12. f., és így a szóban forgó cím jelzi a négy könyv elsőjének nagyobb részét is (181). Már fent láttuk, hogy Origenes »Dávid király« helyett »Dávid

királyságot« mond. Ugy látszik, hogy a Κοινή nyelvén βασιλεία annyit jelentett mint βασιλειῶν. A talmudban מלכות (még ma is a zsargonban) nem ritkán a király helyett áll. A kérdés ez irányban még kutatni kellene. — A 9. és 10. zsoltár a LXX-ban egy zsoltár. Ehhez (184) megjegyezhető, hogy a palesztinaiak a héber szövegben is egynek vették. Ugyanott G. mint a héber szövegtől való eltérést említi azt, hogy némely görög kéziratban a zsoltárok stichosokban vannak írva és a στιχοί a héber versek párhuzamos tagjainak felelnek meg. Ez azonban nem eltérés, hanem éppen egyezés, mert szabály szerint a zsoltárokat héberül stichosokban kell írni és számos kézirat, sőt Ginsburg kiadása is így adja a szöveget. — A LXX-át — úgy mond G. 185 — zsidó körökben mindig gyanus szemmel nézték és sohasem lett semmiféle hivatalos módon elismerve. De a görögnek mégis volt valami privilégiuma. R. Simon ben Gamliel patriarcha (2. század 2. fele) szerint a bibliai könyveket a héberben kívül még csupán görögül szabad írni (misna Megilla 9b).

Az emlékezet befogadó képességéről és tartósságáról érdekes észrevételeket olvasunk 256 s. köv. Ezek a talmudba való bevezetésnél inkább helyén vannak, mint a bibliába való bevezetésnél. G. maga sem gondolt az emlékező tehetség erejére, midőn a talmud szerkesztéséről szólva, ezt gondolkodás nélkül írásba való foglalással azonosítja. — *Fentateuchos* szó jelentése: 5 tekercs. Ezt Birt (Die Buchrolle in der Kunst) régi glossariumokból bizonyította. Szerzőnk 259 a régi felfogásnál marad, mely szerint első sorban a könyvtartót jelenti. A pentateuchus kritikáját részletesen tárgyalja G. könyve végén, de megjegyzi, hogy nem szabad az európai gondolkodásmódból kiindulni. Az irodalomtörténeti kritika magában nem megbízható, az ethnológia és archeológia nem mondta még ki az utolsó szót (253). A mérsékelt kritika hangja.

Budapest.

B. L.

A JEMENI ZSIDÓK HÉBER ÉS ARAB KÖLTÉSZETE.

E címzet viseli *Bacher Vilmos* legújabb műve, amely az orsz. rabbiképző-intézet idei Értesítőjében épp most jelent meg és egyidejűleg ugyanott német kiadásban is e címmel: Die hebräische und arabische Poesie der Juden Jemens. Miután szerző az Előszóban (1—10.) konstatálta, hogy a jemeni zsidókról Tudelai Benjamin értesítése és Maimúni ismert levele (Iggereth Tëman) óta 600 évig nem hallunk semmit és hogy a Jemenből előkerült kéziratok különösen a targum és a felső pontozásra, továbbá a költészetre nézve mily fontossággal bírnak, áttér sajátképi tárgyára.

A két részre, magyar és héberre osztó mű az első fejezetben (11–19.) a »használt kútfők«-et ismerteti, melyek 18 kéziratból (közöttük egy dr. Hevesi birtokában) és 4 nyomtatványból állanak, továbbá egyes részletekből Saphir Jakob művében (Eben Szafir) és Lunetz szentföldi kalendáriumában. De az utóbbi azonos egy már nyomtatott jemeni divánnal. A második fejezetben (19–30.) »az énekgyűjtemények« szerző konstatálja, hogy ezek nem istentiszteleti célzét szolgáló, de többnyire vallásos tartalmú költeményekből állanak és hogy a gyűjtemények egyforma felosztással és rendeltetéssel bírnak. Hét csoportra oszlanak: szombat, a lakodalmom stb. »A jemeni énekgyűjtemények rendszerint semmi adatot nem nyújtanak a bennök foglalt költemények szerzőjéről. Ahol a szerzőről sem az akrosztichonból, sem a költeményekben foglalt adatokból nem értesülünk, ott ismeretlen marad« (25.). A legtöbb vers, majdnem 200, Szálim ben József Sibzi kiváló költőtől ered. Tudós atyától származott és maga is tudós volt. Mikor a zsidók Szanaa, Délarábia fővárosából az 1679-ik évben kiűzettek, már meglelt ember volt, tehát 1640 körül született. »Sibzinek szellemi légköre nem egészen a zsidó közösség vallási, társadalmi és irodalmi határai közé szorult. Mohamedán körökben is mozgott és műveltségére, mint arab verseiből is kiláglik, nem-zsidó környezetének kulturája is volt befolyással« (36.). Mohamedán nagy urat is megénekelt. A kabbala és messiási hit nagy szerepet játszanak verseiben, talán Sabbathai Czebiben is hitt. Erős zsidó nemzeti tudattal bír. Valószínűleg pentateuchus kommentárt és kabbalistikus fejtegetéseket is írt. Taizzban temettetett el.

A Sibzi éppen kivonatolt életrajzának szentelt harmadik fejezet után (19—45), a negyedikben (45—57) »a többi jemeni költő« kerül sorra.

Több a XV. és kettő a XVI. századból ismeretes, a Sibzi utáni korban nagyobb számban lépnek fel. A héber rész adja e költők listáját. Az ötödik fejezet (57—66.) a költemények nyelvét jellemzi. »Sibzi héber nyelvetez elsősorban a spanyol iskola régi költőinek befolyását mutatja, a kik a versképzésben is mintái voltak« (60.). Nagy hatással volt továbbá az arab nyelv. 63—66 van egy lista: »Új készesű vagy ritka kifejezések Sibzi költeményeiben.« Megjegyezhető, hogy ניל még mai napig nálunk is használatos, igaz, hogy בן-nel konstruálva, nemzedék jelentésben és hogy היה-t a talmud is használja a kalban; továbbá סהr »körüljárás« jelentésben (nem a kereskedőről) a biblíában is előfordul (pl. Gen. 34, 10) és teljesen mint סבב a talmudi : סהר סהר לא תקרב mondasban.

A jemeni költészet legszembeesőbb sajátossága kétnyelvű jellege. A zsidó irodalomban, de talán az egész világirodalomban hiába keresnénk példát arra, hogy egymás mellett két, bár rokon, de egymástól teljesen különböző nyelvet, milyen a héber és az arab, a költői előadás egyenlőjogú kifejezési eszközeül használtak volna. *Arab verseket* mint héber költemények alkotó részét rendszeresen alkalmazva először Jehúda Halévi-nál találunk (57.). Következik ezután a kétnyelvű versek formáinak az ismertetése.

A hatodik fejezet (67—74.) leírja »a költemények alak-
ját. A versszakokat tekintve, Sibzi költeményei két nagy cso-
portra oszthatók: két-, négy-, ötsorosakra és övkölteményekre.
Tartalom szerint a költeményeket Bacher 17 csoportra osztja.
Vannak szombati, ünnepi, lakodalmas énekek, rejtvények, elé-
giák, rangversköltemények, nemzeti ódák, szerelmi versek stb.
(hetedik fejez., 75—89.) A mi Sibziről áll, áll a többi délarab
költőről is.

A héber rész (külön paginálva 1—56.) hasznos regisztereket és érdekes mutatóványokat ad.

Bacher e legújabb művében új költői irodalmat mutat be ismert pontossággal és széles tudással.

Budapest.

B. L.

IRODALMI SZEMLE.

A szent föld története a templom lerombolásáig (70), illetőleg a Bar-Kochba felkeléseig (135) sűrűn lett megírva, mert a keresztény teológia a Jézus előtti és utáni kor iránt természetszerűen mélyen érdeklődött. A későbbi korok azonban hidegen hagyták, mert abból a téves felfogásból indult ki, hogy a zsidóság a két felekezet között Bar-Kochba alatt beállott szakadás után leányvallására befolyást többé nem gyakorolt. *Harnack* azonban helyesebb felfogásból indult ki, midőn a zsidóság misszió-tevékenységét az első három században kutatta, amely a kereszténységnek útját egyengette (*Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, 2. kiadás, 2 kötet, Leipzig 1906). De ez a mű témájánál fogva nem szorítkozott pusztán Palesztinára. Az első monográfia tudtunkkal az általunk XXV. 393 köv. ismertetett Lüttke-féle: »Das heilige Land im Spiegel der Weltgeschichte« (*Gütersloh* 1908) cz. mű volt. Ennek előnye és egyúttal hátránya, hogy a világtörténeti keretben a tulajdonképeni tárgy, t. i. Palesztina története mintegy háttérbe szorul. Semmi esetre sem a zsidók története őshazájukban. Nem is akar az lenni. Nincs is a szóban forgó hosszú korszakról külön mű. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat tehát az általános irodalom egyik nagy hézagának kitöltését célozta, midőn a szentföldi zsidók történetére pályadíjat tűzött ki. Öröndetes meglepetésünkre olvastuk az irodalmi újságok hirdetései közt, hogy *Hölscher G.*, ki speciálisan Palesztinával foglalkozik, »Die Geschichte der Juden in Palästina seit dem Jahre 70 nach Chr.« című iratot tett közzé (*Leipzig* 1909). De örömünk nem tartott sokáig. Nem csupán azért, mert az irat a »Schriften des Institutum Delitzschianum« cz. gyűjteményben látott napvilágot és így irányzatot, hanem főképp azért, mert a nagy cím mögött pusztán egy előadás rejlik. A 64 lapos irat csakugyan nem más, mint »vázlat«. Még nagyobb baj az, hogy *Hölscher* a talmudot csak hallomásból ismeri és nem képes a palesztinai zsidók történetét 70-től a 4. század végéig megérteni, annál kevésbbé ismertetni. Theológiáját kivéve eléggé objektív ugyan, de a rabbinikus források ismerete nélkül a szóban forgó kor-

szakot még kevésbbé lehet feldolgozni, mint az ezt megelőzőt. Velejében a nem zsidó történelmi források alapján készíttette vázlatát. Ezen általános jellemzés után áttérünk néhány részletre, a theológiai elmefuttatásokat mellőzve. Habeat sibi.

13. lap. *Josua ben Chlafta* (helyesen *Jósze*). — A misnáról u. o. azt mondja: »Sie wurde bald eine neue schriftliche Norm neben dem Kanon.« Az aláhúztuk szó hibás felfogáson alapszik. »Man erlaubte in Zeiten der Verfolgung die Übertretung des Gesetzes; nur Götzendienst, Unzucht und Mord waren unbedingt verboten« (15—16). H., noha a »Gesetz« ellensége, ezt erkölcsi szempontból gáncsolja. Ettől a furcsaságtól eltekintve, az állítás hamis, mert »üldözés idején« minden csekélységért mártírhálált kell halni. Nincs is felekezet, melynek annyi mártírja volna, mint a zsidónak. Egy üldözés alatt több, mint amennyiről más felekezetek egész története regél. Rövidség kedvéért a 18. laphoz csupán általánosságban jegyezzük meg, hogy a palesztinai amórákról és talmudról nincs tiszta fogalma. Arról a 22—23. lapokból is meggyőződünk. Hogy teljes biztossággal állítja (23) azt, hogy a babyl. talmudot mindjárt a szerkesztés idején írásba foglalták, az előzőkhez képest csekélység. Nem tudunk semmit arról, hogy a zsidóság körében némely oldalról a napév behozatalát kívánták (19). *Tanchuma bar Abba* volt Palesztinában az utolsó nagy halakhista. »An Stelle der Halacha blühte in Palästina fast nur noch die Pflege legendarischer, meist lehrhafter Erzählung, die sog. Kunst der Haggada« (24). Az agáda elbeszélések! Ehhez jól illik a »Deruša« szó (27, *deras*, vagy *derása*). De hát elég a kifogásokból.

Elismerendő *H.* pártatlan ítélete a zsidók üldözéséről. Omar ismert törvényeiről helyesen mondja, hogy azok korukban enyhék voltak. »Es lag nicht im Charakter der Araber, zwecklose Grausamkeit zu üben und anderen ihre Religion aufzudrängen... Verfolgungen der Juden sind in den islamischen Ländern auch vorgekommen, aber sie waren stets vorübergehend und auf einzelne Orte beschränkt, nie so allgemein und furchtbar, wie in den christlichen Ländern« (32). Hasonló nyilatkozat 42—43). A mongolok mészárlásainak előadása után *H.* így folytatja: »Die Torarollen hatte man aus Jerusalem nach Nablus gerettet, das einzige Kleinod, an das sich dies Volk

immer wieder geklammert und an dem es sich immer wieder gestürkt hat« (41).

*

Jordan H. »Das Frauenideal des Neuen Testaments und der ältesten Christenheit« (Leipzig 1909) cz. irata példa arra, hogy mikép lehet a nyilvánvaló tényeket elmagyarázni. Ismeretesek Pál nyilatkozatai: »Házasodni jó, nem házasodni még jobb« és »Mulier taceat in ecclesia«. Ismeretes, hogy a keresztény vallás alapítója és eszménye, valamint főapostola (Pál) nőtlen volt. Ismeretes, hogy a jámborságot a barátok és apácák testesítették meg és hogy a klérus ma is nőtlen. Ezen közismert tényeken kívül van még sok egyéb is, pl. az eredendő bűn, melyben a főszerep a nőt illeti meg, s több erélyes »antifeminista« nyilatkozat. De azért Jordán kihozza, hogy az antik és zsidó felfogással szemben e téren haladás történt. Pál nyilatkozata: »Itt nincs se zsidó, se hellén, se rabszolga se szabad, se férfi se asszony, mert mindnyájan egyek vagytok Krisztusban« misszionárius czélzatú és a szóban forgó kérdés szempontjából nem »prinzipielle Einschränkung der Frau von den Fesseln religiösmittlicher Unselbständigkeit und damit... der entscheidende Schritt... der Frau die Stellung als Persönlichkeit zu geben« (16). Az asszony helyzetét a zsidóknál — miről J. szintén beszél — 3000 éves történetből lehet konstatálni. Az európai népek törvényhozásai recipiálhatják a feministák összes kívánalmait, de a nő helyzete azért nem lesz oly kedvező egy népnél sem, mint a régi zsidóknál. Az asszimiláció e tekintetben nagy pusztításokat vitt náluk végbe. A részletekben Jordánnál több hiba akad.

*

Jugie M. »Histoire du Canon de l'Ancien Testament dans l'Eglise Grecque et l'Eglise Russe« (Paris 1909) irata első felében azt akarja bizonyítani, hogy a keleti (régii görög) egyház a deuterokanonikus könyveket épúgy elismerte, mint a nyugati (római katolika) egyház. Irányzatos irat lévén, eleve gyanút kelt, különösen ha szerzője augusztinus barát. Tényleg nem sikerült a bizonyítás. Maga a római egyház régi időkben nem bírt egységes nézettel a deuterokanonikus könyvekről, amennyiben teológusai egy része Jeromost követte és a héber

bibliakánonhoz szított az Ágoston híveivel szemben. A laodiceai zsinat (360—81) azt határozta, hogy csupán a protokanonikus iratokat szabad olvasni és ezek számát 22-re határozza meg (13). Világos, hogy ez a zsidó kánon. Minthogy Eszter és Dániel könyvei is felsoroltatnak, Sirmak pedig Jeremiás könyvéhez csatoltatnak, valószínű, hogy Ruth könyvének a Birák könyvéhez való csatolása által kapták a 22-es számot, a 24-es szám helyett. Mint ismeretes, Josephus is csupán 22 könyvre teszi a bibliát. Damaskusi János szintén 22 könyvről beszél, miben Epiphaniust követte légyen. Hozzá teszi még: »Ami Panaretos-t illeti, vagyis Salamon bölcsességét és Jézus [Szirach] bölcsességét... ezek minden tekintetben kitűnő könyvek; de nem számíttatnak és nem tétetnek a szekrénybe οὐδὲ ἔθεντο ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ« (Migne, Patrologia Graeca XCIV. col. 1180. Jugie 17). E világos nyilatkozattal szemben mit sem bizonyít az, hogy Johannes Damascenus irataiban apokrif könyveket is idéz, mire J. bizonyítását alapítja. Az orosz egyház a görögötől függött, későbbi eredetű és így a szóban forgó kérdésre nézve zsidó szempontból érdeklél nem bír.

Figyelemre méltó a βιβλιότης, ami nem más, mint a zsinagóga סנהדרין, továbbá ez a kitétel: »nem olvastatnak«, ami emlékeztet az Akiba mondására: »Aki olvas a külső (azaz nem recipiált) könyvekben, elveszti mennybéli jussát« (Szanhedrin 10, 1). Világos, hogy a két szabály, t. i. a nem olvasás és a szekrénybe való el nem helyezés együvé tartozik. Azokat a könyveket, melyekből az Istentiszteletnél nem olvastak, nem tették a szekrénybe. »Szirach bölcsége« kitűnő könyv, magánolvasmányul tehát ajánlatos, de a liturgiában nem szerepelhet. Szanhedrin 100a tehát helyesen említettik a »külső könyvek«-re példának a Ben-Szira, habár József amóra magánolvasását megtiltotta Akiba mondása alapján. Az Apostolok 85. kánonja a 22-es számot megtartva, a listába felveszi mint »jámbor és szent könyveket«, σεβάσματα καὶ ἅγια, a Makabeusok három könyvét és így folytatja: »Ezen kívül tudd, hogy az ifjaknak tanulni kell a tanult Szirach bölcsességét.« Eredetiben: Ἐξωθεν δὲ προσιστορεῖσθαι ὑμῖν μαθήσασθαι τῶν τοῦ νόμου τὴν Σοφίαν τοῦ πολυμαθοῦς Σειράχ (Mansi, Amplissima Collectio Conciliorum, I, col. 48. Jugie 13). Szirach könyve a zsidóknál talán már időszámításunk elején iskola-

könyv volt. Az interpolált mondásokból, melyek belőle Szan-
hedrin 1006 idézetnek, szintén az következik, hogy mint
iskolakönyvbe mindenfélét belevettek, ami a gyermekeknek jó.
Szaadja oly Szirach-példányból idéz, amely vokálisokkal és
accentusokkal volt ellátva. Nézetünk szerint ez iskolai célra
szolgáló példány volt. Egy régi egyházatya Szirach könyvét
Pedagogus-nak nevezi. Az »Alfábéta debén Szira« bölcse-
mondásokat tartalmaz, melyekre a gyermekeket tanították. Ebben
a címben tükröződik Szirach könyvének pedagógiai használata.

*

Dukesz E., altonai »Klausrabbiner«, évek óta tanulmá-
nyozza Altona, Wandsbek és Hamburg tudósainak történetét
és ezekről *מה למישר* címen érdemes monografiát adott ki,
melyet folyóiratunkban (XX, 386.) ismertettünk. E mű
második részeként *מה דברי* héber és »Chachme A. H. W.« német
címmel újabb munkát adott ki (Hamburg 1908). Ez a neve-
zett községek rabbisági ülnökeinek (dajjánim), auctorainak és
más kiválóbb férfainak és asszonyainak életrajzait és sírköveit
közli. Ez utóbbiak alkotják a munka derekát, amennyiben
szerző főforrásai. Dukesz héber művét *Goldschmidt S.* kivona-
tosan (és kissé gyengén) németre fordította, úgy hogy a munka
két nyelvű. A héber rész kronológiai sorrendben 145 személyről
emlékezik meg, némelyiknél pusztán a sírfelirat közlése által.
Ezek mind askenazok, a szefardokról nincs szó. A mű kezel-
tetése céljából a német rész előtt alfabétikus névmutató van,
amely mindkét rész számára megadja az oldalakat, hol az
illető személyről szó van. A legismertebb ember bizonyára
Jakob Emden, a Jaabez (1696 vagy 98—1776), Jónathan
Eibeschütz nagy ellenfele (55. szám). Nem kevesebb, mint 13
Emdennel találkozunk. Steinheim, az ismert vallásbölcse-
szintén altonai volt és ott temettetett el. A 138. szám alatti
Frieden magyar származású, F. komáromi rabbi fia, ki Ábr. Sám.
Benjamin (nem Sám. Binj. mint a német rész 50. lapján áll)
pozsonyi rabbi tanítványa volt. Könyvünkben látjuk, hogy
Szófer Mózesnek sok német tanítványa volt. Olvasgatván e
könyvben, azt láttuk, hogy szerző a biográfiának nem éppen
művésze és hogy sok a javítások közt elő nem forduló hiba.

*

Henriques H. S. Q., az angol zsidók történetének ter-
mekény bűvára, legújabb értekezésében »Jewish Marriages and
the English Law« (Oxford 1909) azt vizsgálja, hogy az angol
törvény milyen erőt tulajdonít a zsidó házasságnak. A leg-
régibb eset 1234-ből ismeretes. Egy zsidó kitért, de a felesége
zsidó maradt; a férj halála után a Parlament úgy döntött,
hogy az asszony nem kapja meg hozományát. 1290-ben a
zsidókat kiűzték és a XVII. századig nem lakott Angliában
zsidó. Tekintetbe tulajdonképpen az 1836, 1856 és még újabb
törvények jönnek. Mint nálunk, Angliában is előfordul, hogy
orosz-lengyel zsidók csupán egyházi házasságot kötnek (53. lap).
A külföldi zsidók házasságáról 1906-ban kivételes törvény
intézkedik (56. köv.).

*

Orr James, glasgowi professzor, az »Ó-Testamentom«
kritikájáról minden kérdésre kiterjeszkedő művet írt e cím-
mel: »The Problem of the Old Testament considered with
reference to recent criticism« (London 1908). A mellékletekkel
kereken 600 sűrűn nyomott oldal szépen kiállítva és kötve
mindössze 3 50 koronába kerül. Az olcsóság magyarázata a
következő körülmény: Bross W. (Chicago) kormányzó 100.000
forintos alapítványt tett, melynek céljai körébe tartozik oly
művek kiadása, amilyen az éppen nevezett. Óriási díjjal lett jutal-
mazva és propagandát csinálnak vele. Szerző saját kijelentése
szerint 30 esztendő óta foglalkozik a bibliakritika kérdéseivel
és mint művéből látjuk, széles irodalmi apparátussal dolgozik.
Álláspontja az, hogy az Ó-Testamentummal a kereszténység
áll és bukik (13). Ez az álláspont mindenesetre következe-
tesebb, mint az a másik, amely az Új-Testamentumot az Ó. T.
nélkül is el tudja képzelni. De hát ez bennünket nem foglal-
koztat és azon nézetet vagyunk, hogy az előleges állásfoglalás
általában nincs helyén és minden álláspont csak annyira hono-
rálandó, amennyi tárgyi argumentum támogatja. Ugyanezért
a héber biblia problémájának tudományos kutatásánál is a dog-
matikai vonatkozás kikapcsolandó. Azok számára, kik szikla-
szilárd hittel bírnak a bibliáról, nem kell ily irányú könyvet
írni. Nem helyeseltethetjük tehát Orr kiindulópontját, de ez
nem tarthat vissza senkit attól, hogy argumentumait objektíve

mérlegelje. O. első helyen a bibliakritika radikális képviselőinek, Vatke és Reuss, Lagarde és Graf, Kuenen és Wellhausen állításait veszi szemügyre (56). Részletesen vizsgálja először az ósatyák létezése és a Genézis egyéb elbeszélésének historicitása ellen felhozott argumentumokat (56—116) és azután »a vallás és intézményei« bírálata (119—189). Azután a forráskritika kerül sorra (195—391), melyben azokat a nehézségeket domborítja ki, amelyek a felvett J. E. D. stb. ellen szólnak. A nyilvánvaló tények mezején mozog a XI. fejezet: »Archaeology and the Old Testament« (395—430). Helyesen utal O. arra, mit már sokan hangsúlyoztak, hogy az ásatások által napfényre került emlékek a Wellhausen-féle iskola feltevéseit Izraelről és a régi népekről halomra döntötték. Az utolsó (XII.) fejezet a zoltárokról és a prófétákról szól. Orr a művelt (angol keresztény) közönség számára ír és e célnak megfelelően, népszerűen és terjedelmesen. A »magasabb kritika« az utolsó években a nagyközönség számára népszerűsíti az »iskola« eredményeit és érthető, hogy az opponensek hasonló eszközökkel szállnak síkra. Mi pedig a talmud elvét követjük: »Ülj, ne tégy semmit, ez a jobb«. A talmud persze csak kétes esetre alkotta szabályát.

*

Kann J. H., haagai bankár, beutazta a szent földet, mint maga mondja, nem a tudós, hanem a kereskedő szemével nézte, még pedig abból a célból, hogy megtudja, vajjon az elnyomott zsidók ott ismét hazát nyerhetnének-e? szóval a cionizmus szempontjából járt ott. Útjáról »Erez Israel. Das jüdische Land« cím alatt fényesen kiállított, számos saját maga készített fotográfiával díszített könyvet bocsátott közre (Köln—Leipzig 1909), melyet a »Jüdischer Verlag« olcsó pénzért hoz forgalomba. K. először leírja a zsidó országot, első helyen a zsidó telepeket, azután a kolonizációról és végül a cionizmusról szól. Palesztina kultúrája, amit e könyv nélkül is tudtak, a zsidóságnak, különösen Rothschild bárónak és a párisi Alliance-nak sokat köszön. Az utóbbinak (Jaffában) virágzó földművesiskolája van egyéb iskoláin és intézményein kívül. Mindez megvolt a cionizmus előtt, sőt ez szülte a cionista törekvéseket, melyek eleinte úgy kifelé, mint befelé

csak ártottak. Az utolsó években a cionisták is praktikus tevékenységre adták magukat és nem elégszenek már meg a többi szervezetek pusztá kritikájával, mely téren annyira exczelláltak. Elismerés illeti meg azonban a zsidó lelkesedés és öntudat felébresztésében. Erre szerzőnk is példa, ki igaz hollandusnak érzi magát, de van szívében még hely zsidó testvérei és az őshaza, a szent föld számára. Leírásai a közönséges útleírásokon felül nem emelkednek, de a szempont, a zsidó telepíthetőség, némely tanulságos észrevételre vezet. Ramlah mellett egy hegyen a cionisták »Kirjath Széfer« címmel árvaházat építettek az orosz pogromok áldozatainak hátramaradtjainak számára (14). Zarándokunk Palesztina szomszédos területeit is felkereste és ezekről naplószerűen referál. Irata utolsó részében lándzsát tör a cionizmus mellett. A zsidó bevándorlásnak azonban a török birodalomban az ezen utat megnyitni. Az újtörök vezérférfiak a népek és vallások jogegyenlőségét valósítják meg; sőt a zsidó népről nagy szeretettel nyilatkoztak és egyenesen kimondták, hogy az Oroszországban és Romániában és bárhol elnyomott zsidókat szívesen fogadják. Nagy területek parlagon hevernek és benépesítésük a török birodalom eminens érdeke. Ily körülmények között a nagy zsidó segélyszervezetek a magas zsidó pénzügyi körökkel egyetemben a sikerre való alapos kilátással indíthatnának akciót, hogy a zsidókvándorlás a szent föld és szomszédos országai felé tereltesse. A török birodalom új urai a fajgyűlöletet politikájukból kirekesztették és helyére a szeretetet tették; a zsidó-kérdés tehát gazdasági problémává alakult át és így megoldható. Kár volna a kedvező pillanatot, amilyen a XVI. század óta nem volt, elszalasztani.

*

A realiak érdekes és fontos csoportját állítja össze megfelelő feldolgozásban Klein S. »Tod und Begräbnis in Palästina zur Zeit der Tannaiten« cz. 100 lapos iratban (Berlin 1909). Bevezetés (5—7) és a bibliai adatok rövid összefoglalása után (8—12) áttér a tannaita adatokra, hangsúlyozván először, hogy a testi feltámadást mintegy dogmává emelték (12—18). Ezután egy-egy fejezetben, illetve pontban a következő témákat tárgyalja: A haldokló és halott kezelése (18—32), koporsó és

ravatal (32—41), a temetés és ideje (41—58), temetkező egy-
letek és helyek (59—66), a sírhely (66—100). Szóba kerülnek
az aktuális kérdések is: a hullaégetés és exhumálás. Az anyag
tekintélyes részét természetesen Szemáchót szolgáltatja, a leg-
régibbeket a misna, tószefta, hálákh. midrasok és mindkét
talmud. A babylóniai adatokat szerző nem vonta tárgyalása
körébe, mert Babylóniában eltérő temetkezés járt és bizonyos
fokig a felfogás is más volt. Általában jól dolgozott és nem
egy pontban új és helyes nézetet, illetve magyarázatot nyújt.
A nyomás nem kifogástalanul korrekt és némely helyt érte-
lemzavaró hiba csúszott be. Így pl. a 16. lapon: פנה im Nif,
eig. »sich weiden« olvasandó: sich wenden (meghalni).
Az elhalálózást jelentő kifejezések közül (u. o.) mindössze
אם hiányzik, ami annál feltűnőbb, mert már a 17. lapon
más összefüggésben említi K. את הברייתא-kitételt, de magában is
előfordul. 28. l. a jegyzetben: »Krauss, Griech. und lat. Lehn-
wörter im Aramäischen« (az aláhúzott szó téves). A kősarko-
phagokat a zsidók a görögöktől vették át (34). A koporsót
sohasem vitték kocsin (40). Hullaégetés sohasem említetik;
I. Sám. 31, 8—13 a szöveg talán nincs rendben (41, 2. j.).
K. az elégetésről mint halálbüntetésről nem beszél. A tannák,
habár tudták, hogy ezt a juszifikációt még a II. templom
utolsó éveiben szőlőrözséből készített máglyán hajtották végre,
azt állítják, hogy az elégetés alatt »belső elégetés«, azaz forró
ólom beöntése által eszközölt halál értendő: a lélek elég, a
test marad. Nádad és Abihu halálát is ily belső elégetésnek
képzelték. Nézetünk szerint a biblia szavával és a történelmi
tényekkel ellenkező állításra a tannákat a hullaégetés fölött
érezett iszonyat vezette. Az öngyilkosoknál a praxisban nem
tartatott be a szigorú rendelkezés (57); csak az apostatanál
tagadták meg az eltemetést (Szemách. 2, 10). Már az ókorban
voltak temetkezésre alakult egyletek: הבורה, הבורה (59, 7. j.).
A chevra kaddisa nevet a talmud nem ismeri. Folyóiratunk-
ban ez egyletek eredetéről és nevééről két évtized előtt élénk
vita folyt. Ez alkalommal csupán azt jegyezzük meg, hogy az
aram név kabbalista eredetre vall. Minden más zsidó intéz-
ménynek héber neve volt és van. A palesztinai sírkamrák
(katakombák, syringok és hypogáák) egyptomi minták után
készültek (67 és 79). Klein magyarázza az idevágó értesítése-

ket a misnából, de elkerülte figyelmét a Luncz-féle »Jerusa-
lem« című folyóirat hasontárgyú cikke.

*

A »Der Alte Orient« című becses gyűjteményben, mely-
ről már sokszor beszéltünk, *Ungnad A.* 36 lapos füzetet tett
közzé e címen: »Die Deutung der Zukunft bei den Babylo-
niern und Assyriern« (*Leipzig* 1909. X. évf., 3. füzet). A leg-
több tér a máj-orakulum ismertetésének jut, mely, mint Ezekiel
prófétaból ismeretes, a babylóniaknál virágzott, de az etrus-
koknál is járt és köztudomás szerint a rómaiak haruspiziuma
körében is szerepelt. Kiemeljük az olaj-orakulumokat (16—18),
melyeket a talmud is említ. Aki az Ungnad által közölt
részleteket olvassa, megérti, hogy a talmud miért mondja
(Szanh. 101. a.), hogy az olaj fejedelmei (démonjai) hazudnak.
Az asztrológiai omenek, különösen a 24. oldalon említettek,
még a középkori héber iratokban is jártak. Ideiktatunk egy
párt:

»Tritt im Monat Nisan in der ersten Nachtwache eine
Verfinsterung ein, so wird Verwüstung herrschen; ein Bruder
wird den anderen töten.«

»Tritt im Monat Ijar eine Verfinsterung ein, so wird
die Ernte des Landes nicht gedeihen, und die Kurse werden
fallen.«

Más esetekben a királyok békében fognak élni, vagy
valamely ország elbukik. A nap bizonyos állapota esőt és idő-
változást jelent. Az időjóslásról bővebben a 27. lapon. Mindez,
mint említettük, zsidó iratokban is előfordul; egy ilyen kéz-
irat birtokunkban is van. Ennek alapján bátorkodunk kétel-
kedni a »die Kurse werden fallen« fordításban. Ugyanis a
zsidó jóslásokban sűrűn fordul elő »a piaci ár esése (vagy
emelkedése).« Ilyesmiről lehet szó, nem a börze árfolyamairól.

*

Schweich Lipót (Páris) emlékére 10.000 fontból álló
alapítvány létesült, melynek célja: »előmozdítani az antik
világ archeológiáját, művészete, története, nyelvei és irodalmára
vonatkozó kutatásoknak kapcsolatba hozatalát a bibliai stu-
diumokkal.« E célra felolvasásokat tartatnak kiváló szak-

emberekkel. Az alapítvány 1907-ben alakult meg és az 1908. évi felolvasó *Driver S. R.* oxfordi »Regius professor of Hebrew« volt, ki három előadást tartott arról, hogy az újabb kutatások a bibliára mily fényt derítenek: »Modern Research as illustrating the Bible. The Schweich Lectures 1908« (*London* 1909). Az I. felolvasás a XIV. század ásatásait ismerteti. Szóba kerül az ékiratok és a hieroglifek megfejtése, moabita, héber, aram és más inskripcziók. Dióhéjban ismerteti D. a palesztinai ásatásokat és felmutatja egyes jelentős példákon, hogy mily világosság esik ezekből a biblia történeti elbeszéléseire. Szó van Pithom és Gósen és egyéb egyiptomi dolgokról, melyek a bibliával összefüggésbe hozhatók. Az assuani, aram és más görög papyrusok tanulságai röviden összefoglaltnak. A II. felolvasás Kanaan ismertetésének van szentelve. Az anyagot az ásatások szolgáltatják, tehát az amarnai lelet, a Tell el-Hesi (valószínűleg a régi Lákhis) és Gezer romjain végzett ásatások. A III. felolvasás a II-nak a folytatása, melyben Gezeren kívül a Taanachban és Megiddóban végzett ásatások bemutatása kapcsán a »magaslatok« (bámóth) és egyéb kultuskérdések tárgyaltnak, melynek folyamán a Makkabeusok korára is rákerül a sor. Végül Jericho falainak kiásásáról van szó. Általában világos képet nyerünk az ásatásokról és az ezek által tett új felfedezésekről. Az egész mintegy kivonata az angol, amerikai, német és osztrák a letűnt ókori keleti világ országaiban végzett ásatások tudósításaiból, melyet kerekén 50 érdekes kép illusztrál. Ezen általános ismertetés után néhány részletre térünk át.

A 11. lapon D. az ó- és új-testamentum szövegéről szólva, konstatálja, hogy az előbbi kéziratok nem differálnak oly mértékben, mint az utóbbié. Ezt a tényt azzal magyarázza, hogy a héber biblia egy archetypusból ered, de szövege különben épp oly romlott, mint az új-testamentumé. Hogy a zsidók bibliájukat legalább 2000 év óta csodálatos gondnal őrizték, nem koncedálhatja. Pedig ez jelentős tény. A LXX. és az új-testamentum görög szövegei fiatalabbak és még sem egységesek. A zsidó nép intelligenciája és vallási lelkesedése mentette meg a biblia héber szövegét, nem az egy archetypus. Romolhatott volna az örökös másolás által az egy archetypusból eredő szöveg is.

D. megengedi, hogy a babylóni befolyást túlozták, de azért úgy a társadalmi helyzetre, a magán- és büntetőjogra és egyebekre jelentékeny volt. De a szellem, mellyel a héberek megtöltötték, adja meg a külön karaktert és a mély vallásos igazság (16). A legrégebb inskripczió, melyben Izrael említetik, Merenptah Fáraótól ered 1229 vagy 1220. évből (idő sz. előtt). A király győzelmeit sorolja fel és azt mondja egyebek után: »Izrael el van pusztítva, vetése (vagy gyümölcse) nincs többé« (39). Biztató kezdet! A régi sémi népek, mint más népek, pl. a német, angol is még az újkorban, embereket építettek be az új épületek alapjaiba (70 köv.). Driver felolvasásai befejezéséül röviden összefoglalja az ásatások szolgáltatott tanulságokat.

*

A bécsi hitközség történelmi bizottsága (Historische Kommission) »Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich« című gyűjteményének az általunk már ismertetett (XXVI. 162) I. kötetét rövid idő múlva követte a II. kötet, melynek címe: »Das Wiener Ghetto, seine Häuser und seine Bewohner. Bearbeitet von Ign. Schwarz. Mit zwei Plänen und sieben Abbildungen« (*Wien und Leipzig* 1909). A mű levéltári forrásokból merített és két részből áll. Az első a belváros zsidó negyedéről szól, amely 1421-ben lett beszűntetve. Ebben az évben a zsidókat elégették és vagyonukat konfiskálták. Az egész akció az utóbbi cél érdekében lett keresztül vive. Mint Schwarz számszerűen kimutatja, az anyagi eredmény is nyomorúságos volt. 30 év múlva a zsidókat visszahívták, de idők múltán ismét kiutasították őket. A második rész címe: »Die Judenstadt im Unteren Werd. 1625—1680.« Kaufmann ez utóbbi korszak történetét már megírta ismert művében (A zsidók utolsó kiűzése Bécsből stb.), de Sch. még két jelentős levéltári forrást használtott fel. Az anyagi eredmény ismét nyomorúságos volt, a város a zsidók adóját magára vállalta, a zsidó városrészt megvette. Az adót 1815-ig különböző összegekben fizette, még akkor is, midőn zsidók már ismét laktak Bécsben. Ez pedig már pár év múlva következett be, mert a város nagyon elszegényedett, legszegényebb éppen a Lipótváros volt (a hogy a Ghetót elnevezték)

és a zsidókra nagyon is rászorultak. A város a megvett zsidó házakkal is rossz seftet csinált, mint Sch. ismét számszerűen kimutatja. A bécsi példa csak egy a sok közül, melyek mind azt mutatják, hogy a zsidók kifosztásából vagy kiutasításából város vagy ország még sohasem gazdagodott meg, sőt rendszerint elszegényedett. Az 1421. után lerombolt zsinagóga köveit az egyetem építésénél használták fel. Az első zsidók valószínűleg a keresztes hadjáratok üldözései folytán kerültek Bécsbe, régebbi nézet szerint már a rómaiakkal jöttek volna osztrák területre. Bár ezt Sch. erőlesen tagadja, mégis valószínű. Zsidó ott is volt, hol ma már nyoma nem mutatható ki.

*

Brody H. a prágai hitközség »Talmud-Thora« cz. hittaniskolájának 1. Értesítőjében (Prag, 1910) József ibn Czaddik három ismeretlen baráti versét adta ki. Még 1618-ban kedvelt költőjének nevezte ibn Czaddikot Menachem di Lonsano és most csak az oxfordi genizatórédekekből került elő három költemény. Ezek Mózes (b. Ezra?) és Izsák ibn Muhagir-hoz vannak intézve (utóbbihoz kettő). Brody a kellő magyarázattal látta el őket és bevezetésül összefoglalta azt a keveset, amit ibn Czaddik életéről tudunk. Csupán azt jegyezzük meg, hogy az arab zsidóknál dajjan csak bíró, nem rabbi; az utóbbit chacham névvel illetik.

*

A londoni »Jews College« 2. publikációja Daiches S. tollából került ki és címe: »The Jews in Babylonia in the Time of Ezra and Nehemiah according to Babylonian Inscriptions« (Publication No. 2, London, 1910). Néhány előleges megjegyzés után következő a Nippur romjaiból az amerikaiak által kiásott üzleti archívum ismertetése. Az okmányok 60 évre terjednek, Artaxerxes I. (464—424) és Dárius II. (424—404) időszakból. A Murasú fiai czég üzleti dokumentumaiban nem kevesebb, mint 52 tisztán zsidó (héber) név fordul elő, melyek közül 14 az Artaxerxes és a Dárius-okmányokban közös, úgy hogy pusztán 38 név marad, melyek kereken 70 személyt jeleznek. Az atya vagy a fiu (rokon) héber nevéből megállapítható, hogy 22 zsidó babilóniai, 4 aram és 2 perzsá nevet viselt, a közös nevek kiküszöbölésével a babilóniai nevek száma 20 (vagy 21). Összesen 26 zsidó viselt idegen nevet, 38-czal

szemben, kik héber nevet viselnek (27. lap). Ebből a statisztikából teljes biztossággal következtethetjük, hogy 150 évvel az exilium után a babilóniai zsidók zöme már babilóniai nevet viselt, mert épúgy, mint vagy az apa, vagy a fiu viselt idegen nevet, mindkettő is viselhetett ilyent. Ezt pedig az okmányokból megállapítani nem lehet, nem tudjuk tehát, hogy a babilóniai nevek alatt hány zsidó rejlik. »A külföldi zsidók nevei olyanok, mint a pogányok nevei«, mondja a talmud. Ez nemcsak a hellenista világról, hanem a többi népek között lakó zsidókról és nemcsak az időszámításunk körüli századokról, hanem az előbbiekről is áll. Feltehető, hogy a héber nevek jórészt családi öröklődés folytán tartották magukat és egyúttal a konzervatívabb körökben. A nevek közül a következő 11 nem található a bibliai iratokban: *בנאי, חלמאי, חני, יהושכ, יהושכ, יחזק, יחזק, יחזק, יחזק, יחזק, יחזק, יחזק*. A 7. névnél D. megjegyezhetné volna, hogy a talmud említ egy »Minjamin« nevű egyiptomi prozelitát. D. szerint (14) ez a név Binjamin babilonizált alakja. Ha ez áll, akkor bizonyítéka annak, hogy az Akiba-korabeli prozelita vagy az ősi Babilóniából, mint-hogy a név az exilium utáni bibliai iratokban is előfordul, esetleg Palesztinán át vándorolt be. D. azon nézeten van, hogy a Murasú-okmányok héber neveinek többségét a zsidók az exilium korában alkották, mivelhogy többnek az értelme a számúzással kapcsolatos eszméket fejeznek ki (28 és 33). Ilyen nevek bizonyára: *אחיה, גדליה, גדליה, יהונתן, מנחם, סתור, שלם*. Ez a tény arra vall, hogy a nép még tudott héberül. Az assuani papyrusokban a *יהו*-val összetett nevek dominálnak, a Murasú-táblákban azonban csupán 3 ilyen név van, de *יה* végű 11. Ez utóbbi nem mindig istennév és nem lehetetlen, hogy a babilóni zsidók a négybetűs isten-nevet már a tulajdonnevekben is kerülték. Megjegyzendő még, hogy Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, Áron nem fordulnak elő; a biblia hősei közül is csupán Simeon.

Az utolsó (3-ik) fejezetben D. az okiratokból először azt következteti, hogy a zsidók társadalmi helyzete kedvező volt: birtokosok, kereskedők, bankárok, hivatalnokok. Nótárius azonban zsidó nem igen volt. Nippur körül egyes helyek és csatornák zsidókról nevezettek. A talmud (Jóma 10a) még említi Nippurt, a mely most már 1000 év óta romokban hever. A nevekből vont következtetések a babilóniai zsidók vallásos életére az 5. században (ante), melyekkel D. iratát befejezi (30—36), kétes bizony-

ságuk. Így pl. abból, hogy 70 nippuri zsidóból ötöt Sabthai-nak hittak (35). Tény, hogy a görög zsidók közt is voltak »Sambathaios«-ok, ami a név népszerűségére vall. A Pi-li-Ja-a-ma D. szerint az exiliumba képeztetett, mivelhogy héber aequivallense csupán Nehemiában és a Krónikában fordul elő (15 köv.). Itt helyén lett volna Bírák 13, 18-ra való utalás. Az assuani papyrusokban (H. 4; J. 2—4) emített ירדני D. szerint (24 és 26) Widarna-g és azonos az okiratainkban előforduló »Udarna«-val.

*

Ismert minták után indulva, Rosner A. érdemes tárgyat dolgozott fel ez iratban: »Davids Leben und Charakter nach Talmud und Midrasch« (Oldenburg i. Gr., 1908.). A zsidó nép képződése a biblia nagy személyeit egészen átalakította (Ábrahám, Mózes s mások), de ezt a legradikálisabban Dáviddal és Ézsauval tette. Dávid a nemzeti hős, Ézsau (Idumea) a nemzeti ellenség; Dávid fia a messiás, Ézsau pedig Róma. Érthető, hogy a reményeket Dávid személyével hozták kapcsolatba, minden gonosztságot pedig Ézsauval, vagyis Rómával. Miután R. azt a bevezetésben kifejtette, hat fejezetben csoportosítja a Dávidra vonatkozó mondásokat a talmudban és midrasban. Irata használhatóságát emelte volna egy tárgymutató. Szerző magyar ember és iratával Bernben disszerált, honnan a zsidó irodalom még nincs száműzve.

*

A zsidók jogügyi viszonyairól Zander 1885-ben kiadott egy kézi könyvet, amely az azóta lefolyt negyedszázad folytán antiquálva van. Hézagot pótol tehát Michaelis A. műve: »Die Rechtsverhältnisse der Juden in Preussen seit dem Beginne des 19. Jahrhunderts« (Berlin, 1910). Ebben a 744 lapos könyvben minden a zsidó felekezetre, hitközségeire és intézményeire vonatkozó törvények és rendeletek egyesítve vannak. Nem rendszeres előadása a zsidóság és az állam közt fennálló viszonyoknak, hanem rendszeres gyűjtése a jogi okmányoknak. Nem érdektelen, hogy német földön először Jerome Napolen emancipálta a zsidókat az uralma alatt álló Westfalenben (1809). Utána következett »Altpreussen« a jogok kiterjesztése terén. Az orthodox községeknek (Berlin, Köln, Frankfurt a. M.) az alakulásra az 1873. t.-cz. alapján, amely megengedi, hogy vallásos aggodalmak miatt a hatóságnál történt bejelentés

alapján a hitközségekből bárki kiléphet, anélkül, hogy a zsidó felekezetből kilépne — adta meg a kormány az engedélyt. A keresztény községekből szintén ki lehet lépni hasonló módon és úgy látszik, hogy községekké is alakulhatnak. Michaelis számos oly rendeletet is közöl, melyek már nincsenek érvényben, de történeti szempontból tanulságosak. A porosz zsidóság most új egységes »zsidó törvény« keresztülvitelén fáradozik, hazai műszóval: egységes »törvényes szervezet«-et kíván. Minden jel arra vall, hogy czélt ér.

*

Lazarus Nahida, ki férje életrajzán dolgozik és ki »Erinnerungen« cím alatt egy részletet már kiadott, külön iratot bocsát közre Lazarus M. berni tanárságáról (1860—1866) e címen: Ein deutscher Professor in der Schweiz« (Berlin, 1910). Lazarus sikerekben gazdag életében berni tevékenysége külső fény és belső szeretet tekintetében a legsikeresebb volt. Ennyi kitüntetés a tudományos és hivatalos világ részéről zsidót még talán nem ért. Két évi működés után dékán és rektor egyszerre (mire nem volt még példa), a hallgatóság körében az államok svájci követi és katonai attaséi, tanárok és állami hivatalnokok. Példátlan lelkesedés. L. egész életében összeköttetésben maradt a Svájc legkiválóbb férfiával és óriási befolyása volt. Saját szempontunkból csupán azt említjük, hogy Kayserling M.-ről nála kérdezősködtek, midőn az endingeni rabbiállásra pályázott. Zunz és felesége levelét is olvassuk a jelen műben. L. ajánló levelei Zunznak az olasz (és más) könyvtárak kapuit tágra nyitották. Egyébkép is vannak ez érdekes könyvben zsidó vonatkozások.

*

Harris J. R. 1909-ben kiadta »Salamon Ódait« szír nyelven és angol fordításban. (The Odes . . . of Salomon, now first published from the Syriac Version), melyeket egy a Tigris vidékéről származó 16. századbéli kéziratban fedezett fel. A kéziratban »Salamon Zsoltárai«-val egy művet alkot. Ezeket az ódákat az egyházatyák idézik és az »Ó-Testamentom«-hoz számítják. Apokrif irat, melyet Salamonnak tulajdonítottak, mint a »Salamon Bölcsessége« cz. iratot, sőt a Ben-Szirát is. Harris azon nézetben van, hogy ezek az ódák zsidó eredetűek, melyek keresztény kéztől itt-ott interpo-

láltattak. Az imént ezeket az ódákat németre fordította *Flemming J.* és *Harnack A.* kiadta és feldolgozta őket a következő iratban: »Ein jüdisch-christliches Psalmbuch aus dem ersten Jahrhundert« (*Leipzig*, 1910). Harnack az előszóban azon nézetének ad kifejezést, hogy ezek az ódák (összesen 42), mint a XII. Patriarcha Testamentumai, zsidó eredetű mű, egy zsolotárkönyv a Jézus korából, melyet a keresztény község Palesztinában átvett és végig átdolgozott (már körülbelül 100-ban). Ezután H. a következőket mondja: »Die Feststellung der Tatsache, dass wir in den Oden ein jüdisches Psalmbuch etwa aus dem Anfang unserer Zeitrechnung und in nicht viel späterer christlicher Bearbeitung erhalten haben, genügt, um die ausserordentliche Bedeutung des neuen Fundes ans Licht zu stellen« (IV. lap). Az új felfedezés még fontosabb, mint a *Constitutiones Apostolorum*, az őskeresztény káté, amely szintén zsidó termék. A kereszténység (különösen János megértése) szempontjából ezek az ódák a legfontosabbak (99. lap). Az ódák nyelve eredetileg a héber és még a templom fennállása idején (körülbelül utolsó századában) irattak (104. kövv.). A keresztény interpolációkról 106—112. lapon szól H.

Elofvastuk az ódákat és láttuk, mily kevés a bibliai reminiscencia. De ez nem csodálatos, hisz a recipiált és mai napig élő imákban is alig vannak. Tény, hogy keresztény vonatkozások — az interpolációktól eltekintve — nincsenek és így más, mint zsidó szerző nem képzelhető. Részletekbe nem megyünk bele és csupán azt jegyezzük meg meg, hogy sok hely felette homályos, sőt a fordításban egészen értelmetlen. Az utolsó szót még nem mondták ki ezekről az ódákról.

*

Az »első orth. izr. szentföldi társasutazás« tárgyi krónikáját adja *Grünbaum J.* balázsfalvai főrabbi az Irodalmi Hírekben feljegyzett 83 lapos iratban azon reményben, hogy használhat vele »felekezeti különbség nélkül a Szentföld iránt érdeklődőknek«. Naplószerűen írja le szerző élményeit, melyek nem mindig érdeklik a világot. Frazeológiája a felekezeti lapoké, pl., hogy a kairói főrabbi »liberális gondolkozású« (25) és Jellinek »a modern zsidó hitazonoklat nagymestere« (31). Az iratot képek díszítik és ára 2 korona.

MIKOR HAJAM...

(Mózes ibn Ezra.)

Mikor hajam őszbe vegyült,	Őreg hölgyek rámkacsintnak,
Azt hittem, hogy bölcs az ősz,	Fiatl meg elkerül,
De most látom, azt jelenti:	Ez tesz engem bánatossá,
Hogy bizony már itt az ősz.	Sok könnyembe ez kerül.

MULANDÓSÁG.

(Gabirol.)

Mulandóság a mi éltünk,	Mért is féljünk a haláltól?
Mulandó az élet,	Mért remegjünk tőle?
Alig éltünk: már a szemünk	Ránk hajol majd, s megvált
Sir rögre réved.	Ne fussunk előre. [minket,
Igaz öröm nincs a földön,	Hiszen bánat s csatazajlás
En sötétre vágyom,	Földi osztályrésznünk,
Egy boldogság él szivemben,	Reménykedünk — és csalódunk:
Es az is csak álom.	Amiglen csak élünk.

KOLNIDRÉ ELŐTT.

(Frug.)

Borus árnyak szállnak alá	Mint a borús, sötét felhők
Szivem fölé, s a világra,	Úgy szállnak a napok, évek,
Édes anyám áldást rebeg	Apám sügő áldószavát
S reáborul hű fiára;	Élsodorta már az élet...
Odakünn a borus égbolt	Áldás helyett átkok jöttek,
Kiderül egy pillanatra,	Rámborult az élet árnya,
A holdvilág reásüt most	Mint a szívem, fáradt szivem
Imaházunk ablakára.	Nincs a földön olyan árva...
Csendes utcák, kihalt utcák,	Betekint a Kolnidré est,
Mindenünnen halk sirás kél,	Ujra hozzám, úgy mint egykor,
Megborzongat, lázba kerget	De az égbolt feketébb most
Ez a komor, borongó éj,	Mint a multban, régen, akkor...
Édes apám testét földi	Átkok... átkok... meddig
Fehér, hosszú, halottas ing	űztök?
Reámtekint — ajka fölsüg,	Csak egy perczig hadd nyu-
Hallgatagon magához int,	godjam,
Aláhajtom fejemet most,	Csak egy perczig — mig
S apám kezét reá teszi,	imámat:
Es az ősi, régi áldást	Kolnidrémet elzokogtam...
Könnyetelt szemmel elrebegi.	

JEHUDA HALÉVI REJTVÉNYEIBŐL.

I.

Ismered-e mi az: zokog szemek nélkül,
S boldogságot áraszt, mikor könnyet hullajt,
De ha soká nem sir; mások sírnak érte,
S könnytelenül ébreszt: jajveszéklést, száz bajt?

(A felhő)

II.

Az író toll.

Tündérmadár! aranyálom,
Messze szárnyal lengé szárnyon,
Gyöngé sokszor mint a nádszál,
Majd hatalmas, tüzes sárkány, —
S bárha néma, hangja nincsen,
Föl ne cseréld semmi kincsen.
Néma ajka dalfakasztó,
Bánatűző, könnyapasztó —
Vigaszt hirdet, hitet ébreszt,
Ostoroz és reményt éleszt.
Sárban fetreng: gyűlölettel,
S éjbe szárnyal: szeretettel,
Nem halott, és mégsem él,
S minden csöppje bűvös vér —
Bűvös vér, mely oszlat gondot,
Könnyet, mit a bánat ontott,
És ha jó az éjek árnya,
Meg-meglebben tündérszárnya,
Visz, ragad, mint sasmadár,
Mind magasb s magasbra száll.
A mi bánt: azt elfelejted,
Szived sebét behegesztet,
Szava balzsam, szava dal —
Lelked így lesz fiatal.
Csudák földjén termett hárfa!
Tőled éled lelkem lángja —
El ne hagyj én édes álmom,
Mesebeli szép világom,
Légy velem — mig roskadok,
S zengnek értem gyászdalok,
Éjem árnya rámszakad,
Mig a szívem meghasad.

Budapest.

KISS ARNOLD.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Bacher V.*: A jemeni zsidók héber és arab költészete, *Budapest*, 1910. (Orsz. Rabbiképző Értesítője.) Ugyanaz németül: *Die hebräische und arabische Poesie der Juden Jemens.* — *Krauss S.*, Antoninus und Rabbi, *Wien*, 1910. (a bécsi rabbiszeminárium ideji Értesítőjében.) *Albeck Sch.*, Sefer Ha-Eschkol des R. Abraham ben Isak aus Narbonne (XI. Jahrhundert). Auf Grund von zwei Handschriften ediert und kommentiert, I. Lief., *Berlin*, 1910. — *Daiches S.*, The Jews in Babylonia in the Time of Ezra and Nehemiah according to Babylonian Inscriptions, *London*, 1910. (Jews' College, Publication No. 2.) — *Zuckermendel M. S.*, Tosefta, Mischna und Boraitha. Register zu Bd. I. u. II., *Frankfurt a. M.* 1910. — *Grünbaum J.* (balázsfalvi rabbi), A föld, mely mindenki előtt szent. Egy szentföldi társasutazás Naplója, *Dicsőszentmárton*, 1910. — *Gerő E.*, Házasság- és családjogi népkönyvtár I. füzet: Mely esetekben van válópernek helye? *Budapest*, 1910. (60. fillér, Erzsébet-körút 17.) — *Brody H.*, Drei unbekannte Freundschaftsgedichte des Josef ibn Zaddik, *Prag*, 1910. (Talmud-Thora I. Bericht.) — *Linksz J.* (devecseri rabbi), Az Atyák Fejezetei. A zsidó család és az érettebb tanulóifjúságnak magyarázza, *Nagyvárad* 1910. (Kapható a szerzőnél Devecseren. Ára 2 kor. 50 fill.) — *Rosenblüth S.*, Psalm-Vorträge, *Frankfurt a. M.* 1909. (Verlag von Sängers und Friedberg).

Iskolai értesítők. Beérkeztek a nagykanizsai (dr. Neumann E.), pécsi (Hoch J.) és nyitrai (Erdélyi L.)

Rabbiválasztások. Dr. *Vágvolgyi Lajos* aradi főrabbi helyettes ugyanott főrabbi, dr. *Enten M.* Marczalin rabbi választott.

Richter Zsigmond érsekújvári rabbi szeptember 7-én aránylag fiatal korban meghalt. Temetésén, mely nagy részvét mellett ment végbe, dr. *Mezey Ferencz*, az izr. orsz. iroda titkára is megjelent. Gyászbeszédeket tartottak dr. *Schnitzer* (Komárom), dr. *Klein* (Nyitra), dr. *Silberfeld* (Aranyosmarót) s mások.

Dr. Décsy Zsigmond, a magyar kir. kuria tanácselnöke nyugdíjazása alkalmából a II. oszt. vaskoronarenddel lett kitüntetve.

Quartin Savél szentpétervári kántort a pesti izr. hitközség a Dohány-utcai templomba kántorrá választotta.

A pesti izr. hitközség nyolcz rabbija a régi váci-uti temető kiürítése folytán exhumáltatott és szept. hó 12-én ünnepélyes szertartás mellett a rákoskeresztúri új temetőbe vitetett át. A rabbik, illetve rabbisági ülnökök a következők: **Wahrmann Izrael** (1755—1826), az első főrabbi és a **Wahrmann-család** őse, **Oppenheimer Simon** (1751—1851), **Brill Azriel** (1778—1853), **Brill Sámuel Lów** rabbisági elnök atyja; **Kunitzer Mózes**

(1774—1834), Bach József hitszónok (1784—1866), Schwab Löw főrabbi (1786—1857), Wahrmann Juda (1792—1866) és Meisel W. A. főrabbi (1815—1867). A régi temetőben Feldmann Mózes héberül és dr. Adler Illés magyarul beszélt, az új temetőben dr. Hevesi Simon héberül és dr. Fischer Gyula magyarul beszélt. Dr. Grossmann Zsigmond imája után dr. Kohn Sámuel főrabbi imával fejezte be a gyászszertartást. A gyászünnepegy nagyon meghatotta a közönséget, melynek soraiban az elhunyt rabbik leszármazottain kívül ott láttuk Winterberg Gyula udvari tanácsost, dr. Mezey Ferencz kir. tanácsost, Adler Gyula előljárót, dr. Weiszburg Gyula főtítkárt, dr. Bacher Vilmos tanár-elnököt, dr. Munkácsi Bernát tanfelügyelőt, több rabbít, tanárt, szerkesztőt és a felekezeti élet több kiváló férfiát.

Szekély Ferencz, a belvárosi takarékpénztár elnök-vezérigazgatója, a közgazdaság terén szerzett érdemeinek elismerésül udvari tanácsossággal lett kitüntetve. A kitüntetett férfin felekezetünk ügyeinek is nagyérdemű munkása, egyebek közt az IMIT. pénztárnoka és a Zsidó Múzeum Egyesület elnöke.

Sajtóper. *Makay Béla* osztálytanácsos, a zsidó ügyek referense a kultuszminiszteriumban, *Szabolcsi Miksa* szerkesztő ellen az »Egyenlőség«-ben megjelent két bíráló cikke miatt sajtóperert indított. Tanukul beidéztettek dr. *Mezei Mór* és dr. *Mezey Ferencz* mint az izr. orsz. iroda elnöke illetőleg titkára és báró *Hatvany József* az orsz. rabbiképző-intézet vezérő bízottságának elnöke. Az esküdtek felmentő verdiktet hoztak. A felmentett szerkesztőt ez alkalomból felekezetünk vezetői közül számosan üdvözölték. A kultuszminiszterium referense már előbb el lett helyezve.

Az Orsz. Rabbiegyesület aug. 29. és 30-án Budapesten közgyűlést tartott dr. *Schnitzer* (Komárom), dr. *Neumann* (Nagykanizsa) és dr. *Fischer* (Budapest) váltakozó elnöklei alatt. A szép számmal megjelent tagok több fontos tárgyról beható és eredményes tanácskozást folytattak. Kiemeljük, hogy a rabbik nyugdíj-ügyét, özvegyeik és árváik ellátásának kérdését jelentős lépéssel előre vitték. Dr. *Bacher Vilmos* tanulságos előadást tartott »A hagyomány bölcssei«-ről. Részletes tudósítást közöl a Magyar Izrael idei 7—8. száma.

Az Orsz. Izr. Tanítóegyesület július 4-én tartotta közgyűlést, melynek egyik fontos határozata az, hogy Iskolaezgyesületet alapít az ingyenes oktatás által veszélyeztetett iskolák támogatására. Dr. *Kohn Sámuel* főrabbi és dr. *Hevesi Simon* ez irányú beszédekben az ügy meleg felkarolását ígérték.

Hatvany-Deutsch Sándor báró a poliklinika javára 200.000 koronás alapítványt tett szülei Hatvany-Deutsch József és neje szül. Kriszthaber Paulina nevére.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYÜJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Dr. Kiss Arnold, budai főrabbi: Bacher Vilmoshoz hatvánadik születésnapján	1
Dr. Mezey Ferencz, az országos izr. iroda titkára: Bacher Vilmos ..	4
Dr. Neumann Ede, nagykanizsai főrabbi: Bacher Vilmos pályája ..	10
Dr. Blau Lajos, az orsz. rabbiképző-intézet tanára: Bacher Vilmos irodalmi munkássága	36
Dr. Büchler Sándor, keszthelyi főrabbi: A Bacharach-család Magyar-országon	82
Dr. Krausz Sámuel, a bécsi rabbiképző-intézet tanára: Bacher Vilmos mint bibliaagyarázó	102
Dr. Büchler Adolf, a londoni rabbiképző-intézet igazgatója: Bacher Vilmos Agáda-műve	109
Dr. Guttmann Mihály, az orsz. rabbiképző-intézet tanára: Héber tárgymutató Bacher Vilmos hatkötetes Agáda-művéhez	117
Dr. Venetianer Lajos, upesti főrabbi: Bacher Vilmos mint vallás-bölcsész	137
Dr. Richtmann Mózes, az orsz. izr. tanítóképző-intézet tanára: Bacher Vilmos mint orientalista	148
Dr. Blau Lajos, az orsz. rabbiképző-intézet tanára: Bacher Vilmos és a magyar bibliafordítás	159
Dr. Vajda Béla, losonci főrabbi: Bacher Vilmos közéleti működése ..	170
Dr. Bánóczy József, az orsz. izr. tanítóképző-intézet igazgatója: Bacher Vilmos és a Magyar-Zsidó Szemle	173
Társadalmi szemle	177, 277,
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat és Zsidó Múzeum	182
Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület	185
Országos Izraelita Patronage Egyesület	187
Winterberg Gyula és Weinmann Fülöp dr. beszédei	188
Bacher Vilmos jubileuma	194
1848: XX	273
Négy új kitüntetés	275
Felhívás a Magyar Zsidó Múzeum ügyében	340
Az óbudai főrabbi beiktatása	343

TUDOMÁNY.

Dr. Klein Sámuel: Bacher Agáda-műve tárgymutatójához	219
Dr. Wellesz Gyula: Irodalomtörténeti jegyzetek	224
Dr. Löwy Ferencz: Az utolsó magyar nemesi fölkelés és a zsidók ..	232
Dr. Perles Felix: Geiger Ábrahám mint bibliakutató	281
Schön József: Mit jelent a יְהוּדִים szó?	295
Dr. Schwarz Gábor: Zsidó theológia	300
Dr. Klein Sámuel: Ézsaiás 19, 18 a Pesziktában	305
Dr. Blau Lajos: Antoninus és Rabbi	345

<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Zwebner Ábrahám Sag	354
<i>Dr. Wellesz Gyula</i> : Lapszéljegyzetek	357
<i>Knopfler Sándor</i> : Érdekes folyamodvány a sátorlajauhelyi mintafőiskola ügyében	360

FOLKLORE.

<i>Vadász Ede</i> : Zsidó szokások és szólamok	368
--	-----

IRODALOM.

<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : A hetedik év Palesztinában	234
<i>B. L.</i> : Héber Költők	235
<i>Az IMIT</i> . Évkönyvének tartalma	237
Irodalmi szemle	238, 311, 378
<i>Dr. Klein Mór</i> : Nap és Hold. (Részlet Gabiról • Királykoronájából)	259
<i>Dr. Blau Lajos</i> : Geiger Ábrahám	308
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : Költemények	332, 395
<i>B. L.</i> { Bevezetés a héber bibliába	371
{ A jemeni zsidók héber és arab költészete	376

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. — Bloch Mózes emlékünnepe. — Mezey Albert. — Szabolcsi Miksáné. — A pesti izr. hitközség előjárósága. — Rabbiválasztások. — Weisz Izsák dr. — Breitner L. Zsigmond. — Dr. Mahler Ede. — Weisburg Salamon. — Luzzatti Luigi. — Bernáth Lajos	270
Irodalmi hírek. — Zsidó képviselők. — Bloch Mózes. — Dr. Munkácsi Bernát. — Halász Náthán. — Templomi zene. — Schürer Emil	335
Irodalmi hírek. — Iskolai értesítők. — Rabbiválasztások. — Richter Zsigmond. — Dr. Décsy Zsigmond. — Martin Savél. — A pesti izr. hitközség nyolcz rabbija. — Székely Ferencz. — Sajtóper. — Az Orsz. Rabbiegyesület. — Az Orsz. Izr. Tanítóegyesület. — Hatvany-Deutsch Sándor báró	397

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

<i>Bacher V.</i> : A jemeni zsidók héber és arab költészete, Budapest 1910	376
<i>Abraham Geiger</i> : Leben und Lebenswerk ... Mit einem Bildnis, Berlin 1910	308
<i>Geden S.</i> : Outlines of Introduction to the Hebrew Bible, Edinburgh 1909	371
<i>Kuck A. J.</i> : שֵׁנֵי הַיָּמִין, Jeruzsálem 1909	234
<i>Patai J.</i> : Héber Költők I., Budapest 1910	235
Számos mű rövidebb-hosszabb ismertetése az Irodalmi Szemlében. Tartalom	399

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY